

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№2 / 2020
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

**Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА**

ISSN : 2707-9910

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Анищенко О.А.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд. филол. наук;
Гладкова Е.И.	маг. филол., отв. сек-рь

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN : 2707-9910

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 2 / 2020

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 21.02.2020 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №27.

Подписано в печать 21.02.20 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №27.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Амренов А.Д., Омаров Н.Р., Саурбаев Р.Ж. Употребление формы простого прошедшего времени в сложноподчиненных предложениях с придаточными временными, вводимыми союзом «when» в языке современной английской художественной литературы	6
Бекмамбетова З.Ж., Ашегова Б.Н. Особенности туристической лексики и качество перевода туристических реалий	15
Давлеткалиева Г.С., Булатбаева К.Н., Алибекова А.А. Масс-медиалық саяси мәтіндердегі гендерлік мәселелерді қарастырудағы тілдің қызметі.....	21
Ерғалиева С.Ж., Ерғалиев Қ.С. Қарапайым саяси қарым-қатынас:сөзжасамдық және лингвоперсонологиялық аспект	29
Есенбаева С.Ж., Журавлева Е.А. Феномен виртуального имени: никнейм как единица ономастики	34
Жұмағұлова А.А., Сыздықова Г.О. Лингвоэкология және медиакөңістік	40
Жуманбекова Н.З., Жумабекова Б.К. Межъязыковая эквивалентность эмотивных фразеологических единиц	47
Искакова Н.С., Ислам А. Средства реализации оценочных высказываний в социальном медиадискурсе	55
Issina G.I. Verbal stereotypes as forms of representation of ethnic consciousness.....	60
Молдағалиева Р.Ш., Молдағали М.Б. Метафорические интерпретации звуков птиц в русском, казахском и английском языках	67
Мухамедина А.А., Жакупова А.И., Братаева А.А. Концепт «старость» и его фреймовый анализ	73
Nikiforova E., Nurmaganbetova A. On stylistic means for image making in political discourse.....	78
Nurbayeva A.M., Shintaeva L.A. The use of tropes in actual advertising texts	84
Ossokina D.O. Expansion of meaning as a semantic feature of english electronic education terms	88
Сағындықұлы Б. Қазақ тіліндегі синтаксис саласының саралану мәселесіне	97
Табакова З.П., Филимоненко Р.А. Репрезентация концепта «страх» в произведении Ф.М. Достоевского «Бедные люди»	102
Таирова Г.А. Языковые особенности лингвокультурологического концепта «женщина» в произведениях современных англоязычных авторов	109
Chitebayeva S.Zh., Shevyakova T.V. Sociolinguistic aspects in translating of advertising media discourse	117
Югай Е.Р., Уранова З.С. Политические метафоры китайского языка	125

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Медетбекова П.Т., Несіпбай Г.Б. Мәдениаралық қарым-қатынастағы «әдеп» сөзінің салғастырмалы сипаты	130
---	-----

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ**ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА**

Аймұхамбет Ж.Ә., Кокбас Ж. Миф және мифопоэтиканың философиялық-эстетикалық негізі	138
Бисембаева-С.Д. Модели хронотопа в прозе Захара Прилепина	142
Богданова Ю.В., Сулейменова Ш.Б. Мифообразы и образы-тотемы в прозе М. Ауэзова	149
Бочкова Л.А., Дарбаева Ж.К. Эффект оксюморона как средство экспликации нравственных ценностей личности	153
Жунусова М.К., Рахимбаева Б. Әңгіме жанры мәтінінің бастапқы және соңғы сөйлемдерінің морфологиялық сипаты	158
Құралқанова Б.Ш., Ағалиева Н.Б., Сүтжанов С.Н. Прозалық мәтіндегі интермәтінділік түрлері	166
Мажиева Н.А., Балтабаева Н.С. Эпикалық шығармалардағы үйлену мотивінің көркемдік қырларын анықтау әдістемесі	173
Нургали К.Р., Сулейменова Ш.Б. Особенности конфликта и формы индивидуализации массовых образов в ранней прозе М. Ауэзова	179
Оралова Г.С. Фольклор-сөз өнерінің эстетикалық негізі	186
Оспанова Г.Т. Салт-дәстүр арқылы көрініс тапқан этномәдени құндылықтар	192
Сейсенбиева Э.С., Мәдібаева Қ.Қ., Қожекеева Б.Ш. XIX ғасырдағы дастанындардағы дін мәселесі	199
Сыздықбаев Н.А. Архетип «мирового дерева» в призме мифопоэтики (на материале произведений Л.Толстого, М.Ауэзова, А.Мухтара и Ч.Айтматова)	208
Уразаева К.Б., Рысмаганбетова Г.Д. Суфизм Шакарима. Авторская рефлексия и амплификация	215
Чонгидис О.С. Специфика национального характера в историческом романе М.Ауэзова «Путь Абая»	221

ТІЛДІН ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Бейсембаев А.Р., Сулейменова Г.А. Интегрированный урок русского языка в начальной школе в рамках обновленного содержания образования	228
Zhumagulova N.S., Akhriyeva L.A., Zhumagulova E.V. New content of foreign language education in Qazaqstan	232
Заурбекова З.А. Студенттердің тілдік құзыреттілігін дамытудың әдістемелік негіздері	238
Казиева Г.С. Языковая глобализация: английский язык в системе образования России и Казахстана	244
Оразғалиева Л.М., Камиева Г.К. Орыстобындағы студенттерге қазақ тілін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану арқылы тілдік дағдыларды қалыптастыру	249
Смагулова С.С., Утебаева Ш.А. Профессионально-ориентированный уровень обучения иностранному языку в неязыковом вузе	255
Franyuk Ya., Kandalina Ye. Efl textbooks as means of enhancing learners' ICC	262

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ**ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ**

Абишева К.М., Айкенова Р.А., Искакова Ж.М. Культурно-когнитивный способ извлечения личностью нравственных знаний из слова «иман»	269
---	-----

Джуманова Л.С., Турбаева С.М. Иностранные языки и современный мир	274
Есенбекова Ұ.М., Алдабергенова Ж.Ж., Маманқұл А.Ә. Медианың жаңа дәуірдегі трансформациясының ғылыми журналистикаға ықпалы	281
Койшибаев М.Н. К вопросу о пяти аспектах поликультурного образования	285
Толыбаева К.К., Дуйсекова К.К. Жанама қарым-қатынасты зерттеудің алғы шарттары ..	294

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

УДК 81'366.582 = 111

А.Д. Амренов¹, Н.Р. Омаров², Р.Ж. Саурбаев³¹к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, Казахстан, e-mail: adilbek.61@mail.ru²к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, Казахстан, e-mail: omardos@mail.ru³к.ф.н., ассоциированный профессор, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, г. Павлодар, Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru**УПОТРЕБЛЕНИЕ ФОРМЫ ПРОСТОГО ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ПРИДАТОЧНЫМИ ВРЕМЕННЫМИ, ВВОДИМЫМИ СОЮЗОМ «WHEN» В ЯЗЫКЕ СОВРЕМЕННОЙ АНГЛИЙСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

В настоящей статье рассматриваются модели сложных предложений с постпозитивным придаточным временным, вводимым союзом “when” в английской художественной речи. В исследовании выявляются пять моделей инверсивных предложений, которые стоят на верхней границе абзаца, обеспечивая развитие повествования в данном абзаце тем опорным пунктом, каким является событие, выраженное в придаточной части глаголом в простом прошедшем времени, или при положении на нижней границе абзаца они обеспечивают введение диалога или переход к новому синтактико-композиционному элементу литературного произведения.

А также имеется два типа неинверсивных сложных предложений, в которых действия придаточного затенены действием, событием главного и только уточняют время главного события.

Модели сложных предложений с придаточными временными, вводимые союзом “when”, их лексическое наполнение в каждой модели ограничено и четко, поэтому их можно рассматривать как готовые, созданные писательской традицией элементы конструктивного (или стилистического) синтаксиса.

Ключевые слова: сложное предложение, сложноподчиненное предложение, модель предложения, инверсивное предложение, временные отношения, придаточное предложение времени, союз when, структурно-семантические типы, структурно-композиционные элементы.

ВВЕДЕНИЕ

В сложноподчиненных предложениях с придаточными временными с союзом “when”, выражаются различные временные отношения, устанавливаемые между содержанием главной и придаточной частей. Способы выражения этих временных отношений отражаются в употреблении различных временных форм глагола и структуре самих сложноподчиненных предложений, отличаются большим разнообразием. Эту проблему исследовали многие языковеды [1, 2, 3].

В сложноподчиненных предложениях с союзом “when” при анализе временных отношений между главной и придаточной частью на первое место выступают глагольные временные формы, структура предложения, его место и роль в абзаце или сложном

синтаксическом единстве. Союз же в данном случае не играет значительной роли в выражении временных отношений, так как он имеет самое общее, абстрагированное временное значение, т.е. он указывает на то, что говорящий выделяет именно временные отношения между двумя событиями, а не причинные и не условные, хотя последнее понимание иногда подсказывается естественной логикой событий.

Сложноподчиненные предложения с придаточными временными выполняют важную синтактико-композиционную функцию в языке художественных произведений. Авторское повествование – это прежде всего либо изложение событий и явлений, которые следуют одно за другим, либо изображение обстановки, на фоне которой происходят события [4, 433]. Сложноподчиненные предложения с придаточными временными не только устанавливают временные отношения между событиями, но и служат важным средством связи как внутри сложных синтаксических единств, так и между отдельными единствами и даже абзацами и главами художественного произведения. «Та же спаянность со структурой целого художественного произведения, та же экспрессивная выразительность и изобразительность, которая наблюдается в употреблении слов и выражений, – пишет академик В.В. Виноградов, – свойственна и синтаксическим формам и конструкциям» [5, 143].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Стилистико-композиционная роль сложноподчиненных предложений с придаточными временными в языке художественных произведений определяется структурой и местом сложноподчиненного предложения в главе, абзаце или сложном синтаксическом единстве, что, в свою очередь, оказывает влияние на употребление глагольных временных форм.

Для большего удобства рассмотрения этих сложных предложений и значения простого прошедшего времени в составе сложноподчиненных предложений с придаточными временными с союзом “when” можно выделить три большие структурные группы таких предложений: сложноподчиненные предложения с придаточным, предшествующим главному; сложноподчиненные предложения с придаточным, стоящим в середине главного; сложноподчиненные предложения с придаточным, стоящим после главного.

Внутри каждой из групп выделяются различные структурно-семантические типы предложений, каждый из которых, по-разному освещая временные отношения, выполняет определенную стилистико-композиционную роль в языке художественных произведений.

1-группа. Сложноподчиненные предложения с придаточным временным, предшествующим главному предложению.

Первый тип. Очень часто авторы художественных произведений начинают главы, абзацы или сложные синтаксические единства сложноподчиненным предложением с придаточным временным, вводимым союзом “when” и стоящим перед главным предложением. При этом можно выделить несколько структурных типов (моделей) сложноподчиненных предложений с препозитивным придаточным.

Выделяя тот или иной абзац в потоке авторского повествования, писатель обычно начинает излагать в нем какую-то новую мысль, повествовать о новом событии, вводит описание в ткань своего повествования, делает добавочное сообщение типа вставки. Однако эта новая часть литературного произведения логически связана с изложением событий предыдущего абзаца или главы. Чтобы увязать изложение событий новой главы или нового абзаца с предыдущей главой или абзацем и в то же время перейти к изложению новых событий, авторы начинают новую главу или абзац сложноподчиненных предложений с придаточным временным, в котором в придаточной части употребляется прошедшее перфекта, а в главной – простое прошедшее.

When he had gone, I put the note away in my pocket and turned once more to my pencil drawing [6, 25].

When Evans had gone, Winterbourne's interest in the company suddenly evaporated [7, 356].

When Phuong had gone, I wrote home [8, 83].

Предложения такого структурного типа очень важны в синтактико-композиционном отношении.

Предложения, стоящие на верхней границе абзаца, и являются одним из «приемов непосредственного сцепления» между композиционными частями. Эта важная роль связующего звена в повествовании достигается сложными предложениями двумя разными средствами. Во-первых, как и вынесение на первое место второстепенного члена предложения служит средством связи отдельных предложений, так и вынесение на первое место придаточной части сложного предложения служит этой же цели.

Во-вторых, этой же композиционной цели служат временные формы глагола. В придаточной части прошедшее перфекта показывает, что действие уже совершилось и к временному плану данного абзаца оно не относится. Обычно это действие уже упоминалось в предыдущем композиционном единстве (главе, абзаце), или его совершение понятно из контекста, предшествующего единства, абзаца или главы.

Простое прошедшее время глагола-сказуемого главного предложения выражает, напротив, одно из основных действий повествования, продвигающих и развертывающих дальше события, излагаемые автором в данном абзаце. Действие, выраженное простым прошедшим, относится к временному плану данного абзаца, т.е. абзаца, в который входит сложное предложение, или другого композиционного элемента (главы, единства).

Таким образом, употребление времен – прошедшего перфекта и прошедшего простого – служит средством разграничения двух временных планов повествования, планов двух соседствующих абзацев.

2) Подобную же стилистико-композиционную функцию в языке художественных произведений выполняют сложноподчиненные предложения с придаточным временным, в котором употребляется архаичная форма прошедшего перфекта “*was (were) gone*”.

*When she **was gone** he sat still for quite a minute* [9, 305].

Все эти предложения тоже стоят в начале абзаца.

1. Сюда же относятся сложноподчиненные предложения с придаточным временным, в котором сказуемое является “эквивалентом перфекта”.

*When the second act **was over** there came a storm of hisses, and Lord Henry **got up** from his chair and **put on** his coat* [10, 111].

*When it **was over** he made his last tour of the line* [11, 110].

Таким образом, разнообразному выше типу сложноподчиненных предложений с препозитивным придаточным временным характерны следующие черты:

а) в придаточном временном, стоящем перед главным, употребляется форма прошедшего перфекта или его синонимы.

Действие придаточного как бы подводит итог событиям предыдущей главы, абзаца или единства и позволяет автору перейти к дальнейшему изложению событий, которые начинают излагаться уже в главной части сложного предложения. Этому способствует употребление простого прошедшего, выражающего последующее действие и выполняющего повествовательную функцию. В последующих предложениях абзаца обычно тоже употребляется простое прошедшее время, чем и обеспечивается дальнейшее продвижение повествования.

Употребление этих двух различных времен в частях сложного предложения разграничивает планы повествования.

б) Предложения этого структурного типа всегда стоят в начале глав, абзацев или сложных синтаксических единств и служат средством связи данного абзаца, главы, единства с предыдущим. Связь выражается и синтаксически (препозиция придаточного) и морфологически (употребление временных форм глаголов-сказуемых в главном и придаточном). Следовательно, употребление временных форм обусловлено здесь синтактико-композиционной функцией, которую выполняют предложения данного структурного типа в языке художественной литературы.

Иногда в данной функции встречаются **сложносочиненные** предложения, в которых выражаются те же временные отношения, что и в предложениях рассмотренного выше типа. Они тоже стоят в начале глав, абзацев или единств.

*Lunch **was over** and Soames **mounted** to the picture-gallery in his house near Mapledurham* [12, 107].

Или: *Annete **had gone** with her mother to Cannes for a month; and Soames **was alone** with the English winter* [13].

Второй тип. Сложносочиненные предложения с препозиционным придаточным времени выполняют связующую роль и в том случае, когда глаголы в обеих частях сложного предложения имеют форму простого прошедшего. Оба действия здесь относятся к одному временному плану – к плану данного абзаца. Как глагол-сказуемое главного, так и глагол-сказуемое придаточного выражают основные действия повествования, излагаемого автором в данной части литературного произведения; действия эти следуют одно за другим.

Связь между двумя композиционными элементами художественного произведения осуществляется синтаксически – препозицией придаточного, и семантически: предшествующий контекст заставляет читателя ожидать то действие, которое выражено в придаточной части.

*When his servant **entered**, he **looked** at him steadfastly and **wondered** if he had thought of peering behind the screen* [10, 149].

Также во всех других приводимых здесь предложениях действие придаточного логически вытекает из содержания предыдущего текста, связывая тем самым композиционные элементы литературного произведения.

*When Fluer **rose**, Soames **followed** her to the drawing-room; while Michael led the young American to his study* [13].

В вышеописанных сложных предложениях главное и придаточное разнособъектны. Однако весьма часто употребляются сложные предложения, обозначающие последовательные действия одного и того же лица. При этом семантика глаголов, употребляемых в этих предложениях, очень определена и ограничена. В придаточной части обычно употребляются глаголы движения, вернее перемещения, а в главном – глаголы восприятия (*to see, to hear* и др.).

*When I **came in**, about half past nine, I **heard** she had returned.* [6, 196].

Эти предложения употребляются весьма широко в языке художественной литературы.

Как конструктивные элементы языка широко применяются сложные предложения, в которых в главной части используются “глаголы речи”, что позволяет автору свободно переходить от авторского повествования к введению речи персонажей и диалогов.

*When Francis Wilmot **left** them that evening after dinner at the Café Royal, Fleur **said** to Michael: “Poor Francis! Did you ever see anyone so changed?”* [13, 249]

Особенно часто такой структурный тип сложносочиненных предложений встречается в конце абзацев.

*When Ivor Claire **heard** the news he merely **said**: “Some nonsense of Brendan’s obviously”.* [14, 203].

Третий тип. Следующая модель представляет такие предложения, где в главной части может рисоваться обстановка, на фоне которой происходят действия придаточного предложения, а также и последующих предложений, входящих в данный композиционный элемент. Главное предложение вводится частицей “**there**”.

*When I **awoke** the next morning, just after six o’clock, and **got up** and **went** to the window **there was a foggy dew upon the grass like frost and the trees were shrouded in white mist*** [6, 408].

Подобные предложения обычно открывают собой новую главу и тем самым вводят читателя в обстановку, в которой будет развиваться новая цепь событий.

Действие, выраженное в препозитивном придаточном, как и в предыдущих случаях, связывает эту новую цепь событий с предыдущими композиционными элементами (главой, абзацем), так как оно последовательно вытекает из предыдущего изложения событий.

Главная часть является сложносочиненным предложением, сказуемое ее второго компонента – именное составное (*were shrouded, were dewy*) с глаголом-связкой в простом прошедшем времени. Эта часть сложного предложения также представляет описание обстановки, в которой происходит развитие событий, описанных в том композиционном элементе, на верхней границе которого стоит подобное сложноподчиненное предложение.

В некоторых случаях описание состояния, обстановки, окружающей действительности, условий, при которых протекали события, выражается в главном предложении с составным именным сказуемым, с глаголом-связкой – в форме простого прошедшего времени.

*But when he **went up** the doctor's room, the curtains **were drawn** and Edward **lay** prostrate with a pressure headache* [15, 18].

В главной части может быть выражено состояние одного из действующих лиц:

*When I **spoke**, my voice **was far too casual**, the silly nervous voice of someone ill at ease* [6, 35].

В главном предложении может быть также выражено местонахождение субъекта: сказуемое-глагол “to be” в форме простого прошедшего времени.

*When I **opened** my eyes we **were** by a bend in the road, and a peasant girl in a black shawl waved to us* [6, 43].

Главным заданием предложений рассмотренного типа, в которых в главной части описывается окружающая обстановка или состояние какого-либо персонажа, является изображение условий, при которых происходят последующие события. Придаточная же препозиционная часть служит только для связи с предыдущим повествованием; действие, выраженное в ней глаголом в форме простого прошедшего времени, последовательно вытекает из предшествующего контекста и большого значения для последующего повествования не имеет.

В связи с тем, что предложения этого типа широко распространены в художественной литературе, читатель привык видеть в препозитивном временном придаточном предложении нечто ему уже знакомое, известное.

1. Таким образом, главным заданием сложноподчиненных предложений с препозитивным придаточным временным является связь изложения событий данной главы или абзаца с предыдущими и переход к изложению новой цепи событий.

2. Эта связь осуществляется либо синтаксически (препозиция придаточного предложения), либо морфологически (употреблением временных форм глагола – прошедшего перфекта и простого прошедшего). Такое употребление времен глагола служит также цели разграничения двух планов повествования.

3. В других случаях связь выражена синтаксически (препозицией придаточного) и семантически, предшествующие события заставляют читателя ожидать действие, выраженное в придаточном предложении.

4. Эта структурно-семантическая особенность сложных предложений с препозитивным придаточным ведет иногда к особому стилистическому их употреблению в самом начале произведений.

5. Постановка предложений данного структурного типа в начале глав и абзацев стала уже нормой литературного языка. Они встречаются в произведениях всех современных английских писателей.

6. Данную модель сложного предложения с препозитивной придаточной временной частью можно рассматривать как готовый, созданный писательской традицией, элемент стилистического синтаксиса.

II группа. Сложноподчиненные предложения с придаточным временным, стоящим в середине главного

Придаточное времени, вводимое союзом “*when*” и стоящее в середине главного, обычно относится к какому-нибудь члену главного предложения, чаще всего к обстоятельству времени. Вместе с обстоятельственными союзами придаточное временное

уточняет время действия главного предложения. Форма простого прошедшего времени в главном предложении выражает одно из основных действий повествования, краткое или длительное, или состояние и описание обстановки, смотря по тому, включается ли предложение в повествовательный или описательный абзац.

Действие, выраженное в придаточном предложении, чаще всего является предшествующим действию главного, хотя грамматически это не всегда выражено.

*Eight weeks before, when Andrew **set down** Nurse Sharp at Notting Hill station, she **went on** by tube to Oxford Circus* [15, 394].

Иногда предшествование во времени действия придаточного предложения действию главного выражено грамматически: в придаточном глагол стоит в прошедшем перфекта.

*Later, when they **had managed** to compose themselves, they **went** to the theatre* [14, 39].

Простое прошедшее глагола-сказуемого придаточного, а также и главного, может получать оттенок повторности действия (под влиянием семантики обстоятельственных слов).

***Each night**, when the three men **returned** to the cabin on the rock, their success became more and more obvious, as the fur mounted* [11, 153].

В придаточном предложении глагол-сказуемое может стоять в форме Past Continuous, чтобы выразить сопутствующие обстоятельства, при которых происходило главное действие повествования.

*One December afternoon when Andrew **was returning** to Vale View by the back road he **saw** approaching a lanky yet erect man of his own age...* [15, 140].

Напротив, если при этом обстоятельство времени, после которого стоит придаточное предложение, обозначает какой-то один конкретный момент времени, то действия в придаточном и главном понимаются как единичные конкретные действия.

*In the evening, when I **was changing** for dinner there was a knock at my door* [6, 227].

Гораздо реже в предложениях данного типа с придаточным времени, стоящим в середине главного, наблюдается предшествование во времени действия главного предложения действию придаточного, так как в большинстве случаев основные действия повествования выражены в главном предложении с глаголом в простом прошедшем, а действия придаточного, в каком бы времени они не были выражены, носят вводный характер.

В тех же случаях, когда действие главного предшествует действию придаточного, в главном предложении глагол-сказуемое стоит в прошедшем перфекта. Такие предложения очень немногочисленны в языке художественной литературы.

*Next morning, when he **arrived** at the house, his picnic dressings **had been** thrown in the fire and the arm was redressed with carron oil* [15, 131].

Таким образом, для сложноподчиненных предложений с придаточным времени с союзом “**when**”, стоящим в середине главного, характерно прежде всего то, что главные действия повествования, продвигающие его вперед, выражены в главной части, обычно глаголами в простом прошедшем, а действие придаточного почти всегда в предложениях этого типа имеет второстепенный характер, характер вводного замечания.

III группа. Сложноподчиненные предложения с постпозитивным придаточным временным

В зависимости от глагольных времен сказуемых главного и придаточного предложений, а также от типов сказуемых, в предложениях данной группы можно выделить несколько моделей, каждая из которых выполняет определенную синтактико-композиционную функцию в языке художественных произведений.

1. Очень широко распространены в художественной литературе предложения, где главная часть является безличным предложением по содержанию и структуре. Оно оформлено частицей “**it**” и всегда выражает время, в которое произошло событие, выраженное в придаточной части, и по своему семантическому весу равняется обстоятельству времени.

В придаточном предложении наблюдается глагольное сказуемое с глаголом в простом прошедшем.

*It was dark when he **got** to Victoria, but the station was brilliantly lighted* [7, 361].

Эти предложения обычно стоят в начале глав, абзацев или единств и являются инверсивными в том смысле, что действие, начинающее повествование о новом эпизоде, о дальнейшем развитии событий, обозначено в придаточном предложении. Однако то событие, которое выражено в придаточном, обычно ожидается читателем как нечто ему известное, логически вытекающее из содержания предшествующего композиционного элемента (абзаца, главы).

Таким образом, придаточное предложение, а вместе с ним глагол, стоящий в форме простого прошедшего времени, осуществляют двустороннюю связь, связь с тем, что уже было рассказано автором, с тем, что он раскрывает далее в следующем композиционном элементе. При этом обращает внимание на регулярность построения таких сложных предложений, регулярность семантики главной части и традиционное использование этого готового отрезка в композиции произведений художественной литературы.

2. В начале глав и абзацев можно наблюдать другой тип сложных предложений с постпозитивной временной частью, которые тоже следует рассматривать как инверсивные.

Здесь главная часть предложения служит для связи с предшествующим композиционным элементом. В придаточном же предложении, как и в последующей части стилистико-композиционного элемента, выражается не одно из событий последующего эпизода, а описывается обстановка, ситуация, в которой будут разворачиваться дальнейшие события.

Так, глава 15 в произведении Дж. Олдриджа «Охотник» начинается предложением такого типа:

He was still asleep when the snow began to fall in the early morning [11, 187].

Предыдущая же, 14-я глава этого произведения заканчивается так:

He was hardly able to unroll his sleeping bag, and even as he fell into it he was asleep in final exhaustion.

Следующие предложения являются примерами того же структурно-семантического типа:

Saint Helen was in darkness when he made his careful circuit of the outlying farms [11, 200].

The air was petrified when David finished [16, 140].

3. Очень распространенной моделью сложного предложения с постпозитивным придаточным временным являются предложения, в которых в главной части употребляется прошедшее сложное, а в придаточной – прошедшее простое. Действие придаточного как бы внезапно прерывает длительное действие, выраженное в главной части, и позволяет автору перейти к описанию новых действий. В этих предложениях также наблюдается большая регулярность как в структуре, так и в лексическом наполнении. Такими предложениями авторы иногда заканчивают абзацы или единства и переходят к дальнейшему изложению событий, чаще же всего к диалогу. Это предложения инверсивного типа, где событие, продвигающее повествование, выражено в придаточной части.

*About two months after this, George and Elizabeth **were** cheerfully **dining** in a small Soho restaurant when Fanny **came in** with a young man* [16, 195].

Инверсивными предложениями являются также и такие, где в главной части выражено намерение, готовность выполнить какое-либо действие, осуществлению же его препятствует внезапность другого события, которое выражено в придаточном глаголом-сказуемым в простом прошедшем времени. Именно это действие служит отправным моментом для дальнейшего развития повествования или включения диалога.

*She **was about to answer** quickly when the doorbell rang* [15, 55].

Наблюдается еще один тип инверсивных сложных предложений, где в главной части сложных предложений употребляется отрицательная форма прошедшего перфекта или

отрицательные наречия, например, “almost”, “nearly”, показывающее и в предыдущем случае, что действие еще не успело закончиться, когда оно было прервано другим событием, обозначенным глаголом в простом прошедшем в придаточном предложении, и автор, таким образом, переходит к изложению новых событий и действий. Именно это второе событие служит поворотным пунктом в развитии повествования и иногда позволяет ввести диалог.

He had come to no definite conclusion when Sir James Foskisson rose to cross examine. “Tell me, Mrs. Maltese, which do you consider..?” [13, 223].

Во всех этих инверсивных предложениях первая главная часть предложения служит для логической связи с предыдущим содержанием композиционного единства.

ВЫВОДЫ

Таким образом, наблюдается пять различных, наиболее распространенных моделей сложных предложений с постпозитивным придаточным временным, вводимым союзом “when”, которые являются инверсивными.

Постпозитивное придаточное времени, если оно не является инверсированным по смыслу, т.е. по важности выраженного в нем события, служит для выражения времени события главного предложения. Это предложение выражает временные отношения, хотя причинные или условные связи могут подсказываться логикой событий.

В этой группе предложений выделяются две модели:

1. Главное предложение является предложением наличия, бытия, оно оформлено вводной частицей “there”, придаточное – личное предложение с глаголом сказуемым в простом прошедшем времени. Эта модель сложноподчиненного предложения выражает те же самые отношения, что и подобные предложения с препозиционным придаточным времени.

There was a dead silence when David sat down... [16, 197].

2. Обе части, главная и придаточная, являются личными предложениями с глаголами-сказуемыми в простом прошедшем времени. Обычно в них имеется наречие “always”, которое сообщает действиями оттенок повторных или постоянных действий.

He always missed Elizabeth frightfully when she went away [7, 222].

Таким образом, сложноподчиненные предложения с постпозиционной придаточной временной частью также обнаруживают многообразие структурно-семантических типов.

1. Среди них имеются 5 моделей инверсивных предложений, которые стоят на верхней границе абзаца, обеспечивая развитие повествования в данном абзаце тем опорным пунктом, каким является событие, выраженное в придаточной части глаголом в простом прошедшем времени, или при положении на нижней границе абзаца они обеспечивают введение диалога или переход к новому синтактико-композиционному элементу литературного произведения.

2. Имеется два типа неинверсивных сложных предложений, в которых действия придаточного затенены действием, событием главного и только уточняют время главного события.

3. Модели сложных предложений с придаточными временными, вводимые союзом “when”, очень четки, даже их лексическое наполнение в каждой модели ограничено и четко, поэтому их тоже можно рассматривать как готовые, созданные писательской традицией элементы конструктивного (или стилистического) синтаксиса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Rayevska N.M. Modern English Grammar. – Kiyev, 1976. – 342 p.
- 2 Jill J., Lovejoy S. English Grammar. – Oxford Univ. Press., 1989.
- 3 Martin J.H. Finding Temporal Structure in Text: Machine Learning of Syntactic Temporal Relations. // International Journal of Semantic Computing – 01 (04), January 2012. – P. 345-359.

4 Saurbayev R.Zh. (2013) The Tagseme as a Component of Structural-Semantic Complexification of the Sentence //Middle East Journal of Scientific Research. 16 (3) IDOSI Publications. PP: 432-436.

5 Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С. 140-161.

6 Daphne de Maurier. Rebecca. – The Classic Tale, 2006. – 416 p.

7 Auldington R. Death of a Hero. – Lnd.: Penguin Classics, 2013. – 368 p.

8 Greene G. The Quiet American. – M., 1959.

9 Galsworthy J. In Chancery. – Lnd.: Wordsworth Classics, 1994. – 232 p.

10 Wilde O. The Picture of Dorian Gray. – Lnd.: Collins Classics, 2010. – 252 p.

11 Stark R. The Hunter. – Univ. of Chicago Press, 2008. – 208 p.

12 Galsworthy J. Forsyte Saga: To Let. – M.: KAPO, 2011. – 608 p.

13 Galsworthy J. The Silver Spoon. – Lnd.: Penguin Classics, 1956.

14 Evelyn Waugh Officers and Gentlemen. – Lnd.: A Penguin Book, 2002. – 256 p.

15 Cronin A. The Citadel. – M.: KAPO, 2005. – 480 c.

16 Cronin A. The Stars Look Down. – Lnd.: Orion, 1997. – 701 p.

А.Д. Амренов¹, Н.Р. Омаров², Р.Ж. Саурбаев³

Қазіргі ағылшын көркем әдебиеті тілінде "when" жалғаулығы енгізген мезгіл бағыныңқы құрмалас сөйлемдерде жай өткен шақтың түрін қолдану

^{1,2}Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан

³С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан

Бұл мақалада ағылшын көркем сөзіндегі "when" жалғаулығы енгізген постпозитивті бағыныңқы мезгіл сөйлемдер үлгілері қарастырылады. Зерттеуде абзацтың жоғарғы шекарасында тұрған инверсивті сөйлемдердің бес үлгісі анықталады, бұл азатжолдағы баяндаудың дамуын қамтамасыз ете отырып, жай өткен шақта етістіктің қосалқы бөлігінде көрсетілген оқиға немесе азатжолдың төменгі шекарасындағы жағдай кезінде олар диалогты енгізуді немесе әдеби шығарманың жаңа синтактикалық-композициялық элементіне өтуді қамтамасыз етеді.

Сондай-ақ инверсивті емес құрмалас сөйлемдердің екі түрі бар, онда бағыныңқы сөйлемнің іс-әрекетімен, басыныңқы сөйлемнің оқиғасымен және тек басты оқиғаның уақытын нақтылайды.

"When" жалғаулығы енгізетін бағыныңқы мезгіл сөйлемдердің модельдерін, олардың әрбір модельде лексикалық толуы шектеулі және анық, сондықтан оларды дайын, жазу дәстүрімен жасалған конструктивті (немесе стилистикалық) синтаксис элементтері ретінде қарастыруға болады.

A.D. Amrenov¹, N.R. Omarov², R.G. Saurbaev³

The use of the forms of the past simple tense in the compound sentence with the subordinate clause of time introduced by the conjunction «when» in the language of modern english fiction

^{1,2}Pavlodar state pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

³S.Toraigrov Pavlodar state University, Pavlodar, Kazakhstan

The models of compound sentence with the subordinate clause of time, introduced by the conjunction 'when' in the language of English fiction are considered in the present article. In research five models of inverssive clauses are identified that are on the top border of the paragraph supporting the development of the narration on those reference points that the event is expressed in the subordinate part of the verb in the simple past tense, or in the position at the lower end of a paragraph they ensure that the introduction of dialogue or transition to a new syntactic-compositional element of a literary works. And there are two types non-inverssive complex sentences in which the clauses shaded action event of the principal clause and only specify the time

for the main event. Models of complex sentences with subordinate clause of time introduced by the conjunction 'when', their lexical content in each model are limited and clearly defined. So they can be considered as ready-made elements, established by literary tradition, the elements of constructive or stylistic syntax.

УДК 81`25

З.Ж. Бекмамбетова¹, Б.Н. Ашегова²

¹кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Журналистика и переводческое дело», Университет Туран, Алматы, Казахстан, e-mail: bzanipa@mail.ru

²магистр педагогических наук, ст. преподаватель кафедры «Журналистика и переводческое дело», Университет Туран, Алматы, Казахстан, e-mail: bahashegova@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ И КАЧЕСТВО ПЕРЕВОДА ТУРИСТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

В данной статье рассматриваются особенности туристической лексики и качество перевода туристических реалий. Туристические символы – это слова, общекультурное символическое значение которых отражает специфику ареальных национально-культурных ценностей определенного этноса и репрезентируется в рамках туристического дискурса. Туристические реалии – это слова-референты, в номинации которых семантически отражен весь комплекс этнокультурной информации локального характера, который отсутствуют в ареале другой лингвокультуры и является репрезентативным для туристических целей. В контексте туристического дискурса понятие адекватности трансформируется, а именно под адекватностью перевода мы понимаем обеспечение прагматических основ перевода в соответствии с поставленной целью коммуникации в туризме на максимально возможном уровне эквивалентности, с сохранением формы оригинала и наименьшим нарушением нормы языка перевода. Переводчики сферы международного туризма должны обращать особое внимание на культурную среду языка, поскольку именно культурные особенности являются первоочередной прагматичной наполненностью процесса перевода туристических текстов. Сложность проблемы подчеркивается и тем, что туристические тексты часто отражают культуру не только отдельных стран, но и других культур мира. Поэтому при переводе следует учитывать языковые и культурные различия между двумя (или более) языками и культурами еще на этапе переводческого анализа текста оригинала.

Ключевые слова: туристические реалии, концептуальная картина мира, лингвокультурные традиции, лингвострановедение, туристический дискурс.

ВВЕДЕНИЕ

Последовательное системное сопоставление об объективной реальности и воспроизводящих ее языковых форм, целью которого является определение лексических единиц, отражающих специфические черты конкретной национальной культуры, требует формирования особопонятийного и терминологического аппарата, пригодного как для описания реальной действительности, то и для работы с текстами в переводе.

Концептуальную картину мира в сфере туризма, краеведения и других смежных областей формирует группа лексики, соединенная ключевым компонентом. Учитывая ядерные критерии туризма в переводческом аспекте, в эту группу можно отнести такие лексические единицы как краеведческий символ, туристическая реалия и аксиологема.

Исследование лексики в ракурсе представления ею культурных ценностей для туристических целей является исключительно важным. Эта проблема получила основательное отражение в трудах отечественных и зарубежных ученых.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Путешествия всегда были неотделимой частью жизни любого народа, и сегодня, в мире практически неограниченных возможностей в сфере туризма, трудно представить человека, который не любит или не хочет путешествовать. В поездках по миру люди стремятся познакомиться с культурой страны, в которой они находятся, посещая музеи, театры, различные достопримечательности, пробуя традиционную еду и общаясь с местным населением. Для большинства туристов неотъемлемой и обязательной частью их путешествий является путеводитель, и очень немногие осмеливаются отправиться в другую страну без его «поддержки». Ведь путеводитель помогает комфортно и уверенно себя чувствовать в поездке, свободно ориентироваться в городе и иметь представление о том, что точно следует посмотреть.

Различия между языками, обусловленные различием культур, заметнее всего в лексике и фразеологии, поскольку номинативные средства языка наиболее прямо связаны с внеязыковой действительностью. В любом языке и диалекте есть слова, не имеющие однословного перевода в других языках. Это так называемая безэквивалентная лексика, в основном - обозначения специфических явлений местной культуры [1, 52].

Межнациональное и международное общение с давних времён ограничивалось проблемой языка. Это и объясняет стремление создать универсальный международный язык, знание которого позволило бы беспрепятственно общаться. На сегодняшний день позицию универсального международного языка занимает английский язык. Английский язык является естественным, из-за этого появилась новая проблема международного общения - безэквивалентная лексика.

Культурный компонент близок прежде всего к так называемой «безэквивалентной лексике», которая выявляется при сопоставлении языков, обслуживающих различные культуры. Безэквивалентная лексика как лексическая единица, не имеет словарные эквиваленты в одном из сравниваемых языков или в силу отсутствия в общественной практике его носителей соответствующих реалий, или из-за отсутствия в нем лексических единиц, обозначающих соответствующие понятия. Исходя из этого, к первому ряду можно отнести личные имена, географические наименования, названия учреждений, организаций, газет, а также имена нарицательные; ко второй группе относятся такие слова русского языка, которые в английском языке не имеют соответствующих лексических единиц, обозначающие данные понятия.

Вопрос о реалиях, как особого разряда безэквивалентной лексики, является объектом исследования вот уже более полвека и всё ещё вызывает интерес в силу своей важности и актуальности.

Символы или слова с символическим значением являются той группой лексики, которая способствует формированию культурно-ценностной картины мира в процессе концептуального развития лингвоконцепта в туристической концептосфере. Понятие «символ» один из самых многозначительных в системе семиотических наук. Исследуя символ в системе культуры, Ю. Лотман говорит о том, что в плане содержания и в плане выражения символ представляет собой текст [2, 27]. Эта позиция базируется на глубоко архаичной природе символа, поскольку «способность сохранять в свернутом виде исключительно большие и значительные тексты» осталась в основном лишь в символах.

Еще одна архаичная черта символа проявляется в том, что он, представляя собой замкнутый текст, наделенный смысловой и структурной самостоятельностью, может легко

выйти из семиотического окружения, и так легко войти в другое текстовое окружение. Отсюда определяющей чертой символа является его диахроничность.

Память символа всегда древнее, чем память его несимволического текстового окружения. Будучи самостоятельной смысловой и структурной единицей, и легко перемещаясь из текста в текст и другие семиотические образования, символ как механизм памяти культуры пронизывает хронологические слои культуры по вертикали, олицетворяя память культуры себе [3, 47]. Однако это вовсе не означает, что символ - это застывший сгусток культуры, который не подчиняется экстралингвистическим факторам изменчивости той или иной лингвокультуры. Совсем наоборот, именно символ активно взаимодействует со всеми элементами широкого культурного контекста, при этом он не только трансформируется сам, а и трансформирует окружающее пространство. Примерами в данном случае могут служить даже названия известных туристических объектов: от Домодедово до Москва-реки.

В этом смысле символы составляют один из самых устойчивых и влиятельных элементов культуры и туризма. Поэтому, если мы говорим о национально-культурном своеобразии той или иной лингвокультурной традиции, которая репрезентируется в туристическом дискурсе, следует обратиться к ключевым для этой традиции символам, их значениям.

Примером туристических общеупотребимых символов является, например, понятие «звезды» в оценке отеля или названия специфических форм организации поселения туристов: хостел, таймшер, табльдот и пр.

Итак, туристические символы – это слова, общекультурное символическое значение которых отражает специфику ареальных национально-культурных ценностей определенного этноса и репрезентируется в рамках туристического дискурса.

Кроме собственно-туристических символов, символическое значение в тексте формируется с помощью краеведческих реалий и аксиологем (лексических единиц с оценочной семантикой).

Чтобы осветить туристическую специфику реалий, стоит подробнее рассмотреть понятие «реалия», которое является ключевым для филологических наук и, в частности, для лингвострановедения и переводоведения.

Термин «реалия» в аспекте лингвострановедения всесторонне рассматривался Е. Верещагиным и В. Костомаровым, исследования которых посвящены изучению иностранного языка через призму культуры. Ученые выделяют культурный компонент значения слова, наличие которого позволило им выделить лексику с краеведческим культурным компонентом, к которой относиться безэквивалентная лексика (в том числе реалии), коннотативную лексику и фоновую лексику [4, 78].

Спозиций лингвострановедения под реалиями понимают как предметы и явления культуры, так и слова, их обозначающие. В плане содержания -реалии составляют факты, которые связаны с государственным устройством определенной страны, ее природными особенностями, историей и культурой и представляют особый интерес для туристической репрезентации.

В плане выражения – реалии актуализируются широким кругом языковых средств, в которые, как правило, относят слова, словосочетания и предложения. В переводоведении понятие «реалия» изучалось такими учеными как Л. Бархударов, Я. Рецкер, А. Федоров, О. Чередниченко, А. Швейцер. В современных переводоведческих исследованиях чаще всего цитируют определение реалии, предложенное С. Влаховой и С. Флориным, а также Р. Зоривчак. Так, С. Влахов и С. Флорин предлагают собственное определение реалии как особой категории средств выражения, которое содержит «слова (и словосочетания), которые называют о объекты, характерные для жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чужие для другого».

В основном реалии, будучи носителями национального и/или исторического колорита, не имеют точных соответствий (эквивалентов) в других языках и, соответственно, не

подлежат переводу «на общих основаниях», требуя особого подхода [5, с.11]. По сути С. Влахов и С. Флорин дают два определения реалии, одно из которых раскрывает национальную специфику этих лексических единиц своего языка относительно другого.

По очерченным принципам выделяются «исключительно свои» реалии одновекторной, не бинарной направленностью их перевода в другие лингвокультуры.

Собственно говоря, эта часть определения соотносится с дефиницией «безэквивалентная лексика», предложенной Е. Верещагиным и В. Костомаровым. Согласно этому определению, к безэквивалентной лексике относятся слова, «значение которых невозможно сопоставить с любыми иноязычными лексическими понятиями», в строгом смысле – эти слова являются непереводаемыми [4, 4]. Как видим, вторая часть дефиниции раскрывает уже собственно переводоведческие аспекты этого понятия.

В рамках нашего исследования данное определение реалии можно считать актуальным, поскольку оно и помогает, во-первых, вычленив реалию по языковому признаку в плоскости одного и/или пары языков.

Согласно предложенной С. Влахова и С. Флорина классификации реалий, туристические реалии входят во все выделенные группы реалий, классифицированных по критерию предметного разделения.

Признак местного деления (в зависимости от национальной и языковой принадлежности) является важным для выявления краеведческого компонента. Так, по-местному разделению туристические реалии могут принадлежать к группе микролокальных, поскольку они вербализируют социальные и территориальные объекты и явления, характерные так для региона, как для города или поселка, представляя определенные трудности при переводе.

Выделяя эту группу реалий, авторы классификации акцентируют внимание на определенной условности этого понятия, что, на наш взгляд, обусловлено отсутствием переводоведческих исследований специфики перевода текстов именно туристического характера.

Итак, «реалии – это моно-и полилексемные единицы, основное лексическое значение которых вмещает (в плане бинарного сопоставления) традиционно закрепленный за ними комплекс этнокультурной информации, чужой для объективной действительности принимающего языка» [6, 17].

Это определение представляет особый научный интерес, так как оно и охватывает все текстовые проявления вариативных форм реалий и позволяет отграничить реалии от смежных явлений, таких как, например, неологизмы, термины, диалектизмы, символы.

Все изложенное позволяет нам утверждать, что туристические реалии – это словаререференты, в номинации которых семантически отражен весь комплекс этнокультурной информации локального характера, который отсутствуют в ареале другой лингвокультуры и является репрезентативным для туристических целей.

Современная лингвистика решает широкий круг задач по совершенствованию технологий перевода, выводя на первое место проблемы качества, то есть адекватности и эквивалентности.

Традиционные понятия адекватность перевода и эквивалентность перевода являются многозначными и противоречивыми. В теории перевода или лингвистике существуют различные подходы к определению этих понятий и их классификации.

Адекватность перевода – это:

а) близость оценок содержания текстов их адресатами или соответствие поставленной перед переводчиком цели;

б) обеспечение прагматической задачи на максимально возможном уровне эквивалентности, соблюдая жанрово-стилистические требования и отвечая конвенциональной норме перевода;

в) соответствие перевода как процесса определенным коммуникативным условиям;

г) соответствие выбора языковых знаков в языке перевода тому измерению начального текста, который выбирается как основной ориентир процесса перевода;

д) соотношение начального и конечного текстов, при котором последовательно учитывается цель перевода;

е) воспроизведение содержания и формы оригинала средствами другого языка, что является целью художественного перевода; осуществление перевода, который вызывает у иноязычного получателя реакции, которые соответствуют коммуникативной направленности отправителя; такой перевод, в котором сохранены все намерения автора в отношении определенного воздействия на читателя, с соблюдением всех авторских ресурсов образности, колорита, ритма и т. п. [7, 23].

В контексте туристического дискурса понятие адекватности трансформируется, а именно под адекватностью перевода мы понимаем обеспечение прагматических основ перевода в соответствии с поставленной целью коммуникации в туризме на максимально возможном уровне эквивалентности, с сохранением формы оригинала и наименьшим нарушением нормы языка перевода.

Как видим, при определении степени адекватности перевода туристического дискурса на первый план выходит прагматический фактор ориентации на реципиента и выполнение поставленных задач.

Таким образом, адекватность перевода определяется нами как адекватность воспроизведения основной прагматической функции оригинала.

Поэтому считаем целесообразным разработать типологию ошибок, которые допускают при переводе текстов, в том числе и в рамках туристического дискурса.

Итак, различают следующие типы ошибок.

1. Смысловые ошибки (искажения информации, неполнота или избыточность, непереведенные фрагменты, потеря последовательности изложения).

2. Языковые ошибки (грамматические, лексические, орфографические, пунктуационные).

3. Стилистические ошибки (стилистическое несоответствие отобранных языковых средств, бессвязность текста, несоответствие структуры предложений, устоявшихся фраз определенному жанру).

4. Терминологические ошибки (нарушение единства терминологии, несоответствие глоссария словарям, отраслевым стандартам).

Особое внимание следует уделить ошибкам в произношении или транскрипции туристических реалий. Например, для арабговорящих туристов использование слов «пэкидж-тур» или «полупансион» вызывает сложности. Поэтому важно, чтобы переводчик грамотно презентовал специфику тура для определенной группы потребителей туристского продукта. Ведь переводческие ошибки являются объективным показателем качества перевода и, как уже говорилось ранее, от перевода специфических терминов в туристическом дискурсе (реалий) зависит общее понимание культуры той или иной страны (региона, города).

ВЫВОДЫ

Итак, вместе с развитием туризма возрастает и актуальность проблемы качества перевода туристического дискурса. И хотя перевод многих терминов для квалифицированного переводчика не является проблемой, ведь существует много источников, к которым можно обратиться за помощью в поиске необходимого эквивалента в языке перевода, все же, существует ряд сложностей, особенно при «живом» общении. Поэтому нужно строго придерживаться правил адекватности и эквивалентности.

На сегодня учеными-переводоведами определены базовые приемы воспроизведения реалий в переводе, а также выработаны критерии, позволяющие переводчику определить, какой из приемов максимально раскроет значение реалии, сводя потери к минимуму, которое

оптимизирует адекватное восприятие текста и его колорит. Однако, необходимо отметить тот факт, что эти концепции разработаны исключительно на материале художественных текстов. Поэтому так важно раскрыть лингвокультурные особенности перевода туристических текстов.

Переводчики сферы международного туризма должны обращать особое внимание на культурную среду языка, поскольку именно культурные особенности являются первоочередной прагматичной наполненностью процесса перевода туристических текстов.

Сложность проблемы подчеркивается и тем, что туристические тексты часто отражают культуру не только отдельных стран, но и других культур мира. Поэтому при переводе следует учитывать языковые и культурные различия между двумя (или более) языками и культурами еще на этапе переводческого анализа текста оригинала.

Влияние культуры на перевод можно проследить на всех уровнях – от лексического и синтаксического наполнения к идеологии и образу жизни представителей тех или иных культур.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М.:Аспект Пресс, 2006. – 206 с.
- 2 Лотман Ю. М. Статьи по семиотике и топологии культуры [Электронный ресурс] / Ю. М. Лотман // Избранные статьи / Под ред. Ю. М. Лотмана. 1992. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/01.php.
- 3 Филятова Н.В. Жанровое пространство туристического дискурса URL: <http://mggu-sh.ru/sites/default/files/filatova.pdf>
- 4 Верещагин Е.М., Костомаров, В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 2000. – 387 с.
- 5 Влахов С. Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 2009. – 360 с.
- 6 Федоров А. В. Основы общей теории перевода : (лингвистические проблемы): для ин-тов и фак. иностр. яз. : учеб. пособие / А. В. Федоров. – 5-е изд. – Санкт-Петербург: Филол. фак. СПбГУ; Москва: Филология ТРИ, 2002.
7. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 214 с.

З.Ж. Бекмамбетова¹, Б.Н. Ашегова

Туристiк лексиканың ерекшелiктерi және туристiк реалиялардың аудару сапасы

^{1,2}Тұран университетi, Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада туристiк лексиканың ерекшелiктерi және туристiк аудару сапасы қарастырылады. Туристiк рәміздер-бұл жалпы мәдени символдық мәні белгілі бір этностың ареалдық ұлттық-мәдени құндылықтарының ерекшелiгін көрсететін және туристiк дискурс шеңберінде репрезентацияланатын сөздер. Туристiк реалиялар-бұл аталымында басқа лингвомәдениеттің ареалында жоқ және туристiк мақсаттар үшін репрезентативті болып табылатын жергілікті сипаттағы этно-мәдени ақпараттың барлық кешені семантикалық түрде көрсетілген референт-сөздер. Туристiк дискурс контекстінде адекваттылық ұғымы өзгеруде, атап айтқанда аударма адекваттылығы деп, түпнұсқаның нысанын сақтай отырып және аударма тілінің нормаларын барынша бұзумен туризмдегі коммуникацияның мақсатына сәйкес аударманың прагматикалық негіздерін қамтамасыз етуді түсінеміз. Халықаралық туризм саласының аудармашылары тілдің мәдени ортасына ерекше назар аударуы тиіс, өйткені нақ осы мәдени ерекшеліктер туристiк мәтіндерді аудару процесінің бірінші кезектегі прагматикалық толымдылығы болып табылады. Проблеманың күрделілігі туристiк мәтіндер тек жекелеген елдердің ғана емес, сонымен қатар әлемнің басқа да мәдениеттерінің мәдениетін жиі көрсететінін атап көрсетеді. Сондықтан аударма кезінде екі (немесе одан да көп) тіл мен мәдениет

арасындағы тілдік және мәдени айырмашылықтарды түпнұсқа мәтініне аударма талдау жасау кезеңінде ескеру қажет.

Z. Zh. Bekmambetova¹, B.N.Ashegova²

The features of the tourism vocabulary and quality translation of tourist realities

^{1,2}Turan University, Almaty, Kazakhstan

This article discusses the features of tourist vocabulary and the quality of translation of tourist realities. Tourist symbols are words whose General cultural symbolic meaning reflects the specifics of the areal national and cultural values of a particular ethnic group and is represented within the framework of the tourist discourse. Tourist realities are referential words that semantically reflect the entire range of ethnocultural information of a local nature, which is absent in the area of another linguistic culture and is representative for tourist purposes. In the context of tourism discourse, the concept of adequacy is transformed, namely, by the adequacy of translation we mean ensuring the pragmatic foundations of translation in accordance with the goal of communication in tourism at the highest possible level of equivalence, preserving the form of the original and the least violation of the norm of the translation language. Translators of international tourism should pay special attention to the cultural environment of the language, since cultural features are the primary pragmatic content of the translation process of tourist texts. The complexity of the problem is also highlighted by the fact that tourist texts often reflect the culture of not only individual countries, but also other cultures of the world. Therefore, the translation should take into account the linguistic and cultural differences between two (or more) languages and cultures at the stage of translation analysis of the original text.

УДК 80

Г.С. Давлеткалиева¹, К.Н. Булатбаева², А.А.Алибекова³

¹докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

²профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru

³студент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

**МАСС-МЕДИАЛЫҚ САЯСИ МӘТІНДЕРДЕГІ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ
ҚАРАСТЫРУДАҒЫ ТІЛДІҢ ҚЫЗМЕТІ**

Мақалада масс-медиялық саяси мәтіндердің өзара ерекшеліктері болатыны туралы айтылған. Бір түрге жататын мәтіндердің ішінаралық айырмашылықтары әртүрлі экстралингвистикалық факторларға байланысты екені нақты екі медиамәтінді талдау негізінде көрсетілген. Айырмашылықтар мәтін авторының әлеуметтік дәрежесі, қоғамдағы рөлі, жоғарғы мемлекеттік билік аппаратымен байланысы, тақырыпқа деген авторлық позициясы, тақырыптың өзектілігі сияқты аспектілерге тәуелді екені дәлелденді. Талдауға алынған мәтіндер гендерлік аспектіге деген екі көзқарасты қамтиді. Екі мәтін арасында мағынлық жағынан қайшылықтар жоқ. Бірақ бір автордың ресми жауапкершілігі эмоциялық ұстамдылыққа апарып отырса, екінші автор бейнелеуші тілдік құралдарды кеңінен қолданады. Екінші автор халыққа жақын, сондықтан оның қолданылған коннотативтік лексикасы оқырманға толық әсер ететіні сөзсіз. Сонымен, екі автор гендер мәселесінің жағдайын талқылауға салғанда, саясат дискурсының әртүрлі тілдік басқарылуын көрсетіп отыр.

Кілтті сөздер: масс-медиа, саяси дискурс, гендерлік саясат, тіл қызметі, әлеуметтік институт өкілі, регламенттелген құрылым, лексикалық деңгей, грамматикалық деңгей.

КІРІСПЕ

Бұл мақала тақырыбының *өзектілігі* бүгінгі күндегі саяси дискурстың еліміздің масс-медиясындағы көрінісі толық сипатталмағанымен және ғылыми еңбектердегі қарастырылмаған мәселелердің баршылығымен анықталады.

Зерттелу деңгейі. Мақалада қазіргі кезде толық талданбаған масс-медиялық саяси мәтіндердің дискурсының өзаралық ерекшеліктері зерттеліп отыр. Ол үшін бір тақырыптағы екі мәтіннің дискурсының айырмашылығы мәтін авторларының әлеуметтік қызметіне тәуелді екенін анықтап отырмыз.

Ғылыми маңыздылығы. Екі бір тақырыптағы мәтінді салыстыру нәтижесінде саяси мәтіндерді талдау механизмін шығарып отырмыз. Мақала авторының мақсаты оның тікелей қоғамда атқаратын рөлімен байланысты екенін, оның саяси позициясының мәтіннің мазмұнына әсерін тигізетінін, сонымен қатар, автор толық немесе жартылай өз пікірін білдіретіні қарастырылады. Ғылыми жаңалығы автордың субъективті пікірі айқын немесе жабық болып саналатыны.

Танымдық маңыздылығы. Саяси дискурсты талдау барысында мақалалардың масс-медиялық тобының ерекшеліктері қарастырылып отыр.

Теориялық – әдіснамалық негізі болып Е.И.Шейгал, С.А.Громыко, В.И.Карасик, Р.Водак, Т.А. ван Дейк, Т. ван Леуен сияқты ғалымдардың мәтін дискурсы бойынша идеялары саналады. Мәтіннің сыртқы құрылыдық мазмұнымен қатар, оның ішкі терең мазмұнының сыртқы факторлармен байланысы туралы зерттеушілердің идеяларына сүйеніп отырмыз.

Зерттеу әдістері; талдау, салыстыру, салғастыру, статистикалық әдіс, сипаттау, тұжырымдау (синтездеу).

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлеуметтік лингвистер көзқарасы бойынша екі негізгі дискурс түрлерін бөліп қарастыруға болады: арнайы (жеке-бағытталған) және институционалды. Бірінші жағдайда сөйлеуші өзінің барлық ішкі әлемінің байлығы негізінде тұлға ретінде сөйлейді, екінші жағдайда белгілі әлеуметтік институттың өкілі ретінде сөйлейді.

Масс-журналистермен жасалған және баспасөз, теледидар, радио, интернет арқылы таратылатын мәтіндер пайдаланылатын медиялық (медиялық) саяси дискурс; журналист немесе саясаткер жазған сұхбат, газеттегі аналитикалық мақала (БАҚ аясындағы маманның көмегімен) мысал бола алады. Тілшілер қаралып отырған жағдайда аудиторияның назарын мәселеге аударады, оны шешу жолдарын ұсынады, оған саяси ұйымдар мен олардың көшбасшыларына қатысты хабарлайды, саясаткерлерге олардың мақсаттарын жүзеге асыруға көмектеседі. Лингвистикалық зерттеулерде институционалды дискурстың шартты түрде екі жолын белгілеуге болады: дескриптивті және сыншыл.

Дескриптивті түрі келесідей аспектілерді қамтиды: 1) белгілі әлеуметтік институт шеңберінде сөйлесу тәртібін үйрену: лингвистикалық құрал, риторикалық жолдар және тілдік дамулар; 2) институционалды қарым-қатынастың мазмұндық жағына талдау. Тіл білімінде бұл жолдар бойынша институционалды дискурстың мынадай түрлері қарастырылады: саяси (Шейгал Е.И.[1], Громыко С.А.[2]), діни (Карасик В.И. [3], Олянич А.В. [4]), педагогикалық (Карасик В.И. [5]), медициналық (Бейлинсон Л.С. [6], Алексеева Л.М. [7], Мишланова С.Л. [8], Жура В.В. [9]), дидактикалық (Олешков М.Ю. [10]), научный (Болдырева А.А.[11], Маслова Л.Н. [12]), дипломатиялық (Волкова Т.А. [13]), маркетингтік (Гусейнова И.А. [14]) и др.

Сыншылдық жол тіл және дискурс түрінде көрсетілген әлеуметтік теңсіздікті сын көзбен білуге мақсатталған [Wodak, Chilton, 2005] [15]. Бұл бағыттағы ғалымдар

жұмыстарында тілді қолдану мәселесі билік және әлеуметтік бақылау құралы ретінде қарастырылады (Р. Водак [15], Т.А. ван Дейг [16], Т. ван Леувен [17] және т.б.). Институционалды дискурс туралы барлық қорытынды нәтижелерді талдай келе, Р. Водак былай көрсетеді, «институттар – статустық-бағытталған білім беру: <...> «белгілі әлеуметтік қабатқа бағыну, жыныс, жас, оқу, т.б. институционалды қабылдау және қатынаста басты рөлде ойнай отырып, бір-бірін қамтамасыз етеді және өзінше өріледі,» [Водак, 1997, Б. 23-24]. [18] Отандық тіл білімінде сыншыл жол қазіргі кезге дейін міндетті дамуын алған жоқ.

Қоғам қызметі үшін өмірлік маңыздылықты орындауды қамтамасыз ететін ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан түрі және қоғамдық өмірді бағамдау ретінде әлеуметтік институтты түсіну институционалды дискурстың негізгі параметрлерін көрсетуге мүмкіндік береді: регламенттелген құрылымы бар және белгіленген орын-уақыт координатында өтетін белгілі қарым-қатынас жағдайы аясында типті жинақтау және соған байланысты коммуникативтік уақиғалар, қарым-қатынасқа тапсырылған тақырыптар, коммуниканттардың белгілі мәселелі рөлдерді орындауда сөйлеудің және кең коммуникативтік тәртіптің типтік моделі.

Бірінші мәтін 10 сөйлемді қамтыған. Бұл мәтіннің идеясы – гендерлік бойынша қабылданған мемлекеттік тұжырымадамаға оң пікір беру. Оның стратегиясы шешімнің дұрыстығын оқырманға жеткізу және сендіру. Негізгі идеяны ашу бағыттары мынадай: 1) бұл тұжырымдама алдыңғы тәжірибені ескерген; 2) гендерлік саясат мазмұны ашылады; 3) гендерлік саясатты іске асыруға жол ашылған және оның мысалдары келтірілген; 4) қазақстандық гендерлік саясат халықаралық деңгейде белгілі, негізгі құқықтық құжаттарда нақты атылған; 5) гендерлік саясат демократиялық және құқықтық мемлекеттің негізгі шарттардың бірі болып саналады.

Автор – әйел адам. Сондықтан, бұл тақырып алдымен әйел үшін өзекті екені байқалады, сонымен қатар, бұл мәтінді тудыруда автордың ішкі және сыртқы уәждемесімен түсіндіріледі. Ішкі – ол өзі әйел адам болғандықтан, оған қоғамда қажетті рөл атқаруға жағдай болғанын қалайды (өзінен басқа әйел туыстарының да – сіңлісі, қызы, келіні – қамын ойлауы); сыртқы уәждеме – ол әлеуметтік статусына байланысты масс-медиаға саясатты түсіндіру міндетінен шығуы мүмкін. Ауданаралық сотының төрағасы болғандықтан, автор жұмыс барысында әйел адамның құқықтарының бұзылуының куәгері болып жүргенінен осы көтеріліп отырған мәселенің өзектілігі мақаланың шығуына түрткі болып отыр.

Лексикалық деңгейде тақырыпқа қатысты берілген сөздер (ерлер мен әйелдердің құқықтары, заңды мүдделері, қорғау, кемсітудің, саяси құқықтары, «Тұрмыс құрған әйелдің азаматтығы, гендерлік саясат, билік құрылымдарына теңгерімді қатысуына, әйелдердің экономикалық тәуелсіздігі, өз бизнесін дамытуы, отбасындағы құқықтар мен міндеттердің тең, жыныс нышаны, зорлық-зомбылықтан азат болуды, гендерлік теңдік, гендерлік теңдік стратегиясы, гендерлік саясаттың негізгі қағидалары, құқық теңділігі, мемлекеттік қызметке кіру, кемсітушілік, демократиялық және құқықтық мемлекет) стилистикалық жағынан әдеби тілге жатады, нормадан тыс шығатын лексика байқалмайды. Кілтті лексика ұғымдарды жалғыз сөзбен шектемейді, сөз тіркестері гендерлік аспектіге қатысты болғандықтан жалпы мағынаны нақтылайды. Сондықтан, мысалы «құқық» ұғым ретінде жалпы болса, оған жататын бір түрі – әйелдер мен еркектер құқығы, құқық теңділігі. Ішкі мағыналық жағынан бірнеше лексикалық-мағыналық топтамалар шығаруға болады (1-кесте.).

№.1 Кесте -

Әлеуметтік құбылыс	Әлеуметтік әрекет
<i>ерлер мен әйелдердің құқықтары (+), заңды мүдделері (+), саяси құқықтары (0), тұрмыс құрған әйелдің азаматтығы(+), гендерлік саясат, әйелдердің экономикалық тәуелсіздігі (+), отбасындағы құқықтар мен міндеттердің тең болуы (+), жыныс</i>	<i>қорғау (+); билік құрылымдарына теңгерімді қатысу (+); кемсіту(-); кемсітушілік(-) өз бизнесін дамытуы (+); зорлық-зомбылықтан (-) азат болу</i>

нышаны (0), гендерлік теңдік (+), гендерлік саясаттың негізгі қағидалары (+), құқық теңділігі (+), , демократиялық және құқықтық мемлекет(+)	(+); мемлекеттік қызметке кіру (+)
--	------------------------------------

Сонымен, оң және теріс әсері бар сөздердің пайыздық қатынасы төмендегідей: бейтарап лексика – 10,53%; оң мағыналы лексика – 68,42%; теріс мағыналы лексика – 21,05%.

Жалпы оң мағыналы лексиканың жиілігі мақаланың саяси дискурсын білдіреді: қабылдаушыға қоғамның прогрессивтік дамуын және нақты алғанда гендерлік саясат дұрыс және қарқынды іске асырылып жатқанын көрсетіп тұр. Теріс мағыналы сөздердің (21,05%) аз да болса қоғамда бұл құбылыстың кездесетінін байқатады, бірақ бұл ұғымдар жалқы түрде беріліп отырған жоқ, олар оң әрекет мағынасы бар сөздермен тіркесіп берілген (зорлық-зомбылықтан + азат болу; кемсіту + жою). Нейтралды сөздерді автор негізгі ұғымдарды беру үшін қолданған. Саяси дискурстың тағы бір лексикалық ерекшелігі – саяси сферада жиі кездесетін аббревиатураны автор түсініктемесіз беруі. Автор президент Н.А. Назарбаевтың саясатын ұстанатыны көрініп тұр: оның есімі 1 рет, ал лауазымы 2 рет, «Қазақстан Республикасы» – 6 рет, «Қазақстан» – 2 рет қолданылған.

Грамматикалық деңгейде барлық сөйлемдер мүшелері қажетті орындарында орналасқан, инверсиялық орын ауыстыру тәсілі қолданбаған. Эпитет, метафора және т.с.с. стилистикалық тілдік құралдар мәтінде кездеспейді. Осындай стиль саяси дискурстың ресми аясына қатысты екенін білеміз.

Ал келесі гендерлік тақырыпқа қатысты мақала өзінің ерекшеліктеріне ие. Оның шығу төркіні де белгілі. Қоғамдық сұраныспен жазылған емес, адамды толғандыратын мәселе ерікті түрде автордың өз ойымен бөлісемін деген ниетінен туындап отыр. Әрине, осындай мақалалар жасанды емес, табиғи сипат алып отыр. Автордың да ешкімге тәуелді емес екені көрінеді. Бүлмәтін – гендерлік саясатқа деген қазақ әйелінің көзқарасы ретінде жазылған пікір. Мәтіннің негізгі стратегиясы – өз еліміздегі гендерлік саясатқа батыстың гендерлік саясатының қалыбы келмейтінін көпшілікке жеткізу. Мәтін автордың өзекті мәселеге немқұрайлы қарамайтынын, батыстан қазақ қоғамына осы аталған аяда қауіп төніп тұрғанын баяндайды. Қазақ елінің ерді сыйлау және әйел адамның болашақ ұрпақты дұрыс тәрбиелеуге жауапты болуға, «бесікті түзеуге» шақырады («Ел болам десең, бесігіңді түзе» деп М.Әуезов айтқандай). Осы сөйлеу стратегиясын автор төмендегідей бағдарлармен ашып отыр: қоғамдағы қарама-қарсы пікір қалыптасқаны, батыстың гендерлік саясат моделіне қарсылық білдіру, көпшілік қауымды ұлттық менталитетке, әдет-құрыпқа сай гендерлік саясатты ұстану және қорғау, ұлттық салт-дәстүрлерге шолу жасау, ұлттық заңдылықтарға бағынбайтын ерекше қылықтарды сынға салу (қыздардың тұрмыс құруға асықпауы, қазақ отбасындағы балалар санының азаюы, ер адамдардың абыройын отбасында жоққа шығаруы, қазақ жерінен кетіп, шетелге барып босанып, «кіндік қанның тамған жері»

ұғымын жоққа шығару) және т.с.с), осы мәселелерге қатысты оқырманды пікірталасқа шақыру.

Мәтін авторы – өмір тәжірибесі мол әйел адам. Оның дәлелі – әдеби тілді толық меңгерген, қазақ тілді оқырман түсігінде бар бейнелеуіш тілдік құралдардың кеңінен қолданылуы.

Лексикалық деңгейді талдайтын болсақ, ақиқатты метафоралық ойлау тәсілдермен жақсы бейнелеген: қоғам санасын жиі жарияланатын ойлар «қамшының өріміндей» «алды артыңды матап тастайды»; батысқа қарап «көш түзеуге», «жарияға жар салуға» қарсы; «тіс жармайды» деп қиналады; өз дәстүрімізді «қыр астында қалды» дейді; «отбасының тізгіні» еркек адамда болуы; қазақта әйелді «кемсітушілік, қорлау, мүсіркеу» жоқ екенін айтады; бірақ аналарымыз «тайраңдап төске өрлемеген»; «тамырымыздан ажырап барамыз» деп қиналады; гендер саясатының «ұлттымыздың менталитетіне қайшы келетін тұстарының» барын айтады; «қырыққа келгенше карьерға қуып «кемпір» болғанын білмей қалған қыздар көбейді» деп үлкен гендерлік мәселені көтеріп отыр; «биліктің дәмін татып қалған әйел затының, отбасы ошақ қасында үстемдік етпесіне кім кепілдік береді» деген тұжырым жасайды; «кәрі қыздардың көбі қызметтің «құлына» айналғандар» деген де мәселені келтіріп отыр; «еркек түздің адамы», ал онымен бірге «әйелі шапқыласа не болғаны» деп оқырманға сұрақ қояды. Осы айтқандар дәлелдерді қорытындылай келе, мына бір мағынасы терең метафоралы «Үйдегі бала тәрбиесіне зардабы тигенімен қоймай, «байтал шауып бәйге алмайтынын» ескеруі керек қой» сөйлемімен негізгі ойын білдіреді. Автор бұл мәтінде шеберлікпен метафораларды, синонимдес және қарсылас мағынасы бар сөздерді қолданған: «болмысы бөлек, қалыбы бөтен», «тіпті қазақы болмысымызға жат» (сөздерді градациялық принциппен орналастыру да бар – бөлек, бөтен, жат); «ұлттық мүддеге қайшы қылықтарды жіпке тізе беруге болады».

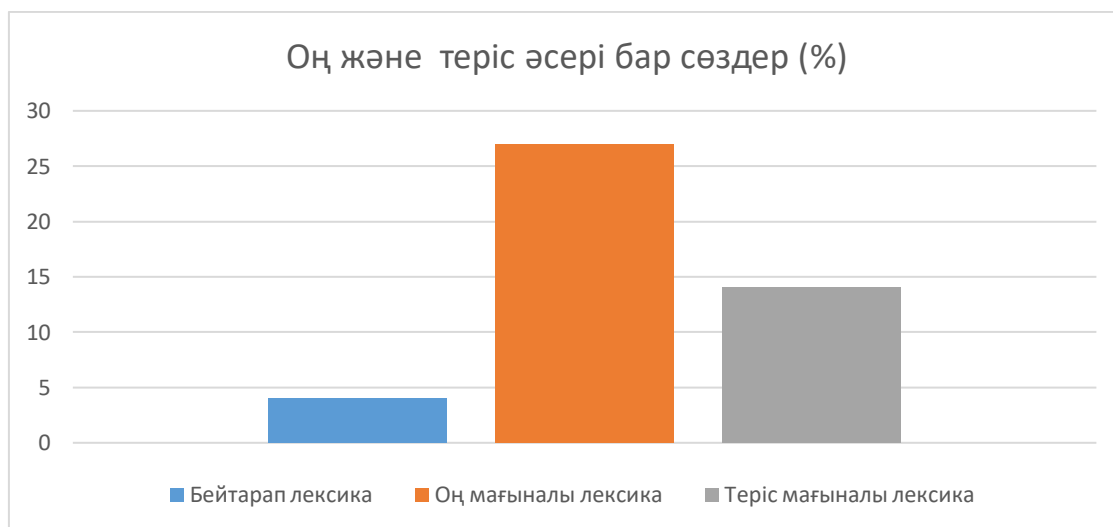
Мағына бойынша мәтін бес тақырыпшаға бөлінеді (2 - Кесте).

№ 2 – Кесте –

Қоғамдағы қарама-қарсы пікір	Батыстың гендерлік саясат моделіне қарсылық	Ұлттық менталитетке, әдет-құрыпқа сай гендерлік саясатты ұстану және қорғау	Ұлттық менталитетке, әдет-құрыпқа қайшы келетін қылықтар	Авторлық позиция
Мақтап (0)/ даттап (0); Алды (0) / арты (0);	Қолдайтын ндар тіс жармайды (-); дауға басты шату(+); батыстың болмысы бөлек(-), қалыбы бөтен(-); қазақы болмысым ызға жат(-);	Ұлттық менталитет, әдет-ғұрып (+) қыр астында (-) қалды ; шариғатқа жүгіну (+); қазақтың имандылығы исламнан бастау алады(+); отбасының тізгіні еркекке тапсырылған(+); ата-баба ұстанған салт-дәстүрге уңғу(+); кемсітушілік, қорлау, мүсіркеуден ада(+); тайраңдап төске өрлемеген (аналар)(+); көкке көтерген (аналарды)(+); «Қыз өссе елдің көркі»(+);	Отбасындағы тепе-теңдік пен үйлесімділік (+); әйелдерді «еркектерден қай жерің кем» деп еліртуге бастайтындай (-); биліктің дәмін татып қалған әйел (-); үстемдік етпесіне кепілдік бермеу (-); 300 мыңнан аса кәрі қыз бар(-); қырыққа келгенше карьера қуып "кемпір"	анамын (+); сан жылдық педагогикалық тәжірибем де жетерлік(+) бізде жүзеге асып жатқан гендерлік саясаттың қаншалықты соқыр (-) екендігіне көз жеткіздім(+); менің түсінігім осындай(+)

		«бір қолымен әлемді тербетсе, екінші қолымен бесікті тербететін» нәзік жандылар(+); еркектер әйелдерге пана(+), қамқор(+), басқарушы(+); , шаңырақтың ұйтқысы болу(+); міндеті теңін тауып отау құру(+); ерінің қас-қабағына қарау(+); ас-мәзірін дайындау(+); балаларының күлкісіне шомылып отыру (+); ер азаматтарды бағалау (+); қадіріне жете білу(ер азаматтардың) (+); кіндік қаны тамған жер" тәмсілі (+)	болғанын білмей қалған қыздар көбейді (-); ұлттың демографиясының құлдырауы (-); билік баспалдағына көтерілген төмен етектерілер (-) ұлтқа пайдасынан зияны көп гендерлік саясат (-); соқыр гендерлік саясат (-)	
--	--	---	--	--

Лексиканы коннотациялық жағынан үш топқа бөлсек, төмендегідей қатынасты көреміз (9 – Кесте): оң мағыналы сөз бен сөз тіркестері – 27; нейтралды мағыналы – 4; теріс мағыналы – 14.

Синтаксистік деңгейде де автор саясат бойынша жазылған мәтін дискурсын әр түрлі бірліктермен және тәсілдермен бере білген. Көтеріліп отырған мәселе көкейкесті болғандықтан, автор эмоциялық аспектіні күшейте түскен. Ойды нақты етіп, автор сөйлемдерінің 78,4% – жай сөйлем, ал 21,6 % – құрмалас сөйлем. Газет-журнал оқырмандары қысқа сөйлемдерді тез қабылдайды. Сонымен қатар, эмоциялық аспект сұрау, лепті сөйлемдер арқылы беріліп отыр, осы сөйлем түрлері оқырманға терең ой салып отырады. Ойдың тізбегі де градация арқылы, антонимдік және синонимдік қатынастар, дәлеледемелер арқылы білініп отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Екі мақаланы талдау төмендегідей нәтижелерді берді. Бірінші мәтіннің лексикасының коннотативтің реңкі жоқ десе де болады, сонымен қатар, авто әдеби тілдік нормадан тыс шықпаған. Барлық жағдайды денотативті мағынасымен ғана берілген сөздермен атайды. Сөйлем көлеміндегі мүшелері өз орнында орналасқан, орын ауысу құбылысы кездеспейді. Эмоциялық аспект білінбейді. Мақала қоғамдағы ағартушылық жұмыс жасау сарынында жазылған. Бұл мақала тек қана осы салада еңбек етіп жүрген адамдарға жұмыс бойынша қолдануға жарамды деп ойлаймыз. Масс-медиялық саяси мақала болса да эмоциялық ұстамдылық басым және мазмұны объективті жағдайды саралаумен шектеледі. Біздің ойымызша, саяси мақалада жалпы халыққа арналуына байланысты, оның демократияланған сипаты болса деген ойымыз бар. Ол үшін әртүрлі риторикалық құралдарды қолданып, қызықты немесе альтернативті мысалдар келтірілсе, мақаланың тартымдылығы аса түсуші еді. Ал екінші мақаланың қызықтыратын жері – оның тілі. Автор қазақ тілінің байлығын қолданып, әр фактіге өзінің субъективті ойын жазып, әдеби тілдегі фразеологизм, метафора, эпитет, салыстыру сияқты тәсілдерді ұтымды қолданып отыр. Автордың көтеріп отырған мәселесі оның өзі үшін көкейтесті болып отыр. Осы жағдайда ол оқырманға алдымен ойымен, сосын жатық қазақ тілімен жақынырақ болып саналады. Біз осы екі мақаланы 50 оқырманға ұсындық. Солардың бәрін қызықтырғаны екінші мақала болып шықты. Осы салаыстырмалы талдауымыздан шығарып отырған қорытынды: саяси дискурсты мәтіндерді де көптеген оқырманға жақындаттыратын тілдік құралдар. Тіліміздің байлығын кеңінен қолдана білу бәріміздің азаматтық борышымыз болып саналады. Осындай салыстырмалы жұмыстар болашақ БАҚ авторларына қажетті бағдар береді деген ойымыз бар.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. – М., Волгоград: Перемена, 2000. – 368 с.
- 2 Громыко С.А. Русский политический дискурс начала XX века (на материале дискуссии в I Государственной Думе 1906 года) - 2007. 20 с
- 3 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477
- 4 Олянич А.В., Карасик В.И. Презентация теория дискурса. Монография, 2013.
- 5 Бейлинсон Л.С. Функции институционального дискурса // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2009. Вы. 3. – С. 142-147.
- 6 Алексеева Л.М., Мишланова С.Л. Медицинский дискурс: теоритический основы и принципы анализа. Пермь: Издательство Пермского Университета, 2002. 200с.
- 7 Мишланова С.Л. Метафора в медицинском дискурсе / Перм. гос. ун-т. Пермь, 2002. 160 с.
- 8 Жура В.В. Дискурсивная компетенция врача в устном медицинском общении: автореф. дис. Доктора филол. наук. Волгоград, 2009. 44 с.
- 9 Олешков М.Ю. Лингвоконцептуальный анализ дискурса (теоретический аспект) .– Нижний Тагил, НТГСПА, 2009. – С. 68-85.
- 10 Болдырева А.А. Категория авторитетности в научном дискурсе Электронный ресурс. / А. А. Болдырева, В. Б. Кашкин. – Электрон, дан. М., 2001. – Вып. 1. – Режим доступа : [http : // tpl 1999/ narod.ru](http://tpl1999/narod.ru). – Заглавие с экрана
- 11 Маслова, Л.Н. Выражение несогласия в устной научной дискуссии Текст. / Л. Н. Маслова // Культура в зеркале языка и литературы: материалы междунар. науч. конф. 15-16 апреля 2008 г. Тамбов, 2008. – С. 262-266.
- 12 Волкова Т.А. Дискурсивно-коммуникативная модель перевода: монография. М.: ФЛИНТА : Наука, 2010. – 128 с.

13 Гусейнова И.А. Коммуникативно-прагматические основания жанровой системы в маркетинговом дискурсе: диссертация ... доктора филологических наук : 10.02.19 [Место защиты: Моск. гос. лингвист. ун-т]. – Москва, 2009. – 466 с.

14 Ruth Wodak & Paul Chilton (eds.), A new agenda in (critical) discourse analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity. Discourse Approaches to Politics, Society, and Culture, 13. Amsterdam: John Benjamins, 2005. – 321 p.

15 Дейк Т.А. ван. К определению дискурса / Т.А. ван Дейк – Москва, 1998. [WWW-документ] URL <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk2.htm>.

16 Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. / Пер. с англ. и нем. – Волгоград: Перемена, 1997. – 139., Б. 23-24].

Г.С.Давлеткалиева¹, К.Н.Булатбаева², А.А.Алибекова³

Функционирование языка в свете гендерных проблем в масс-медийных политических текстах

^{1,2,3} Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

В статье отмечается, что в масс-медийных политических текстах имеются внутренние различия. Различия текстов масс-медийного жанра определяются разными экстралингвистическими факторами, что доказывается на основе анализа двух текстов на гендерную тематику. Эти различия определяются социальным статусом автора, общественной ролью, связью с государственным аппаратом власти, позицией автора относительно рассматриваемой проблемы, актуальностью самой проблемы. Анализируемые тексты охватывают два мнения о гендерной политике. В то же время между этими текстами нет противоречий смыслового плана. Однако официальная ответственность одного автора приводит его к нейтральности в эмоциональном плане, тогда как в другом тексте автор ярко выражает свои эмоции с помощью различных изобразительно-выразительных средств языка. Второй автор близок народу, поэтому его речь имеет большую степень воздействия на читателя. В итоге мы видим разные формы проявления политического дискурса при рассмотрении двух публицистических статей по проблеме гендерной тематики.

G.Davletkalieva¹, K.Bulatbaeva², A. Alibekova³

The functioning of the language in the light of gender issues in mass media political texts

^{1,2,3} L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The present article deals with the internal distinctions in mass media political texts. The distinctions of the texts of mass media genre are defined by different extralinguistic factors and this is proved on the basis of the analysis of two texts on gender theme. These distinctions are defined by the social status of the author, a social role, a connection with the governmental machine of the power, a position of the author concerning the problem considered and the urgency of the problem. The texts analyzed cover two opinions on gender policy. There are no semantic contradictions between these texts at the same time. Nevertheless, official responsibility of one author results in neutrality in the emotional plan whereas the author of the other text expresses his emotions by means of various graphic and expressive means of the language. The second author is close to the people therefore his speech has a large level of effect on the reader. As a result, we see different forms of manifestation of political discourse analyzing two publicistic articles on the problem of gender subject.

УДК 81'42

С.Ж. Ерғалиева¹, Қ.С. Ерғалиев²¹аға оқытушы, С.Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru²ф.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

ҚАРАПАЙЫМ САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС:СӨЗЖАСАМДЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВОПЕРСОНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Ұсынылып отырған мақала қазақстандық сайттарда жарияланатын саяси интернет-түсіндірмелердің материалында жүргізілген сөзжасамдық және лингвоперсонологиялық зерттеулердің нәтижелеріне арналған. Саяси мақаланың мәтіні интернет-түсіндірмелердің мәтінінде іске асырылатын сөзжасамдық қызмет ету әлеуетіне ие. Ол вариативті стратегиялар мен тактикалар арқылы анықталады. Зерттеудің мақсаты – қазақстандық саяси интернет-түсіндірмелердің персондық мәтін сөзжасамының факторларын анықтау. Интернет-түсіндірмелерді зерттеу барысында лингвистикалық сипаттама әдісі, мәтінді лингвоперсонологиялық және сөзжасамдық талдау әдістемелерінің элементтері пайдаланылды. Зерттеу формалық, мазмұндық және функционалдық тұрғыда қарастырылатын туынды мәтіндердің мәтін сөзжасамы талдауының моделіне негізделеді. Мақалада тілдік тұлға оның тілдік қабілеті көрініс табатын саяси интернет-түсіндірмелердің негізінде зерделенеді. Саяси интернет-түсіндірмелерді талдау нәтижесінде персондық мәтін сөзжасамы факторының параметрлері анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақстандық виртуалды кеңістікте интернет-түсіндірмелердің пайда болуы кезіндегі мәтіндік іс-әрекет доминанттарының лингвоперсонологиялық және лингвомәдени тұрғыда ұғынуынан көрінеді.

Кілтті сөздер: саяси интернет-түсіндірмелер, лингвоперсонология, мәтін сөзжасамы, тілдік тұлға, персондық параметрлер.

КІРІСПЕ

Саяси оқиғаларды интерпретациялау және бағалау қарапайым білімі бар саяси медиа мәтіндердің реципиенттері (оқырмандары) мен олардың түсіндірмешілері (комментаторлары) рөлінде шығатын қатардағы тіл тасымалдаушыларының санасымен тығыз байланысып жатады. Қарапайым лингвосаясаттануға деген зерттеу қызығушылығының артуы қоғамның қарапайым ұғымдарының, өмірлік құндылықтарының, күнделікті тәжірибесінің призмасы арқылы саяси шешімдер мен мәлімдемелердің маңыздылығы мен қажеттілігін қарастыруымен түсіндіріледі; адамдардың реакциясы ғылыми зерттеудің нысаны болып табылады. Алайда ғылыми білімге қарағанда, әдеттегі білім шынайы және жалған болуы мүмкін [1, 42].

Ғалым А. М. Ваховский: «Коммуникацияның жаңа құралы – интернеттің пайда болуы саяси үрдіске қатысушылар қолданатын саяси-коммуникативтік стратегиялардағы өзгерістерді тудырды», – деп санайды [2, 3]. Ол интернетті өз мүдделері мен қажеттіліктерін жүзеге асыратын саяси түсіндірмешілердің өзара іс-әрекет ортасы және құралы ретінде қарастырады [2, 15].

Саяси лингвистика тіл білімі мен саясаттану тоғысында пайда болды, оның міндеттері тіл арқылы шешіледі, өйткені кез келген саяси әрекет тілдік құралдардың көмегімен жүзеге асады. Бұқаралық коммуникация құралдарының белсенді қызметі барысында тіл ықпал ету және манипуляциялау құралы болып табылады. Тілдің көмегімен оның тасымалдаушысына

әсер етуге, оны категориялаудың құралы ретінде пайдалануға, сондай-ақ саяси феномендерді түсінуге болады [3, 5].

Қысқасы, қарапайым лингвосаясаттанудың нысаны болып виртуалды кеңістіктегі саяси мақалаға білдірілген интернет-түсіндірмелер, яғни қарапайым тіл тасымалдаушылардың саяси тақырыптағы мәтіннің бағаланған интерпретациясы табылады. Интернет-желіде жазбаша пікірдің білдірілуі жариялылығымен, жасырын және қарым-қатынас демократиялығымен, диалогтілігі және интерактивтілігімен, авторлық ұжыммен және т.б. сипатталады [4, 400].

С.И. Агагюлова адамдардың қарапайым және кәсіби санасындағы «интернет» концептісін зерделей отырып, жалпы тілдік санада бар концептілердің сипаттамаларын атап көрсетеді: «Интернет – ақпарат көзі»; «Интернет – қарым-қатынас құралы»; «Интернет – бұл ойын-сауық»; «Интернет – бұл орын»; «Интернет – бұл қоғамдастық», сондай-ақ ол «интернет» концептісін кәсіби тілдік санада түсінуін келтіреді: «Интернет – бұл технологиялар»; «Интернет – бұл өмір салты»; «Интернет – бұл жұмыс орны»; «Интернет – шексіз мүмкіндіктер көзі»; «Интернет – бұл есірткі» [5, 12-13].

Саяси интернет-түсіндірмелер көбінесе кәсіби емес интерпретаторлармен жүзеге асырылады. Оларда авторлардың қарапайым сана-сезімі, саяси жүйе жайлы білім деңгейі, олардың тілдік білім деңгейі, сондай-ақ ұлттық ерекшеліктері көрсетіледі. Бұның барлығы мәтін формасына енген түсіндірмешілердің ментальды-тілдік қызметінде көрініс табады.

Сонымен, зерттеу нысанымыз қазақстандық саяси мақалаларға білдірілген интернет-түсіндірмелердің мәтіндері болып табылады. Зерттеу материалын таңдау қазіргі әлемде ақпараттық технологиялардың дамуы, біріншіден, әртүрлі ақпаратты тез әрі тиімді алуға, екіншіден, виртуалды кеңістіктегі адамдардың өзара іс-әрекетіне, интернет-желіде виртуалды қарым-қатынас жасауға мүмкіндік берді; нәтижесінде желілік коммуникацияның әртүрлі жанрлары пайда болады. Олардың арасында тілдік тұлғаның біздің жағдайда виртуалды тілдік тұлғаның когнитивті-коммуникативтік ерекшеліктерін көрсететін саяси мақалаларға білдірілген интернет-түсініктемелерге ерекше назар аударылады.

И. В. Савельева саяси түсіндірме мәтіндеріндегі қарапайым тіл тасымалдаушылардың сана-сезімінің көрініс ерекшелігі стереотиптілік және интертекстуалдылық болып табылатынын айтады. «Мәтіннен мәтінге көшкенде саяси ұрандар, саяси қайраткерлердің дәйексөздері, метафорикалық пікірлері сөйлеу субъектілерінің көп бағалануымен, «қатардағы» тіл тасымалдаушылардың көптеген пікірлері және интерпретацияларымен «толығады». Осылай ол жеке және қоғамдық сананың ажырамас бөлігіне айналады» [6, 6].

Н. Д. Голев қарапайым сананы «адамның саяси, құқықтық, экономикалық және осыған ұқсас түрлі салалардың шынайылығын меңгеруінің эмпирикалық деңгейі» деп анықтайды [7, 179].

О. В. Тваржинская кәсіби және қарапайым интерпретация түсініктерін бір-бірінен бөліп қарастырады. Кәсіби интерпретация жүйелілігімен сипатталса, қарапайым логикалық құрылымнан айырылған стихиялылығымен көрінеді. Ол тұлғаның білімді меңгеру деңгейіне, оқығандығына және индивидуалдық-психологиялық ерекшеліктеріне байланысты болады. Зерттеуші «кәсіби емес интерпретатор жеке элементтерге – мотив, тақырып, бейнелер, кілтті сөздер – назар аударады. Оны кәсіби интерпретатор да негізге алады. Алайда ол белгілі бір ғылыми ережелермен сәйкестендірмегендіктен жан-жақты әрі терең талдауға сирек қол жеткізетінін» айтады [8, 211].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеу өзектілігі адам мен тілдің қарым-қатынас, әсіресе мәтін сөзжасамы арнасындағы арақатынасы мәселесі алдыңғы қатарға қойылуынан байқалады. Мәтін көптеген туынды (екінші) мәтіндерде айқындалатын, мәтінсөзжасамының әлеуетін жүзеге

асыратын тілдік тұлғаның вариативтік стратегиясы іске асатын сөзжасамдық қызмет ету пәні (әлеуеті) болып саналады.

Зерттеудің мақсаты – лингвоперсонологиялық аспектіде қазақстандық саяси интернет-түсіндірмелердің персондық мәтін сөзжасамы факторларын анықтау.

Лингвистикалық талдау барысында лингвистикалық сипаттама әдісі, сөзжасамдық талдау әдістемесі, іріктеу әдісі қолданылды.

Зерттеу формальды, мазмұндық және функционалды тұрғыда қарастырылатын туынды мәтіндерді мәтін сөзжасамы талдау әдістемесін пайдалана отыра жүргізілді. Бұл ретте мәтін сөзжасамдық қызмет ету әлеуетін тасымалдаушы ретінде қарастырылады. Зерттеуде «көптеген туынды (екінші) мәтіндерде анықталатын мәтіннің сөзжасамдық әлеуетін жүзеге асыратын вариативтілігімен» көрінеді [9, 14].

Мәтін сөзжасамы талдауының әдістемесі саяси интернет-түсіндірмелердің мәтін сөзжасамы факторларын анықтауға, сондай-ақ түсіндірмешілердің қолданған тактикаларын айқындауға мүмкіндік береді. Саяси интернет-түсіндірмелердің персондық мәтін сөзжасамының параметрлері төмендегі сызбада көрсетілген.

Саяси интернет-түсіндірмелердің персондық мәтін сөзжасамының параметрлері

Ассоциативтілік Эмоционалдықыялдау

1. Ассоциативтілік параметрі. Бұл тактика, ең алдымен, субъектінің ментальды-когнитивтік ойлауымен байланысты, өйткені осы негізде эмоцияны беру немесе интенцияны білдіру үшін тілдік құралдар таңдалады. Мәтін сөзжасамының ассоциативтілік параметрінде субъект автордың кілтті сөзді немесе құбылысты сипаттау үшін ассоциативтілік тактикасын пайдалануымен ұсынылған мәселеге қарым-қатынасын білдіреді.

Ассоциативтілік тактикасы Nur.kz порталындағы «Прогулка Назарбаева и президентов по набережной попала на фото» (Назарбаев пен президенттердің жағалаудағы серуені суретке түсіп қалған – аударма авторлардікі) деген қазақстандық саяси мәтіннің келесі интернет-түсіндірмелерінде байқалады: *Как в детской песне вместе весело шагать по просторам.* («Бірге серуендеген қызық» деген жастық шақтағы өлеңдегідей – аударма авторлардікі) Бірнеше ел президенттерінің, соның ішінде Қазақстан Президентінің Сочи жағалауы бойынша серуендеуі комментаторда кеңес заманындағы «Вместе весело шагать» балалар әнімен ассоциациялауға итермелейді. Бұл бастапқы мәтін формасы мен қызметінің өзгеруіне әкеледі. Автор бастапқы мәтіннің лексикасын пайдаланбайды, сондықтан түсіндірме мағыналық тұрғыда да өзгеріске ұшырайды. Ол өзінің ассоциативті ойлауы мен фондық білімін қолдана отыра ән мәтінінен мысал келтіріп, саяси мақаладағы саяси құбылысты береді. Түсіндірме мәтінін жасау үшін автор персондық стратегияның ассоциативтілік тактикасын таңдайды.

2. Эмоционалдык параметрі. Nur.kz порталындағы «Даленов о вице-министре Жунусовой: Если вгрызется в дело – не отпустит» деген мәтінге білдірілген интернет-түсіндірменің мысалын қарастырайық. Бұл туынды мәтін де эмоционалдык тактика негізінде жасалған: *Выше в реакции много "уят" (стыд), а вы их лично знаете, или как всегда всех в одну гребёнку?! Я тоже их не знаю, и пожелал "алга" (вперед). Вот менталитет?!!!* Қайрат Қайрат есімді тілдік тұлға Қазақстан Ұлттық экономика вице-министрі жаңа мемлекеттік қызметші лауазымына тағайындау туралы саяси мәтінге түсіндірме білдіреді. Түсіндірмеші жаңа шенеуніктің тәжірибесіне күмән келтіреді, дей тұрғанмен оған табысты жұмыс тілейді. Түсіндірме эмоционалды тұрғыда жазылған. Оған әртүрлі тыныс белгілердің қолданылуы, бірнеше рет леп белгісінің пайдалануы дәлел бола алады. Оның

эмоционалдык бағалауында комментаторлардың бірінің түсіндірмесіне қатысты ирония байқалады. Бұл жерде тілдік тұлға эмоционалдык тактикаға сүйенеді.

3. Қиялдау параметрі. Nur.kz жаңалықтар сайтындағы «Қайрат Мәми: Мен 1,1 млн теңге аламын және бұл құпия емес» деген саяси мәтінге білдірілген интернет-түсіндірмені қарастыралық: *Брат таксует выходит в день 10-15. сноха бежит фастфуд покупает. телик им понтовый нужен в старом обшарпанном доме с паутиной по углам. обои им не нужны. постельное белье новое тоже. вечно ноют. в кредитах. кредиты за тв и тои. чуть что из каспи банка берут по 15-20.ни один той не пропускают. идут даже на той друга друга сына. сын их женится сейчас опять кредит. предложение тихо расписаться в штыки. другая подруга вечно ноет вечно в кредитах. кредиты за айфон за шубу. при разводе муж ей выплатил 2 млн я ей предложила положить в жилстрой копить на свою кв. ага купила кучу вещей, отдохнула в германии и турции. ходит ноет мужика ищет кто ее проблемы решит. желание пойти на курсы со мной мычит лучшие посмотреть давай поженимся. так что меньше нойте. не знала бы не советовала. сама через ад прошла. бывало тоже сдохнуть хотелось. проблема людей считают что все им должны и жалеют себя.* (Ағамадамдарды тасиды. Күніне 10-15 мың теңге шығады. Жеңгем оған фаст фуд сатып алады. Оларға ескі бұрыштары сілбі басқан нашар үйге керемет теледидар керек. Тұсқағаз оларға қажет емес. Жаңа төсек-орын да қажетсіз. Әрдайым «жылай береді». Несие төлейді. Той ментеледидар алу үшін несие алған. Бірдеңе болса, Каспий банкіден 15-20-дан алады. Бірде-бір тойды жібермейді. Тіпті досының, ұлының досының тойына да барады. Ұлдары үйленсе, тағы да несие алады. Тыныш барып, қол қоя сал деп ұсыныс айтса, қарсы. Басқа құрбысы да «жылай береді», ол да несиеден шықпайды. Тонды, айфонды несиеге алады. Ажырасқан кезде күйеуі оған 2 млн. төледі. Мен оған оны жылстройға салып, пәтерге жинауды ұсындым. Аға, бірқатар киім сатып алды, Германия мен Түркияда демалды. «Жылап», ер адам іздеуде, кім оның мәселесін шешеді. Менімен бірге курстарға бар десе, «кел, үйленейік» бағдарламасын көремін деп сөйлейді. Сондықтан аз «жылаңдар». Білмесем, кеңес бермеуші едім. Өзім де осы қиындықтан өттім. Өлгім келген кездер де болды. Проблемасы: оларға барлығы міндетті деп санауы және өздерін аяуы. – грамматикасы мен аударылуы авторлардікі) Интернет-түсіндірме түсіндірмешілердің ойлануына себеп болатындай жалақы туралы ақпарат берілген мәтінге қалдырылған. Ол өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, адамдардың күнделікті өмірін қиялдау және сипаттау арқылы білдіреді. Келтірілген мысал түсіндірмешінің жақын ортасының өмірінен алынған. Бұл тактиканы пайдалану құрылымдық деңгейде бастапқы мәтін компоненттерінің формальды-семантикалық өзгеруіне әкелді. Оның нәтижесі болып мутациялық түрдегі инновация табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, туынды мәтіндерді талдау арқылы біз персондық мәтін сөзжасамының бірқатар параметрлерін анықтадық: ассоциативтілік, эмоционалдык, қиялдау. Аталған параметрлер туынды мәтіндердің, біздің жағдайда саяси мақалаларға білдірілген интернет-түсіндірмелердің лингвоперсонологиялық әлеуетін көрсетеді.

Сонымен, саяси интернет-түсіндірмелердің лингвистикалық талдауының нәтижелері бойынша төмендегі мәселелер анықталды:

- саяси интернет-түсіндірмелердің персондық мәтін сөзжасамының факторлары;
- персондық фактор параметрлері: ассоциативтілік, эмоционалдык, қиялдау;
- лингвистикалық талдаудан өмірлік тәжірибесі, ойлау бейнелері, ұлттық ерекшелігі, саяси ақпараттану деңгейі көрінетін қатардағы тіл тасымалдаушысының қарапайым саяси санасына байланысты деген қорытынды шығаруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Кишина Е. В. Лингвоконфликтологический аспект описания обыденной лингвополитологии. Обыденное метаязыковое сознание и наивная лингвистика: сборник научных статей / отв. ред. Л.Г. Ким. – Кемерово, 2012. – 292 с.

2 Ваховский А. М. Интернет-технологии как фактор политического развития современной России: автореф. ... канд. полит. наук. – Тула, 2007. – 24 с.

3 Баранов А.Н., Михайлова О.В., Сатаров Г.А., Шипова Е.А. Политический дискурс: методы анализа тематической структуры и метафорики. – М.: [Фонд ИНДЕМ], 2004. – 94 с.

4 Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты. Часть 1: коллективная монография / отв. ред. Н. Д. Голев. – Кемерово; Барнаул: Изд-во Алт. Ун-та, 2009. – 532 с.

5 Агагюлова, С.И. Концепт «Интернет» в обиходном и профессиональном языковом сознании: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / С.И. Агагюлова. – Волгоград, 2010. – 22 с.

6 Савельева И. В. Вариативность стратегий текстовосприятия и текстопорождения: лингвоперсонологический аспект (на материале текстов политических интернет-комментариев): дисс. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2013. – 251 с.

7 Голев, Н. Д., Шанина, А. В. Обыденный политический дискурс на сайтах Рунета с фашистским и антифашистским содержанием [Текст] / Н. Д. Голев, А. В. Шанина // Политическая лингвистика. Вып. 2 (44), 2013. – С. 178-185.

8 Тваржинская О. В. Обыденная и профессиональная интерпретация текста (на материале лингвистического эксперимента) // Вестник КемГУ, 2013. – №3 (55).

9 Мельник Н. В., Мельник Н. В. Деривация русского текста: Лингвистические и персонологические аспекты. – Москва: ЛЕНАНД, 2014. – 280 с.

С.Ж.Ергалиева¹, К.С. Ергалиев²

Обыденная политическая коммуникация: дериватологический и лингвоперсонологический аспекты

¹ПГУ им. С.Торайгырова, г. Павлодар, Республика Казахстан

²Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, Республика Казахстан,

Статья посвящена результатам дериватологического и лингвоперсонологического исследования, проведенного на материале политических интернет-комментариев, публикуемых на казахстанских сайтах. Текст политической статьи обладает потенциалом деривационного функционирования, который реализуется в тексте интернет-комментария, опредмечивается в нем под влиянием вариативных стратегий и тактик. Цель исследования – определить факторы персонного текстопорождения казахстанских политических интернет-комментариев. При изучении интернет-комментариев используется метод лингвистического описания, элементы методик лингвоперсонологического и дериватологического анализа текста. Исследование базируется на модели текстодериватологического анализа производных текстов, которые рассматриваются в формальном, содержательном и функциональном планах. В предлагаемой статье языковая личность реконструируется на основе произведенных ею политических интернет-комментариев, в которых отражаются ее языковые способности. В результате анализа политических интернет-комментариев были выявлены параметры персонного фактора текстопорождения. Научная новизна исследования заключается в лингвоперсонологическом и лингвокультурологическом осмыслении доминанты текстовой деятельности при порождении интернет-комментариев в казахстанском виртуальном пространстве.

S.Zh. Yergaliyeva¹, K.S. Yergaliyev²

Ordinary Political Communication: Derivatological and Linguistic-personal Aspect

¹Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

²Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

The article is devoted to the results of derivatological and linguistic-personal research conducted on the basis of political Internet comments in Kazakhstani sites. The text of a political article has a potential of derivational functioning, which is realized in the text of an online commentary and is objectified in it under influence of variable strategies and tactics. The aim of the study is to determine the factors of personal text-generation of Kazakhstani political Internet comments. In the study of Internet comments, the method of linguistic description, elements of the methods of linguistic-personal and derivatological analysis of the text are used. The study is based on a model of the text-derivatological analysis of derivative texts, which are considered in the formal, substantial and functional plans. In the article, a linguistic personality is reconstructed on the basis of her political internet comments, which reflect her linguistic abilities. As a result of the analysis of political Internet comments, the parameters of the personal factor of text-generation were revealed. The scientific novelty of the study lies in the linguistic-personalological and linguoculturological understanding of the dominant of textual activity when generating Internet comments in the Kazakhstani virtual space.

Мақала ҚР БЖҒМ 2019 жылғы тамыздың 19-ы, №607 бұйрығы негізіндегі АР08053314 «Қоғам мен мемлекеттің жандандыру жағдайында ұлттық әлем бейнесі құндылықтарын қалыптастыру мәселесі (қазақстандық қарапайым саяси дискурсы материалдары негізінде)» жобасы шеңберінде орындалды.

УДК 81.373

С.Ж. Есенбаева¹, Е.А. Журавлева²

¹магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: yessenbayeva@inbox.ru

²д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: zhuravleva_ea@enu.kz

ФЕНОМЕН ВИРТУАЛЬНОГО ИМЕНИ: НИКНЕЙМ КАК ЕДИНИЦА ОНОМАСТИКИ

В рамках антропоцентрического подхода к изучению языковых явлений проблема собственных имен получила еще большую актуальность. В последние годы в категорию собственных имен вошли и никнеймы. В данной статье анализируются никнеймы, представляющие научный интерес для исследования в самых различных аспектах. Никнеймы – серьезное общественное явление, заслуживающее основательного подхода в рассмотрении. В современный период никнеймы в антропонимической науке относятся к разряду малоисследованных ономастических единиц, имеющую широкую перспективу лингвистического исследования.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, никнейм, виртуальная коммуникация, социальная сеть, сетевое имя, вымышленное имя.

ВВЕДЕНИЕ

Процессы становления ономастики как одного из направлений языкознания являлись объектом многостороннего изучения в зарубежной и казахстанской лингвистике не одно десятилетие. Потребность академического изучения всех видов собственных имен, представляющих собой конкретную группу в лексической системе любого языка, получила на сегодняшний день признание.

Исследование функционирования и становления ранее неизученных процессов и значений некоторых групп антропонимов с каждым годом растет и получает все большую актуальность. Связано это, прежде всего, с модификацией собственных имен, происходящей под влиянием технического прогресса, всеобщей информатизации и глобализации.

Важность исследования именований людей в современной интернет-коммуникации трудно переоценить. Это обусловило повышенный интерес к никнейму как новой ономастической единице в виртуальном мире (в социальной сети) и перспективному объекту разноаспектного лингвистического исследования. Несмотря на большой исследовательский интерес к данному явлению, на сегодняшний день никнейм все еще остается малоизученной единицей виртуальной коммуникативной среды, имеющей свою особую нишу в ономастическом пространстве русского языка.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Вопрос о понятии «никнейм» связан с именами российских ученых Т.В. Аникиной, М.Г. Чабаненко, Н.А. Ахреновой, А.С. Балкуновой, А.А. Соковым, В.В. Казяба. В современной казахстанской лингвистике никнейм как самостоятельная единица ономастики не изучался.

По словам Н.Н. Вербицкой и Н.С. Гребеншиковой, «существуют две самостоятельные, довольно тесно связанные между собой группы собственных имен: имена, сложившиеся естественным путем, и имена искусственно созданные, вымышленные» [1, 127], где вторые имена, непосредственно придуманные самим автором в качестве нового именования, относятся к группе никнеймов.

Как отмечает Т.В. Аникина, виртуальное имя собственное (ник) – условное или вымышленное компьютерное имя, художественный вымышленный образ, который пользователь создает для личного общения в сети Интернет [2, 73].

Исследуя немецкоязычный антропонимикон, В.В. Казяба делает вывод, что никнейм – это «особая антропонимическая единица, принадлежащая преимущественно к неофициальной вторичной искусственной номинации и используемая в компьютерно-опосредованной коммуникации с целью самоидентификации и самоименования личности» [3, 72].

Вслед за М.Г. Чабаненко, под никнеймом мы понимаем антропоним, «неофициальное личное имя, самостоятельно присваиваемое его носителем с целью сокрытия личности, являющееся результатом креативной деятельности, используемое в различных сферах опосредованной молодёжной коммуникации, осуществляемой в письменной форме» [4, 42].

Обозначая никнеймы сетевыми именами, Н.А. Ахренова считает, что они отражают культурный, языковой уровень их обладателей, их стремление к выражению своей индивидуальности [5, 10].

По причине того, что объяснение термина «никнейм» отсутствует в классических лексикографических источниках, мы изучили значения термина, представленные в современных электронных ресурсах. В Википедии «никнейм», также сетевое имя, означает псевдоним, используемый пользователем в Интернете, обычно в местах общения (в блогах, форумах, чатах).

Особенности никнейма в ряде черт сближают его с такими разрядами искусственной номинации, как кличка, прозвище и псевдоним. Рассмотрим сходства и отличия этих понятий по дефинициям в толковых словарях.

«Кличка» в толковом словаре Д.Н. Ушакова определяется как «прозвище, прозвание, которое дают какому-нибудь человеку в шутку, насмешку, а также с какой-нибудь специальной, например, конспиративной, целью» [6, 351]. В словаре С.И. Ожегова такое же толкование: «Прозвище (шутливое, конспиративное и т.п.)» [7, 277]. В словаре Т.Ф. Ефремовой кличка – это просто «прозвище, даваемое человеку» [8, 361]. На основании словарных статей выявляем общее и различное в определениях никнейма и клички:

Сходство: дают название человеку, выделяя его из класса однородных.

Отличия: кличка нередко соотносится с реальным образом называемого лица, а никнейм – нет; кличка предполагает имя с ироническим оттенком, никнейм не всегда несет в себе подобную эмоционально-экспрессивную окраску; кличка дается другому человеку, никнейм присваивается только себе.

По словарю Д.Н. Ушакова «прозвище» – это «название, данное человеку помимо его имени и содержащее в себе указание на какую-нибудь заметную черту характера, наружности, деятельности данного лица» [6, 807]. В словаре С.И. Ожегова: «название, даваемое человеку по какой-н. характерной его черте, свойству» [7, 610]. Толковый словарь Ефремовой определяет как «название, данное человеку помимо его имени (обычно указывающее на какую-либо заметную черту его характера, наружности, деятельности)» [8, 789]. Таким образом, прозвище – это имя, которое указывает на черту характера, внешнему виду, деятельности человека. На основании словарных статей выявляем общее и различное в определениях никнейма и прозвища:

Сходство: попытка скрыть свое настоящее имя; прозвище чаще действует в устной речи.

Отличия: прозвище формируется другим человеком, в то время как никнейм является автономинацией; прозвище семантически значимо и объективно с точки зрения окружающих; в основу номинации по прозвищу положена какая-либо индивидуальность, отличительная черта человека, что совершенно неважно для никнейма.

Что касается псевдонима, то он толкуется во всех представленных выше словарях как «вымышленное имя»: «(греч. Pseudonymos – носящий ложное имя) (книжн.). Вымышленное имя, которым писатели, художники, артисты пользуются в публичных выступлениях» [6, 827]; «Вымышленное имя, которое иногда принимают писатели, артисты» [7, 630]; «Вымышленное имя, которым некоторые писатели, артисты, политические деятели и т.п. заменяют свое подлинное имя» [8, 820]. На основании словарных статей представим общее и различное в определениях никнейма и псевдонима:

Сходство: и псевдоним, и никнейм человек создает сам; псевдоним и никнейм несут смысловую нагрузку для своего создателя и выступают показателем его индивидуальности; цель создания псевдонима и никнейма – скрыть свое имя.

Отличия: псевдоним чаще формируется по формальному образцу фамилии и имени, форма никнейма более многообразна и не всегда соответствует обозначенной выше модели; псевдоним чаще беспристрастно соотносится с реальным образом, по сравнению с никнеймом.

Таким образом, проанализировав семантически близкие именованья: никнейм, прозвище, кличка, псевдоним, можно выделить ключевые характеристики никнейма:

- автономинация;
- цель создания – скрыть настоящее имя;
- используется только в интернет-сети;
- отличается разнообразием вариантов оформления.

Вслед за российскими учеными мы выделяем никнейм как отдельный, самостоятельный оним. Как отмечает А.В. Зубарева, «в современной лингвистике сложилась неверная тенденция отождествлять интернет-антропонимы с определенными частными типами онимов (псевдонимами, прозвищами, кличками и т. д.), а также акцентировать отдельные частные признаки сетевых имен (экспрессивность, анонимность, самоименование), превращая их в интегральные» [9, 115].

В русской ономастике уже с начала XXI века никнейм стал рассматриваться как автономная единица, в связи с чем было предложено большое количество вариантов уточнения данного термина. Впрочем, в английском языке словом *nickname* (этимологически – «прозвище, кличка») все еще обозначаются любые псевдонимы (как реальные, так и виртуальные). Российские лингвисты, чтобы подчеркнуть автономную природу этого

феномена, предложили новые обозначения, такие как: сетевое имя (А.С. Балкунова), псевдопрозвище (Т.В. Аникина), никоним (А.А. Соков).

Мнение учёных об уникальности исследуемой единицы основывается на совокупности её отличительных характеристик, среди которых можно выделить три важнейшие:

1. Никнейм – результат автономии.

Человек в процессе автономии (т.е. создания имени самому себе) в виртуальной среде выступает как языковая личность. (Считается, что в виртуальном дискурсе происходит трансформация языковой личности, собственно, что воздействует на результат автономии). В виртуальном пространстве при формировании имён всё же есть ряд ограничений, варьирующихся в зависимости от сайта. Они могут касаться как графики, так и лексики. Кроме того, широко распространено ограничение на количество знаков и обязательно требование уникальности имени. Процесс автономии можно охарактеризовать как процесс преднамеренного целенаправленного словотворчества. Возможность же человека полностью контролировать этот процесс, т.е. выбирать имя на своё усмотрение, указывает на то, что необходимо признать нетождественность никнейма прозвищу или кличке (которые предоставляются человеку зачастую независимо от его воли) и логину (идентификатору пользователя в рамках определённой системы, который зачастую присваивается данной же системой).

2. Роль никнейма в самопрезентации.

Если самопрезентация – это вербальная и невербальная демонстрация собственной личности в системе внешних коммуникаций, то никнейм, как единица автономии, является важнейшим средством вербальной самопрезентации пользователя. С помощью виртуального имени человек передаёт разную информацию о себе, например, биографические факты, особенности внешности и характера, сведения о своих интересах, профессии и т.д. [10, 93]. Это означает, что подобное имя является не просто меткой, выделяющей предмет из ряда ему аналогичных, но ничего не говорящей о его свойствах. Однако как справедливо отмечают ученые А.Р. Каскинова и З.Р. Ахметзадина, «выбор виртуального имени зависит от самого пользователя, и смысл, заложенный в слове-знаке, сугубо субъективен, поэтому никнейм не может объективно отражать реальные характеристики личности» [11, 68].

Но, тем не менее, никнейм становится единицей, которая вызывает у человека ожидаемые ассоциации с особенностями личности носителя имени. Эта особенность никнейма отличает его от другого онима – личного имени.

3. Никнейм для участия в виртуальной коммуникации.

Возможность общения онлайн является главной целью создания никнейма. Любой, кто желает вступить во взаимодействие с другими пользователями Сети, должен идентифицироваться в рамках одной из систем виртуальной коммуникации (к примеру, в социальной сети, чате, форуме и т.п.), т.е. присвоить себе уникальное имя.

Прагматикой объясняется и внимание пользователя к графическому облику виртуального имени, стремление к его удобочитаемости и благозвучию.

Феномен виртуального имени пользователя Интернета, при всем своем многообразии и непредсказуемости, подчиняется законам классификации, выработанным ономастикой, изучающей имена собственные. Существующие описания классов никнеймов немногочисленны и, на наш взгляд, недостаточно систематизированы. В процессе описания никнеймов выделяют различные группы, опираясь на разнообразные признаки, смешивая структурный и функционально-семантический подходы.

Структурный принцип классификации подразумевает понимание языка как знаковой системы с четко выделенными структурными элементами (единицами языка, их классами и пр.) и стремление к строгому формальному описанию языка.

Среди авторов, обративших внимание на структурный состав сетевых имен, можно отметить нескольких. Так, И.И. Зубова делит ники на однокомпонентные (сходные с личным именем) и многокомпонентные (словосочетания, реже предложения) [12]. Е.В. Никифорова

выделяет группу никнеймов по составу словообразовательных компонентов (суффиксация, словосложение, звукоподражание) и по словообразовательным моделям, которые делятся на деформации (изменение внешнего облика слова) и креолизованные тексты, в которые добавлен иконический компонент. Таким образом, они создают определенный зрительный ряд, привлекающий внимание чаттеров [13].

Некоторые лингвисты классифицируют исследуемые языковые единицы по функционально-семантическому принципу. Он основан на том, что языковая единица обладает как планом выражения, так и планом содержания, то есть является двусторонним единством. Так, Х. Вальтер и В.М. Мокиенко выделяют семантические (типовые) модели «кликчек-самоназваний» русского Интернета. По мнению авторов, их функциональная специфика заключается именно в акте «самообозначения». Таким образом, данные самоименования приобретают некую субъективность [14, 64]. Опора на функционально-семантический принцип прослеживается в классификации Т.В. Аникиной. Автор делит никнеймы на традиционные и нетрадиционные и выделяет шесть групп никнеймов: имя (фамилия) или его производное, кличка, прозвище; ник, отражающий характер, черту характера человека, зооморфизмы, профессия; ник, выбранный по имени литературного героя, героя фильма, телесериала, компьютерной игры [2, 75].

Функционально-ролевой подход к классификации никнеймов наблюдается в работе М.В. Голомидовой, которая описывает варианты игрового именования, при этом выделяя следующие группы никнеймов: контрафакции и (т.е. приписывание текста другому, обычно неизвестному человеку), маски, приписывание себе каких-либо свойств, имена любителей ролевых игр, дополнение индивидуализирующей и социоразличительной работы имени [15, 11].

К.С. Цибизов предложил классификацию «сетевых псевдонимов» по гендерному признаку в зависимости от выбора имиджа коммуниканта в чате [16, 18].

Из приведенного анализа следует, что многие виды ников совпадают с классами псевдонимов, поскольку они имеют один и тот же способ образования. Многие авторы классификаций полагают, что в никнеймах заложен определенный смысл, зависящий от психологической составляющей, от индивидуальных характеристик, закладываемых владельцем. На наш взгляд, рассмотренные выше классификации дополняют друг друга. Таким образом, появились новые способы образования, которые продиктованы компьютерной культурой и веком всеобщей компьютеризации.

ВЫВОДЫ

Таким образом, никнейм – группа имен собственных, существующих в пределах веб-измерения. Это новое имя, визитная карточка, самая главная деталь выдуманного образа, имиджа или производная от собственного имени. Ценность изучаемого языкового явления состоит в том, как сам человек идентифицирует (определяет) себя в веб-среде. Никнейм действительно отличается своей произвольностью и свободой выбора от антропонима (личного имени), которое дают при рождении родители.

Никнеймы создают особенную ономастическую систему, которая по степени общности сравнима с системой классических личных имен, но владеет особым арсеналом формальных, грамматических, смысловых и стилистических свойств. Единственным системным признаком ников является сфера их употребления (интернет-коммуникация), остальные характеристики никнеймов создают дифференциацию внутри системы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Вербицкая Н.Н., Гребенщикова Н.С. Тематические группы женских имен в русской поэзии // Вопросы фундаментальной грамматики. – Гродно, 2000. – С. 127-137.

2 Аникина Т.В. Имя собственное в интернет-коммуникации. // Известия Уральского государственного университета. – Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 2010. – №2 (75). – С. 71-76.

3 Казяба В.В. Антропонимикон немецкоязычной ICQ-коммуникации: дисс. ... канд. фил. наук. – Архангельск, 2013. – 223 с. // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://cheloveknauka.com/antropnimikon-nemetskojazychnoy-icq-kommunikatsii> (дата обращения: 10.12.2019)

4 Чабаненко М.Г. Молодежный дискурс как реализация типовой и индивидуальной языковой личности: дис. ... канд. фил. наук. – Кемерово, 2007. – 198 с. // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://cheloveknauka.com/molodezhnyy-diskurs-kak-realizatsiya-tipovoy-i-individualnoy-yazykovoy-lichnosti> (дата обращения: 10.12.2019)

5 Ахренова Н.А. Лингвистические особенности сетевых имен. // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – №34 (172). – С. 5-10.

6 Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. – М.: «Альта-Принт», 2005. – VIII. – 1239 с.

7 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 30000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2003. – 944 с.

8 Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-образовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 1209 с.

9 Зубарева А.В. Никнейм как особый тип онимов: в поисках интегрального признака. // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. – 2018. – №4. – С. 115-123.

10 Соков А.А. Никоним в виртуальном дискурсе: лингвопрагматический аспект: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Владимир: ВлГУ, 2014 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://www.dissercat.com/content/nikonim-v-virtualnom-diskurse-lingvopragmaticeskii-aspekt> (дата обращения: 10.12.2019)

11 Каскинова А.Р., Ахметзадина З.Р. Никнейм как особая разновидность современных антропонимов // Актуальные вопросы лингвистики, межкультурной коммуникации и методики преподавания иностранных языков в вузе: Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, (г. Екатеринбург, 5 апреля 2019 г.) / отв. за выпуск Л.Г. Юсупова, Ю.М. Мясникова. – Екатеринбург: Изд-во УГГУ, 2019. – С. 67-71.

12 Зубова И.И. Структура и функции сетевого псевдонима // Прикладная лингвистика в науке и образовании: тезисы V Международной конференции по прикладной лингвистике (25-26 марта 2010 г.). – СПб.: РЕПУ им. А.И. Герцена. – 2010 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://prikladnaja.narod.ru/konferencia/2008prikladnaie.html> (дата обращения: 14.01.2020)

13 Никифорова Е.В. Сопоставительный анализ понятия «ник» («pseudonym sur Internet») и сходных ему языковых явлений // Электронный ресурс [Режим доступа]: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2009/romanisch/nikiforova.pdf (дата обращения: 14.01.2020)

14 Вальтер Х. Русские прозвища как объект лексикографии // Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького, 2005. – № 2. – С. 52-69.

15 Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике // Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького, 2005. – № 2. – С. 11 - 23.

16 Цибизов К.С. Самопрезентация языковой личности в немецком молодежном чат-дискурсе: собственно молодежное и национально-специфическое: автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.19. – Саратов: Пед. ин-т Саратов. гос. ун-та им. Н.Г. Чернышевского, 2009. – 23 с.

Виртуалды ат феномен: лақап атау ономастика бірлігі ретінде^{1,2} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Тілдік құбылыстарды зерттеуде антропоцентрикалық көзқарас аясында жалқы есімдер мәселесі өзектілікке ие. Соңғы жылдары жалқы есімдер санатына никнеймдер де кірді. Бұл мақалада әртүрлі аспектілерде зерттеу үшін ғылыми қызығушылық тудыратын никнеймдер талданады. Никнейм – маңызды қоғамдық құбылыс. Қазіргі кезде антропонимикалық ғылымда никнеймдер аз зерттелінген ономастикалық бірліктер қатарына жатады және лингвистикада болашағы айқын.

S.Zh. Yesenbaeva¹, Ye.A. Zhuravleva²**Virtual name phenomenon: nickname as a unit of onomastics**^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The problem of proper names has become especially urgent in terms of the anthropocentric approach to studying the linguistic phenomena. In recent years, nicknames have also entered the category of proper names. This article analyzes nicknames that represent scientific interest for research in a variety of aspects. Nicknames are a serious social phenomenon that deserves thorough consideration. In the modern period, nicknames in anthroponymic science belong to the category of scantily studied onomastic units, which has a broad prospect for linguistic research.

ХҒТАР 16.01.11

А.А.Жұмағұлова, Г.О.Сыздықова²

қазақ тіл білімі кафедрасының PhD-докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, e-mail: aisha_jumagulova@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, e-mail: go.syzdykova@mail.ru

ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ МЕДИАКЕҢІСТІК

Бұл мақалада қазақтілді медиакеңісті лингвоэкологияның зерттеу нысаны ретінде қарастырудың маңызы өзектеледі. Лингвоэкология – тілді, тілдік сананы сақтау және дамыту мәселелерімен айналысатын тіл білімінің пәнаралық жаңа бағыты. Қазақ тіл біліміндегі лингвоэкология әлемдік лингвоэкологияның маңызды тұжырымдарын зерттеулеріне арқау ете отырып, өзінің дербес пәндік тұғырын айқындауға бағытталды. Сондықтан авторлар қазақ тіл білімінде қалыптасу үдерісін өткеріп жатқан лингвоэкологияның алдымен мақсат-міндеттерін айқындайды. Оның басты міндеті қазіргі тілдің, антропонимдердің тілдік және ақпараттық кеңістік жағдайын диагностикалау екенін анықтай отырып, тілді лингвоэкологиялық тұрғыдан зерттеудің нысанына медиакеңістікті алудың басымдығын көрсетеді. Лингвоэкологияның негізгі ұғымдарының бірі тілдік орта десек, бүгінгі трансформацияланған сандық медиа белсенді тілдік ортаға айналды. Сондықтан қазіргі медиакеңістіктілінің лингвоэкологиялық тұрғыдан зерделенуі, оның лингвоэкологиялық жауапкершілігінің анықталуы арнайы зерттеуді қажет етеді.

Кілт сөздер: лингвоэкология, медиа, медиакеңістік, бұқаралық коммуникация, тілдік сана.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ қоғамының көпқырлы ахуалы қазақ тілінде айна қатесіз көрініс табуымен қатар, тілдің өзіне де ықпал етуде, ал бұл өз кезегінде басты қажеттілікті – тілдің

қауіпсіздігінің қажеттілігін талап етеді. Лингвоэкология десмоэкологияның бөлігі және тіл туралы ғылым ретінде тілді қорғау ресурстарын зерттеп, жетілдіреді. Сондықтан лингвоэкология тілдің өмір сүру қауіпсіздігін жүзеге асыру компоненті болып табылады. Лингвоэкология туралы мұндай түсінік оны тек теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан да зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Қазіргі уақытта қазақ лингвоэкологиясы тіл білімінің жаңа бағыты ретінде қалыптасу үстінде. Дейтұрғанмен бұл бағытта жасалған зерттеулер лингвоэкологияны тілді зерттеудің кешенді мәселелері мен әдістерін сипаттайтын синтезделуші ғылыми пән ретінде тануға мүмкіндік береді.

Замануи лингвистиканың негізгі үрдісі – адамтанымдық бағыт аясында жүргізіліп жатқан лингвоэкологиялық зерттеулер тіл білімінде үлкен қызығушылық тудырып отыр. Себебі «жаһандану үрдісі кең қанат жайған қазіргі заман тілді «Табиғат – Адам – Қоғам» үштігі контекстінде, адам табиғатымен, этнос, ұлт, халық сияқты тілдік қауымдастықтың тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік өмірімен біртұтастықта қарастыруды талап етеді. ХХІ ғасыр тіл білімінде адамзат өмірі мен тіршілігінің ең маңызды құралы болып табылатын тіл табиғатын – фонологиялық, морфемалық, лексемалық, синтаксистік, контекстік, дискурстық деңгейлердегі тілдік бірліктердің мазмұны арқылы; тілдік бірліктердің мазмұндық ерекшеліктерін адам танымындағы ойлау, пайымдау, ақпаратты қабылдау, ақпаратты жеткізу үдерістері шеңберінде; басқа да туа біткен, кейін қалыптасқан адами қасиеттердің көрінісі тұрғысынан; тарихи, қоғамдық, әлеуметтік факторлардың ықпалын қабылдаған лингвоқұрылым ретінде; жалпы адам болмысын сипаттайтын дүниетаным мен рухани мәдениеттің мәні тұрғысынан саралаудың өзектелуі, лингвистиканың пәнаралық сипаты мен зерттеу мүмкіндіктерін арттыра түсті» [1, 15-16]. Соның нәтижесінде интеграциялық жаңа үрдістегі лингвоэкологиялық зерттеулер антропоөзектік парадигма аясында жүргізіліп, қарқынды дами бастады. Лингвоэкологиялық зерттеулердің мақсаты – қазіргі тілдің жай-күйін зерттеу. Ал бүгінгі қоғамның, социумның тілдік шындығы сөзсіз медиакеңістікте көрініс тауып отыр. Сондықтан зерттеу мақаласының мақсаты – қазақтілді медиакеңістікті лингвоэкологиялық тұрғыдан зерттеудің маңызын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін мынандай міндеттер қойылады: лингвоэкологиялық зерттеулердің міндетін айқындау; медиакеңістік ұғымының түсінігін анықтау; қазақтілді медиакеңістіктегі лингвоэкологиялық кейбір мәселелерге талдау жасау арқылы медиакеңістік тілін лингвоэкологиялық тұрғыда зерттеудің маңызын белгілеу.

Зерттеу барысында сипаттау, жүйелеу, контенттік талдау, жинақтау әдістері қолданылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лингвоэкологияға берілген анықтамалардың көбі ХХ ғасыр зерттеулерінің төл парадигмасы болған құрылымдық-жүйелілік парадигма шеңберінде тұйықталып, тіл мәдениетінің нысаны тұрғысында қалып қойды. Ал шын мәнісінде лингвоэкологияның зерттеу пәні екі бағытты: 1) *тілге* және; 2) *сол тілде сөйлеушіге*, яғни жеке алғанда әрбір тілдік тұлғаға, тұтас алғанда тілдік ұжымдарға (этнос, социум, мемлекет) тиетін жағымды әрі жағымсыз ықпалдарды зерттеуді ұстанатынын баса айту керек.

«Лингвоэкологияның басты міндеті – бүлінген тілдік компоненттер мен құбылыстарды сақтау, оңалту, тірілту мақсатымен қазіргі тілдің, антропонимдердің тілдік және ақпараттық кеңістік жағдайын диагностикалау, сонымен қатар тілдік тұлғаны сол тілде сөйлеуші және сөйлеу, коммуникативтік қызметтерді жасаушы ретінде зерттеу, оның күшін оң биоэнергетикалық өріс пен «гуманистік, инвайронментальді ойлау образын қалыптастыруға бағыттау» деген Е.В.Семчуктың пікірі [1, 1234] лингвоэкологияның тілді адам, адам санасында қалыптасқан ақпараттық кеңістік, әлеуметтік-қоғамдық орта арқылы зерттеуді көздейтінін дәйектейді.

Тіл ең басты, ең негізгі, ең маңызды, ең тұрақты этностық көрсеткіш ретінде лингвоэкологияның ең басты міндеті – этностың тілдік ерекшелігін, соның негізінде қоғамның рухани денсаулығы мен мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін сақтаумен тоғысады [3, 28].

Лингвоэкологияның мақсаты, бір жағынан, тілдің өзін-өзі қалай сақтайтынын зерттеу, яғни оның өз денсаулығын сақтауын немесе біртіндеп лингвистикаға жақындауын (адамның оны дұрыс пайдаланбау нәтижесінде) анықтау болса, ал екінші жағынан, адам денсаулығын жақсарту, жетілу жолдарын іздестіру болып табылады. Осылайша лингвоэкология тілдің екіжақты қызметін зерттейді: оның дұрыс қолданылуы тіл мен адам денсаулығын сақтайды, бұрыс қолданылуы тіл мен адам денсаулығын бұзады.

Лингвоэкологиялық зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, қазіргі уақытта әлемнің барлық тілдері дерлік лингвоэкологиялық ықпалға ұшырап отыр. Әр елдің тілдік жағдаяты әртүрлі болғанымен, олардың барлығына ортақ бір сипат бар: ағылшын тіліне негізделген ақпараттық технологиялардың ірі ғылыми-техникалық революциясының нәтижесінде тілдік үдерістердің жаһандануы және әлем халықтарының тілдік кеңістігіне ағылшын тілінің кірігуі. Бұл жағдай тілдің деформациялануы мен деградациялануы секілді түрлі жағымсыз үдерістерге әкеп соғуда. Мұндай лингвоэкологиялық ықпал қазақ тіліне де әсер етуде. Әсіресе жаңа технологиялық жағдайлардағы динамикалық планетарлы коммуникацияның нәтижесінде бұл ықпал күн санап арта түсуде.

Техногендік өркениет пен ақпараттық жаһандану жағдайындағы планетарлы коммуникацияның бүгінгі алаңы – медиакеңістік. ХХІ ғасырдағы жаһандану үдерісіне сай өркениеттердің тоғысуы, геосаяси, ұлтаралық, дінаралық, мәдениетаралық диалогтардың медиакеңістікке ықпалының артуы, ақпараттық-технологиялық медиакеңістіктің шекарасының кеңеюі, т.б. заманауи факторлар қазақтілді медиакеңістікте жедел қарқынмен жүріп жатқан интеграциялық үдерістердің тілдік, соның ішінде лингвоэкологиялық тетіктерін іздестіруді міндеттейді. Бұл ретте қазақтілді медиакеңістіктегі ақпараттар легінің тіл қолданушылардың санасына тигізетін жағымды-жағымсыз әсерін зерттеу лингвоэкологияның басты міндетінің бірі болып саналады.

Заманауи гуманитарлық ғылым саласында айтарлықтай қызығушылық тудырып отырған бұқаралық коммуникацияны зерттеу еңбектерінде «медиа» лексемасы жеке вербалды-когнитивті бірлікке айналып, белсенді түрде сөзжасамдық үдерістерге енді: *масс-медиа, медиахолдинг, медиакратия, медиапсихология, медиабилік, медиамәтін, медиамаркетинг, медиа орта, медиа әсер, т.б.* Түрлі коммуникация құралдарын атау үшін енгізген М.Маклюэннің «медиа» терминін қазір қарапайым «делдал» ұғымына сыйғыза алмаймыз. Бұл пікірді білдірген Н.Б.Кириллова бүгінде медиа жай ғана ақпарат тарататын құрал емес, мәдени кодтар жасалатын, эстетикаланатын, трансляцияланатын бүтін бір орта болып ұғынылады дейді [4, 22]. Бүгінде медианы зерттейтін практикалық ізденістер дәстүрлі философиялық, әлеуметтік, психологиялық, сонымен қатар саяси-идеологиялық, коммуникативтік, медиалингвистикалық, аумақтық, технологиялық тұрғыдан зерттелетін бірнеше әдіснамалық парадигмаларға негізделеді. Алайда бұл парадигмалармен ғана шектелу медианың кейбір тұстарының назардан тыс қалуына алып келді. Соның нәтижесінде медиакоммуникацияны қандай да бір «кеңістік» ретінде зерттейтін жаңа кеңістіктік парадигма пайда болды. Осыны ұстанған көптеген зерттеушілер «медиакеңістік» ұғымына қызығушылық танытып отыр. Оның өзіндік бірнеше себептері бар:

Біріншіден, бұл – ақпараттың қозғалысы мен коммуникациялық байланыстардың ұлттық немесе басқа да шекаралармен шектелмеуіне ықпал ететін жаһандану. Жаңа коммуникациялық жүйе кеңістік пен уақытты түбегейлі өзгертуде. «Ақпараттық» дәуірде «аймақтық жерлер өзінің мәдени, тарихи, географиялық мәндерінен айырылып, желілерге немесе образды коллаждарға қайта интеграцияланып, жер кеңістігін алмастыратын ағындар кеңістігін өмірге әкелетін болады» дейді М.Кастельс [5, 353].

Екіншіден, «медиакеңістік» ұғымы бұқаралық коммуникация құралдары концептісінен гөрі кеңістіктік аймақтарды ажыратуға, медиакоммуникацияның қандай да бір топографиясын құрауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, «медиакеңістік» концептісі оны барлық социумға тән атрибуттарды көрсететін жеке дамушы жүйе ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Медиакеңістік мәнін кеңірек түсінуге мына тұжырымдар мүмкіндік береді:

1. медиакеңістіктің өзегі ретінде бұқаралық коммуникация құралдары танылады (көп ретте БАҚ);
2. БКҚ өз кезегінде (яғни медиакеңістік) кеңістіктің басқа түрлерінің (әлеуметтік, мәдени, оқу, діни, т.б.) қалыптасуына ықпал ететін белсенді актор болып саналады;
3. медиакеңістіктегі өзгерістер қоғамдағы трансформациялану үдерістерімен тікелей байланысты, себебі медиакеңістік қоғам дамуының жетекші үрдістерін көрсетеді, бұл оның дамуын орын алып жатқан қайта түрлену контекстінде зерттеуге мүмкіндік береді;
4. медиакеңістік индивидтің сезім тәжірибесінен тыс жатқан әлем бейнесін қалыптастырады: ол шындықты жай ғана көрсетіп қоймай, әлемді түсінуді құрастырады;
5. медиакеңістік – өзара байланысты және бүтіннің дамуының ортақ заңдылықтарына бағынатын нақты құрылымдық элементтерге ие күрделі жүйе [6, 5]. Ал «коммуникацияның кез келген мақсаттарына қызмет ететін жүйе тіл ретінде анықтала алады», – дейді Ю.М. Лотман [7, 130].

Медиакеңістік тілін лингвоэкологиялық тұрғыдан зерттеу коммуникативтік жүйеге түсетін антропогендік жүктеме категориясында медиакеңістік тілін адамның өмір сүру ортасы ретінде қарастыруды, медиатехнологиялардың индивидтің психикасы мен қоғамдағы әлеуметтік-мәдени үдерістерге тигізер ықпалын анықтауды көздейді. Мұндағы басты міндет – ақпараттық кеңістік сапасының өлшемдерін адамға зиянсыз болу тұрғысынан бекіту. Яғни адамның ақпараттық, тілдік, мәтіндік ортасы қаншалықты экологиялық таза, адам мен ол өмір сүретін ақпараттық ортаның қарым-қатынасы қаншалықты үйлесімді екенін анықтау қажет [8, 147]. Бұл ретте коммуникативтік, мәтіндік, ақпараттық орта секілді күрделі құбылыстардың экологиялық сипатын бекіту және олардың көптеген мәтіндік хабарламаларды қолданатын, жалпыға ортақ диалог контекстінде өмір сүретін адресаттардың санасына әсер етуін қарастыру мәселесі алға шығады. Жағымды ақпараттық орта ақпараттық кеңістік субъектісінің дамуына жағдай жасайды, жағымсыз ақпараттық орта оның өмірлік және өнімділік әлеуетіне нұқсан келтіреді. Бұл жерде нақты индивид, адамдардың әлеуметтік, ұлттық және кәсіби топтары, тұтас қауымдастықтар мен түгел социум қорғаныс нысанына айналады.

Лингвоэкологиялық нормалардың бұзылуынан туындайтын салдарлар қатары өте көп. Осы тұрғыдан келгенде медиакеңістіктегі лингвоэкологияның зерттеу мәселелеріне мыналарды жатқызуға болады (олардың кейбірі коммуникативтік лингвистиканың шеңберінде қарастырылып жүргенімен лингвоэкологиялық негіздеуді қажет етеді):

1. түрлі дискурстағы экологиялық қатысым шарттары;
2. психострессік сипаттағы хабарламалардың өлшемі мен деңгейі;
3. ақпараттық шиеленіс, өшпенділік, араздық атмосферасы мен оларды бейтараптандыру амалдары;
4. әлеуметтік, ұлттық, діни қақтығыстарға, криминалды әрекеттерге арандату механизмдерін анықтау;
5. коммуникацияның конфликтогендік өлшемдері;
6. сөйлеудегі дөрекілік, әдепсіздік, тіл тигізу шектері;
7. коммуникациядағы негативті эмоциялардың рөлі;
8. ақпараттың бұрмалануы;
9. суггестивтік ықпал мен манипуляция;
10. мейірімсіздік, адамгершіліксіздіктің көрініс табуын қоғамдық бағалау;
11. тұлғаның, тұтас қоғамның азаматтық және ұлттық сана-сезімінің көрініс табу формалары;

12. кінәлау мен сын тағудың жол берілген формалары;
13. өкпе-реніш пен кемсітуге жетелейтін сөйлеу агрессиясының критерийлері және

т.б.

Медиакеңістік тілінің тіл қолданушыларына түпсаналы ықпалының қаупі көптеген зерттеушілерді алаңдатып келеді. Себебі медиа – аудиторияның идеологиялық, эмоционалды, тіпті түпсаналы үміттеріне құрылған трансляция жасаушы арна. Медиа-сарапшы Джерри Мандер: «Бәлкім біз ақпарат бұқаралық санамен жұтылатын дәуірге аяқ басқан болармыз. Телевизиялық хабарлама қандай да бір сүзгіден өтпестен толығымен жадымызға келіп құйылады, бірақ оны саналы анализдеу, түсіну мүмкін емес» деген пікірі медиакеңістіктен түсетін ақпараттың еш кедергісіз қабылданатынын аңғартады [9, 10]. Расында медиакеңістіктегі өзге әлемнің иллюзиясына ұмтылу адам үшін өте қауіпті. Мұндай технологиялық инфрақұрылымның алдында адам әлсіз және тәуелді. М. Маклюэннің пікірінше, медиа алғашқы кезден-ақ тұтынушының санасын жаулап алуға ұмтылған. Зерттеуші медиалық даму (электронды құралдардың болашақ дамуы) соңында адам санасын толығымен «ампутацияға» алып келеді деген болжам айтады [10, 68].

Лингвоэкология қазіргі қазақтілді медиакеңістікте көрініс тауып отырған кірме сөздердің тасқыны, сөйлеудегі жаргондар мен варваризмдер, тілдің тұрпайылануы, ментальді лексика мен фразеологиядағы семантикалық бұрмалану, ақпараттық қауіпсіздік пен тілдік зорлық мәселесі, тілдік толеранттылық мәселесі, сөйлеу агрессиясы, тілдегі эмоция, т.б. қарастырады. Бұл мәселелердің көбісі бұған дейін де тіл және сөйлеу мәдениеті тұрғысынан зерттеліп келгені белгілі. Алайда тіл мәдениеті мұның бәрін тілге әсері тұрғысынан қарастырса, ал лингвоэкология оны адамға әсері тұрғысынан қарастырады. Мәселен, кірме сөздердің тілдік санаға тигізетін әсерін қарастырайық. Қазіргі медиакеңістікте жаһандық араласудың негізінде кірме сөздердің легі ағылып жатыр: *хит, тренд, хайп, фан, фандом, вайн, челлендж, чат, траффик, хейтер, троль, коуч, пранк, лайк, хештег, сториз, комментарий, директ, бренд, пиар, фэшн, бан, пост, блогер, аккаунт, квест, вебинар, таргет, бот, масслайкинг, массфолловинг, гив, влог, кейс, чек-лист, юзер, аватар, лайфхак, контент, идол, фидбек, бэкстейдж, т.б.*

Кірме сөздер өзі қабылданған тілдегі сөздерді кейінге ысырып қана қоймай, тіл қолданушының санасында туған сөздің ішкі формасының арқасында бұған дейін қалыптасып келген ұғымдық-ментальді-сезімдік бейненің бүтіндігін жояды. Мысал ретінде ағылшынның *киллер* сөзі мен қазақтың *кісіөлтіруші, қанішер* сөздерін салыстырып көрейік. Бұл сөзді журналистердің қазіргі уақытта кеңінен қолданып жүргенін білеміз: «*Ресейде аса қауіпті қызметкерлердің бірі, киллер, «Кіші Дрюнья» лақап атымен белгілі Андрей Дрюнинді Иркутск қаласының полицейлері мен Забайкалье өлкесіндегі федералды қауіпсіздік қызметі басқармасының өкілдері қолға түсірді*» (Егемен Қазақстан); «*Қырықтан асқан келіншек жарынан құтылу үшін киллер іздеген*» («Қамшы» ақпараттық-танымдық порталы); «*Тергеушілердің айтуынша, бұл фактілердің барлығы қылмыскердің кәсіби киллер емес екенін көрсетеді*» (BAQ.kz). *Киллерге* қатысты *кәсіби, тәжірибелі, бірінші дәрежелі* деген сипаттамалардың да қоса берілуі жиі кездеседі. Ал бұл сөздер тілдік санада оң зарядты ассоциациялық қатар түзеді: *тәжірибелі киллер / дәрігер / мұғалім / ұшқыш, т.б.* Соңында санада бұл сөздің семантикасы ғана өзгеріп қоймай, сонымен қатар коннотациясы да жойылады. «El.kz» ақпараттық-танымдық порталында «Ермек Тұрсыновтың «Кенжесі» көрерменге жол тартпақ» деген тақырыппен шыққан мақаладан үзінді келтірсек: «*Уақыт өтеді. Екеуі ер жетіп қана қоймай, кішісі кәсіби киллер, үлкені соның промоутері болады. Жалданып кісі өлтіреді. Кәсіптері оңға басып, уақыт өткен сайын пайдаға кенеледі*». Тағы бір мысал «*Киллер» қызметі* несұраныс көбейді» тақырыбымен «Айқын» газетінде жарияланған мақаладан: «*Кісі өлтіру нарығында тапсырысты ең арзан бағаға орындаушылар маскүнемдер, наркокомандар және қылмыскерлер. Бірақ тапсырманы сенімді орындайтындар жұмыссыз қалып, күнкөріс жағдайлары ауырлаған бұрынғы әскерилер, арнайы қызмет пен құқық қорғау саласында жұмыс істегендер. Олар қарумен қалай*

«жұмыс істеуді» жақсы меңгерген және тапсырманы уақытында, дәлме-дәл орындауға машықтанған. Жұмыссыз қалғандар тапсырыспен кісі өлтіруге келіседі. Алайда, ең дұрысы бұл істі **кәсіпқой киллерге** тапсырған жөн. <...> Бұл салада ақшаны көп сұрайтындар – **элиталық киллерлер**. Олар банк қожайыны, мемлекеттік деңгейдегі белгілі корпорациялардың президенттері, белгілі бизнесмендер сияқты үлкен басшыларға қастандық жасайтындар. Сарапшылардың айтуынша, олардың **гонорары 50 мың доллардан басталады** («Айқын» газеті). Мұндай мақалаларды оқығаннан кейін сөздің энергиялық мазмұны ұсақталып, соның әсерінен сана деформацияланады, шындық бұрмаланады, тиісінше денотатқа деген көзқарас та өзгереді – кісі өлтірушіні қабылдаудың орнына осы әрекетті түсіну, одан кейін осы құбылысқа бойұсыну (тіпті оны ақтап алу), оны жай ғана қызмет түрі ретінде қабылдап, жоғары табыс әкелетін кәсіп түріне жатқызуы да орын алады. Медиакөңістікте кездесетін осындай экологиялық емес сөздер, мәтіндер тілдік тұлғаның, одан кейін түгел социумның санасына кері ықпал етеді.

Тілдік тұлғаға әсер ететін медиакөңістіктегі басқа да лингвоэкологиялық мәселелерді қысқаша атасақ:

- а) агрессивті ақпараттар ағынының әсерінен «катастрофалық ойлаудың» қалыптасуы;
- ә) реципиенттің нағыз шындықты қабылдауын бұрмалаушы тәсілдердің қолданылуы;
- б) тұлғаның интимдік аймағына рұқсатсыз кіру;
- в) реципиенттің (Интернет оқырманның, көрерменнің, тыңдаушының, қолданушының) тілдік санасын манипуляциялаудың тілдік механизмдерін әдепсіз қолдану;
- г) тілдің тұрпайылануының әсерінен адам ағзасындағы психофизиологиялық өзгерістердің орын алуы;
- ғ) табиғи тілдің кодының пайда болып жатқан басқа семиотикалық жүйелердің кодтарымен өзара қарым-қатынасы;
- д) эмоционалды «семіруге» және сананың когнитивті атрофиясына ықпал ететін ойын-сауық бағдарламаларының экспансиясы және т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, медиалық технологиялар күн өткен сайын әрбір адамның күнделікті өмірінде үлкен орын алып, бұрын тек тікелей тұлғааралық коммуникация деңгейінде ғана мүмкін болған мәдени тәжірибені енгізуде. Интернет кез келген жеке пікірдің әлеуетті ашық болу мүмкіндігін жасауда. Бұл ретте «масс-медиа» туралы түсініктер өз күшін жойып, барлық медиалық ортаның «бұқаралыққа» айналуына алып келді. Ал толықтай медиаланған әлемнің коммуникативтік кодтары мен тілін зерттеу кешенді зерттеу әдістері мен тәсілдерін талап ететін көпміндетті үдерісті қажет етеді.

Тілдің өміршеңдігі сол тілді қолданушылардың әлемінде өмір сүруімен өлшенеді және сол тілді қоғам өмірімен байланыстырмай зерттеу тірі тілді өлі тілге айналдыратыны анық [11, 39]. Сондықтан қазіргі тілдің жай-күйін осы уақыттың құбылыстарымен, қоғам тіршілігінің жалпы жағдайларымен байланыстыра зерттеуіміз керек. Ал қазіргі қоғамның тыныс-тіршілігі толығымен медиакөңістікте көрініс тауып отыр. Себебі бүгінгі қоғамды медиасыз елестету мүмкін емес. Ендеше қазіргі тілдің лингвоэкологиялық жай-күйін қарастырғымыз келсе, медиакөңістік тілін зерттеу міндеті талассыз алға шығады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Түймебаев Ж., Сағидолда Г. Алтаистиканың тарихи-лингвистикалық негізі. (Фонетика. Морфология). / Ж.Түймебаев, Г.Сағидолда. Екінші басылым. – Алматы: «Қазығұрт», 2015. – 408 бет.

5 Семчук Е.В. Лингвоэкология как междисциплинарная наука // Молодой ученый. – 2014. – №4 (63). – С. 1233-1235.

3 Бернацкая А.А. Лингвистика и «критика языка» // Экология языка и коммуникативная практика. – 2014. – №2. – С. 15-31.

- 4 Кириллова Н.Б. Медиакультура: отмодерна к постмодерну. – М.: Академический проект, 2005. – 304 с.
- 5 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- 6 Монастырева О.В. Медиапространство: обзор представлений и подходов к пониманию // Вестник АМГУ. – 2013. – №50. – С. 1-6.
- 7 Лотман Ю.М. Семиосфера: Культура и взрыв; Внутри мыслящих миров. СПб.: Изд-во «Искусство СПб», 2003. – 152 с.
- 8 Шаховский В.И., Ионова С.В. Человек и его языковая среда: эколоингвистический аспект// The Anthropology of Language: сб. статей. Вып. 2. – М: Флинта: Наука, 2012. –С. 137-149.
- 9 Загидуллина М.В. Эколоингвистическая концепция медиапространства // Медиасреда. – 2016. – №11. – С. 8-13.
- 10 Кириллова Н.Б. Медиакультура как объект исследования // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – №35. – С. 63-74.
- 11 Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. – 320 бет.

А.А. Жумагулова, Г.О.Сыздыкова²

Лингвоэкология и медиапространство

² Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

В данной статье раскрывается важность изучения казахоязычного медиапространства в лингвоэкологическом аспекте. Лингвоэкология – новое междисциплинарное направление языкознания, которое занимается задачами сохранения и развития языка, языкового сознания. Лингвоэкология казахского языкознания перешла на стадию определения своей предметной области, опираясь на важные выводы мировой лингвоэкологии. Поэтому авторы определяют цели и задачи лингвоэкологии. Определяя главной задачей лингвоэкологии диагностику современного языка, языкового и информационного пространства антропонимов, они выделяют важность изучения языка медиапространства как объекта лингвоэкологического исследования. Так как одним из основных понятий лингвоэкологии является языковая среда, то трансформированные цифровые медиа стали активной языковой средой нашего времени. Поэтому изучение языка современного медиапространства с лингвоэкологического ракурса, определение его лингвоэкологической ответственности требует специального исследования.

A.A. Zhumagulova, G.O.Syzdykova²

Linguoecology and media space

²L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

This article reveals the importance of studying the Kazakh-speaking media space in the linguistic and environmental aspect. Linguoecology is a new interdisciplinary area of linguistics, which deals with the tasks of preserving and developing the language, linguistic consciousness. Linguistic ecology of Kazakh linguistics has moved to the stage of determining its subject area, based on the important conclusions of world linguoecology. Therefore, the authors first determine the goals and objectives of linguoecology. Defining the main task of linguoecology as the diagnosis of the modern language, linguistic and informational space of anthroponyms, they highlight the importance of studying the language of media space as an object of linguoecological research. Since one of the main concepts of linguoecology is the language environment, transformed digital

media has become an active language environment of our time. Therefore, the study of the language of modern media space from a linguo-ecological perspective, the definition of its linguo-ecological responsibility requires a special study.

УДК 8.81.2

Н.З. Жуманбекова¹, Б.К. Жумабекова²

¹кандидат филол. наук, доцент кафедры иностранной филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: nurkesh2009@mail.ru

²кандидат филол.наук, ассоц. профеессор ККСОН, зав.кафедрой «Иностранные языки», Павлодарский государственный университет им.С.Торайгырова, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: beibitnur@mail.ru

МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ЭМОТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

В данной статье представлен сопоставительный анализ эмотивных фразеологических единиц немецкого и казахского языков, выражающих страх, гнев и печаль. Их семантика исследована на основе новых теорий и подходов, таких как когнитивная теория во фразеологии, национально-культурная семантика, универсальные принципы в описании фразеологических единиц.

В статье описываются проблемы межъязыковой фразеологической эквивалентности в разноструктурных языках. Теория межъязыковой фразеологической эквивалентности лежит в основе сопоставительного изучения эмотивных фразеологических единиц. Устанавливаются фразеологические эквиваленты в разноструктурных языках и выделяются типы межъязыковой фразеологической эквивалентности: МФЭ с полной однозначной идентичностью компонентного состава; МФЭ с частичной идентичностью; МФЭ с нулевой идентичностью.

Ключевые слова: когнитивная фразеология, сопоставительный анализ эмотивных фразеологических единиц, межъязыковая фразеологическая эквивалентность

ВВЕДЕНИЕ

Сопоставительные исследования во фразеологии послужили развитию различных теоретических положений: теории образных средств (Theorie des bildlichen Lexikons) когнитивный и культурный аспекты контрастивной фразеологии (Dobrovolskij D., Piirainen E., 2009. Zur Theorie der Phraseologie :Kognitive und kulturelle Aspekte. Tübingen: Stauffenburg) [5], универсальные принципы во фразеологии (Isabekov S.E., Sabitova M.T.) [6, 4], принцип межъязыковой фразеологической эквивалентности, разработанный Ю.П.Солодуб и Ф.Б. Альбрехт [7]. При этом изучаются структурные, компонентные составляющие фразеологических единиц, когда сопоставляются определенные компоненты (соматизмы, наименования животных). „Die Ergebnisse aus kontrastiven Untersuchungen dienen“ unter anderem „der Entdeckung universeller Prinzipien und der Beschreibung kultureller Muster“ [8, 130].

Контрастивное исследование фразеологии немецкого в сопоставлении с неродственными (русским и казахским) языками в казахстанской лингвистике позволило выявить различные структурные, морфосинтаксические, семантические и прагматические аспекты, национально-культурные и когнитивные различия. Диссертация Жуманбековой

Н.З. посвящена типологическому исследованию внутренней формы компаративных фразеологических единиц в немецком, русском и казахском языках [9]. Слово- и фразообразование в лексико-фразеологическом поле мыслительной деятельности (на материале немецкого языка) исследуется в диссертации Г.Х. Бейсеевой [10].

Сопоставительному изучению подвергались структурно-семантическая природа фразеологизмов, крылатых слов и выражений, фразеологизмы с компонентом «наименование животных» и «фитонимы», фразеологические сравнения в немецком и казахском языках, идиотнические фразеологизмы казахского языка и способы их перевода на русский и немецкий языки, внутренняя форма компаративных фразеологических единиц немецкого языка в сопоставлении с казахским в работах таких исследователей, как Шакирова К.И., Смагулова Р.К., Омарбекова Г.Ә., Дукембай Г.Н., Карбозова Г.К. [11; 12; 13; 14; 15].

Одной из наиболее репрезентативных регулярностей как внутри фразеологической системы одного языка, так и разных языков, а именно соотнесенности, соответствий фразеологических единиц, в частности, изучению межъязыковых фразеологических эквивалентов разной степени близости посвящена монография Г.К. Капышевой [16].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Результаты новых исследований во фразеологии содействовали развитию новых теорий. Одна из них – это межъязыковая фразеологическая эквивалентность – центральная проблема сопоставительного изучения фразеологических систем разноструктурных языков. Во фразеологии можно встретить различные наименования для характеристики отношений языковых единиц. „Ein Ziel kontrastiver Arbeiten ist die Ermittlung von Äquivalenzbeziehungen. Unter Äquivalenz versteht man eine Gleichwertigkeit, die sich v.a. auf die Form, die Bedeutung und die Funktion von Sprachzeichen in zwei oder mehr Sprachen bezieht“ [8, 140-141].

1. исследовании эквивалентности фразеологических единиц Э.Халльштайнсдоттир использует качественный подход, который объединяет семантические и структурные особенности фразеологической эквивалентности. Она различает полную эквивалентность

Volläquivalenz (Form und Bedeutung), частичную эквивалентность Teiläquivalenz (Variation der Form, Bildhaftigkeit, Metaphorik und z.T. Konnotationen und Gebräuchlichkeit) и переменная эквивалентность Ersatzäquivalenz (kein systemhaftes phraseologisches Äquivalent vorhanden).

Согласно Ю.П.Солодуб и Ф.Б.Альбрехт межъязыковые «фразеологические эквиваленты (МФЭ) – это фразеологизмы различных языков, совпадающие по своим значениям, фразеологическим образам и стилистической окраске» [7].

Ю.П. Солодуб и Ф.Б. Альбрехт соотносят фразеологические единицы различных по культурно-историческим и генетическим связям языков и выделяют три типа межъязыковой фразеологической эквивалентности:

а) МФЭ с полной однозначной идентичностью единиц грамматического и лексического уровней;

б) МФЭ с отсутствием четкого соответствия единиц лексического уровня;

с) МФЭ с отсутствием соответствия грамматического уровня.

Таблица 1 Признаки эквивалентности ФЕ

№	Hallsteinsdóttir Erla, KenFaró	Ю.П.Солодуб и Ф.Б.Альбрехт	J. Korhonen
1	die Form der Phraseologismen	Формальная структура ФЕ	die Form der Phraseologismen
2	die Bedeutung der Phraseologismen	Значение ФЕ	die denotative Bedeutung der Phraseologismen
3	Bildhaftigkeit,	стилистическая окраска ФЕ	die konnotative Bedeutung der

	Metaphorik und z.T. Konnotationen		Phraseologismen
4	die Funktion von Sprachzeichen	фразеологический образ	Phraseologische Bildmotivation

Как видим, при определении эквивалентности в исследованиях трех лингвистов совпадают три параметра МФЭ. Э. Халльштайнсдоттир не выделяет в отдельный параметр фразеологический образ, а коннотативное значение ФЕ по Я. Корхонен соотносится со стилистической окраски ФЕ по Ю.П. Солодуб и Ф.Б. Альбрехт.

Эквивалентность – это комплексное и относительное понятие. Исследователи соотносят понятие межъязыковой фразеологической эквивалентности с признаками, характеризующимися совпадением фразеологизмов на грамматическом, лексико-семантическом, стилистическом уровнях, образной составляющей. Эквивалентами признаются лишь те фразеологизмы, которые обладают максимальной степенью совпадения на всех уровнях. Этот критерий является причиной того, что за пределами эквивалентных фразеологических единиц остаются многие фразеологизмы, различающиеся формальной структурой, но являющиеся адекватными соответствиями в плане смыслового соотношения.

Другим, не менее важным признаком, определяющим степень эквивалентности, является совпадение лексической насыщенности и стилистической направленности. Количество элементов, грамматическое оформление, которые образует фразеологизм, являются внешней стороной фразеологических эквивалентов. Это значит, что, «если количественные несоответствия не влияют на внутреннюю сторону, не изменяют смысл и стиль эквивалента, а также образного рисунка, то его также можно считать абсолютным эквивалентом. Количественный состав фразеологизма часто является зависимым от грамматической оформленности того или иного образования, которая в свою очередь проистекает из внутренних законов системы языка в целом» [17].

Типы эквивалентности фразеологических единиц в данной статье мы рассматриваем на материале эмотивных фразеологических единиц (далее ЭФЕ). В системе любого языка они делятся на три группы: ЭФЕ, обозначающие положительные, нейтральные и отрицательные эмоции. Физическая или эмоциональная реакция на страх нашла свое отражение в ЭФЕ обеих культур. Это изменение температуры тела, ощущение холода или зноя, пот, холод по спине, дрожание колен, рук и всего тела, изменение цвета лица, изменение дыхания, сердцебиения.

Почти все ЭФЕ описывают человеческие эмоции очень высокой интенсивности. Данный факт рассматривается как результат того, что изучаемые фразеологические единицы обособляются в отдельную нишу в языке. ЭФЕ отвечают за обозначение определенного денотативного пространства, то есть за высокий уровень проявления эмоций, что является подтверждением тому, что фразеология в сопоставляемых языках выступает как цельная составная часть лексико-фразеологической системы в двух рассматриваемых языках.

1. данном исследовании сопоставительному анализу подверглись эмотивные ФЕ немецкого и казахского языков, выражающие страх, гнев и печаль.

Таблица 2 ЭФЕ, выражающие страх, гнев и печаль

№	Тематическая группа	Немецкие ЭФЕ	Казахские ЭФЕ
1	ЭФЕ, выражающие страх	<i>alles Blut weicht j-m aus dem Gesicht</i>	<i>betinen kany kaschty</i> (букв.: der Blut ließ das Gesicht)
2	ЭФЕ, выражающие гнев	<i>Feuer und Flamme speien</i>	<i>auysynan shalyn atyp tur</i> (букв.: Feuer aus dem Mund ausspeien)
3	ЭФЕ, выражающие печаль	<i>in Tränen schwimmen</i>	<i>kösding shasyn sel etti</i> (букв.: Augentränen werden Wasserfall)

Эмотивные фразеологизмы содержат в их прямом значении образы из различных сфер жизни: человек и его окружение, явления природы, животный мир, традиции и обычаи. Многочисленной группой ЭФЕ являются такие, компонентный состав которых содержит соматизмы (*Bein – ajak; Auge – köz; Kopf – bas, Mund – auyz*) и наименования животных (*Wolf-kaskyr, Affe – maymul, Hund – it, Bär – aju, Ochse – buka, Pferd – at*). Образный характер фразеологизмов связан с физическими ощущениями индивида, которые присущи любому человеку.

МФЭ демонстрирует различную степень тождества: полную МФЭ, частичную МФЭ нулевую (или отсутствие) МФЭ.

ЭФЕ I группы с полной эквивалентностью, идентичные по компонентному составу и значению. Состояние страха передается в образном основании ЭФЕ, отражающие физически неприятные ощущения. Они совпадают в немецком и казахском языке.

Таблица 3 Полная МФЭ

№	Немецкие ЭФЕ	Казахские ЭФЕ
1	<i>j-m läuft es eiskalt über den Rücken herunter</i>	<i>arkasy musdap koja berdi</i>
2	<i>die Knien zittern</i>	<i>tisesi dirildedy</i>
3	<i>j-m die Haut schauderte</i>	<i>denesi schoschydy</i>
4	<i>wie Espenlaub zittern</i>	<i>shapyraktay kaltyrady</i>
5	<i>weiß wie ein Handtuch</i>	<i>kuargan ak Schuberektey</i>
6	<i>das Herz steht j-m still vor Schreck (ersetzen)</i>	<i>shuregi toktap kala shasdy</i>
7	<i>j-m. rutscht/sinkt das Herz in die Hose</i>	<i>shuregi tas töbesinen schykty</i>
8	<i>die Haare richten sich empor</i>	<i>töbe schaschy tik turdy</i>
9	<i>j-d sieht am helllichsten Tage Gespenster</i>	<i>kubyshyk körgendei boldy</i>
10	<i>ein Hasenherz haben</i>	<i>kojan shurek</i>

Формальное тождество ЭФЕ подразумевает лексические соответствия, но не грамматические формы, например, немецкая ЭФЕ *j-m läuft es eiskalt über den Rücken herunter* эквивалентна казахскому *arkasy musdap koja berdi*. В обоих языках соответствует значение лексических единиц, ср. *Rücken – arkasy; eiskalt – musdap; j-m läuft – koja berdi*. Совпадает образная составляющая и актуальное значение ЭФЕ: *jmd. bekommt sehr große Angst, ist über etwas entsetzt; jmdn. schaudert; jmd. ist betroffen* [18]. В анализируемом материале выявлено 10 ЭФЕ, которые абсолютно тождественны *die Knien zittern – tisesi dirildedy; j-m die Haut schauderte – denesi schoschydy; das Herz steht j-m still vor Schreck – shuregi toktap kala shasdy; ein Hasenherz haben – kojan shurek*.

1. числу МФЭ I-ой степени относится следующая фразеологическая пара: *wie Espenlaub zittern – shapyraktay kaltyrady*. В двух сопоставляемых языках эти эмотивные ФЕ используются в разговорном стиле, имеют идентичный фразеологический образ и относятся к числу ЭФЕ, номинирующих негативные эмоции (в данном случае – страх). Дрожание листьев в обоих сопоставляемых языках демонстрирует физическое выражение человеческого страха. Отличие лишь в наименовании дерева в немецком языке *Espenlaub* – осиновый лист.

Частичная МФЭ включает в наш материал 12 фразеологических единиц, в которых совпадают образность, метафорика, коннотация и употребление.

Таблица 4 Частичная МФЭ

№	Немецкие ЭФЕ	Казахские ЭФЕ
1	<i>j-m bricht der kalte Schweiß aus</i>	<i>kara terge tysu</i>
2	<i>weiß wie die (gekalkte) Wand</i>	<i>betinde kan-söl shok</i>
3	<i>blass und bleich werden</i>	<i>betinde tys shok</i>
4	<i>j-m steht der Atem still vor Angst</i>	<i>tynysy taryldy</i>
5	<i>j-m. bleibt das Herz stehen</i>	<i>shüregisir ete kaldy</i>

6	<i>j-m schaudert das Herz</i>	<i>shüregi su (zu) etti</i>
7	<i>das Herz dreht sich j-m im Leibe(herum)</i>	<i>shüregi sharyla shasdady</i>
8	<i>j-m die Haut schauderte</i>	<i>denesi schoschydy</i>
9	<i>alles Blut weicht j-m aus dem Gesicht</i>	<i>betinen kany kaschty</i>
10	<i>einen Hasen im Busen tragen</i>	<i>koynyna shylan salyp shibergendey schoschydy</i>
11	<i>die Angst verschlägt j-m die Sprache / die Rede</i>	<i>til-shahy baylandy</i>
12	<i>j-m. rutscht/sinkt/fällt das Herz in die Hose</i>	<i>shuregi tas töbesinen schykty</i>

Межъязыковые фразеологические эквиваленты II-ой степени характеризуются относительным тождеством компонентного состава, например, в образовании данных фразеологизмов в обоих языках участвуют следующие лексемы: *Schweiß* – *ter*; *der Atem* – *tynys*; *das Herz* – *shürek*; *Blut* – *kan*. Любая незначительная разница деривационной основы ФЕ на лексическом уровне оказывает действие на формирование фразеологического образа, а также на ассоциативную уникальность фразеологического представления. МФЭ-II включают в себя одновременно общепринятые и национально-культурные, этнопсихологические свойства образного, фразеологического представления реальной картины мира. Например, во фразеологических парах *die Angst verschlägt j-m die Sprache / die Rede* (букв. страх парализовал чей-либо язык/речь) – *til-shahy baylandy* (букв. язык-скулы завязались); *vor Schreck die Sprache verlieren* (букв. от страха язык потерять) – *korykannan tili kurmeledi* (букв. от страха язык заплетается), несмотря на единичные различия в лексическом составе, образное основание тождественно и актуальное значение эквивалентны.

В немецких и казахских ЭФЕ, относящихся к МФЭ второй степени, особое место играют фразеологизмы с компонентом *Herz* – *shan*. Страх и ужас сравниваются с состоянием, подобным смерти: каз. *shany közine körindi* (букв. душу увидел в глазах). Семантическую основу ФЕ составляет религиозное представление казахского народа о том, что душа человека перед смертью вылетает из тела, покидает его, затем появляется перед глазами умершего как летающая муха.

Во фразеологической паре *j-m. rutscht/sinkt/fällt das Herz in die Hose* (букв.: у кого-либо упало сердце в брюки) – *shuregi tas töbesinen schykty* (букв. сердце с каменного сердца вышло).

В немецком словаре Дуден приводится следующее описание: «jmd. bekommt große Angst; jmd. verliert plötzlich den Mut». В немецком языке *das Herz* – *сердце* олицетворяет образ мужественности, а соскальзывание сердца в штаны связано с народным представлением о трусости. Происхождение данного фразеологизма в казахском языке объясняется тем, что страх вызывает неприятное физическое состояние, когда сердце вырывается из головы.

Безэквивалентные эмотивные фразеологизмы немецкого языка характеризуются отсутствием фразеологической единицы в казахском языке. Такие ЭФЕ национально-специфичны, уникальны и не эквивалентны. Однако следует уточнить, что значение таких фразеологизмов передается с помощью других фраз или другими способами, используемыми в переводе. Приведем несколько примеров из анализируемого материала.

«Черный смерч» 14 века уничтожил около трети европейского населения в течение шести лет, с 1347 по 1351 годы. В основе внутренней формы фразеологической единицы *j-n, etw. wie die Pest fürchten* лежат негативные следы этой болезни, связанной со смертельной опасностью.

В римской мифологии фуриями называли злых женщин, богинь мести. Это мировидение легло в основу оборота *wie von Furien gehetzt/ gejagt/gepeitscht* (букв. Как злыми женщинами погоняемый). Религиозные обряды лежат в основе внутренней формы ЭФЕ *wie der Teufel den Weihrauch (das Weihwasser) fürchten* (букв. Как черт святой ладана/воды бояться) – бояться.

В римской и католической церкви вода, освященная с благословения священника и смешанная с солью, являлась символом духовного очищения и сохранения. Ладан – это вещество для окуливания при культовых обрядах с древних времен. Черт олицетворяет дьявола, ладан и святая вода – божество, высшую силу, чистоту, поэтому черт и ладан – несовместимы.

Фразеологизм *jemanden in Harnisch bringen* также относится к безэквивалентной группе МФЭ. Дословный перевод немецкого фразеологизма: «кого-либо в панцирь доводить/приносить». Значение немецкого эмотивного фразеологизма толкуется в словаре Дуден следующим образом: «jmdn. zornig, wütend machen».

Эмотивный фразеологизм немецкого языка *Gift und Galle spucken/speien* означает *рвать и метать*. Буквальный перевод немецкого фразеологизма: «ядом/гневом и желчью плевать/извергать», значение фразеологизма: «sehr wütend sein; ausfallend, gehässig werden».

Фразеологизм немецкого языка *vor jemandem/ vor etwas Manschetten haben/ bekommen* (букв.: перед кем-то/чем-то манжеты иметь) не имеет эквивалента в казахском языке.

Значение фразеологизма: «vor jmdm., vor etwas) Angst haben». Существительное «die Manschette» переводится как: манжеты, наручники, отворот. Происхождение фразеологизма объясняется созданием еще в 18-ом веке на языке студентов (молодежи), когда выступающие манжеты фехтовальщиков стали модой. Те, у кого имелись манжеты, могли использовать это как предлог перед поединком. Данный эмотивный фразеологизм используется в случае описания чувства страха перед кем-то или чем-то (бояться учителя, бояться предстоящего экзамена и т.п.).

Рассмотрим примеры безэквивалентных ЭФЕ в казахском языке.

Фразеологическая единица *шабына шоқ түсті* (букв. в пах попал горячий уголек) имеет значение *задеть за живое*, была образована как результат наблюдения скотовода за животными. Если пастух задевал бичом или каким-нибудь другим предметом за пах лошадь, это вызывало резкую реакцию у животного, приводило ее в раздражение, она начинала брыкаться или вела себя беспокойно.

В основе внутренней формы ЭФЕ *екі иығын (інін) жұлып жеді* (букв. есть шерсть из двух плеч; разодрать свои плечи) лежат знания о том, когда голодные овцы в период джута начинали поедать шерсть друг у друга, даже собственную шерсть. Характеризуя такое отчаянное положение голодных и умирающих овец, фразеологизм в переносе на аналогичные критические положения в человеческой жизни стал обозначать таким оборотом состояние нервного раздражения.

Появление фразеологизма *зыгыры (зыгырданы) қайнады* (букв. кипение льняного масла в кипятнике) связано с восточным обычаем, когда в древние времена перед отправлением в боевой поход воинам раздавали жареные семена льна, которые они должны были бросать в горячий костер. Взрываясь, семена летели во все стороны, поражая голые тела воинов и образуя на них ожоговые пятна. Эти пятна считались в те времена признаком воинственности и отваги.

Лексическими компонентами в эмотивных фразеологических единицах активно выступают наименования животных. Издревле казахи как кочевой народ знали повадки и характер лошади, верблюда, овец. Эти знания и опыт отразились в языке. Многие ЭФЕ, в составе которых такие компоненты – зоонимы, являются примерами безэквивалентного типа МФЭ и национально-специфичны. Рассмотрим ЭФЕ *buraday burkyldady – býradai burqyldady* – (букв. как верблюд взбушевался) и *бурадай зіркілдеді – býradai zirkildedi* (букв. как верблюд дрожал).

В быту казахского народа «бура» называют самца двугорбого верблюда, верблюда-производителя, верблюда-вожака в косяке (один косяк составляют 25-30 верблюдов). Слово «бура» широко используется в образцах устной литературы, в произведениях поэтов и писателей. В казахском языке встречаются словосочетания «бурадай зіркілдеді» (букв. буйствовал словно верблюд-вожак) и «бурадай бұрқылдады» (букв. кипел словно верблюд-

вожак): Бұл жеке шаруаға тізе көрсеткендік! Мен бұған көнбеймін, мен ізденем! – деп, Мұқыш бурадай бұрқылдады (Б. Майлин, Шығ.). Оба выражения употребляются в значении 'гневаться, свирепеть, приходить в ярость, бешенство'. Приведем другие примеры из поэтических строк: Көрінер інген сұлу бұрасымен. – Kóriner ingen sulý burasymen. / Көрінер бура сұлу шудасымен. – Kóriner býra sulý shýdasymen. Из произведения Н. Ахметбекова «Амангельды»; Буралар көбік шашып, тісі қайрап - Býralar kóbik shashyp, tisi qairap. / Боталар боз інгеннің күйін сайрап. – Botalar boz ingenniń kúin saırap. / Жарысып жабағы, тай, айғыр азнап. – Jarysyp jabaǵy, tai, aıǵyǵ aznap. / Алысып асыр салды салып ойнақ. – Alysyp asyp saldy salyp oınaq.

Фразеологические единицы «кісі алатын бурадай» – *kisi alatyn býradai* – (букв. словно верблюд, готовый проглотить человека) и «көздері құтырған бурадай» – *kózderi qutyrgan býradai* – (букв. словно верблюд с взбешенными глазами) выражают следующие значения: первое выражение – в значении 'взбешенный, яростный, свирепствующий'; второе – 'кровавые глаза, букв. словно вылезли из орбит, приходить бешенство, свирепеть'.

ВЫВОДЫ

Анализ эмотивных фразеологических единиц на основе таких разноструктурных языков, как немецкий и казахский языки, позволил выявить фразеологические эквиваленты в разноструктурных языках. Для установления эквивалентных типов эмотивных фразеологических единиц в сопоставляемых языках использовался принцип межъязыковой фразеологической эквивалентности. Данный принцип раскрывается на базе критериев эквивалентности ФЕ, к которым относятся формальная структура, актуальное значение, стилистическая окраска, фразеологический образ.

Типы эквивалентности фразеологических единиц в данной статье мы рассматриваем на материале эмотивных фразеологических единиц немецкого и казахского языков, выражающих страх, гнев и печаль.

В образном основании ЭФЕ закреплены различные физические или эмоциональные переживания индивида, его реакция на страх. К физическим ощущениям относятся изменение температуры тела, ощущение холода или зноя, пот, холод по спине, дрожание колен, рук и всего тела, изменение цвета лица, дыхания, частое сердцебиение. МФЭ демонстрирует различную степень тождества ЭФЕ: полную МФЭ, частичную МФЭ нулевую (или отсутствие) МФЭ. Эмотивные фразеологические единицы с нулевой эквивалентностью являются единицами с ярко выраженной национально-культурной спецификой.

Первую группу представили ЭФЕ с полной эквивалентностью, идентичные по компонентному составу и значению. Состояние страха передается в образном основании ЭФЕ, отражающие физически неприятные ощущения. Они совпадают в немецком и казахском языке.

Межъязыковые фразеологические эквиваленты II-ой степени характеризуются относительным тождеством компонентного состава. Любая незначительная разница деривационной основы ФЕ на лексическом уровне оказывает действие на формирование фразеологического образа, а также на ассоциативную уникальность фразеологического представления. МФЭ-II включают в себя одновременно общепринятые и национально-культурные, этнопсихологические свойства образного, фразеологического представления реальной картины мира.

Безэквивалентные эмотивные фразеологизмы немецкого языка характеризуются отсутствием фразеологической единицы в казахском языке. Такие ЭФЕ национально-специфичны, уникальны и не эквивалентны. Однако следует уточнить, что значение таких фразеологизмов передается с помощью других фраз или другими способами, используемыми в переводе.

Сопоставительный анализ ЭФЕ подтверждает теоретические положения о том, что образный строй фразеологических единицах, являясь глубоко национальным, покоится тем

не менее на универсальных логико-психологических и собственно лингвистических основаниях. Формы знаний о мире, запечатленные в ЭФЕ, предстают как определённые типы структур репрезентаций знаний. Дальнейшее исследование данной группы эмотивных фразеологических единиц в сопоставительном анализе может быть продолжено в терминах когнитивной фразеологии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Ройзензон Л.И., Авалиани Ю.Ю. Современные аспекты изучения фразеологии // Проблемы фразеологии и задача ее изучения в высшей и средней школе – Вологда, 1972.
- 2 Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. Москва. Высшая школа, 1980. – 143 с.
- 3 Абилгалиева М.Х. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков: автореф. – Алма-Ата, 1992. – 26 с.
- 4 Сабитова М.Т. Основы немецкой и казахской сопоставительной фразеологии/ М.Т. Сабитова; отв. ред. С.Е. Исабекова. – Алматы: КазГУМО и МЯ, 1999. – 184 с.
- 5 Dobrovolskij D., Piirainen E. Zur Theorie der Phraseologie: Kognitive und kulturelle Aspekte. Tübingen: Stauffenburg, 2009.
- 6 Исабеков, С.Е. Основы когнитивной лингвистики [Текст]/Серик Ергалиевич Исабеков. – Астана: Акарман-медиа, 2010. – 404 с. С автографом. – Библиогр.: с. 381-402.
- 7 Солодуб Ю. П., Ф.Б.Альбрехт. Современный русский язык. Лексика и фразеология современного русского литературного языка. – М., 2002, С. 207.
- 8 Hallsteinsdóttir Erla, Ken Faró Interlinguale Phraseologie: Theorie, Praxis und Perspektiven. //Yearbook of phraseology, 2010. – S.140-141.
- 9 Жуманбекова Н. З. Когнитивно-семантическая и национально-культурная значимость внутренней формы компаративных фразеологических единиц (на материале немецкого, русского и казахского языков): дис.... канд. филол. наук: 10.02.19 / Нуркеш Зейнуллоуна Жуманбекова; Казахский государственный ун-т мировых языков.- Алматы, 2014. – 191 с.
- 10 Бейсеева Г.Х. Слово-и фразообразование в лексико-фразеологическом поле мыслительной деятельности (на материале немецкого языка): автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.04 / Гаухар Халиловна Бейсеева; Казахский государственный ун-т мировых языков. – Алматы, 1997.
- 11 Шакирова К.И. Неміс және қазақ тілдеріндегі қанатты сөздер (құрылымдық және мағыналық талдау). Филол.ғылым.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис. автореф. / К.И. Шакирова. – Алматы, 2001. – 25 б.
- 12 Смағұлова Р.К. Неміс және қазақ тілдеріндегі құрамында жанжануарлар атаулары бар фразеологизмдер құрылымдық және мағыналық талдау: филол.ғылымдарының канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. автореф., Алматы, 2003. – 27 б.
- 13 Омарбекова Г.Ә. Неміс және қазақ тілдерінде фитонимдерді құрылымдық, ономазиологиялық зерттеу: филолог. ғылымд. канд.... дис. авторефераты: 10.02.20 / Гүлнәр Әбілдақызы Омарбекова; Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті. – Алматы, 2004. – 30 б.
- 14 Дүкембай, Г.Н. Идиоэтнические фразеологизмы казахского языка и способы их перевода на русский и немецкий языки (на материале перевода романа М. Ауэзова "Абай жолы"): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.20/Гүлжаннат Назымбекқызы Дүкембай; Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. – Алматы, 2007. – 26 с.
- 15 Карбозова, Г.К. Неміс және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулер (құрылымдық және мағыналық талдау): филол. ғылымд. канд... дис. авторефераты: 10.02.20 / Гүлнар Күмісбекқызы Карбозова; Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті.- Алматы, 2004. – Қорғалған 27.09.2004.

16 Капышева Г.К. Структурно-типологический подход в исследовании фразеологии. – Усть-Каменогорск, 2012. – 149 с.

Н.З. Жуманбекова¹, Б.К. Жумабекова²

Эмотивты фразеологиялық құралдардың тілаларлық эквиваленті

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

²С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қаласы, Қазақстан

Бұл мақалада неміс және қазақ тілдерінің эмоционалды-фразеологиялық бірліктерінің салыстырмалы талдауы берілген. Зерттеу салыстырмалы фразеология теорияны және фразеологиялық бірліктердің семантикасын зерттеудің жаңа тәсілдеріне негізделген. Фразеологизмдердегі когнитивтік теория, ұлттық-мәдени семантиканы, фразеологиялық бірліктерді сипаттаудағы әмбебап принциптері қарастырылған. Сондай-ақ, эмоционалды-фразеологиялық бірліктердің семантикасы сияқты жаңа теориялар мен тәсілдерге сүйене отырып зерттеледі.

Тілаларлық фразеологиялық эквиваленттілік – әр түрлі құрылымдық тілдердің фразеологиялық жүйелерін салыстырмалы зерттеудің негізгі мәселесі. Мақалада салыстырмалы тілдердің фразеологиялық бірліктерін талдаудағы трансляциядағы фразеологиялық эквиваленттілік мәселелері ескерілген. Сонымен қатар, трансляциялық фразеологиялық эквиваленттіліктің келесі түрлері ажыратылады: компонент құрамының біркелкі сәйкестігі бар эмоционалды-фразеологиялық бірліктері; жартылай жеке сәйкестендіру; нөлдік сәйкестендірілген эмоционалды-фразеологиялық бірліктері.

N. Zhumanbekova¹, B. Zhumabekova²

Interlingual equivalence of emotive phraseological units

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Toraigyrov State University, Pavlodar, Kazakhstan

This article presents a comparative analysis of emotive phraseological units of the German and Kazakh languages. The study is based on the theory of comparative phraseology and new approaches to the semantics of phraseological units.

Based on such new theories and approaches as the cognitive theory in phraseology, national-cultural semantics, universal principles in the description of phraseological units, the semantics of emotive phraseological units has been investigated.

Interlanguage phraseological equivalence is the central problem of the comparative study of phraseological systems of different structural languages. The article takes into account the problems of interlanguage phraseological equivalence in the analysis of phraseological units of comparable languages. At the same time, the following types of interlanguage phraseological equivalence are distinguished: emotive phraseological units with complete unambiguous identity of the component composition; partial identity emotive phraseological units; emotive phraseological units with zero identity.

This article deals with the interlingual Equivalence of emotive phraseological units in Kazakh and German.

УДК 811.111'42

Н.С. Исакова¹, А. Ислам²

¹докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: iskakova_nazira@mail.ru

²д.ф.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aisha_ling@mail.ru

СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ ОЦЕНОЧНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ В СОЦИАЛЬНОМ МЕДИАДИСКУРСЕ

Данная статья посвящена средствам реализации оценочных высказываний в социальном медиадискурсе, который определяется авторами как инструмент социального взаимодействия и выступает носителем смыслов, идей и ценностей во всех сферах общественной жизни. Отмечается, что в социальном медиадискурсе оценка выражается посредством оценочных языковых средств, проявляющихся на всех языковых уровнях. Основным методом исследования в работе является контекстный анализ оценочных высказываний на материале электронной Британской прессы. Обзор лексикографических изданий позволяет сделать вывод, что выбор оценочных языковых средств зависит в основном от коммуникативной интенции автора, нацеленной на воздействие адресата, так как общественное мнение является одной из основных функций СМИ.

Ключевые слова: средства массовой информации, оценочные высказывания, социальный медиадискурс, языковые средства, субъект оценки, оценочные значения.

ВВЕДЕНИЕ

В современных лингвистических исследованиях наблюдается повышенный интерес к изучению социального медиадискурса как инструмента социального взаимодействия в обществе. Прежде всего это связано с интенсивным развитием социально-культурной среды, ростом социально-информационных и коммуникационных технологий, открывающих разнообразие направлений для исследования социальных событий и изменений в обществе. В нашей работе, мы, вслед за С.У.Иманжусуповой, трактуем социальный медиадискурс как «своеобразную форму общественного поведения человека для выражения его представлений об окружающем мире» [1, 252]. Человек всегда вступает в дискурсное пространство не только в определенной социальной роли, но и с конкретно обозначенными целями [2, 203-206]. Для этого дискурс имеет соответствующий для своих понятийстрогий набор формул, терминов, словесных оборотов, различных шаблонов и символов, т.е. владеет собственным подъязыком (целевая аудитория, телевидение, дебаты и др.), позволяющим ему оказывать определенное воздействие на адресата. В этой связи детальное изучение оценочности социального медиадискурса, а именно средств выражения оценочных высказываний на материале электронной Британской прессы в период 2017-2019 гг., представляется нам особенно интересным и является основной целью нашего исследования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Выбор определенных языковых средств и выражений, отражающий ту или иную оценочную действительность может влиять как на восприятие, так и на его осмысление. Как отмечает М.М. Бахтин в сборнике избранных трудов «Эстетика словесного творчества»: «Высказывание с самого начала строится с учетом возможных ответных реакций, ради которых оно, в сущности, и создается» [3, 159-206]. Тем самым, определяя высказывание как активную позицию говорящего в той или иной предметно-смысловой сфере, М.М. Бахтин выделяет несколько моментов. Во-первых, это выбор языковых средств и речевого жанра, который определяется предметно-смысловыми заданиями (замыслом) речевого субъекта (или автора). Во-вторых, это экспрессивный момент высказывания, то есть субъективное эмоционально-оценивающее отношение говорящего к предметно-смысловому содержанию своего высказывания. По мнению автора «экспрессивный момент в зависимости от разных сфер речевого общения имеет разное значение и разную степень силы, так как абсолютно нейтрального высказывания не бывает. Оценивающее отношение говорящего к предмету

своей речи (каков бы ни был этот предмет) также определяет выбор лексических, грамматических и композиционных средств высказывания. Оценка рождается в процессе живого употребления слова в определенном контексте». Однако исследователь не отрицает, что «в случае, когда слово произносится с экспрессивной интонацией, выражая похвалу, одобрение, восхищение, порицание или брань, то это уже не слово, а законченное восклицательное высказывание, выраженное одним словом (нет никаких оснований развертывать его в предложение)», например: «Good!», «Wonderful!», «Sad!», «Clever!» и т.д. [3, 159-206].

Таким образом, можно предположить, что в языке оценка выражена как словом, так и целым высказыванием. При этом интонация или эмфатическое ударение, отражающие эмоционально-субъективное состояние говорящего, являются важными средствами реализации оценки на фонетическом уровне. Для их отображения в печатных онлайн текстах авторы используют такие графические или пунктуационные средства, как курсив, кавычки, тире, многоточие или восклицательный знак.

Данные символы применяются с целью привлечения внимания к определенной информации, описывающей эмоциональное состояние субъекта речи, например: «*Curiously, however, the evidence suggests that few citizens share these concerns. In fact, people in some of the most unequal societies seem to be the least worried about inequality. Why is this the case?*» [https://www.independent.co.uk]. В этом высказывании повышенная интонация и эмоционально-субъективное отношение автора передаются как посредством риторического вопроса, так и при помощи наречий: *curiously*, *however* и *infact*, используемых для привлечения внимания читателей ко всему контексту, описывающему широко освещаемую на сегодняшний день проблему социального неравенства населения.

А вот примеры других риторических вопросов, адресованных читателям: «*Sowhatdowedo? Sink into a torpid and surly despair? Rise above it in a mindful bubble of self-enclosed bliss?*» [https://www.theguardian.com/cities/commentisfree/2019/dec/11/homelessness-britain-death]. Автор побуждает здесь невольно задуматься и принять какое-то решение, погрузиться в отчаяние либо взять себя в руки.

При этом писатель вступает в своеобразный имплицитный диалог с читателем: «*Attitudes to immigration were often constructed through a culmination of many different issues. This was most profound in areas where people held the most hostile views on immigration, and people who were more confident about their own opportunities in life were less likely to see immigration as a threat. As a participant in Basildon put it: It's huge chips on shoulders, isn't it?*» [https://www.independent.co.uk]. Идиома «*it's huge chips on shoulders*» используется здесь для передачи более выраженной эмоционально-оценочной позиции, показывающей как враждебное, так и относительно позитивное отношение к иммиграции. Однако в данном контексте прозвучавший риторический вопрос, подсознательно выражающий надежду на поддержку читателей, подчеркивает именно враждебный взгляд (отрицательную оценку или позицию) говорящего на данный социальный процесс.

Анализ данных примеров показывает, что риторические вопросы создаются авторами чаще всего с целью подчеркнуть интонационную выразительность коммуникантов во время имплицитного диалога, т.е. передать их положительное или отрицательное оценочное отношение к предмету разговора. Таким образом, выражение эмоций всегда указывает о наличии определенной оценки в высказывании.

Одна и та же информация в текстах средств массовой информации (СМИ) может быть выражена различными языковыми способами и передавать самые разные эмоционально-оценочные значения, способные воздействовать на массовое сознание посредством целенаправленного употребления оценочных структур. Под такими способами воздействия, выраженными в языковой форме, в лингвистике понимаются отдельные языковые средства, проявляющиеся на разных уровнях языка. Например, С.А. Виноградова отмечает, что

«единицы разных уровней языка, вступая во взаимодействие друг с другом, добиваются более эффективного воздействия на читателя» [4, 101].

Как известно, корни слов, изначально имеющие заложенную в них оценочную природу, приобретают на морфемном уровне при помощи аффиксов, префиксов и суффиксов усилительные либо уменьшительно-ласкательные эмоционально-оценочные значения. Так, к примеру, такие префиксы английского языка как *mis-*, *im-*, *dis-*, *ir-*, *un-*, *non-* и другие придают словам явную отрицательную оценку (*illegible*, *irresponsible*, *unattractive*, и т.д.): «*In other words, unequal societies are stuck in a feedback loop*» [<https://www.independent.co.uk>].

А вот как на другом примере можно отчетливо проследить тесное взаимодействие единиц разных уровней с отрицательной оценкой автора: *In recent years, the Home Office has been condemned by politicians for being steeped in a “culture of disbelief”, where staff are expected to probe for tiny inconsistencies in the accounts of refugees, and where officials are instructed to “deport first, hear appeals later”*. (<https://www.theguardian.com/politics/2019/oct/08/ive-been-here-50-years-the-eu-citizens-struggling-for-the-right-to-stay-in-britain>).

Здесь, на словообразовательном уровне, показана взаимосвязь между существительными *disbelief* и *inconsistencies* с отрицательными приставками *-dis* и *-in*, а также между прилагательным *tiny* 'крошечный', существительным *inconsistencies* 'несоответствия', глаголом *toprobe* 'проверять' и антонимами *first* 'сначала', *later* 'позже', придающими действиям чиновников в данном контексте особую отрицательную значимость.

Стоит отметить, что в английском языке суффиксы, аффиксы и префиксы не могут самостоятельно выражать оценку, а лишь усиливать либо уменьшать положительную или отрицательную оценочность языковых средств в речи субъекта к объекту.

Как свидетельствуют лингвистические источники, лексико-семантический уровень является наиболее продуктивным языковым уровнем, выражающим любые оценочные виды путем применения отдельных частей речи: прилагательные, существительные, глаголы, наречия и т.д. При этом самые яркие оценочные значения слов выражаются прилагательными, так как они имеют свойство обозначать качество и признак предмета. Ш. Балли отмечает, что «любая категория оценочных слов берет свое происхождение от имени прилагательного» [5, 271].

Также Т.В. Маркелова, рассуждая о средствах выражения оценки, признает, что «имена прилагательные являются основной частью речи, которые чаще остальных выражают оценочные значения» [6]. Например: «*More broadly, we want to address the UK's complicated and cruel immigration system. As well as being a societal issue, this affects us directly*». [<https://www.theguardian.com/education/2019>]. В данном контексте путем использования отрицательных прилагательных описывается сложная и жестокая иммиграционная система Великобритании, а использование отрицательного глагола *affect* и наречия *directly* выражают негативную оценку автора по отношению к иммиграции.

Рассмотрим еще несколько примеров:

«*Her first offensive comment, calling us “citizens of nowhere”, was designed to hurt, and so it did. It skilfully targeted a sore point, a painful sense, which everyone who lives in a country that is not their own carries within them*» [<https://www.theguardian.com/commentisfree/2018>].

«*Lies, cowardice and betrayal leak from the very pores of our political leaders*» [<https://www.theguardian.com/cities/commentisfree/2019>].

В первом случае эмоциональное состояние автора и его отрицательная оценка по отношению к происходящему передаются путем использования прилагательных *offensive*, *sore* и *painful*, негативного выражения “*citizens of nowhere*”, которое в буквальном смысле означает “граждане из ниоткуда”, а также глагола *to hurt* 'ранить'. Анализ второго примера явно демонстрирует негативное оценочное отношение автора к политическим лидерам путем употребления отрицательных существительных 'ложь', 'трусость' и 'предательство'.

Представленный иллюстративный материал показывает, что оценочная семантика часто выражается на уровне высказываний и текстов. Так, по мнению А. П.Сковородникова, оценочные структуры в тексте «увеличивают прагматический потенциал высказываний сверх той степени, которая достигнута лексическими значениями элементов, наполняющих эти синтаксические структуры» [7, 255]. Например, «*I'm a European living in Britain, not a 'queue jumper'. And I refuse to believe ordinary people are as hostile as her*»[<https://www.theguardian.com/commentisfree/2018>]. В данном высказывании используется выражение Терезы Мэй *'queue jumper'*, которое имеет отрицательное значение и понимается как *'тот, кто хочет получить что-либо или пройти куда-либо без очереди'*. Такое обращение в адрес иммигрантов вызвало бурю негативной реакции со стороны общества и автора, который выражает свою отрицательную оценочную позицию по отношению к высказыванию известного британского политика.

Следует отметить и положительную оценочную характеристику выражений, реализуемую при помощи отдельных лексических единиц: «*British universities are the strongest and most attractive in Europe. With a clean sovereign Brexit, British universities get the best of both worlds*» [<https://www.theguardian.com/education/2019>]. Оценочная семантика передается здесь путем применения положительных прилагательных в превосходной степени *the strongest, most attractive, the best*, которые подчеркивают высокий статус высших учебных заведений Великобритании в Европе.

Таким образом, варьирование оценки в медиадискурсе с точки зрения прагматики является сложным коммуникативным актом, характеризующимся постоянным взаимодействием субъективного и объективного факторов. Важно отметить, что многие исследователи отмечают тесную взаимосвязь оценки и речевого воздействия. По этому поводу высказал свое мнение Е.М. Вольф, который полагает, что «давая ту или иную оценку происходящему, субъект всегда стремится не просто выразить свое отношение, но и передать его реципиенту, так или иначе, изменить состояние последнего» [8, 168]. Оценка, по мнению исследователя, всегда имеет свой перлокутивный эффект, заключающийся как в эмоциональной реакции адресата, так и в достижении согласия получателя информации с мнением ее продуцента.

ВЫВОДЫ

В заключение хотелось бы отметить, что оценочность является неотъемлемой частью социального медиадискурса, освещающего современные социальные проблемы общества посредством информирования, и выражением определенной общественной и индивидуальной позиции в целях убеждения адресата в ее истинности. Согласно проведенному анализу фактического материала мы установили, что оценочные языковые единицы представлены на всех пластах языкового уровня (фонетическом, словообразовательном, лексико-семантическом и текстовом), а их выбор и употребление напрямую зависят от намерений автора, его личных суждений, позиций и интересов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Иманжусупова С.У. Дискурс как основа социального взаимодействия / С.У.Иманжусупова. – Текст: непосредственный, электронный // Молодой ученый. – 2012. – № 6 (41). – С.252.
- 2 Зайцев А.В. К вопросу об институционализации диалога государства и гражданского общества в социально-политическом дискурсе современной России // Вестник Костромского госуд.унив.-та им. Н.А.Некрасова. – 2013. – Т.19. – №1. – С.203-206.
- 3 Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров, примеч. С. С. Аверинцев и С. Г. Бочаров. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.

4 Виноградова С. А. Инструменты речевой манипуляции в политическом медиадискурсе / С. А. Виноградова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2010. – №2. – С. 95–101.

5 Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 394 с.

6 Маркелова Т.В. Семантика оценки и средства ее выражения. – М.: МПУ, 1993. – С. 7-105.

7 Сковородников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. — Томск, 1984. — С. 255.

8 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – Москва: КомКнига, 2006. – 280 с.

Н.С. Искакова¹, А. Ислам²

Әлеуметтік медиадискурстағы бағалау пікірлерінің іске асыру құралдары

^{1,2}Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ, Қазақстан

Бұл мақала әлеуметтік медиадискурстағы бағалаушы пікірлерді жүзеге асыру құралдарына арналған. Мақалада әлеуметтік медиадискурс замануи ұғым ретінде қарастырылады. Авторлар әлеуметтік медиадискурсқа қоғамдық өмірдің барлық салаларында мағыналарды, идеялар мен құндылықтарды сақтаушы ретінде анықтама береді. Әлеуметтік медиадискурсында бағалау барлық тілдік деңгейде көрініс табатын тілдік құралдар арқылы көрсетіледі. Мақалада зерттеудің негізгі әдісі электронды Британдық баспасөз материалындағы бағалау пікірлерінің контекстік талдауы болып табылады. Ғылыми еңбектерді талдауға сәйкес, тілдік бағалау құралдарын белгілі бір таңдау автордың коммуникативтік ниетіне байланыстытуындайды. Көп жағдайда авторлық ниет адресатқа әсер ету мақсатына бағытталған, өйткені қоғамдық пікірге әсер ету БАҚ-тың негізгі функцияларының бірі болып табылады.

N.S. Iskakova¹, A. Islam²

Means of implementing evaluative statements in the social mediadiscourse

^{1,2}Kazakh Ablai Khan University of international relations and foreign languages,
Almaty, Kazakhstan.

This article is devoted to the means of implementing evaluative statements in the social media discourse. The article considers social mediadiscourse as a modern concept. The authors identify social mediadiscourse as a tool of social interaction that serves as a carrier of meanings, ideas and values in all spheres of public life. It is noted that in the social media discourse, evaluation is expressed by means of evaluation language tools, which are manifested at all language levels. The main method of research in the article is a contextual analysis of evaluative statements based on the material of the electronic British press. According to the analysis of scientific papers, a certain choice of evaluative language tools also depends on the author's communicative intention. In most cases, the author's intention is aimed at influencing the addressee, since influencing public opinion is one of the main functions of the media.

UDC81'26 + 81'0

G.I. Issina

doctor of Philology, professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan,
e-mail: g.issina@mail.ru

VERBAL STEREOTYPES AS FORMS OF REPRESENTATION OF ETHNIC CONSCIOUSNESS

The article is devoted to the study of stereotypes as multidimensional verbalized mental constructs of native speakers' worldview. Relevance is determined by the complexity of the interdisciplinary approach to studying the nature of stereotypes and their role in shaping the linguistic picture of the world as a form of representation of ethnic consciousness.

Within the framework of the modern humanitarian paradigm, the problem of stereotypes is analyzed from linguoculturological and linguocognitive positions. Theoretical background and practical implementation of the approach to the study of verbal stereotypes contribute to the identification of the interaction of cognitive and linguistic phenomena on national-cultural marked language material. The content of a stereotype is concentrated in the cognitive sphere and defined with the knowledge owned by a particular ethnic group. Stereotypes can be defined as cognitive structures, with a fixed estimation of represented knowledge. The purpose of research is to study the mechanism of stereotyping of native speakers' ethnocultural consciousness through the experience of conceptual modeling and ways of stereotypes' verbal explication.

Key words: stereotype, verbalization, thought constructs, ethnic picture of the world.

INTRODUCTION

The progressive development of linguistic science naturally predetermined its interdisciplinary scientific status, general scientific significance, and appeal to the human factor in language. The establishment of an anthropological paradigm in modern linguistics has opened up new possibilities for studying the national-cultural originality of the language, as a kind of original system in which the perception of the world, the system of values and representations of the nation are encoded. The problem of the correlation of language, consciousness and culture is closely related to the processes of stereotyping. The stereotypes prevailing in each language are a means of directed influence on the consciousness of the individual, ethnic communities, as well as on their social relations and behavior. The content and forms of stereotypes, the functions that they perform, the genesis and dynamics - all this causes the keen interest of specialists in various fields of knowledge in this phenomenon.

The purpose of the study is to identify and systemically represent the basics of stereotyping, as well as the study of stereotypes as multidimensional verbalized thought constructs of the picture of the world of native speakers. The interdisciplinary nature of the study of stereotypes' problem, as well as the complexity and variety of tasks set in the work, necessitated the use of various and complementary research methods and techniques. The use of such general scientific techniques and methods as analysis and synthesis, generalization and systematization made it possible to identify the complex of regularities inherent in the process of stereotyping, to establish systemic relationships of its categories.

MAIN PART

Various definitions are given in modern studies regarding the concept of "stereotype". Frequently a stereotype is defined as an image, i.e. the result and the ideal form of reflection of objects and phenomena of the material world in human consciousness. A stereotype is considered as a schematic, standardized image or idea of a social phenomenon or object, usually emotionally colored and stable. It expresses a person's usual attitude to a phenomenon that has developed under the influence of social conditions and previous experience [1, 447]. From the point of view of content, the stereotype is a certain fragment of the picture of the world that exists in the mind. This is a certain image-representation, a mental "picture", a kind of stable, minimized-invariant, national-cultural representation of an object or a situation [2, 178-179].

Undoubtedly, stereotypes are important tools of the cognitive human process, providing one of the main aspirations of a person in any type of his activity, namely the desire for standardization, capacity, and high generalization. But at the same time, they are called upon to represent ethnic consciousness, the worldview of the ethnos. They can be defined as cognitive structures with a fixed assessment of the knowledge presented, capable of influencing the behavior of their carriers, which, in turn, gives reason to consider the stereotype not only as part of consciousness in a "narrow sense", but in some cases as its main component.

Interest in stereotypes of consciousness is dictated by the real situation resulting from the formation of images of human perception of the surrounding reality. As a result of the disordered accumulation of such images, repeated psycholinguistic or socially organized structures that uniquely identify the public consciousness appear. In the study of any socio-psychological phenomenon, the main task is not only the disclosure of its basic functions, but also the structure itself. In this regard, the following components are distinguished in the structure of stereotypes: 1) cognitive representation and thoughts about the object of cognition; 2) object evaluations and feelings arising as subjective indicators of these evaluations; 3) a certain type of behavior in relation to the object. The last component is not always included in their composition, since stereotypes are often just opinions.

In the process of its historical development, any nation accumulates the rich experience of previous generations, which is fixed in the form of habitual stereotypical representations. These are standardized, stable ideas about the surrounding reality, determined by a number of historical and cultural features of the ethnos. The nature of a formed or emerging stereotype is directly influenced by the characteristics of the ethnocontact environment, in particular cultural differences, which are easily perceived at the level of behavior in a situation of intercultural interaction. The correct understanding of a particular situation in the intercultural space largely depends on the knowledge of stereotypes, i.e. those habits, ideas, prejudices acquired in the process of socialization that reflect the characteristics of the social environment. Cultural stereotypes are a kind of regulators of human behavior that perform the function of forming and preserving the ideology of a sociocultural society.

An important role in the formation of each ethnic culture is played by the language of the ethnic group. Language is a powerful force uniting people of one ethnos, since it contains all its centuries-old history and culture. Studying the relationship between language and consciousness allows us not only to clarify the nature of consciousness and language itself as unique phenomena, but also allows us to trace the process of formation of human consciousness, its development. Consciousness is one of the main phenomena of man and society. It represents the ability to operate with images of social interactions, actions with objects, natural and cultural ties, separated from direct contacts with people and acts of activity, to consider these images as conditions, means, and guidelines for their behavior. The problem of the relationship between language and consciousness has always been at the center of philosophical, linguistic, cognitive research. The study of the content of linguistic units, their cognitive, linguocultural aspects - all this work is aimed at deepening our ideas about the cognitive processes taking place in the consciousness of the individual and the ways of his linguistic expression.

The problem of the influence of language on human consciousness involves elucidating the mechanism of relations between thinking and language, which is closely related to the processes of stereotyping. Stereotyping is an in-depth process in the form of which a person structures the world in thought and at the same time verbalizes it. The formation of stereotypes is based on the connection of language and experience. The stereotypes prevailing in each language help to separate the essential from the non-essential for an individual speaking a given language. Everything that is insignificant is outside the boundaries of the structure singled out by the language. With this approach, stereotypes are considered as signs that are verbal fixation in a certain way of the objectified needs of a given social group, ethnic group, national and cultural area [2, 177].

Stereotypes act as one of the indispensable conditions for communicative behavior in different language groups. The behavioral stereotypes developed by generations are reflected in various linguistic forms, thereby demonstrating the traits that are characteristic of one or another ethnic group. Each nation creates its own picture of the world on the basis of knowledge and ideas about the world. This is precisely the difficulty in understanding people. And first of all, this applies to those ethnic groups whose languages are very different from each other. So, for the peoples of the Indo-European language family, the concept of "*progress*" stands for development, accelerated progress, and in Chinese, the corresponding hieroglyph means "movement inward, toward the center". In English, the word "*fate*" is used, as a rule, speaking of particulars, for example: *She was not fated to marry him*. In the Russian mindset, *fate* is always inevitable, most often used to describe a lifetime.

The languages of peoples whose cultures deny the effective control of man over reality are replete with expressions and keywords of fatalistic content. Evidence of this is proverbs and sayings. Compare: The Italians saying *Che sera sera* means "*what to be, not to be avoided*"; the Russian proverb *Man assumes, but God disposes*. The phrase in Arabic - *In sha Allah* ("*All the will of Allah*") is known throughout the world. Speaking of fate, Americans prefer aphorisms rejecting providence: *The Lord helps those who help themselves; where there's a will there's a way*.

In the linguistic and cultural space of the United States, the worldview is dominated by the fact that a person is by nature active, rational, positive-minded and he determines how to build his life. Americans are alien to the identification of the concept of "*blind fate*" with troubles and turmoil. Unlike the Russian "*fate*", the word *destiny* and its derivatives have a positive meaning. For instance: *It was his destiny to be elected President*. The expression '*Manifest Destiny*' has a positive connotation, sometimes denoting the development of America by the colonists.

Culture bearers in the United States are convinced that the destiny of man is subject to his will. According to the established rules and stereotypes of behavior in a given society, each person is obliged to bear responsibility for his actions, without transferring blame for his failures to others and, moreover, not relying on higher powers. This is reflected in the saying '*the buck stops here*', which means that you *cannot shift the responsibility to another*. The opportunity to find a way out in any situation, to rectify the situation – this is the life-affirming principle that he follows and which is accurately conveyed by the phrase of Scarlett O'Hara in the novel by Margaret Mitchell "*Gone with the Wind*": *Tomorrow is another day*.

Keep smiling! This stereotypical phrase has become truly the motto of the American way of life, which teaches us not to give up and not succumb to the blows of fate. Americans are optimistic: *Don't worry, be happy!* This is a feature of the American national character, which is being introduced by all means, including the language.

People have different attitudes towards the objective world. Some peoples believe that they can completely control this world and decide their own fate. For other nations, the picture of the world is based on the assumption that certain higher forces control man and his surrounding reality. The unequal attitude to the objective world among different peoples, respectively, leads to linguistic differences, which are demonstrated by certain indicators that allow us to judge what type a particular culture belongs to. Here we should mention such keywords as "*fate*", "*rock*", and "*chance*" [2, 177].

The reasons for such differences in vocabulary are explained by the presence of ethnic specificity in the content of everyday consciousness. This, first of all, refers to stereotypes that fix the "concepts", "knowledge", "norms of behavior" typical of ethnos members and perform an important function in the reconstruction of the properties characteristic of each ethnos.

Each specific language is a kind of national, distinctive system that defines the worldview of the speakers of that language and forms their picture of the world. According to V.A. Maslov, a set of objective figurative and visual reference ideas about objects, phenomena that a person most often encounters throughout life, as a whole forms a certain stable linguistic picture of the world of objective reality [3, 69]. A constant fixed stereotypical language representation is at its center is. A stable picture of the world, fixed by language, is formed by reflecting the familiar objective

world. This is an ordinary world that does not take into account exceptions to the rules and incorporates a huge number of different kinds of stereotypes. In other words, the linguistic picture of the world is made up of the specific stereotypes of ethnic consciousness that are characteristic of a given language and transmit the culture through the language for centuries.

The concept of "picture of the world" implies an interpretation of culture, revealing its national specificity. Studying the picture of the world implies a special attention to the categories in which its carriers describe their culture; it involves a look at the culture from the inside. The purpose of its study is to understand and describe the world of people of other societies in their own terms, how they perceive it in experience. The language of the group being studied is considered not only as a means, but also as an object of analysis; not only linguistic information is extracted from it, but also cultural and ethnological information [4].

The ethnic picture of the world changes over time and can vary at different periods of the ethnic group's life and for certain groups within the ethnic group and people do not always recognize cultural gaps. Only logically inexplicable blocks turn out to be unchanged, which externally can be expressed in the most diverse form. On their basis, the ethnos builds new pictures of the world - those that have the greatest adaptive properties in a given period of its existence.

The picture of the world is realized by the members of the ethnos only partially and fragmentarily. The fact of consciousness is not its content, but its presence and integrity. In the consciousness there are separate fragments of the picture of the world. When trying to reconstruct the picture of the world as a logical integrity, it turns out that the starting points are inexplicable, and they contain significant internal contradictions [4].

The ethnic picture of the world is expressed through mythology, philosophy, literature, ideology, etc. It is revealed through the actions of people, as well as through their explanations of their actions. It serves as a basis for people to explain their actions and their intentions. By the ethnic picture of the world, we mean the people's ideas about the world - partly conscious, partly unconscious, formed on the basis of ethnic constants and value dominants.

At different periods of the life of an ethnic group, the picture of the world may change, but in each case the "central zone" of culture will remain unchanged. The image of the world is a fundamental component of the ethnos culture and is individual for each culture.

Each culture has its own logic and its own idea of the world. What is significant in one culture may not be significant in another. Each culture contains a number of key elements - cultural phenomena that are decisive in the ways of communication and behavior of individuals. One of these significant phenomena is stereotyping.

Stereotypes function at all levels of culture, contribute to the formation of cultural attitudes and images within a particular ethnic group. The set of stereotypes developed in the course of historical development by this ethnic community is embodied in certain linguistic forms. That is why in recent years more and more attention has been paid to the study of stereotypes in linguistics, since knowledge of them by people determines in many respects the success of intercultural communication. The lack of knowledge about traditions, lifestyle sometimes lead to an incorrect, distorted understanding of some concepts. The fact is that representatives of a certain ethnic group in the process of communication try to find direct equivalents to their native language in a foreign language, losing sight of what constitutes the essence and specificity of culture. For example, the Russian word "*soul*" for Americans is not quite clear, therefore they most often replace "*soul*" with "heart". Compare: *with all my heart, with all my heart, to touch someone to the heart*.

As it is known, one of the common features of the Germans is the love of form and standard. The desire for refinement of the formal side of life is manifested in the fact that the Germans pay special attention to business correspondence, compilation of official papers, the form of conducting telephone conversations, etc.

In the process of socialization a person develops the manner of behavior that is characteristic of his sociocultural environment and, thereby, acquires a value orientation that affects the system of his perceptions. This orientation system is objectified in the language. The semantics of words and

concepts bears the imprint of a specific cultural environment and reflects the experience of a given society.

The attitude towards the time of people is completely different in different ethnic societies. Such discrepancies, according to the American culturologist E. Hill, are explained by the existence of two concepts of time – monochronous or polychronic. In the countries of monochronous culture (USA, England, Germany), time strictly regulates people's behavior and, at the same time, relations between them. In other cultures (in Arabic, Latin American, in some Asian) time is perceived polychronously, i.e. people's attention is drawn simultaneously to several events. In addition, in the planning of certain cases, the emphasis is placed more on the relations of people than on the interests of the case [5, p. 119]. Time, like money in the United States, is expensive. Hence phrases *like time / money is saved, gained*. If time is not preplanned (*unplanned*), then it can even be *killed*.

Americans do not like situations in which there is no order, and the course of things is unpredictable. Their desire and willingness to plan for any events are reflected in their favorite sayings: *Time waits for no man; Take care of today and tomorrow will take care of itself*. В понимании американцев жить настоящим – значит быть практичным, кратким и точным.

In different nations, the criteria for evaluating people are very different. In this regard, Americans are always struck by Russian lexis. They don't tend to judge people fundamentally and harshly. In their understanding, a nice person is a pleasant person, which actually means "kind". "*Good man*" in English means *a fine person*. The phrase *He's a good person* is not so often used in English, it is confused with the idiom *He's a good person to know*, which translates into Russian: "*this person can be useful to you / he has great connections*".

Thus, a person perceives the world, understands the phenomena of reality surrounding him in accordance with those life attitudes and stereotypes developed in the process of socialization by the society in which he lives. This is directly reflected in the concepts on the basis of the native language in the whole diversity of its expressive capabilities, being a kind of measure of all the phenomena and meanings of the world.

Stereotypes facilitate our thought processes, accelerate the processes of adaptation to the conditions of existence in a particular society, and act as one of the indispensable conditions for communicative behavior. They are universal because they exist in the verbal communication of any nation. Stereotypes are characterized by heterogeneity in a variety of ways - semantic, structural, social, cultural, and functional. In their appearance and functioning, they are associated with the desire of native speakers to introduce elements of standardization, typicality, national vision and understanding of the world into speech, communication.

CONCLUSION

A person is inclined to perceive and understand the world in terms of stereotypes. Such a stereotyped manner of considering things and phenomena contributes to the formation of a special picture of the world for each people. Stereotypes create and maintain an orderly picture of the world, to which habits, tastes, and abilities are easy to adapt.

Each ethnic group has a special system of stereotypes that is unique to it, due to its history, culture, mentality, and lifestyle. The conditions for the existence of one or another ethnic group develop special criteria for evaluating and perceiving the surrounding world. On the basis of such criteria, different national cultures and national languages are formed in various ethnic communities. In relation to each other, stereotypes in the language of different peoples and ethnic groups give the impression of exoticism, unusualness. And the reason for this is the differences in society, ways of comprehending the world, a system of concepts and values that are easily perceived at the level of behavior in a situation of intercultural interaction. Undoubtedly, stereotypes, as one of the dominant fragments of ethnic and linguistic consciousness, play a decisive role in intercultural communication, the knowledge of which can facilitate the dialogue between representatives of different ethnic cultures, the success of which everyone is interested in without exception [6].

Stereotypes are complex language formations in which elements of cognitive, national-mental, axiological activity are intertwined in a complex unity. In the course of cognitive-reflective activity, a person forms not only a conceptual, but also a nationally-culturally marked picture of the world, from which stereotypes arise.

Representatives of one or another ethnic group look at the world through the prism of stereotypes that are directly related to the language. Verbal stereotypes act as some symbolic images in the minds of native speakers in which standardized representations of a person around his world appear and the study of which allows shedding light on the cognitive nature of stereotypes and, ultimately, to determine the national language picture of the world.

Being one of the brightest forms of manifestation of ethnic consciousness, the stereotypes developed by generations are reflected in various verbal forms, thereby demonstrating those features that are characteristic of a particular ethnic group. Each specific language contains a national, distinctive system that defines the worldview, the consciousness of the speakers of that language.

REFERENCES

- 1 Kratkii politicheskii slovar / Abarenkov V.P., Averkin A.G. 1 dr. – 4-e izd., dop. – M.: Politizdat, 1987. – 509 s.
2. Krasnyh V.V. Etnopsiholingvistika i lingvokýltýrologia: Kýrsleksii. – M.: ITDGK «Gnozis», 2002. – 284 s.
- 3 Maslova V.A. Lingvokýltýrologiya. M.: Academia, 2001. – 208 s.
- 4 Lýre S.V. Istoricheskaya etnologiya. M., 1997.
- 5 Visson L. Rýsskiye problemy v anglyskoy rechi. M.: Valent R., 2003. – 190 s.
- 6 Issina G.I. Verbalnye stereotipy v kontekste mejkýltýrnoi kommýnikatsiyi. Mejdýnarodnyy jýrnal eksperimentalnogo obrazovaniya. – № 5. Chast 1. – Moskva, 2014. – S. 152-154.

Г.И. Исина

Вербальные стереотипы как формы репрезентации этнического сознания

Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан

Настоящая статья посвящена исследованию стереотипов как многомерных вербализованных мыслительных конструкторов картины мира носителей языка. Актуальность определяется комплексностью междисциплинарного подхода к изучению природы стереотипов и их роли в формировании языковой картины мира как формы репрезентации этнического сознания. В рамках современной гуманитарной парадигмы проблема стереотипов анализируется с лингвокультурологических и лингвокогнитивных позиций. Теоретические обоснования и практическая реализация подхода к исследованию языковых стереотипов способствуют выявлению характера взаимодействия когнитивного и лингвистического на национально-культурном маркированном языковом материале. Содержание стереотипа заключается в когнитивной сфере и определяется теми знаниями, которыми владеет конкретная этническая общность. Стереотипы можно определить как когнитивные структуры с фиксированной оценкой представляемого знания. В задачу исследования входит изучение механизма стереотипизации этнокультурного сознания носителей языка через опыт концептуального моделирования и способов вербальной экспликации стереотипов.

Г.И. Исина

Вербальды стереотиптер этникалық сананы бейнелеу нысаны ретінде

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан

Бұл мақала стереотиптерді ана тілдерінің әлемі картинасының көп өлшемді вербалды психикалық құрылымдары ретінде зерттеуге арналған. Өзектілік стереотиптердің табиғатын зерттеудегі пәнаралық көзқарастың күрделілігімен және олардың этникалық сананы ұсыну нысаны ретінде әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырудағы рөлімен анықталады. Қазіргі гуманитарлық парадигма аясында стереотиптер мәселесі лингвокультурологиялық және лингвокогнитивті ұстанымдардан талданады. Тілдік стереотиптерді зерттеудің теориялық негіздемесі мен практикалық іске асырылуы ұлттық-мәдени таңбаланған тілдік материалға когнитивті және лингвистикалық өзара әрекеттесудің табиғатын анықтауға ықпал етеді. Стереотиптің мазмұны танымдық салада жатыр және белгілі бір этникалық қауымдастықтың білімімен анықталады. Стереотиптерді ұсынылған білімді тұрақты бағалайтын танымдық құрылым ретінде анықтауға болады. Зерттеудің мақсаты - концептуалды модельдеу тәжірибесі мен стереотиптерді ауызша түрде жою тәсілдері арқылы ана тілінің этномәдени санасын стереотиптеу механизмін зерттеу.

УДК 81'373.47

Р.Ш. Молдағалиева¹, М. Б. Молдағали²

¹магистр пед. наук, старший преподаватель, НАО «Медицинский Университет Астана», г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: moldagalieva_66@mail.ru

²магистр пед. наук, преподаватель школы-гимназии № 63, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: mmoldagali@list.ru

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗВУКОВ ПТИЦ В РУССКОМ, КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена анализу метафорических толкований звуков птиц в русском, казахском и английском языках. В исследовании мы ставим задачу показать, каким образом пополняется система глаголов речи в русском, казахском и английском языках. Несмотря на то, что система глаголов речи представляет собой сложную и разветвленную систему во всех трех языках, она активно пополняется за счет метафоризации глаголов смежных семантических зон. Так же целью является сопоставление глаголов звуков животных, в особенности звуков птиц в метафорах трех языков, и поиск между ними семантических и функциональных сходств и различий.

В качестве источников материала используются толковые словари русского, казахского и английского языков и примеры, взятые из Национального корпуса русского языка, British Corpora и Алматинского корпуса казахского языка. Анализ показал, что глаголы сопоставляемых языков способны фокусироваться на разных проявлениях процесса речи (на индивидуальных особенностях речи, на бессодержательности речи, ораторской речи и т.д.).

Ключевые слова: глаголы звуков птиц, метафора, семантика, русский язык, казахский язык, английский язык

ВВЕДЕНИЕ

Изучение метафоры имеет длительную историю. Не будет преувеличением сказать, что метафора является давно изучаемым объектом философских, семиотических, лингвистических, литературоведческих, а позднее – когнитивных изысканий. О метафоре, как об одном из качеств слова, мы узнаём ещё из трудов Аристотеля, который считал, что она должна быть максимально приближена к истине и олицетворять неоспоримое сходство с

предметом [1]. Вместе с тем, несмотря на давние традиции изучения метафоры, ее механизм не кажется полностью исследованным, и потому на каждом новом витке развития научного знания наблюдается вновь и вновь возврат к метафоре и попытки объяснить ее природу.

Существует не только множество работ о метафоре, но и множество аналитических обзоров исследований метафоры (см. работы Дж. Лакоффа и М. Джонсона [2], В.Н. Вовка [3], А.П. Чудинова [4], А. Киклевича [5] и др.). Не претендуя на создание нового исчерпывающего обзора работ о метафоре, раскроем своеобразие метафоры как языкового и когнитивного феномена.

Метафора – слово или выражение, употребляемое в переносном значении, в основе которого лежит сравнение неназванного предмета или явления с каким-либо другим на основании их общего признака [6, 40].

Для описания метафорической модели необходимо охарактеризовать следующие ее признаки: зона-источник и зона-мишень. Зона-источник метафоры – это семантическая сфера, к которой охватываются слова в прямом значении. А зона-мишень метафоры – семантическая сфера, к которой относятся слова в переносном значении [7, 620]. Переход метафоры из зоны-источника метафоры в зону-мишень показан в приложении Б диссертационной работы [8, 100].

В нашем исследовании мы ставим задачу показать, каким образом пополняется система глаголов речи в русском, казахском и английском языках. Несмотря на то, что система глаголов речи представляет собой сложную и разветвленную систему во всех трех языках [9, 26], она активно пополняется за счет метафоризации глаголов смежных семантических зон.

В качестве зон-источников метафор по отношению к глаголам речи выступают разнообразные глаголы звучания. Так, нами последовательно рассматриваются метафорические употребления глаголов, обозначающих звуки животных, звуки неживой природы, звуки техники.

Надо отметить, что глаголы звучания находятся в постоянном процессе обмена метафорами. Так, звуки, издаваемые техническими приборами, часто обозначаются глаголами, в прямом значении обозначающими звуки животного мира: *гудеть* (о машине), *шырылдау* (о телефоне), *to roar* (о машине) и т.д.. Этот факт распространен в разных языках и объясняется он уже тем, что блага цивилизации вторичны по отношению к миру природы.

При метафорических описаниях глаголов, обозначающих звуки животных мы во многом опирались на исследования, осуществленные под руководством Е.В. Рахилиной, в которых выявляются возможности переинтерпретации соответствующих глаголов для описания человеческого поведения в языках мира [9, 14].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Рассматривая глаголы звуков животных в русском, казахском и английском языках как зону-источник метафор, мы полагаем, что они должны быть распределены на 4 группы: глаголы звуков птиц, домашних животных, диких животных и насекомых.

В русском языке звуков птиц в метафорических переносах принимают участие глаголы *щебетать*, *ворковать*, *каркать*, *чирикать*, *крякать*, *кудахтать*; в казахском *сайрау*; в английском *totweet*, *tochirp*, *toquack*.

Семантика глагола *щебетать* описывается следующим образом [10, 739]:

1. издавать щебет (пение некоторых птиц);
2. говорить быстро и без умолку (обычно о детях и девушках):

(1) “Теперь хоть кредит за свою микру выплачу, а может, и поменяю ее вообще”, — мечтательно *щебетала* Алена. [Майя Кучерская. Тетя Мотя // «Знамя», 2012].

Следует отметить, что глагол *щебетать* употребляется для обозначения «общения, беседы между девушками»:

(2) *Здравствуйте, девушки. Всё **щебечете**? "Девушкам" было лет по пятьдесят, но они смутились и захихикали.* [И. Грекова. На испытаниях (1967)].

То, что глагол речи не употребляется для обозначения речи мужчины, скорее всего, связано с низким тембром голоса у мужчин.

Значения глагола *ворковать* в словаре имеют следующие описания [10, 212]:

1. издавать переливчатые звуки (о голубях);
2. мягко нежно говорить, разговаривать между собой:

(3) *Вот и радовался Илья Ефимович, глядя на мирно **воркующих** двух самых дорогих для него женщин.* [Александра Маринина. Последний рассвет (2013)];

(4) *А она **ворковала** свое, школа, мол, — это жизнь, но надолго там нельзя оставаться, законсервируешься, превратишься в Мариванну... И улыбалась опять.* [Майя Кучерская. Тетя Мотя // «Знамя», 2012].

Значения глагола *каркать* описываются так [11, 488]:

1. издавать карканье;
2. предсказывать неудачу, беду:

(5) - *Ну, женат, женат когда ты был? — она не говорила, а почти **каркала**.* [Ю. О. Домбровский. Леди Макбет (1970)];

(6) - *Ну, зачем же ты **каркаешь**, если понимаешь это? - спросила она недоуменно. - Чего тебе не хватает?* [Ю. О. Домбровский. Факультет ненужных вещей, часть 1 (1978)].

Глагол *токовать* обозначает «производить особые движения, издавать крики, петь, подзывая самку в период спаривания (о самцах некоторых птиц)» [10, 373], есть пример употребления данного глагола, для описания поведения мужчины, ублажающего речью женщину:

(7) - *Лид, а представляешь, Лид, будем мы с тобой два капитана... - **токовал** Кудинкин. Уперев руки в бока, Гавриловская стала выдвигаться на позиции для атаки.* [Ольга Некрасова. Платит последний (2000)].

Кроме этого, зафиксированы употребления глагола *токовать* в политическом дискурсе для «ублажения» электората:

(8) *Россия тонет в Атлантическом океане трепа. Политики упоительно **токуют**. Все знают, что и как делать.* [Виктор Баранец. Генштаб без тайн. Книга 1 (1999)].

Думаю, следует уточнить, что метафорическое определение глагола *токовать* не имеет распространённое употребление.

Глагол *чирикать* по словарю не имеет переносного значения, но по найденным в корпусе контекстам, можно сказать, что глаголу свойственно значение «говорить тонким голосом и быстро»:

(9) *Она **чирикала** в ответ что-то жеманное, но, безусловно, ободряющее, чтобы старый кретин не испугался ненароком, что его сейчас бортанут* [Марина Зосимкина. Ты проснешься. Книга первая (2015)];

(10) *Ведь это все надо найти, подобрать, реставрировать», — с восхищением **чирикали** многочисленные приятельницы Елены Сергеевны.* [Екатерина Маркова. Тайная вечеря (1990-2000)].

Думаю, здесь также, как в глаголе *щебетать*, есть гендерное различие и глагол *чирикать* описывает только речь детей и женщин.

Звук, издаваемый журавлями, обозначается глаголом *курлыкать*, но он также употребляется для обозначения речи, произнесенной хриплым голосом:

(11) - *О, в Европе! - **курлыкает** мисс Джеймс. - Тогда конечно!* [Александра Тайц. Хэллоуин // «Сибирские огни», 2012].

Глагол *пищать* характеризует звуки не только птиц, но и мелких животных (например, мышей). Ср. [10, 129]:

1. издавать писк (о птицах, некоторых животных);
2. говорить или петь тихим писклявым голосом:

(12) - *Я не уговариваю тебя, Амвросий, - пищал Фока.* [М. А. Булгаков. Мастер и Маргарита, часть 1 (1929-1940)];

(13) - *Драгоценная королева, - пищал Коровьев, - я никому не рекомендую встретиться с ним, даже если у него и не будет никакого револьвера в руках!* [М. А. Булгаков. Мастер и Маргарита, часть 2 (1929-1940)].

Глагол *пискнуть* является семельфактивом по отношению к глаголу *пищать*, соответственно, он тоже имеет метафорическое значение:

(14) *Провокация? Да я милицию позову!" - пискнул*начмед. *"Мой сын не может заговорить, но у Геннадия есть я, его отец.* [Олег Павлов. Карагандинские девятины, или Повесть последних дней // «Октябрь», 2001];

(15) - *Ну что, девочки? - улыбнулась Таня. - Дайте автограф, а? - пискнула*Стелка. - *Пожалуйста, хоть десять.* [Василий Аксенов. Пора, мой друг, пора (1963)].

Надо отметить, что звуки, издаваемые домашними птицами (в первую очередь курами), довольно подробно детализированы в русском языке. Это проявляется неслучайно: домашние птицы, как и домашние животные, входят в «ближний» круг человеческого мира, эти птицы и животные хорошо знакомы человеку, проявляют к нему дружелюбие, играют важную роль в хозяйственном устройстве человека и т.д.

Глагол *кудахтать* имеет следующие значения [11, 145]:

1. издавать кудахтанье;
2. взволнованно и суетливо говорить, разговаривать:

(16) - *Какой разговор! – кудахчет* дура мама. - *Почему именно две?* [Галина Щербакова. Мальчик и девочка (2001)];

(17) - *Жаль, - простодушно отвечал я. Куракин всплескивал руками и возмущенно кудахтал:* - *Угодить его светлости...* [Ксения Букша. Эрнст и Анна (2002)].

Глагол *кудахтать* обычно характеризует речевое поведение женщин среднего и старшего возраста.

Семантика глаголов *квохтать* и *клохтать* близка глаголу *кудахтать* [11, 60]:

1. издавать клохтанье=квохтанье;
2. проявляя беспокойство, заботу о ком-, о чем-либо, много и беспорядочно говорить, ворчать:

(18) *Он был донельзя взбудоражен расправой над Шапчуком и приглушенно квохтал.* [Михаил Елизаров. Госпиталь (2009)];

(19) *Он квохтал и охал, когда Пилия показывал ему подвал с маком, повторяя, что дядя Михо - самый лучший колхозник, уважаемый человек, что во все это трудно поверить.* [Михаил Гиголашвили. Чертово колесо (2007)];

(20) - *Казаки! - падая, испуганно клохчуцим* голосом крикнул один. *Китаец выстрелил.* [М. А. Шолохов. Тихий Дон. Книга третья (1928-1940)];

(21) *А тетя Дуня уже клохчет* потревоженной наседкой и щедрые слезы концом платка вытирает: [Л. Воронцова. Двадцать пять верст по Калязинскому уезду (1928)].

Кроме «куриных» звуков, следует также отметить глагол *крякать*. Значение *крякать* таково [10, 142]:

1. издавать звук «кря-кря» (об утке);
2. издавать отрывистые горловые звуки (обычно как выражение удовлетворения, удовольствия или досады, возмущения и т.п.):

(22) *Тася, крякает* Борис Израилевич, и в воздухе короткое время витает неслышное, но явственное проклятие неизвестно кому. [Ксения Букша. Завод «Свобода» // «Новый мир», 2013];

(23) *А Петр Петрович, тот только крякал:* «Звериный врач — он на любовь не рассчитывает [М.С. Аромштам. Мохнатый ребенок (2010)].

В казахском языке было найдено небольшое количество звуков птиц [12, 70]. Семантика глагола *сайра* употребляется [13, 545]:

1. әнші құстардың шырылдап, әдемі үн шығаруы (певчие птицы чирикают, издают красивые звуки);

2. сарнап сөйлеу, тоқылдау (много разговаривать, говорить четко и ясно):

(24) *Қытайша сайрап тұрған көшпенді жұрт өкілдерін айтпағанда.* (Шыңғыс хан, Мұхтар Мағауин, 2011);

(25) *Ана тілде немерем сайрап тұрса, Немене!... Мың жыл өмір сүруге мен келісім берер ем!* (Қадыр Мырзалиев, Мәңгі майдан, 1993);

(26) *Сайраған тілмен, Зарлаған үнмен, Құлағы жоқ кереңді – Ұқтыра алмай сөз әуре, Тек тұра алмай біз әуре* (А. Байтұрсынов, Шығ.);

3. сөзді шешен сөйлеу (ораторствовать):

(27) *Арман – алыста, Арнам – ағыста. Бағам өссе деп, Басам намысқа. Қиял – қиянда, Құсым – ұямда, Сайрап берер ем, Сөзге сиям ба?* (Қадыр Мырзалиев, Мәңгі майдан, 1993);

(28) *Көрсө еріксіз сайрай ма ақын – бұлбұл, Көңіліне гүлдің нұры орнамаса? Асықсың деп айықтар сөккенменен, Ұялмай ма мас ақыл қорламаса* (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2010).

В английском языке глагол *to tweet* обозначается в словарях только с прямым значением как «to make short high sound of a small bird» (издавать короткий высокий звук как маленькие птицы) [14, с. 1668], но также используется для обозначения «говорить быстро и невнятно»:

(29) *Elinor did not look up. In silence, Buzz listened to the nurse's non-stop twittering.' We've had a good morning, haven't we, Mrs O'Dare?...* (Crimson. Conran, S. London: Penguin Group, 1992, pp. 289-426. 3145 s-units.).

Также звуки домашних птиц, а именно утки по данным словарей глагол *to quack* обозначает «to make a sound that ducks make» (издавать звук как утки/крякать), но оно также употребляется для обозначения «бессодержательная речь / молоть чепуху»:

(30) *He was still quacking about vinyl's alleged superiority to CDs.* (A tale of Anabelle Hedgehog. Law head, Stephen. Oxford: Lion Pub. plc, 1990, pp. ??, 1868 s-units.).

Звуки цыпленка обозначаются глаголом *to chirp*, который употребляется как [14, 242]:

1. *if a bird or insect chirps, it makes short high sounds* (когда птица или насекомое чирикает, оно издает короткий высокий звук);

2. *to speak in a happy high voice* (говорить живо с воодушевлением/ шебетать):

(31)– *Come on,' she chirped,' give me a lift home on the famous motorbike.* (Yanto's summer. Pickernell, Ray. Wotton-under-Edge: Morgans Technical Books Ltd, 1988, pp. 2982.).

ВЫВОДЫ

Итак, в русском и английском языках чаще всего метафоризируются глаголы, обозначающие звуки певчих и домашних (куры, утки) птиц, а в казахском – звуки соловья и ласточки.

Интересно, что употребление звуков птиц указывает на индивидуальные особенности речи: на высоту голоса, подражая их звукам птиц (*чирикать*, *пищать*, *to chirp*), на бессодержательность речи (*шебетать*, *to quack*), на быструю, невнятную (*кудахтать*, *to tweet*) и ораторскую (*сайрау*) речь. Также следует отметить влияние возрастного и гендерного факторов: в русском языке, и иногда в английском, наблюдается использование звуков птиц только по отношению к детям и женщинам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Аристотель. Поэтика. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=128433&p=8>
- 2 Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*// Language, Thought, and Culture. – Chicago/ London, 1980 – P. 124-134.

3 Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации). – Киев: Наукова Думка, 1986. – 140 с.

4 Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивные исследования политической метафоры (1991 – 2000): Монография/ Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2001. – 238с.

5 Киклевич А. Притяжение языка. Том 1: Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. – Olsztyn: Algraf, 2007 – 411 с.

6 Телия В.Н. Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 176 с.

7 Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык. –Т.1. – М.: Флинта: Наука, 2008. –840с./ –Т.2. –М.: Флинта: Наука, 2008. – 845с.

8 Молдағали М.Б. Семантика глаголов речи в русском, казахском и английском языках// дис.рук. к.ф.н., профессор Казкенова А.К., –Алматы: КазНПУ им Абая, 2019 г.

9 Рахилина Е.В. Глаголы звуков животных: типология метафор. – М.: Языки славянской культуры, 2015. – 400с.

10 Словарь русского языка: В 4-х т./АН СССР, Инс-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. –2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981-1984. Т.1. –696с. / Т.2. –752 с. / Т.3. –736с. / Т.4. – 794 с.

11 Словарь русского языка: 70 000 слов/ Под. ред. Н.Ю. Шведовой. –21-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1989. – 924 с.

12 Кенжеахметұлы Сейіт. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі, 2010. 1-кітап. – 136 бет.

13 Қазақ тілінің әдеби сөздігі. Он бес томдық. 15-том. / Құраст.: А. Жанабекова, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011.

14 Longman Exams Dictionary, managing editor Stephen Bullon. – London: Pearson Longman, 2006, – 1833 pp.

Р.Ш. Молдағалиева¹, М.Б. Молдағали²

Орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде құстардың дыбыстарын метафорикалық интерпретациялау

¹Астана Медициналық университеті АҚ, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы,

²№ 63 мектеп-гимназиясы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Аталмыш мақала орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі құстар дыбыстарының метафорикалық интерпретацияларын талдауға арналған. Зерттеу барысында біз орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістіктер жүйесі қалай толықтырылатынын көрсету міндетін қойдық. Сөйлеу етістіктерінің жүйесі барлық үш тілде күрделі және кеңейтілген жүйе болғанына қарамастан, ол көршілес семантикалық аймақтардың етістіктерін метафоризациялауға байланысты белсенді түрде толықтырылады. Сонымен қатар құстардың дыбыс етістіктерін салыстырып, олардың арасында семантикалық және функционалдық ұқсастық пен айырмашылығын табу. Материалдардың қайнар көзі ретінде орыс, қазақ және ағылшын тілдерінің түсіндірме сөздіктері қолданылады, мысалдардың бәрі орыс тілінің ұлттық корпусынан, британдық корпора мен қазақ тілінің Алматы корпусынан алынды. Талдау көрсеткендей, салыстырмалы тілдердің етістіктері сөйлеу үдерісінің түрлі көріністеріне (сөйлеудің жеке ерекшеліктеріне, сөйлеудің мазмұнсыздығына, шешендік сөйлеуге және т.б.) назар аударады.

R.S. Moldagalieva¹, M.B. Moldagali²

Metaphorical interpretations of bird sounds in russian, kazakh and English languages

¹Astana Medical University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan,

²School-gymnasium № 63, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the analysis of metaphorical interpretations of bird sounds in Russian, Kazakh and English. In our research, we set the task to show how the system of verbs of

speech in the Russian, Kazakh and English languages is supplemented. Despite the fact that the system of verbs of speech is a complex and ramified system in all three languages, it is actively replenished due to the metaphorization of verbs of adjacent semantic zones. The goal is also to compare verbs of animal sounds, especially bird sounds in metaphors in three languages and to find semantic and functional similarities and differences between them. Explanatory dictionaries of Russian, Kazakh and English are used as sources of material, and examples are all taken from the National Corps of the Russian Language, British Corpora and the Almaty Corpora of the Kazakh Language. The analysis showed that the verbs of the languages being compared are able to focus on different manifestations of the speech process (on the individual characteristics of speech, on the lack of content of speech, oratory, etc.).

УДК 811.111.(075.8)

А.А.Мухамедина¹, А.И. Жакупова², А.А. Братаева³

¹к.ф.н., профессор кафедры иностранных языков и переводческого дела, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: aigul_kuam@mail.ru

²магистр гуманитарных наук, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: anastasiya.011@mail.ru

³аспирант ОМГА, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан

КОНЦЕПТ «СТАРСТЬ» И ЕГО ФРЕЙМОВЫЙ АНАЛИЗ

В данной статье дается фреймовый анализ концепта «старость», который дает представление о лицах старшего возраста, о его физических и культурно-ментальных характеристиках. Культурно-ментальные признаки взаимосвязаны с ценностными нормативными признаками, которые включают в себя понятийно-дифиниционные и нормативно-оценочные, культурно-ценностные характеристики. Универсальные когнитивные признаки понятия «старость» совпадают во всех языках.

Анализируются соматизмы как особые антропокультурные образования, кодирующие глубокую культурно-историческую, культурно-бытовую информацию.

Фреймовый анализ концепта «старость» дает представление о лицах старшего возраста как по физическому состоянию, так и ментальным характеристикам. Это уважаемые народом люди, имеющие значительный жизненный опыт, профессиональные навыки и умения. Лица, к кому можно обратиться за советом, получить наставление.

Ключевые слова: концепт, культурно-ментальные признаки, соматизмы, зоонизмы, фаунономы, стереотип, когнитивно-пропозициональная структура, терминал, слог.

ВВЕДЕНИЕ

Предметом настоящего исследования являются культурно-ментальное образование – концепт, обозначающий возраст старого человека, дожившего свой век, утратившего силы, накопившего определенный жизненный опыт. Концепт понимается нами, вслед за В.А. Масловой, как семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующее носителей определенной лингвокультуры. Но в то же время это некий квант знания, отражающий содержание всей человеческой деятельности [1, 38].

Концепт «старость» также рассматривается как семантическое образование, концептуализирующейся на основе определенных когнитивных и дифференцирующихся

признаков, позволяющих отличать данное понятие от антонимического «молодость». Е.С. Бунеева утверждает, что понятия «старшинство» и «меньшинство» имеют понятийно-ценностные признаки и представляют собой признаковые комплексы. Признак «старшинства» уточняется, по словам ученого, по следующим параметрам: «Номинационно выделяются отношения старшинства в семье и понятия социальной иерархии, – с одной стороны, отношения старшинства в официальном и неофициальном общении (определение социального статуса), общение и контакты на персональной, социальной дистанциях – с другой стороны [2].

Кроме выделения признаков признак старшинства по социальному статусу (старыми людьми более высокой позиции занятие по сравнению с молодыми), а также признака уважительности к старому человеку как лицу, обладающему большим объемом социального опыта), следует указать и на оценочные и культурно-ментальные признаки данного понятия. Оценочные признаки способствуют выражению моральной оценки – «одобренная или осужденная моральным сознанием различных явлений социальной действительности, при котором оно устанавливает соответствие, или несоответствие различных явлений социальной действительности поступка (или поведения в целом).... Определенным моральным требованиям [3].

Культурно-ментальные признаки также связаны с ценностными нормативными признаками, выражая с одной стороны оценку объекта, с другой – ценностные ориентации народа по отношению к лицам пожилого возраста.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Концепт «старость» включает в себя, как видим, понятийно-дифференциальные и нормативно-оценочные, культурно-ценностные характеристики. Это многомерное образование, имеющее универсальное когнитивное понятийно-ценностные признаки, а также дифференциальное, указывающие на специфические признаки «старости», выражающиеся по-разному, в зависимости от мировосприятия различных народов.

Так, универсальные когнитивные признаки понятия «старость» совпадают во всех языках, например, в русском языке понятие «старость» фиксируется в значении: «наступающий после зрелости период жизни, в которой происходит постепенное ослабление деятельности организма» [4, 251].

В казахском языке понятие «кәрілік» толкуется в значении: где жасқа толу, кәрілер «старики» [5, 1357].

В словарных толкованиях понятие о старости дается и при помощи соматизмов, зоонимов, фаунонимов. Анализ показал, что в словарных толкованиях «получает отражение фоновое знание народа о старости, которое представляет собой когнитивную опору» [6, 179].

Соматизмы являются собой особые антропокультурные образования, кодирующие глубокую культурно-историческую, культурно-бытовую информацию... Они являются собой универсальные средства номинации явлений и объектов реального мира, транслируя принцип антропоморфного восприятия, соизмерения окружающей действительности с образом, самого человека [7].

Соматизмы используемые в качестве когнитивных опор, представляют собой результат вторичной концептуализации человеческого тела или его частей. В результате такой концептуализации самотелесные единицы употребленные в толковании понятия «старость», «старый человек», переосмыслены. Например, в толковании слова «ескі көз» соматизм «көз» употреблен не в прямом, в «метафорическом» значении. Когнитивная опора «көз» является результатом вторичной концептуализации данного органа у человека, ср.: «Шәкір шал Әділ – гереймен туыс болып келеді. Несібеді – ескі көз, кәрі жеңгелерінің бірі» (Қ. Жұмаділов. Сәйгүліктер, 131 б.). Соматизмы сары тіс, тіс қаққан так же переосмысляются в процессе вторичной концептуализации, получая образное значение «умудренный годами

человек», опытный: «Апырай, келгенің қандай жақсы болды! -деп Тоқтасын қуанып тұр-сен сияқты істің жөнін білетін құрлысшы далада жатқан жоқ, бауырым-ау. Бізде кейінгі кезде жастар жағы молайып, тәжірибелі тіс қаққан жігіттер сиреп кетіп еді»(Қ. Жұмаділов. Сәйгүліктер, 311 б.).

К соматическим номинациям старого человека также относятся: *кәрі буын (старые суставы), сары тіс (желтозубый), сары жілік (желтые кости), сары, қарын әйел (желтобрюхая женищина), у которой все складки заросли жиром), сары кідір әйел (пожилая женищина), тісі сары қайрақ, кәрі құлақ.*

Понятийный признак «старость» дает представление о физическом состоянии человека, когда человек в преклонном возрасте, становится немощным, слабым. Такое состояние человека обозначается при помощи зоонимических и фаунонимических кодов, ср.: *кәрі қойдың жасында, старый воробей, old bird, кәрі тарлан, кәрі шөңге: «Мұғалімді Жақан дойбыдан келістіріп ұтып тұрып ұтты денегенде: – ой, жарайсың, кәрі тарланым – деді керей» (М. Иманжанов. Шығармалар жинағы, 55 б.), «Ит-ау, кәрі қойдың жасындай жасым қалғанда, мені неге тырысып жүр дейсің?» (Алдамжар. Ұлы сел, 126 б.); «Кәрі саулықтың жасындай ғана жасымыз қалды. Байлар кәрі-құртаңдарын» қыстан шыға алмайды деп» күзде сойып алушы еді ғой, сол сияқты, құдай – екең бір күні екеуімізді жинап әкетсе қайтесің?» (Ғ. Ахмедов. Жем бойында, 54 б.); «Кәрі қойдың жасындай жас қалды, тентіретпе мені, шырылдатпа мына балапанды, ендігі қалған өмірде адал істеп, күнамді ақтап алсам, арманым жоқ» (Ғ. Мұстафин. Миллионер 63 б.); «Саба түбі сарқымды жасым қалғанда білгенімді бүгін кетсем, бейішке енгізер деймісің?» (А. Сейдімбек. Аққыз, 227 б.).*

Das Alter ist ein schweres Last, be over the hill (быть уже старым для какой-то работы), have seen better days (быть старым и в плохом состоянии), old bird, an odd fish, a queer bird (человек со странностями, чудака), old quard (старая гвардия) и др.

Следующая группа признаков дает представление о чертах характера, присущих лицам пожилого возраста (чудаковатый, любопытный, скупой, болтливый, суетливый и т.д.), ср.: *den Baum muß man biegen, weil er noch jung ist, old habits die hard (старые привычки держатся долго), live and learn (век живи, век учись), old habits die hard (привычка – вторая натура), Ауру қалсада әдет қалмайды, жасында тырысқан – қартайғанда қуанады. (М. Қашқари); Сараң – дүниенің малын жисада тоймайды (А. Үгінеки); Берместің қолы бермеске берік келер (А. Үгінеки); Сен дүние – малға сұқтанасың, Өлім саған сұқтанады (Ю. Баласағұни); Жүкті нар көтерер, қайғыны ер көтерер; curiosity killed the cat (любопытство до добра не доведет); every man has a fool in his sleeve (конь на четырех ногах споткнется); everything is good in its season (всякому овощу свое время); experience keeps a dear school but fools learn in no other (опыт достается дорогой ценой, но дураков ничто не научит); fussy as a hen with an egg (крайне суетливый); Get the cat out of the bag to (разболтать, выдать секрет, проговориться); My silly head will never save my juniors (за дурной головой и ногам не покой); Can call again yesterday (не ищи вчерашний день); No man is so old, but things he may yet live another year (как бы ни был стар человек, ему все же не хочется умирать); No wisdomlike silence (молчание золото); Old dog cannot alter his way of barking (в старости поздно переучиваться); old ox will find a shelter for himself (старый человек в совете не нуждается); pretty his makes an ugly sow (из хорошенкого поросенка выходит плохая свинья); proof of the pudding is in the eating (качество пудинга определяется тем, что его съедают); wary as cat (очень осторожный).*

Вместе с тем старый человек имеет значительный жизненный опыт, ср.: *старый воробей, years of wisdom, кәрі тарлан, old bird, стрелянный воробей, тертый калач, искушенный человек, например, "Alter Fuchs kommt nicht zweimal ins Garn" (Приобретение некоторого опыта требует времени, наживается годами); "Erfahrung ist ein langer Weg, ein alter Hase, der alte Herr, ein alter Knabe", ср. В контексте: «Баяғы етжеңді қыз сарықарын бәйбіше болды» (К. Найманбаев. От пен ойын, 284 б.); «Жас болсаң бір сәрі. Отыздың*

ортасынан астың. Қырыққа келген сарықарын әйел болдың» (М. Қосшығұлов. Бұғалылық, 190 б.):

Old friends and old wine are best (старые друзья, старое вино – наилучшие), old birds are not to be caught with chaff (старого воробья на мякине не проведешь), кәрі торғай топанға алданбас, кәрі қақпас қақпанға түспес. Тіс қаққан сабазды сырғыта алмассың, жырынды болған құды алдай алмассың. Alte Krähen sind schwer zu fangen, alter Fuchs geht nicht zweimal ins Garni др.

Однако не всегда с возрастом человек становится мудрым, разумным, сравните: *Alt genug und doch nicht klug, "A good" marksman my miss (конь о четырех ногах и то спотыкается), Адам қатесіз болмас, көл бақасыз болмас, ср.также: «Алыпқаишты өсек-өтірікіші деген осындайдан шығады-ау. Бала емес, сақалды достарымен, сонша үрікпесе несі кетеді екен?» (Қазақ тілі фразеологиясының сөздігі, 499); Сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық (Абай).*

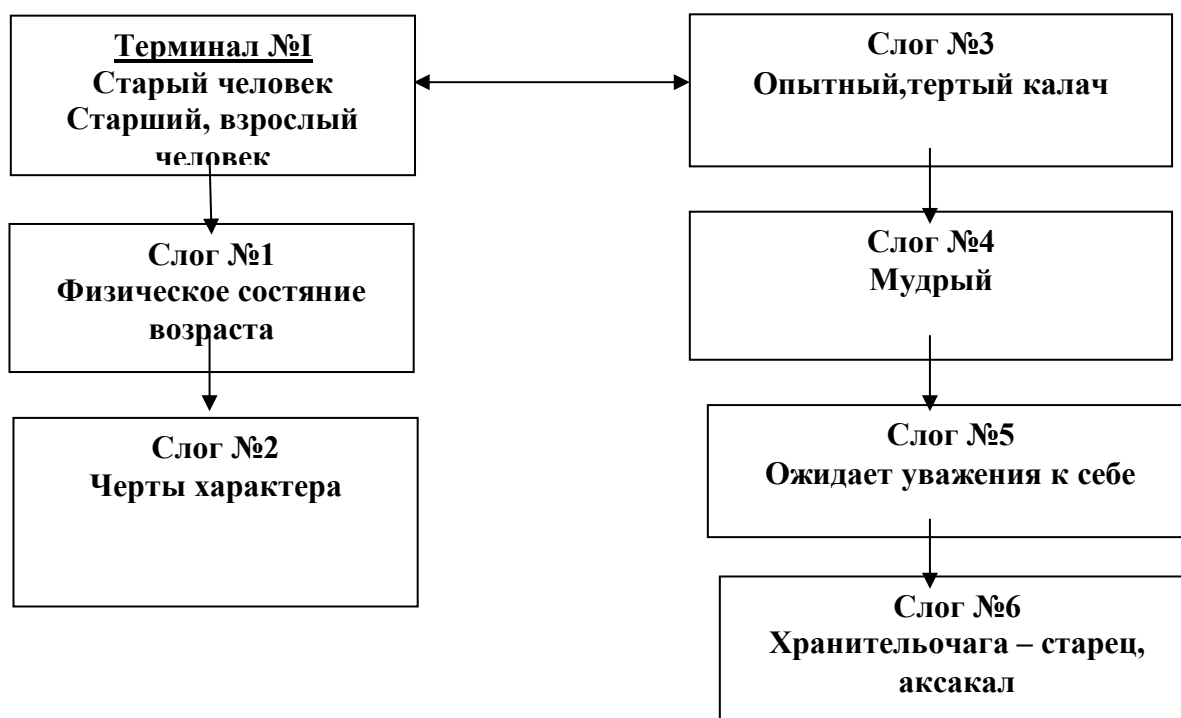
Этнокультурные стереотипы уважения лиц пожилого возраста. В когнитивной лингвистике и этнолингвистике термин «стереотип относится прежде всего к содержательной стороне языка и культуры, т.е. понимается как ментальный стереотип, и коррелирует с картины мира. Эта последовательность четко прослеживается в работах А. Бартминского и его школы: языковая картина мира и языковой стереотип понимается как суждение или несколько суждений, относящихся к определенному объекту внеязыкового мира. Это субъективное детерминированное представление предмета, в котором присутствуют и существуют описательные и оценочные признаки, и которое является результатом истолкования действительности в рамках социально-выработанных познавательных моделей [201, 7].

Языковой стереотип в концепции Е.Бартминского может относиться к любому объекту внешнего мира его образ «общественное мнение», а своеобразие понимание языковой картины мира связано не столько с ее отнесением к ментальной категории языкового сознания, сколько к реальным свойствам объекта картины мира. Мотивированность этого представления не является обязательной составляющей, необходимой для возникновения и функционирования стереотипа. Стереотипы выступают в роли хранителей немотивированных с точки зрения актуального языкового сознания, свойства, реалий существенных для определенной лингвокультурной общности или целостных ареалов, связанных единством культуры. Так, у тюркских народов этнический стереотип «от атасы», «от басы», «ошақ қасы», «отты ұстаушы», «шаңырақ иесі» ассоциируются с ментальным представлением о старце как главе рода. В русском этнокультурном сознании стереотипы «дом отца», «домашний очаг», «родительский дом» также реализуют ментальное представление о родительском очаге, который поддерживают старцы, хранители покоя и сохранности этого очага, *бөрік киген (мужчина), старец седьмого дня, бас жарылса, бөрік ішінде, бөрікпен ұрып алған, алатын бөріден аман құтылу (қысы таң сәтте амалын тауып, басын, үйін, аман-есен алып шығу, бөрікін аспанға ату).* Через образ головного убора «бөріка» мужчина проявляет себя как ловкий, умелый человек действующий для охранения своего очага.

Концепт-представление «старый» и рассматриваемый нами по признакам старшинства, характеризуется нами не как статистический, а динамический мыслительный образ. Содержание такого динамического фрейма образуется структурированной совокупностью обязательных и факультативных признаков, так называемых узлов и терминалов. Обязательные признаки фрейма объективируются его когнитивно-пропозициональной структурой. Они входят в качество смысловых элементов в семантическую структуру единиц вторичной номинации. Факультативные признаки выполняют характеризующую функцию. Они представляют собой терминалы и слогы, которые в процессе познания должны быть заполнены характерными примерами или данными. Фрейм как формат знания характеризуются Н.Н.Болдыревым как сложная структура стереотипного знания,

включающая обязательные и факультативные компоненты и их основные характеристики. Такой формат знания характерен, по мнению ученого, для таких концептуальных структур, как фрейм или пропозиция. «Они объединяют,-пишет Н.Н.Болдырев, несколько взаимосвязанных концептов, ассоциированных с определенной языковой единицей, отлагающейся высокой степенью стереотипности и, в свою очередь, могут быть описаны набором характеристик» [7, 27].

Фрейм «старость» как структура стереотипного знания состоит из терминала, репрезентирующую обязательную характеристику и слогов представляющих наборы характеристики.

ВЫВОДЫ

Таким образом, фреймовый анализ концепта «старость» дает представление о лицах старшего возраста как по физическому состоянию, так и ментальным характеристикам как уважаемого народом человека, имеющего значительный жизненный опыт, профессиональные навыки и умения, как лица, к кому можно обратиться за советом, получить наставление.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Бунеева Е.С. Концептологическая модель признака старшинства // Языковая личность: Культурные концепты. –Волгоград: Перемена, 1996. –с. 33-39.
- 2 Абрамова Н. Словарь синонимов. –М., 1991.
- 3 Словарь русского языка. Т.4. М, 1984.
- 4 Қазақша – орысша сөздік. –Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
- 5 Гольдберг В.Б. Форматы фонового знания в образном сравнении // Когнитивные исследования языка. Вып.9: Взаимодействие когнитивных и языковых структур: Сб.науч.гром.: ИЯ РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2011. –С. 175-183.
- 6 Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке. –М.: Ин-т языкознания РАН: Тамбов Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – с. 25-77.

A. Mukhamedina¹, A. Zhakupova², A. Bratayeva³.

The concept of "old" age and its frame analysis

^{1,2,3} A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

So it's possible to conclude, that the frame analysis of senior people gives an idea of the physical condition, and also considers it's cultural and mental characteristics.

Cultural and mental signs are interconnected with valuable normative signs, which include conceptual and definitional, regulatory and evaluative, cultural and value characteristics.

Universal cognitive signs of the concept of "old age" are the same in all languages. The analysis shows, that somatisms are special anthropo cultural formations, encoding deep cultural, historical, cultural and everyday information.

Frame analysis of the concept of "old age" gives an idea of senior people according to their physical state, mental characteristics of a person, respected by nation, having significant life experience, professional skills and able to give advice.

Key words: concept, semantic education, cultural and mental signs, somatisms, zoonism, faunonams, ethnocultural stereotypes, language stereotype, cognitive-propositional structure, terminal, syllable.

А.А.Мухамедина¹, А.И. Жакупова², А.А. Братаева³.

«Қарттықтың» концептісі және фреймдық талдауы

^{1,2,3} А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада үлкен жастағы адамдарға фреймдік талдау жасау физикалық жағдай туралы түсінік береді, сондай-ақ оның мәдени-менталдық сипаттамалары қарастырылады деген қорытынды жасауға болады. Мәдени-менталдық белгілер ұғымдық-дифинициялық және нормативтік-бағалау, мәдени-құндылықтық сипаттамаларды қамтитын құнды нормативтік белгілермен өзара байланысты. "Кәрілік" ұғымының әмбебап когнитивті белгілері барлық тілдерде сәйкес келеді. Талдау соматизмдер терең мәдени-тарихи, мәдени-тұрмыстық ақпаратты кодтайтын ерекше антропомәдени білім болып табылатынын көрсетті. "Қарттық" тұжырымдамасының фреймдік талдауы халықтың сыйлаған, өмірлік тәжірибесі, кәсіби дағдылары мен іскерліктері бар, кеңес алуға, тәлім алуға болатын тұлғалар сияқты үлкен жастағы адамдар туралы түсінік береді.

UDC 81'33

E. Nikiforova¹, A. Nurmaganbetova²

¹PhD, associate professor, A. Baitursynov Kostanay state university, Kostanay, the Republic of Kazakhstan, e-mail: n.e.sh_1975@mail.ru

²post-graduate student, A. Baitursynov Kostanay state university, Kostanay, the Republic of Kazakhstan, e-mail: nurmaganbetovaanipa@gmail.com

ON STYLISTIC MEANS FOR IMAGE MAKING IN POLITICAL DISCOURSE

The studies of mass media texts, devoted to global political players have become relevant especially in the modern tendencies. The way some political figures are presented in British and American mass media is investigated in the current research. This research is devoted to the study of the language means for creating the image of a political leader used in the British and American media on the example of a political portrait of Russian President Vladimir Putin and President of the USA Donald Trump. The author pays special attention to the fact that the cognitive study of language tools used for image making of political leaders is connected with contemporary British

and American political discourse. Stylistic analysis of means for image making shows the main and common linguistic tools to affect readers. The presented stylistic means, as a rule, are used by journalists to influence on mass consciousness as well. When selecting the material, the main focus was directed at the analysis of political images of two political leaders as the brightest representatives of the world powers.

Key words: discourse, political discourse, media discourse, political image, media image.

INTRODUCTION

In modern information society, the media, as a powerful tool of influence, play an important role in the formation of mass consciousness and public opinion. The main function of the media is not an informative, but manipulative function. Political images of both states and individual political leaders are purposefully created in the media of communication, forming a definite attitude of the reader to a particular state or political figures.

The political image of the leader of the state plays a crucial role in the field of international relations: the success of the country's foreign policy and the development of trade and economic relations with other states depend on whether it is positive or negative. The foreign policy image has an impact on the political processes taking place in the state: the negative image of the country can be used by opposition forces as one of the arguments in criticizing the government and its policy. In addition, the way political leaders are perceived by other countries has an impact on their political image among partner countries and various international organizations.

Speaking about the authenticity of the press as a source, it should be noted that there are often a lot of factual errors, falsifications and evaluations of various socially significant phenomena. However, for this study, in addition to the reliability of the reported information, an important characteristic is also the frequency of use of certain media images, which allows us to assess the degree of their stability and prevalence in public opinion.

When giving the definition of discourse, N. D. Arutyunova provides three perspectives to discuss. The first one would be when discourse is regarded a coherent text together with a set of extralinguistic aspects including pragmatic, sociocultural, psychological ones and other. Discourse can also be a text within a specific context. The last would be when discourse is regarded as speech viewed as intended social action, a component of human interaction and cognition. It is worthwhile mentioning that N. D. Arutyunova sees discourse as speech imbedded in context [1, 136].

According to the experts in the field of political linguistics E. V. Budaev and A. P. Chudinov, "the intensive development of information technology, the increasing role of the media affect public attention to political discourse" [2, 45]. Taking into account the relation between journalism and politics, it can be assumed that the image of the state will be influenced by the information that is presented in the media. News, articles and other media materials draw attention of the audience to problems from different angles.

Media discourse includes the concept of the media, which is closely related to mass communication. T.G. Dobrosklonskaya defines it as a set of processes and products of speech activity in the field of mass communication in all its richness and the complexity of the interaction" [3, 263].

In the modern world, the nature of international relations is often directly related to the personal characteristics of state leaders. As noted above, the media play a crucial role in creating and maintaining the media-political image of a politician. Each personal quality of a politician can be either ignored by journalists, or interpreted by them in such a way that as a result it will be noticed by all recipients.

Particular interest for the study is the image of the President of the Russian Federation, Vladimir Putin and the President of the USA Donald Trump in American and British media. Development of the internet allows traditional media to expand their broadcasting using sites which content is usually available to users. The global network also serves as a platform for creating new publications.

MAIN PART

Today, interest in this area of scientific knowledge has increased significantly. It should be noted that “image” is a universal category. This concept is actively used in the political, economic, and social fields. For example, in economics, a well-thought-out image helps to attract buyers, while in politics it promotes a positive attitude of the electorate towards a particular political figure. In society, not only public figures, but also ordinary people are concerned about their image. In this regard, the definition of image can be seen in the works of specialists from various fields of knowledge. For example, in the field of advertising one can come across such a definition - “the image of a product (trademark, trademark) is a combination of feelings, ideas, beliefs associated with a trademark, its use or non-use, to a greater extent, as a result of its advertising and presentation on the market for goods”.

Linguistic means plays a key role in creating the image (image) of a politician in the process of forming public opinion in mass media. Media has an essential role in the world where relations between states often directly depend on the personal characteristics of the leaders representing them.

An analysis of some of the linguistic features of media texts that directly or indirectly influence the formation of an image, in particular, of Russian and American politicians, causes quite definite interest and seems relevant. Media can shape the worldview of an individual, which is ultimately part of public opinion. Due to this function, the media is a powerful ideological weapon.

The image of a politician is created in the media primarily through the judgments and assessments of journalists, which reflect their subjective perception of the personal qualities of a politician. The opinion of the press largely depends on the public work: open speeches, events, and communication with the media. Journalists often tend to use linguistic means to illustrate certain qualities of a politician. They are broadcasted to the masses and are also subjectively perceived by public, forming the image of a politician who does not always exactly match the real political portrait. Thus, the image is the connecting link between a well-known personality and audience, it is created and formed based on the perception of a person [2]. It is relevant to consider which language tools are most often used in the media, and how they affect the formation of the image of a politician [4, 23].

The interest around representatives of Russian and American political elite leads to the formation of their political portraits. Mass media widely uses a wide range of lexical, lexical-grammatical and stylistic means in creating images of political figures.

The metaphor is the most common means for giving expressiveness and originality to the image of politician.

All metaphors in newspaper articles are divided into semantic groups, such as gambling (“He bet almost his whole economy on oil and gas”) (New York Times, Dec 20, 2014), military (gambit, strategic pivot, maneuvers, to take the offensive), sport (conquest, chess move, strike back, playing defense, rival, arbiter, adversity, victory, setback), jurisprudence (machinations, kleptocracy, legal bureaucracy).

Metaphor “*play chess*” in the following example clearly demonstrates the ability of the Russian leader to foresee the possible consequences, and metaphor “*play marbles*” is an antithesis and illustrates American side.

Putin is playing chess, and I think we're playing marbles. (New York Times, Dec 20, 2014)

However, in most examples, the authors express a negative attitude from conviction to harsh criticism:

Mr. Putin's brand of crony capitalism has turned loyalists into billionaires whose influence over strategic sectors of the economy has in turn helped him maintain his iron-fisted grip on power. (New York Times, Sep 27, 2014)

The use of metaphor “iron-fisted grip on power” is an attempt to create the image of a dictator who does not tolerate competition.

However, it should be noticed that a positive image of the political leader is formed by metaphors that have less positive connotation:

For instance, today's reigning cliché is that the wily fox, President Vladimir Putin of Russia, has once again outmaneuvered the flat-footed Americans, by deploying some troops, planes and tanks to Syria to buttress the regime of President Bashar al-Assad and to fight the Islamic State forces threatening him. If only we had a president who was so daring, so tough, so smart. (New York Times, 30 сентябрь, 2015.)

Using the metaphor “wily fox” (“sly fox”) and outmaneuvered (“to gain advantage by maneuver, to surpass the enemy”), the author shows a critical attitude in general, but nevertheless pays attention to the consciousness and ability of Putin to find the right solution in critical situations, and the epithets “daring”, “tough” and “smart” show this. Vladimir Putin is portrayed as an experienced tactician and skillful strategist, capable of achieving his goal and defends his interests.

Epithets are widely used in political articles to describe a political figure. In comparison with metaphors, epithets mostly have positive patterns (plainly and forcefully, smart, relaxed and joking, confident and defiant, efficient). The analysis showed that the frequency of negative epithets is higher than the frequency of metaphors:

He is acting decisively, seizing the initiative and creating facts on the ground. (New York Times, Oct 23, 2015).

We helped to foster the political conditions in Russia for Putin's xenophobic, grievance-based politics to flourish. (New York Times, Dec 20, 2014.)

Epithets “decisive”, “xenophobic, grievance -based politics” illustrates the image of a strong and at the same time dangerous rival, who can stand against powerful authorities. Some epithets relate to the personal characteristics of Vladimir Putin (aggrieved, angry, sarcastic, brazenly) and the author tries to show his discontent, intractability, irritability and cruelty.

Antithesis is also common stylistic mean in creating the image of Russian President. In general, the popularity of the antithesis as a stylistic device for creating an image of Russian leader is considered quite logical as the President is showed in contrast and opposed to American leader, competition and rivalry of two world powers is beyond doubt.

But his short-term successes have produced long-term costs. (New York Times, Oct 23, 2015).

Even in retreat, Mr. Putin tries to take the offensive. (New York Times, Dec 4, 2014).

He rode the price (for oil) up and now it is riding him down (New York Times, Dec 20, 2014).

The cases of antithesis combined with metaphor (short-term successes - long-term costs, in retreat -to take the offensive, ride up - ride down) used in these examples represent Putin as a leader trying to save face in a bad game and not acknowledging his mistakes and creating the image of a loser and a man who deceived everyone and himself, as well as a leader with ghostly illusions.

As for metonymy as a stylistic device in creating the image of Putin, all examples are based on the word “the world”, which confirms the key role of the President, the extent of his actions and their global influence:

But that return seems far out of his reach, and what's closer to his grasp is something more destructive — a wrecker's legacy, not Peter the Great's, in which his own people gain little from his efforts, but the world grows more unstable with every move he makes. (New York Times, October 3, 2015)

«*Putin lied to the world and deluded himself*» (New York Times, Dec 20, 2014).

The titles of the articles represent these expressive, stylistic means: “*Putin's War of Words*” (New York Times, Dec 4, 2014.), “*Sheikh Putin of Syria*” (New York Times, Oct 22, 2015).

Almost all of them are full of irony, the pun “*War of Putin's Words*” refers to the famous novel by G. Wells “*War of the Worlds*”, which once again emphasizes the significant role of

Russian President in the world politics. There is a hint of a megalomaniac of the President in the metaphor "*Sheikh Putin of Syria*", as well as the desire to have support of other states.

Thus, after analyzing the materials of the newspaper, we can conclude that the image of Russian President formed in the media is negative. Putin appears, on the one hand, as an unprincipled, immoral, quirky politician who pursues only his own interests and benefits. On the other hand, he appears as a strong political figure who is able to influence the course of world events, clearly adhering to his own principles, but these qualities are not explicated vividly.

In terms of stylistic, there is a predomination of colloquial and vulgar lexical units (land grab, a professional thug, a bully, stupid, a first-class jerk, crazy, naked). We can distinguish semantic fields related to military topics (maneuvers, to take the offensive, made a strategic pivot), legal (machinations, kleptocracy, legal bureaucracy, legal assault) or sport (chess move, playing defense, rival, arbiter, adversity, victory, setback), which indicates the rivalry and confrontation of two world powers.

As for the political image of Donald Trump, in the article written by John Cassidy, the headline "*Is Donald Trump losing it?*" (The New Yorker, July 7, 2016) shows his negative attitude towards Donald Trump. The author uses simile "like a silent-movie comic", thereby comparing him with "silent movie comedian", and characterizes him as a person who brings only disasters by repetition of the word "*disasters*" ("*from calamity to calamity*"). In addition, describing last months of disasters as "*each one more bruising than the last*", the author uses epithet "*bruising*" ("harmful, leading to bruising").

John Cassidy uses the words "*patter*" and "*unhinged*" ("*making a mess*"), through which he conveys that the words of Donald Trump and his campaign promises are not trustworthy: "Perhaps a majority will like his populist patter and unhinged campaigning style, much as a plurality of the Republican primary electorate did."

In the last paragraph, the journalist states that the political figure "*appears to have neither the self-discipline nor the paid-media strategy that is essential to deliver a focused message*". To strengthen the negative pattern, the author uses the construction "neither. Nor", as well as the epithet "focused", thereby hinting at his problems with speech.

Journalist David Ramnick writes in his article : ("Introducing a new series: Trump and the truth, Sep 2, 2016 ") '*Donald Trump, the Republican nominee for President, does not so much struggle with the truth as strangle it altogether. He lies to avoid. He lies to inflame. He lies to promote and to preen. Sometimes he seems to lie just for the hell of it. He traffics in conspiracy theories that he cannot possibly believe and in grotesque promises that he cannot possibly fulfill. When found out, he changes the subject - or lies large*'. This passage is based on the use of lexical anaphora: the author repeatedly uses the word "lies" in one paragraph. Anaphora, using the same syntactic constructions listing goals of deceitful actions of Donald Trump, enhances the reader's negative impression. In the following sentences, the author uses an oxymoron, combining words with opposite meanings, calling Trump "a master of truthful hyperbole".

In general, an analysis of the language tools that form the image of Donald Trump revealed the intensive use of various language tools for analyzing at different levels of the language: mostly negative patterns are found at the lexical level; stylistic means as metaphor, epithets, anaphora, oxymoron are widely used at the stylistic level. The language means of expressing an attitude of the speaker plays a crucial role not only in the functionality of the article itself, but also in creating the image of a politician.

CONCLUSION

Having thoroughly studied over 40 articles from English and American papers in which the authors aimed at creating political images of the two current presidents of the most powerful and influential states we may draw the following conclusions:

1. Thus, the study of stylistic means for image making in political discourse showed a predominance of the negative assessment used in image making of Russian President Vladimir Putin by American and British media.
2. The political image of Donald Trump created by the media also has negative connotation.
3. The vast majority of media data create negative images of political figures in mass consciousness. Such an assessment is explicated at the morphological, lexical, syntactic and textual levels.
4. As for the stylistic tools, metaphors, epithets, antithesis, metonymy, irony, anaphora, oxymoron are most used stylistic means. The analysis shows that most often journalists use metaphor and epithets, which is explained by their intrinsic potential expressiveness.
5. In general, the study allows us to claim that image making in political discourse largely depends on media resources. The media plays a crucial role in influencing public opinion, and its main goal remains as the formation of image for mass consciousness about someone, convincing them that this idea is the only true one.

REFERENCES

- 1 N.D. Arutyunova Discourse / N.D. Arutyunova // Linguistic Encyclopedic Dictionary / Ch. ed. V.N. Yartseva - M.: Sov. Encyclopedia, 1990, p 136.
- 2 E.V. Budaev, A.P. Chudinov, Metaphor in political interdiscourse / Budaev, E.V., Chudinov, A.P. - Yekaterinburg: Ural. State Pedagogical University, 2006. - P. 45.
- 3 T.G. Dobrosklonskaya Medialinguistics: a systematic approach to studying the language of the media: modern English media speech - Flint: science, 2008. P. 263.
- 4 E.V. Frolov The political image of the institutions of state power in Russia: current status and prospects for improvement : abstract. dis... PhD candidate: 23.00.02 / E.V. Frolov. - Moscow, 2005. – p. 23.

Э.Ш.Никифорова¹, А.А.Нурмаганбетова²

Саяси дискурстағы бейнені жасаудың стилистикалық құралдары туралы

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

Жаһандық саяси қайраткерлер туралы бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндерді зерттеу қазіргі заманғы үрдістерде ерекше өзекті болып табылады. Бұл мақалада саяси қайраткерлердің британдық және американдық бұқаралық ақпарат құралдарында бейнелеу жолдары қарастырылған. Бұл зерттеуге мысал ретінде Ресей президенті Владимир Путин мен АҚШ президенті Дональд Трамптың саяси портретін қолдана отырып, британдық және американдық бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын саяси көшбасшының бейнесін жасау үшін қолданылатын тілдік құралдарға назар аударады. Автор саяси көшбасшылардың бейнесін қалыптастыруда қолданылатын тілдік құралдарды когнитивті зерттеу қазіргі заманғы британдық және американдық саяси дискурстармен байланысты екендігіне ерекше назар аударады. Саяси бейнені қалыптастыру құралдарына стилистикалық талдау оқырмандарға әсер етудің негізгі және жалпы лингвистикалық құралдарын көрсетеді. Ұсынылған стилистикалық құралдарды әдетте журналистер бұқаралық санаға әсер ету үшін қолданады. Материалды таңдау кезінде басты назар екі саяси көшбасшының әлемдік державалардың ең көрнекті өкілдері ретіндегі саяси бейнелерін талдауға аударылды.

Э.Ш.Никифорова¹, А.А.Нурмаганбетова²

О стилистических средствах создания образа в политическом дискурсе

^{1, 2}Костанайский государственный университет имени А.Байтұрсынова,
Костанай, Казахстан

Исследования текстов средств массовой информации, посвященных глобальным политическим деятелям, особенно актуальны в современных тенденциях. В

настоящей статье исследуется способ представления некоторых политических деятелей в британских и американских СМИ. Данное исследование посвящено изучению языковых средств, используемых в британских и американских СМИ для создания образа политического лидера, на примере политического портрета президента России Владимира Путина и президента США Дональда Трампа. Автор обращает особое внимание на то, что когнитивное изучение языковых средств, используемых для формирования имиджа политических лидеров, связано с современным британским и американским политическим дискурсом. Стилистический анализ средств для создания образа показывает основные и распространенные лингвистические средства воздействия на читателей. Представленные стилистические средства, как правило, используются журналистами для воздействия на массовое сознание. При выборе материала основное внимание было направлено на анализ политических образов двух политических лидеров как самых ярких представителей мировых держав.

UDC 821.161.1.09:808:659.123.3

A.M. Nurbayeva¹, L.A. Shintaeva²

¹assistant of professor, PhD, KazATC after M. Tynyshpaev, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

²lecturer, KazATC after M. Tynyshpaev, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: lyaz_77@mail.ru

THE USE OF TROPES IN ACTUAL ADVERTISING TEXTS

The article is devoted to the use of trails in modern advertising texts. The imaginative means of the language actualize the advertising text. A variety of methods of verbal expression, enhancing the expressiveness that accompanies even the simplest topic, while at the same time being generally understood, should serve as one of the principles of advertising. With incompetent use of means of verbal expressiveness, stylistic errors can occur that will lead to a distortion of meaning, and the viewer's interest in advertising will decrease. Most often, advertising not only informs, but also forms a bright, clear advertising image with the consumer through a system of visual and expressive language means in objective information, as a rule, additional, subjective orientation are introduced. It is formed mainly due to stylistically colored vocabulary and syntax that allows you to create a specific - sensual image of an advertisement, emotionally evaluate the facts in question. Artistic techniques in slogans help to remember them better. They are designed for an adequate consumer response: empathy, empathy, ownership. The trails contribute to the good memorization of information, its penetration into the subconscious of a potential client. We can say that artistic techniques - these are the means that allow you to develop a good slogan.

Keywords: tropes, advertising text, advertising language, speech, expressive means, artistic techniques.

INTRODUCTION

The concision, expressiveness, emotional coloring is peculiar for vocabulary of an advertising copy. Words possessing high "advertising value" create the image of the advertised item and later easily evoke an idea about it. Alongside to the literal meaning, they carry information about the cultural, ethnic and social characteristics of a given people, society. The semantics of the overwhelming majority of words in the advertising copy are positive. Although to some extent, all this diversity comes down to alternation of the three words: "good", "new" and

“impressive”. Such characteristics are similar to this series: “golden, joyful, excellent, individual, personal, magnificent, discoveries, magical, fantastic, knowledgeable, excellent, personal, absolute, exceptional, general, charming, fast, independent, wonderful, seductive, “unforgettable”, “refined”, etc.

We can assume that the features of applying expression means in TV advertising to a great extent define its positive successfulness of the audience; that the use of imaginative means makes expressive and relevant advertising. The lexical tools range for attracting attention, awakening trust and persuasion in advertising copies is very diverse:

a) the expressive possibilities of syntagmatic - in one text vocabulary belonging to completely different groups are combined (professionalisms, terms, colloquial vocabulary, poetry, exoticism, etc.), for example:

To regenerate fresh and healthy appearance of the skin, it is enough to activate microcirculation. (Cosmetics advertisement).

b) wide adjectivation: in saturation advertising by adjectives, etc. on a commitment to dynamism, originality, the intention to intrigue and entice the recipient to read his text to the end;

c) linguistic ambiguity – a favorite method of advertising.

This technique is a language game, and the effect achieved is founded on the pleasure received from a successful game: the “success” of the recipient as a partner in this game is the discovery by him of both meanings that are simultaneously present in one or another advertising text. The “second meaning” is often simplified and ironic to one degree or another. The game can be founded on the use of the word in the transferable meaning:

Move on! Eat Snickers! (chocolate advertisement);

Both basic and special expressive language means are applied in modern advertising copies. The latter are called upon to impact on the addressee not only conceptually, but also figuratively, thanks to which information is perceived faster, finds a deeper emotional response from the addressee, arouses interest and is better stored in memory. This happens because words are applied in advertising not only in denotative, but also in connotative meanings. Rich figurative content is created in advertising, [1, 45] as well as in literary text, thanks to words used in figurative meanings, as can be seen from the above example. The figurative meaning of a word changes its function: the word leaves the simple name of objects in order to directly take part in the creation of imagery. There is a change of meanings, renaming, outlining and such use of lexical units, expressions, in which the figurative meaning actualizes the created image, is outlined. The lexical unit applied in this role and traditionally peculiar to the artistic style of speech, was called the trope and is actively used in advertising.

MAIN PART

Translated from Greek “*tropos*” – means *a turn, a rolling over*. This is the direct, literal meaning of the word. In philological conception (both in linguistics and in literary studies), tropes are a skillful figurative use of the word. In rhetoric, tropes are called expressions and utterances in a figurative meaning. Founded on the article in the “Poetic Dictionary” A.P. Kvyatkovsky. We give the following literary interpretation: *the trope* is a poetic phrase, the use of words in a figurative, figurative sense. The tropes include: metaphor, epithet, metonymy, synecdoche, symphor, hyperbole, irony, litotes, epithet, periphrase. [2, 312]

In particular, the structural diversity of tropes is reduced to two types: founded on the principle of metonymy and - on the principle of metaphor. In metonymy, a part or attribute is used to convey the whole. The image in the visual arts gravitates toward metonymy, because any reproduction of external being is a reconstruction of volume, form, lines implying the whole. So in the epic: through the portrait we learn about the person. In the metaphor there is an associative conjugation of different objects. Metaphorical conjugation, the transfer of objects is manifested mainly in the expressive arts, in music, in lyrics.

At this stage of the stylistics development, these terms are preserved, but the level achieved by linguistics allows them to be given a new interpretation. First of all, many researchers note that pictorial means can be described as paradigmatic, since they are founded on the association of words and expressions chosen by the author with other words that are close to them in value and therefore potentially possible, but not presented in the text, regarding to which they are preferred.

Stylistic means are varied and numerous, but the basis of them include the same linguistic principle on which the whole mechanism of language is built: a comparison of events and establish similarities and differences among them, pin p and v and equivalence [3, 62].

It is noteworthy that the stylistic analysis of expressive means is one of the most important areas of modern linguistics. This thesis is due to the results of our research referred to the analysis of the modern advertising language. This article describes the tropes used in modern television commercials. The material is systematized in the work according to the following plan:

- 1) characteristics of the lexical means of expressive language;
 - 2) analysis of the peculiarities of their application in modern advertising.
- Values are transferred based on the following characteristics:
- similarities (metaphors) - *leaden clouds*;
 - spatial or time adjacency (metonymy) - *an attentive audience*;
 - interchangeable categories of numbers (synecdoche) - *for an elite buyer*;
 - identities (periphrases) - *white gold*;
 - contrast (anti-phrases) - *good little thing* (about a bad deed);
 - deliberate exaggeration (hyperbole) - *faster than lightning*;
 - deliberate understatement (litotes) - *came out for a minute* [4, 132].

Metaphor is one of the most powerful means of expression intended for long-term exposure. Metaphors are well remembered, kept in long-term memory and can go into the active vocabulary of the speaker. Metaphor (Greek "transfer") – a trope or figure of speech, consisting in the applying of a word denoting a certain class of objects (objects, persons, phenomena, actions or signs), to denote another, similar to the data, class of objects or a single object: a wolf, oak, snake.

Metaphor involves four components: two categories of objects and the properties of each of them. A metaphor selects the attributes of one class of objects and offers them to another class or individual - the actual subject of the metaphor. When a person is called a *fox*, they attribute to him a sign of cunning, characteristic of this class of animals, and the ability to sweep tracks behind him. Thus, at the same time, the essence of man is cognized, his image is created and a new meaning is created: the word *fox* acquires the figurative meaning "flatterer, cunning and crafty deceiver". A person endowed with such a property may receive the nickname *Fox, Fox, and Lisa Patrikeyevna* (folk - poet). Thus, all the metaphor functions noted above are realized. It is noteworthy that the characteristic of that category of objects, which is indicated by a metaphor, is nationally specific. It may belong to the fund of general ideas about the world of native speakers, mythology or cultural tradition [3, 122].

The metaphor is a hidden comparison: often, reflecting the author's vision of objects and phenomena, it is subjective, but always differs in the author's vision and contributes to the creation of visual images. The metaphor diversifies the advertising text, makes it more imaginative and strong. Juice can be called *kind*, simple makeup removal can be expressed with a phrase in *one gesture*, the choice of products is characterized as the *only true* or even *royal*.

A sea of pleasure on the shores of the Mediterranean Sea! (tourist advertising).

The role of epithet in advertising texts is great, that is characterized by A.P. Kvyatkovsky as " ... a figurative characteristic of a person, phenomenon or object." Epithet is not just an adjective in the role of a definition giving an objective or logical characteristic. Epithet - one of the varieties of metaphor, offering an artistic, figurative representation of the subject, founded on accurate comparison.

Shining reputation! (in advertising shoe polish).

Epithet as an expressive element is an important means of psychological influence. You can find a lot of examples, since most of the definitions in the advertising text are figurative and expressive: *unmatched aroma, successful purchase, healing properties*.

Comparison is applied for a more visual image.

The delicate taste of Orion Choco – Pie makes people kind.

It is not pleasant to compare own products with another, underestimating its quality characteristics. Notwithstanding, there is also such an advertisement containing information about the fact that the powder, detergent or cleaning agent cannot be compared to the products of a competing company (not named openly).

Hyperbola is a very popular technique, which is often found in advertising various products offered at super prices.

The personification technique is also no less popular often found in advertising texts:

My skin is in love with him! (foundation cream advertisement)

Occasional expressions such as super health and super vitamin may appear. This creates additional expression and affects the psychological perception of information.

Periphrase is much less common in television advertising.

Advertising follows the principle of economy – it reports only the unknown or something that cannot be guessed from the context.

VICHY Laboratory invites with Vichy! (cosmetics ads)

Chocolate -pleasure for you, SHOCK for cellulite! (cosmetics ads)

Speech becomes more expressive, different meanings of the same word or expression are played out (polysemy):

Fashion is changing – the taste remains. Candy Macro – S – a gift with taste!

It should be noted that such comparisons are extremely common in television advertising: this creates the most convex and visible advertising image.

“Double actualization – the implementation of the direct and figurative meaning of a word at the same time – sometimes gives a comic effect and allows you to express an idea in an unusual and catchy way, for example:

Diamond Disco! Light up! (cosmetics ads);

Not sticky, but very attractive! (cosmetics ads);

Extremely fast styling "(advertising cosmetics).

CONCLUSION

All the above examples indicate the diversity of speech tactics used in advertising. Promotional text is a specific text in which:

- 1) situational synonymy is active;
- 2) possible combinations of words are wider than normative, general language;
- 3) developed polysemy;
- 4) a tangible tendency to use means of artistic expression [5, 111].

The advertising language constantly requires updating, since expressive means are assimilated and quickly spreading and begin to be reproduced mechanically. As a result, imagery is erased, which means that the credibility of advertising decreases. Most often, advertising not only informs, but also forms a bright, clear advertising image with the consumer through a system of figuratively-expressive language means and objective information, as a rule, additional, subjective orientation is introduced. It is created mainly due to stylistically curtailed vocabulary used as tropes.

REFERENCES

- 1 Blinkina – Melnik M. M. Advertising text. – Moscow: OGI. – 2004.
- 2 Kvyatkovsky A.P. Poetical dictionary. – M. – 1996.

3 Kubryakova E. S., Demyankov V.Z., Pankrats Yu. G., Luzina L.G. Concise dictionary of cognitive terms. – M., 1996.

4. Kostina A.V. The Aesthetics of advertising. – M. – Vershina. – 2003.

5. Mokshantsev R.I. Psychology of advertising: Studies benefit. – Moscow: INFRA-M. – 2000.

А.М. Нурбаева¹, Л.А.Шинтаева²

Қазіргі жарнамалық мәтіндерде троптарды қолдану

^{1,2}М.Тынышпаев атындағы КазККА, Алматы, Қазақстан Республикасы

Мақалада троптардың қазіргі заманғы жарнама мәтіндерінде қолдануы жайында айтылған. Тілдің бейнелі құралдары жарнама мәтінін жандандырады, өзектендіреді. Сөздік білдіру тәсілдерінің әртүрлілігі, тіпті қарапайым тақырыпқа ілесе жүретін экспрессивтіліктің күшеюі, бір мезгілде жалпы түсініктік кезінде жарнама жасау қағидаттарының бірі болуға тиіс. Сөйлеу мәнерлілігі құралдарын қолданғанда мәннің бұрмалануына әкелетін стилистикалық қателер туындауы мүмкін және көрерменнің жарнамадағы қызығушылығы төмендейді. Жарнама көбінесе ақпарат беріп қана қоймай, тұтынушыда тілдің бейнелеу-мәнерлі құралдары жүйесі арқылы шынайы жарнамалық бейнені қалыптастырады, әдетте субъективті бағыты бар қосымша ақпарат беріледі. Ол негізінен стилистикалық боялған лексика мен синтаксистің есебінен құралады, жарнамалық хабарландырудың нақты – сезімтал бейнесін жасауға, әңгіме болып отырған фактілерді эмоционалды бағалауға мүмкіндік береді. Слогандардағы көркем тәсілдер жақсы есте сақтауға көмектеседі. Троптар ақпаратты жақсы есте сақтауға, клиенттің санасына енуіне мүмкіндік береді. Көркем тәсілдер-бұл жақсы ұран жасауға мүмкіндік беретін құралдар. Көркем әдістер слоганның күшін төмендетеді, бірақ тұтынушының оны қабылдауы мен есте сақтауына оң әсер етеді.

А.М. Нурбаева¹, Л.А.Шинтаева²

Использование тропов в современных рекламных текстах

^{1,2}КазАТК им. М.Тынышпаева, Алматы, Республика Казахстан

Статья посвящена использованию тропов в современных рекламных текстах. Образные средства языка оживляют, актуализируют рекламный текст. Разнообразие приемов словесного выражения, усиление экспрессивности, сопровождающей даже простейшую тему, при одновременной общепонятности должны служить одним из принципов составления рекламы. Но при неумелом употреблении средств речевой выразительности могут возникнуть стилистические ошибки, которые приведут к искажению смысла, и интерес зрителя к рекламе снизится. Чаще всего реклама не только информирует, но и формирует у потребителя яркий, четкий рекламный образ через систему образительно-выразительных средств языка в объективную информацию, как правило, привносится дополнительная, имеющая субъективную направленность. Она образуется главным образом за счет стилистически окрашенных лексики и синтаксиса, позволяющих создать конкретно-чувственный образ рекламного объявления, эмоционально оценить факты, о которых идет речь.

УДК 81.373.43:

D.O. Ossokina

Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Darya_Olegovna12-13@mail.ru

EXPANSION OF MEANING AS A SEMANTIC FEATURE OF ENGLISH ELECTRONIC EDUCATION TERMS

The article considers one of the basic semantic processes occurring in the lexicon of modern English language – generalization of word meaning. In this work author reviews some English terms in the sphere of electronic education, which are currently used in various context because of generalization. The scope of this article is three forms of semantic change: the transfer of meaning, the expansion of meaning, the narrowing of meaning. The purpose of this paper is to identify major trends of changes in the lexical meaning of the word that leads to new terms formation. In this study the processes of word meaning extension have been identified and analyzed, as well as linguistic and extra linguistic factors have been proposed that have a direct impact on the processes of meaning expansion. This research proves that many well-known English terms in the field of electronic education are formed as a consequence of the above-mentioned process - the acquisition of new meanings. While it seems clear what is beyond the process of meaning expansion there is a number of semantic transformations that should be explored. These findings allow you to see and evaluate important technological, scientific, educational and social trends and events that occur in our days, affecting, in turn, changes in the vocabulary of modern English.

Key words: term, electronic education, word meaning, semantic process, meaning expansion, semantic changes, semantic derivation, context, communicative sphere.

INTRODUCTION

Semantic transformations occurring in the vocabulary of modern English, contribute to the expansion and enrichment of the vocabulary. The main semantic processes occurring in the vocabulary of modern English are: the expansion of meaning, narrowing and semantic shift. In this paper, we will discuss the expansion of the meaning of words, that is, the paradigmatically determined changes in the meanings of words, which are based on the connections that exist between members of the same lexical-semantic paradigm [1, 55]. Using the example of new terms chosen from dictionary of new words, we shall consider the features of the process of expanding the meaning in modern English.

It is worth noting that in modern education social networks take an increasingly important place as an innovative, multifunctional form of organizing the educational process using the technological capabilities of the Internet network, allowing to apply current forms of educational and research activities in an interactive educational environment. The communicative function of social networks serves as an active medium of virtual interaction in forums, user communities and groups united by one common interest, as well as platforms for sharing various resources, video and audio materials. Thus, the transfer of educational processes to the electronic environment is accompanied by the formation of a new vocabulary layer, and also generates terminology that is thematically related to several semantic spaces, which can be conventionally divided into “education sphere”, “sphere of digital and electronic technologies” and “social sphere”.

The abovementioned facts, namely, semantic processes of expansion, meaning, narrowing and semantic shift, and as a result of these processes: the formation of new vocabulary, professional words and terms, determine the relevance of research on this topic and the need for systematic analysis and description of new professional vocabulary and terms. Thus, in the situation described above, we see scientific issues, namely the need to study the semantic transformations taking place in modern English in the field of electronic education, as one of the most dynamically developing elements of the communicative space not only of Kazakhstan but of the whole world.

MAIN PART

In this connection, the object of this study was the new English terms of e-education. The subject of research is the semantic processes of value expansion. Based on the above-mentioned problem, the goal of this study is to analyze the process of expanding the values and identifying the linguistic and extra linguistic factors influencing this process. The objectives of this study are: the selection of new English special words, namely professional words and terms, functioning in the context of e-education; analyzing the meaning of selected English e-education terms and identifying the processes of expanding the meaning of words; definition of linguistic and extra linguistic factors that determine the expansion of the meaning of words as one of the types of semantic changes in the vocabulary.

The methodological basis of this research was the work of such scholars as G. B. Antrushina, R. S. Ginsburg, M. O. Akhmanova, V. S. Kuznetsova, and I. V. Arnold studies on the lexicology of the English language; Apresyan Yu. D., Zvegintsev V. A., works on lexical semantics and semasiology; Telia V.N., Kubryakova E.S. about the types of linguistic meanings; Amosova N.N., Makovsky M.M. research of English etymology; research in the field of terminology of such linguists as A. Y. Averbukh, A. Anohina, V. Tuzlukova, E. V. Yazykova; studies of new English vocabulary –Zabotkina V. I.; as well as works by foreign researchers Berry, Roger, Cabre M., Crystal D., Jakobson R., Kageura K. etc.

Methods of linguistic analysis used in this study include analysis and synthesis of theoretical literature and previous research on the topic. Etymological analysis to identify the primary meaning of a lexical unit, reflective analysis of the semantic components of the word, which is a logical reflection of the researcher on the content of the word based on its own linguistic and cognitive experience. Reflexive analysis allows isolating certain signs of the word denotation, which the researcher himself interprets as seme. Both nuclear and peripheral semes can be detected by reflexive analysis. The reflective method of identifying does not require an interpretation of the results obtained. The method of interpretation of the dictionary definition is also used [2, 20-21].

The basis of language semantics are universal logical categories. Therefore, the semantic changes of words constitute the characteristic feature of all languages. It is not by chance that the logical concept of semantic changes in vocabulary is connected with this circumstance. Studies show that in many languages words of similar semantics have a similar scope of expansion.

Speaking about semantic changes of words, it is necessary to reveal the interaction of two factors. One of them is the reason for semantic changes, the other is a way of forming new meanings. The reason for the emergence of a new meaning is not due to the actual linguistic, but to the extra-linguistic factors. The newly emerging value is associated with internal values. Under the influence of certain factors, the meanings of words are applied and the new meaning occupies an appropriate place in the semasiological system of the language. The second of these factors in the semantic changes of words, being associated with language, the semasiological laws of language, is considered a language phenomenon and is studied in linguistics. Linguistics explores the forms of semantic changes of words, their scope, the relationship between the new meaning and the main as well as other issues. At the same time, the cause of these changes is considered an extra linguistic factor.

Three forms of semantic change are distinguished: the transfer of meaning, the expansion of meaning, the narrowing of meaning. Semantic derivation is the process of the semantically derived word meanings, co-meanings, semantic connotations, i.e. the process of expanding the semantic word volume. The term “semantic derivation” is used to denote the complex process of replenishing English with funds already in the language, i.e. changing the content without changing the shape of the mark itself. By semantic derivation, most linguists understand the formation of the meanings of a polysemantic word. D.N. At the same time, Shmelev emphasizes the obligatory presence between these values of the relations of production or, according to D. Shmelev's terminology, epidigmatic relations [3, 78]. Thus, semantic derivation is delimited from homonymy as “a purely external coincidence of two or more words, the meaning of which has nothing in common,” says Yu.D. Apresyan [4, 183].

Semantic word changes are closely related to polysemy, which is the main semasiological category. More precisely, as a result of a change in the meaning, the single-word becomes multi-valued, and the multi-valued becomes single-valued. If the transfer and expansion of the value determines the occurrence of polysemy, the narrowing of the value contributes to the transition of the word to the category of unambiguous. Polysemy and uniqueness of words are in dialectical unity. The development from uniqueness to polysemy and vice versa - from polysemy to uniqueness are constant linguistic processes. Their interaction regulates the "number" of values in the language.

Semantic changes are related to the language context. A change in the semantics of a word occurs in the context; it is difficult to imagine this process out of context. In contextual changes in the semantics of words, objectivity of meaning plays an important role. Since the specific subject semantics is especially vividly represented in nouns, changes in their meanings occur most clearly.

As studies have shown, one of the most striking processes characterizing the development of terminological vocabulary in the English language of the newest period is the process of semantic derivation based on the expansion of the original meaning. The process of expanding the meaning of the words, being one of the types of semantic derivation, is interpreted differently in the scientific literature. Using the term "expansion of meaning", linguists often combine three concepts: expansion as the development of polysemy, i.e. increasing the number of lexico-semantic options; expansion as a semantic process of changing the lexical meaning of a word, which can be observed at the level of seminal variation (that is, expansion of the components of the original meaning without the appearance of a new lexico-semantic variant) and at the level of semantic variation (that is, education based on the generating meaning of lexical-semantic variant with extended semantics); expansion as a result of the transition of a word from one term-system to another, or any expansion of the sphere of use of a word.

In our study, the expansion of meaning is considered as the process of the formation of a new lexico-semantic version of a word with extended semantics [5]. In this study, we believe it is possible to conditionally divide the sphere of use of the terms chosen for the analysis into three semantic spaces "education sphere", "sphere of digital and electronic technologies", "social sphere". In the table below we give an example of terms related to several semantic spaces simultaneously (Table 1).

Table 1 - the ratio of terms and semantic space

Sphere of education	Sphere of digital and electronic technology	Social sphere
web conference, videoconferencing, website, hyperlink, stream, post, widget, quest, virtual learning environment, LMS (learning management system), MOOC (Mass Open Onlie Course), to surf, visitor, tag, tagging, traffic, to post, wall, entry journal, e- journal		
Web resource, e-library , e-book, videocase, to google, smart,pocast, searching engine, MP3, PDF, PP (Power Point), Prezi, online, offline etc.	Videochat, Hashtag, Vlog, Blog, blogging, friendlist spam, viral, tweet, status, to vote, to recommend, recommendations, fan, to follow, follower, like, dislike etc.	

The analysis of semantics and etymology of terms leads to the following results, many words functioning in the electronic environment of social networks are not new in their essence, but nevertheless are neologisms, since words having a long history of use have acquired in whole or in part a new meaning, the characteristic and properties. Take, for example, the word "friend." For several generations, the "friend" was simply an ally, a person who can be treated with love and trust. On Facebook, the meaning of "friend" is questioned, both in the essential sense and in the noun (someone is "friend", even if we only know him online), as well as a verb meaning adding someone to the list of people (add to a friendlist) with whom you have an online connection.

It is necessary to highlight other words whose meanings have expanded and transformed in our new social world. Here are some of them: tagging, recommend, traffic, fan, post, wall, hacking, influence, search, link, viral, visitor, surf, feed, alert, tweet, find, status, vote etc.

The most famous meaning of the word «tagging» according to Merriam Webster dictionary - to provide or mark with or as if with a tag e.g. to supply with an identifying marker or price [6]. The etymology of the word dates back to late 14th century, meaning "to furnish with a tag", from noun tag. Meaning "go along as a follower" is from 1670s; sense of "follow closely and persistently" is from 1884. Verbal phrase tag along is first recorded 1900 [7]. Today in the sphere of ICT tagging means identification, data tags support, in the sphere of computing tag - an index term assigned to a piece of information; a type of meta-information that captures knowledge about an information resource; in social networks such as Facebook, tag is a link to another Facebook page; in the sphere of education tagging is the process of marking up words as corresponding to a certain criteria; in e-education the word tag is an interactive reading device; a derived word Hashtag, a form of oversimplifying an idea using the hashtag (#) symbol before a word or mesh of words that are intended to be an abstraction of a subject [8]. Example: Building upon this success, the goal is to provide even more modern tools, such as "wikis", "blogs" and "tagging" [9].

The word «recommend», еще недавно имело значение to present as worthy of acceptance or trial [6]. Рассматривая данное слово с точки зрения этимологии - late 14c., "praise, present as worthy," from Medieval Latin *recommendare*, from Latin *re*, here probably an intensive prefix, or else from a sense now obscure, + *commendare* "commit to one's care, commend". Meaning "advise as to action, urge (that something be done)" is from 1746 [7]. Adjective recommended derived from the verb recommend, according to Urban Dictionary means random videos from 5 years ago that pop up in your YouTube feed, for example: Why is this in my recommended? [10]

Noun «traffic» have expanded its meaning; until recently it meant the movement (as of vehicles or pedestrians) through an area or along a route, also the volume of customers visiting a business establishment, the passengers or cargo carried by a transportation system, import and export trade; however today in the sphere of computing, Internet and technology - the information or signals transmitted over a communications system : messages; also, in the sphere of ICT - communication or dealings especially between individuals or groups [6]. According to Etymology Dictionary noun traffic dates back to 1500, meaning "trade, commerce," from Middle French *trafique* (15c.), from Italian *traffico* (14c.), from *trafficare* "carry on trade," of uncertain origin, perhaps from a Latin, with the original sense of the Italian verb being "touch repeatedly, handle." Or the second element may be an unexplained alteration of Latin *facere* "to make, do." Klein suggests ultimate derivation of the Italian word from Arabic *tafriq* "distribution." Meaning "people and vehicles coming and going" first recorded 1825. *Traffic jam* is by 1908, ousting earlier *traffic block* (1895). *Traffic circle* is from 1938 [7]. In present days in LMS like MOODLE the meaning of the word traffic is a measure of the total work done by on a resource or on the facility in general, normally the whole activity of students and teachers in the LMS. It is defined as the product of the average traffic intensity (in files) and the period of study (in hours).

Interesting origin of the word «fan» known as an enthusiastic devotee (as of a sport or a performing art) usually as a spectator. *Fan* is generally—and very likely correctly—believed to be a shortened form of *fanatic*. The origin of *fanatic* (which can be traced back to the Latin word *fanum*, meaning "sanctuary, temple") is less often commented on. In English, *fan* made an early appearance in the late 17th century only to disappear for two centuries, resurfacing in the late 19th century. In this later period of use, it often referred to the devoted observers of, or participants in, a sport. An 1885 article from *The Kansas City Times*, for example, contains the line "The base ball 'fans' of the police force and fire department engage in a ball game." [6]. In the sphere of computing there are such collocations as CPU fan, fan controller, fan made, fan out capability, fan service; in the sphere of education there are few idiomatic phrases containing word fan, such as: everything seems to be hitting the fan at once and when it hits the fan. According to Wikibooks it applies to any disaster, large or small. From the strictly personal scale calamity to those of a more global nature, and everything in between. Regardless of the size of the problem, preparing beforehand will increase your chances of surviving [11]. There is also a

collocation which recently became a trend word in social networking – fan engagement. According to Bas Schnaiter research “Defining fan engagement” published in 2016 on LinkedIn, «Fan Engagement» is growth strategy of long-term relationship management between sports institution and fan groups, where institutions facilitate fans in self-expression and in-group acceptance, using both modern online and offline technologies, with the goal of creating social value for fans, which can be transformed into profit optimization [12].

The process of expanding the value occurs in some terms. So, the term «post» expanded from classic meaning to travel with post-horses, post a letter by mail into modern meaning - to publish, announce, or advertise by or as if by use of a placard; these days in the sphere of social networking - to publish (something, such as a message) in an online forum (such as an electronic message board). The noun «post» in social media is simply an electronic message. In this context it can appear in the instruction of an e-book or an online course etc.

The word «wall» in social network is a mass repost, «hacking» to gain illegal access to (a computer network, system, etc.), «influence» have an effect on information processing, «search» find information online, «link» an identifier attached to an element in a system (such as an index term in a database) in order to indicate or permit connection with other similarly identified elements, «viral» quickly and widely spread or popularized especially by means of social media, for example a viral video, «visitor» user accessing a website, «surf» to scan the offerings of (such as television or the Internet) for something of interest, «feed» a news line in social network site, «alert» to notify by means of an alert that a particular event has occurred; a feature that notifies a user when there is a change to posted content, workflow status, or when other user-defined criteria are met; an audible or visual warning signal, generated by a computer, indicating that a threshold has been or is about to be breached, «tweet» a post made on the Twitter online message service, «find» to locate text or a specific item on a Web page or in a document, «status» the condition of a user that can be displayed to the user's contacts to communicate whether the user is currently online and available, offline and unavailable etc. [11].

Using as a functional word to indicate presence in, on or near – the preposition “at” now means: an action aimed at online communication with a particular person or brand, especially on Facebook or Twitter. The word stream in a social network means a constantly updated mass of information, photos, images, videos and other content on social networking sites such as Twitter, Facebook and LinkedIn. Previously, the word spam (spam) implied canned meat product, made mainly from ham, a new meaning: unwanted messages, most often advertising content, sent via e-mail, or, more recently, sent out like junk in social networks. The phrasal verb check-in (register) means the act of reporting your presence to a receptionist - usually at an airport or hotel. In connection with the development of social networks such as Instagram and Facebook, the word has acquired a new meaning that has not yet been fixed in the dictionary, namely, the use of one or several social networks to tell where you are at a certain moment of your life.

The influence of the Internet and its extremely popular social networks on our vocabulary cannot be overestimated. Indeed, if we heard the following sentences ten years ago, we probably would not understand their meaning: “*I can surf the net now because my mouse is working well!*” “*You cannot post on my wall as my profile is limited.*” Nouns and verbs that were once so familiar have acquired completely new “online” meanings without losing their original definition.

As a result of the study, we conclude that extensions are found mainly in the nominal parts of speech, most of all in nouns, then in verbs and adjectives. For example: «wall» - as a part of the building and «wall» – social media aggregator platform to create social media collection of events, it is a widget on a website; «spam» - tinned meat in the past and the use of electronic messaging systems to send out unrequested or unwanted messages usually advertising something. Examples of verbs expanded their meaning: a well known «to google» derived from the name of company to the meaningful lexical unit, present days used when speaking about research using Google searching engine; the word «search» itself, today is used to speak about online. An example of adjectives with generalized meaning: «viral» used to mean something caused by a virus, however these days the meaning derived to something that is becoming very popular; «public» and «private» associated

with something belonging to, or concerning the people as a whole or by the community at large and the definition of private is something that belongs to or is used by only a limited few, or information available only to a limited number of people and not publicly shared. These days in social networking or even educational websites and databases these words characterize access type «open» and «closed» correspondently.

When expanding the meaning of the word, they move from group to group, for example, from common vocabulary to special vocabulary and, conversely, from special vocabulary to common vocabulary. The second process is more common in the communicative field of electronic education that we are studying. Words originally used in the professional environment of IT and programming specialists or among educational specialists are becoming common, as they are spread through their frequent use both in classrooms when communicating with students and in electronic media, for example, in virtual educational environments, learning platforms, webinars, MOOCs etc. Further, the terms and special vocabulary fall into the chat rooms of students with teachers, blogs, social networks, gradually becoming common vocabulary. For example: brainstorming, bilingual, critical thinking, creative thinking, educational technologies, motivation, flexibility, formative and summative assessment, inclusion, testing, taxonomy and others.

The process of meaning expansion occurs in some terms. For example terms from ecological science «ecological», «community», «predator» and «environment» are used in educational sphere as ecological approach, classroom community, school community, predatory magazines, learning environment, classroom environment, virtual environment. Terms transferring from IT sphere into teaching: podcast, searching engine, MP3, PDF, 3D, virtual, online, offline, synchronous, asynchronous etc. Teaching terms from other spheres e.g. «management» - classroom management, LMS (learning management system); «strategy» – learning strategies, teaching strategies; «case» – case study method; «project» - project technology, project based learning;

In connection with the new trend of educational process gamification, to make it interactive and entertaining some terms expanded their meaning and these days actively used in the educational context, for example: «animation» - animated stories; «quest» quest technology; «virtual» virtual classroom; «challenge» learning challenge etc.

Extra linguistic factors affecting semantic changes and their semantic nature are not always the same. If in the expansion of meaning the main role is devoted to socio-historical factors, then the transfer of value is difficult to associate with social factors. On the other hand, one of the factors of expansion or narrowing of values consists in the influence of language contacts, and this factor does not manifest itself in the transfer of values. Also, we believe that in the specific e-education communicative environment being studied, the main extra-linguistic factor is technical progress and the rapid development of information-communicative and digital technologies introduced into the educational process. Such an active interaction of two communicative contexts such as ICT and the education sector was the impetus for the development of vocabulary in this area, namely, professional words and terms, as well as their popularization, firstly among teachers and students, and then other communicants who are indirectly related to e-education. It is this fact, the popularity of purely professional vocabulary and terms among the colloquial vocabulary functioning in common speaking is a semantic feature of the English electronic education terms.

Extralinguistic factors affecting semantic changes bring together the expansion and contraction of meanings. In other words, the expansion and contraction of values are different sides of the same phenomenon. Therefore, the expansion and contraction of values must be considered in conjunction. Semantic word changes enrich the vocabulary of the language. Therefore, this issue should be given special attention when analyzing the enrichment of the language vocabulary at the expense of internal means.

CONCLUSION

Based on the abovementioned analyses, results and discussion, the following conclusions can be drawn. The lexical meaning of a word is the content of a word, which reflects in consciousness an idea of an object, a property, a process, or a phenomenon. The dictionary of any “living” language is changing every day and updated with new lexical meanings for a long time to us known words. It is common for a word to have more than one lexical meaning.

We could even say that the more often a word is used in everyday life, the more values it has. There are many reasons why words change their lexical meaning. One of the main ones is the very nature of the language, which implies the acquisition of words by new meanings depending on the life situations in which they are used. Also, words change the lexical meaning under the influence of cultural and sociocultural changes in society.

There are such trends of changes in the lexical meaning of the word as: extension of meaning or generalization, narrowing of meaning or specialization, elevation of meaning or amelioration, degradation of meaning or pejoration. The extension of meaning or generalization studied in this article means the extension of a series of words with the same lexical meaning means that the word originally had only one lexical meaning in the language and was used in a narrow sense, but now it has a broader meaning and more than one lexical meaning, it has become more frequently used in speech.

Social processes as well as technological innovations in recent years have led to many language transformations. Most actively, new forms of learning and social relations are manifested in semantic changes to which the expansion of the meaning of the word applies. There are a number of semantic transformations associated with the actualization or deactualization of values. Expansion of meaning can occur not only in nouns, but also in verbs and adjectives as illustrated by the examples above. Also, the expansion of meaning occurs in terms. Moreover, a series of words expands its meaning in phrases. The process of expanding the meaning allows you to see and evaluate important technological, scientific, educational and social trends and events that occur in our days, affecting, in turn, changes in the vocabulary of modern English. Also, the observed changes allow us to assess the degree of influence of extra-linguistic factors on the development of special vocabulary in a particular communicative environment.

REFERENCES

- 1 Shmelev D. N. *Ways of nomination in modern Russian*. Moscow, 1982. p. 552
- 2 Sternin I.A. *The semantics of the word research methods*. Yaroslavl, Sources, 2013, p. 20-21
- 3 Shmelev D.N. *Modern Russian language: Vocabulary*. Moscow, KomKniga, 2006, p. 78
- 4 Apresyan Yu.D. *Languages of Russian culture: Eastern literature of the Russian Academy of Sciences*. Selected Works. Moscow, 1995, Vol. 1: Lexical semantics p.183
- 5 J.D. Belyaeva. *Peculiarities of the process of semantic derivation in the terminological lexics of the Russian language of the latest period*. Retrieved in July 10, 2019 from <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-protssesa-semanticheskoy-derivatsii-v-terminologicheskoy-leksike-russkogo-yazyka-noveyshego-perioda>
- 6 Merriam – Webster dictionary. Retrieved in July 15, 2019 from <https://www.merriam-webster.com/dictionary>
- 7 Etymological encyclopedia. Retrieved in July 15, 2019 from <https://www.etymonline.com/search?q=tagging>
- 8 Wikipedia online encyclopedia. Retrieved in July 15, 2019 from <https://en.wikipedia.org/wiki/Tag>
- 9 Context reverse online dictionary. Retrieved in July 15, 2019 from <https://context.reverso.net/translation/english-russian/tagging#>
- 10 Urban dictionary. Retrieved in July 15, 2019 from <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=recommended>
- 11 Multitran online dictionary. Retrieved in July 15, 2019 from <https://www.multitran.com>

12 Bas Schnater. *Defining fan engagement*. Retrieved in July 10, 2019 from <https://www.linkedin.com/pulse/defining-fan-engagement-bas-schnater>

Д.О. Осокина

Мағынаны кеңейту-электрондық білім берудің ағылшын терминдерінің семантикалық ерекшелігі

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

Мақалада қазіргі ағылшын тілінің лексиконында болатын негізгі семантикалық процестердің бірі – сөздің мәнін кеңейту қарастырылады. Бұл жұмыста автор Электрондық білім беру саласындағы кейбір ағылшын терминдерін қарастырады, олар мәnnің кеңейуі ретінде әртүрлі контексте қолданыла бастады. Мағынаның кеңейуі үрдістерінің сырт көздік айқындығына қарамастан зерттеу керек семантикалық түленудің әлі бір қатар түрі бар. Бұл зерттеу нәтижелері ағылшын тілінің сөздік қорының өзгеруіне әкеліп соғатын маңызды технологиялық ғылыми, білім беру саласы мен әлеуметтік тенденциялар мен құбылыстарды анықтап, бағалауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде сөздің мәнін кеңейту процестері анықталып, талданды, сондай-ақ мағынаны кеңейту процестеріне тікелей әсер ететін лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар ұсынылды. Бұл зерттеу электрондық білім беру саласындағы көптеген белгілі ағылшын терминдерінің жоғарыда аталған процестің - жаңа мәндерді пайда болу салдары ретінде қалыптасқанын дәлелдейді. Берілген мақаланың сферасы болып семантикалық өзгерістің үш формасы табылады: мағынаның кеңейуі, мағынаның тарылуы және лексикалық мағынасын қайта қарастыру. Берілген жұмыстың мақсаты жаңа терминдердің пайда болуына әкеліп соғатын сөздің лексикалық мағынасының өзгеру тенденцияларын анықтау.

Д.О.Осокина

Расширение значения – семантическая особенность английских терминов электронного образования

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

В статье рассматривается один из основных семантических процессов, происходящих в лексиконе современного английского языка – расширение значения слова. В этой работе анализируются некоторые английские термины в области электронного образования, которые стали использоваться в различном контексте как следствие расширения значения. Сферой данной статьи являются три формы семантических изменений: расширение значения, сужение значения и переосмысление значения. Целью данной работы является выявление основных тенденций изменения лексического значения слова, которое приводит к формированию новых терминов. В этом исследовании были определены и проанализированы процессы расширения значения слова, а также предложены лингвистические и экстралингвистические факторы, которые оказывают непосредственное влияние на процессы расширения значения. Это исследование доказывает, что многие известные английские термины в области электронного образования сформированы как следствие вышеупомянутого процесса – приобретения новых значений. Несмотря на кажущуюся очевидность того, что стоит за процессами расширения значения, существует ряд семантических преобразований, которые следует изучить. Эти результаты позволяют выявить и оценить важные технологические, научные, образовательные и социальные тенденции и события, которые происходят в наши дни, влияющие, в свою очередь, на изменение словарного запаса современного английского языка.

ӘОЖ 81'367 = 512.122

Б. Сағындықұлы

филология ғылымының докторы, профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы. e-mail: kasabek65@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНТАКСИС САЛАСЫНЫҢ САРАЛАНУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Мақалада қазақ тілі синтаксисінің салалық түрлері айқындалады. Мақала авторы қазіргі қазақ тілінің салалануындағы өзгешеліктерді сөз етіп, синтаксистегі жаңаша көзқарастарды жинақтайды. Автор синтаксистік құрылыста қарастыруғы болмайтын бірліктерді санамалап көрсетеді. Синтаксистік еңбектердің соңын ала берілетін «төл сөз, төлеу сөз, автор сөзі» сияқты бірліктердің пунктуациялық және стилистикалық тұрғыдан зерделенуін жөн санайды.

Мақалада синтаксис салаларының терминденуі барынша тиянақталады. Бұл бағытта автор А. Байтұрсынұлынан бастап С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Т. Қордабаев, Р. Сыздықованың ғылыми тұжырымдарын алға тартады. Нәтижесінде, синтаксис саласының сөзтұлға, сөз тіркесі, сөйлем, орамды сөйлем, өрнекті сөйлем сынды түрлерін орнықтыру ұсынылады.

Түйін сөздер: грамматика, синтаксис, сөзтұлға, сөз тіркесі, сөйлем, көп компонентті сөйлемдер, құрмалас сөйлем, орамды сөйлем, өрнекті сөйлем, мәтін.

КІРІСПЕ

Кез келген тіл білімінің, оның ішінде қазақ тіл білімінің, синтаксис саласы барынша ғылыми зерделеуден өткен болып саналады. Бірақ қоғамдағы жаңа үдерістер бұл бағытта да соны пікірлердің пайда болғандығын көрсетті. Кейінгі жылдары баспа бетінен шығып, қолымызға тиген алғашқы тілші ғалымдарымыздың еңбектерінде синтаксис саласына қатысты тың тұжырымдар кездесті. Сондықтан да мақалалық дәрежедегі еңбек аталған ой-тұжырымдарды екшеп, кәдеге жарар тұстарын қайта пайымдауды көздейді.

Еңбек барысында орыс және қазақ тілші ғалымдарының теориялық ұсыныстары жетілдіріліп, қазақ тілі синтаксисіндегі жаңа саласын түзудегі белгілері көрсетілді. Тақырыптың өзектілігін жаңа синтаксис саласының пайда болуынан іздеген дұрыс. Мұндай тұжырым нақты ғылыми әдістердің, сұрыптау мен сараптаудың, сандық және сапалық талдаудың, оң әсерін тигізуінен кейін ғана нәтижелі болғанын ескерткіміз келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кешегі күнге дейін, тіпті онан кейінгі біраз уақытта қазақ грамматикасының, жалпы түркі тілдері грамматикасының мәселелері орыс тіл біліміндегі теорияларға негізделіп отырды. Грамматика ілімінің салалануы да орыс тіл ғылымының ұсыныстарымен өрбіді. Грамматикалық ілімді морфология мен синтаксис деп айқындауда әлемдік тілдердің ауқымындағы тұжырымдарға қанықтық десек те, олардың ішкі салалануында барынша дағдарыста қалып қойдық. 1954 жылғы шыққан «Орыс тілі грамматикасы» еңбегі ең алғашқы орыс грамматикаларының заңды жалғасы екендігіне дау жоқ (1757 жылғы М.В.Ломоносов грамматикасы және онымен аттас 1802-ші жылғы «Ресей грамматикасы»; 1831 – А.Х.Востоков; 1852 – И.И.Давыдов еңбектерін тілге тиек етіп отырмыз). Оның үстіне еңбек авторларының айтуынша, «Она является первым опытом построения на научных основах общедоступной нормативной грамматики». Бірақ аталған еңбектің соңғы тарауына синтаксис іліміне мүлдем қатысы жоқ «төл сөз, төлеу сөз және автор сөзі» ұғымындағы құрылымдар енген. Дәл осындай тарауларды нысан ету 1967 жылғы алғашқы «Қазақ тілінің грамматикасында» да, жаңа ғасыр басында шыққан «Қазақ грамматикасында» да айна-

катесіз сақталған. Олардың синтаксистік бірлік болып табылудан гөрі, мәтін лингвистикасының талаптарын қанағаттандыратын құрылым екені анық. Алғашқы грамматиканы негіздеушілердің пікірі де осы тұжырымнан алшақ емес.

Біріншіден, аталған құрылым терминдерінің өзі синтаксистік ұғымға жауап бермейді: «прямая речь; косвенная речь; несобственно-прямая речь». «Сөйлеу, орысша речь, говорение – адамның тілдік амалдар арқылы пікір, ой білдіру әрекеті. Сөйлеу анатомиялық мүшелердің қатысуымен іске асқанымен, негізінен, адамның психикалық қабілетіне, қоғамдық пікір алмасу тәжірибесіне сүйенеді» [1, 267]. Яғни, сөйлеу – психология ілімінің нысаны. Екіншіден, ғалымдар мұндай сөйлеу бірліктерін айырықша стилистикалық мәнге ие құрылым деп танытқан. Бір анықтамаға жинақтай айтсақ, «Несобственно-прямая речь – это сложный прием передачи чужой речи, не только соединяющий в себе особенности прямой и косвенной речи, но и обладающий своими специфическими чертами. Так же, как прямая речь, несобственно-прямая речь сохраняет, полностью или частично, лексические, фразеологические и синтаксические особенности речи говорящего лица; но синтаксически она может совершенно не выделяться из авторской речи. С другой стороны, в несобственно-прямой речи, так же как и в косвенной речи, выдерживаются правила замены личных форм местоимений и глаголов» [2, 430]. Үшіншіден, сөйлеуді жеткізетін құралдарды (төл сөз, төлеу сөз және автор сөзі) синтаксис нысаны ретінде қарастырған жағдайда, еңбектің синтаксис саласының басталуының өзі сөйлеуге негізделуі керек еді. Бұл орайда А.Байтұрсынұлы озық тұр. Ғалым бастауыш мектепте балаларды оқытудың бірінші бөлімін «сөйлеу мен сөйлемді, сөйлем мен сөзді, сөз бен буынды, буын мен дыбысты танытады» деп айғақтайды [3, 14]. Біздің байқауымызда, төл сөзді, төлеу сөзді және автор сөзді құрылымдардың мән-мағынасы пунктуациялық ілімде ашыла түседі де, стилистикалық талдамда шарықтау шегіне жетеді [4].

Заман ағымына қарай өркендеуді ойласақ, қазақ тілінің табиғатымен үйлесетін өзіміздің грамматикалық құрылысымызды жинақтап алу қажет-ақ. Әрине, бұл мәселе осыған дейін айқындалған теориялардан алшақтау емес. Керісінше, тарихи тұрғыдан тамыры терең тұжырымдарды арқау ете отырып, қазіргі сұраныстарды қанағаттандыру болып табылмақ. Қазақ тіл білімінің синтаксис саласы 1990 жылдардың ішінде барынша жанданды. Бұл уақыт егемен елдің енді ғана кең тыныс алып, барын түгендеп, жоғына іздеу салған уақыт еді. Синтаксис ілімін зерделеуші қазақ ғалымдары бұл тұста да өздерінің көрші ел әріптестерінен көш бойы озып кетті. Синтаксис тек қана екі (үш) салаға бөлінеді деген тәмсілге тосырқай қараған аға буын ғалымдарымыз салаішілік саралауларды тағы бір қырынан танытты. Мәселен, Ә.Аблақов, С.Исаев, Е.Ағманов авторлығындағы «Сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі» деген еңбек оқулық ретінде 1996 жылы жарық көрді. Оқулық ретінде ұсынылса да, ғылыми тұжырымдарға бай еңбек авторлары «сөз тіркесіне» дейін де синтаксис саласының болатындығын там-тұмдап жеткізді. Әсіресе, кез келген толық мағыналы тілдік бірліктердің сөз тіркесінің жеке материалы болатындығы анық жазылды. Әрі олардың байланысу формалары нәтижесінен басқа бірлік (сөз тіркесі) құрайтыны дәлелденді. Ал ондай саланың, шын мәнінде бар екендігін оқу құралына енгізген Б.Шалабаев еді: «Синтаксис күрделі, сан қырлы деңгейлі болып келеді, өз ішінде күрделілігі әр түрлі объектілерді біріктіреді. Өзара бағынышты қатынаста болып келетін объектілер мыналар: толық мағыналы сөз бен оның формасы (Біздіңше, сөзтұлға синтаксисі); сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық» [5, 154]. Ғалымның өзінің негіздеуінде «жай сөйлем, құрмалас сөйлем» сөйлем синтаксисіне енеді де, «күрделі синтаксистік тұтастық» мәтін синтаксисі деп аталып, синтаксистік саланы тиянақтайды.

Біздің байқауымызда, күні кешеге дейін және кешегі КСРО ықпалындағы мемлекеттерде синтаксис ілімін салаландыру мәселесі бір орында тоқырап қалған іспетті. Бұл, бәлкім, алдыңғы қатарлы ғалымдар көзқарасына қарсы келмеудің жолы да шығар. Мүмкін, қоғамдағы қатынастардың өзі жаңаша саралауға алып келген болар. Әйтеуір біз ақтарған және ең алғашқы ғылыми тұжырым деп саналатын орыс тілінің білімпаздары да

синтаксисті «сөз тіркесі» және «сөйлем» синтаксисі деп тұжырымдайды. Тіпті, сөйлемнің өзін екіге (жай және құрмалас) бөліп уағыздайды. Орыс тіл білімінің көрнекті өкілдері және алғашқы қарлығаштары саналатын А.А.Шахматов (Петербор университетінде оқыған дәрістері (1916) тек 1925-27 жылдары жарық көреді) пен В.В.Виноградов (1954, 1960 жылғы «Орыс тілінің грамматикасы») пайымдаулары сөз тіркесі мен сөйлем дәрежесіндегі бірліктерді бір-бірімен салыстыру, өзара талдау арқылы ғана өрбіген. Әрине, бірін-бірі сабақтастыра жүргізілген тұжырымдар орыс синтаксисінің кейіннен ғылыми негізде дамуына әкелді. Бірақ орыс тілінің алғашқы грамматикасында (1954) сөз тіркесінің синтаксис нысаны ретінде қарастырылмағанын байқауға болады. Тегі, ол уақыт орыс ғалымдарының бұл ілімнің әлі де болса толықтыруды қажет ететін тұстарын пісіп-жетілдіре алмаған кезеңі болса керек.

Солай бола тұра, орыс тілі синтаксисін салаландыру мәселесі 1970 жылдардың ішінде қозғалды. В.А.Белашапкина тұжырымын толық дәйектейік: «Вместе с тем сам синтаксический уровень организован так сложно, включает такие разные по своей устроенности объекты, что возникает вопрос о том, одинаковы ли эти объекты, не связаны ли они иерархическими отношениями и следовательно, **нет ли оснований выделять несколько уровней синтаксической системы языка.**

Разные научные направления и концепции дают разные перечни синтаксических объектов. Наиболее очевидными и бесспорными являются следующие: словосочетание, простое предложение и сложное предложение. Объектами синтаксиса являются также **слово и форма слова...**» [6, 6].

Сөз және оның тұлғалануы арқылы байланыстан сөз тіркесі синтаксисінің нысаны анықталатыны рас. Сонымен қатар синтаксистің бастапқы сатысында пайда болатын әр алуан қызметтер (сөздердің байланысу түрлері; сөздерді байланыстырудағы амал-тәсілдер; тілдік тіркестер) оларды басқаша арнада қарастыруға итермелейді. Бұл бүгінгі күні қазақ тіл білімі үшін кәнігі қызметке айналған, әрі әбден зерделеуден өтіп танылған «сөзтұлға синтаксисі» екендігі анық.

Оның үстіне қазір қазақ тіл білімі үшін «сөз тіркесінің байланысу амалдары, сөз тіркесінің байланысу формалары» деудің теориялық та, практикалық та маңызы жоғалған. Мұны сөз тіркесіне берілген анықтамадан-ақ аңғаруға болады: «Сөз тіркесі - әрқайсысы дербес лексикалық мағынаға ие екі сөздің немесе бірнеше сөздер түйдегінің өзара сабақтаса байланысқан тобы. ...Демек, толық мағыналы сөздер мен көмекші (көмекші етістіктер, көмекші есімдер, септеулік шылаулар) сөздердің тіркесі – түйдекті тіркестер; *темір жол, аяқ киім, еңбек кітапшасы, ат қора* тәрізді белгілі бір заттың атауына айналған номинативті тіркестер; *қос өркешті, ақ қасқа, он тоғыз, бір жүз жиырма* тәрізді күрделі сөздер; *оймақ ауыз, жүрек жұтқан, су жүрек, ала аяқ* тәрізді фразеологиялық тіркестер; сондай-ақ, *ана мен бала, сабырлы да салмақты* тәрізді салаласа байланысқан тіркестер сөз тіркесінің қатарына жатпайды» [7, 364]. «Сөз тіркесінің қатарына жатпайтын» бірліктерді қай сатыда қараудың жауабы осы болса керек. Мұндайда сөз тіркесі синтаксисінің ауқымына бағыныңқы сыңардың сипаты; оның жалаң және күрделі болып келетін құрамдық түрі мен басыңқы сыңардың қызметінен анықталатын есімді және етістікті түрі енетіні айқындалады.

Қазіргі қазақ тіл білімі үшін сөйлем синтаксисі де барынша тиянақталып, оның жай және құрмалас түрлері әбден орнықты. Тек құрмалас сөйлемнің көп құрамды түрлері болып танылған құрылымдар мәселесі қайтадан алдымыздан шықты. Жалпы, мұндай құрылымдар өткен ғасырдың 30-жылдарында көрініс тауып, 1970 жылдар ішінде жан-жақты танылып болған еді. Әрі «құрмалас сөйлемнің көп компонентті» түрі ретінде ғана көрсетіліп жүрді. Тек 2002 жылғы «Қазақ грамматикасы» авторларының түйіндеуімен жеке түр ретінде бөлектенді. Онда А.Байтұрсынұлының тұжырымдауындағы сөйлемдер тізбегі тартылып, олардың өрнекті сөйлемдер деп танытқаны айтылды. Тек өкініштісі, ондай құрылымдарды сол атаудың астына жинақтау мақсаты қойылмады [8, 724]. Біздің ойымызша, А.Байтұрсынұлының айтқанына қайта оралып, қазіргі аталымдағы «көп құрамды құрмалас» түрлерін «өрнекті сөйлемдер» емес, «орамды сөйлемдер» деп жаңғырту қажет. Бұлай болған

жағдайда екі түрлі сұраққа жауап табар едік те, нәтижесінде жаңа синтаксис саласы пайда болар еді: 1) ол сөйлемшілік сыңарлардың кемі үш жай сөйлемдік компоненттерден тұратын құрылымдарды қамтыр еді (үш жай сөйлемдік сыңарлар дегеннің өзі шартты, себебі жеке сыңарлар қызметінде құрмалас сөйлемдік бірліктер де көп кездеседі); 2) мұндай байланыстағы құрылымдардан мағыналық қатынасты іздеуден арылар едік. Себебі көп сыңарлы құрылымдардағы мағыналық қатынас көбіне әр алуандыққа негізделеді, ал бірыңғай қатынасты мағыналық қатынас жоққа тән. Біз мұны аралас құрмалас сөйлемнің мағыналық қатынасын айқындауда байқағанбыз. Аралас құрмалас сөйлемнің әрыңғай қатынасты түрінің он алты түрін ажырата алған едік. Шынтуайтқа келгенде, мұндай көп мағыналық қатынасты құрылым тілдің көркейген, әрі жүйеленген заңдылығын көрсетпесе керек. Мәселен, 1930 жылдардың аяғындағы зерттеулерде сабақтас құрмаластың түрі – он үш; салалас құрмаластың жалғаулықсыз түрі – он бір, ал жалғаулықты түрі сегіз деп жүйеленген болатын. Бұлардың барлығы екі құрамды құрмалас сөйлем түрлеріне қатысты түрленулер еді. Егер қазіргі уақытта көп құрамдылар сапынан мағыналық қатынасты іздейтін болсақ, осындай шұбартпалыққа салынарымыз анық.

Синтаксис саласын осы айтқандармен тиянақтай салуға ерте. Жоғарыда тұжырымға тартылған «Қазақ грамматикасы» бұл мәселеге арнайы тоқталған: «Өзара қарым-қатынас жасау процесінде белгілі бір мазмұн, ой, идея, пікір жеке сөйлеммен беріліп қоймай, көптеген сөйлем топтары арқылы беріледі. Ол сөйлемдер бір-бірімен байланыссыз, қалай болса солай ретсіз емес, мағыналық жағынан тығыз жымдасып, белгілі бір сүбелі ойлар төңірегінде топтасып тұрады. әрбір жеке сөйлем оқшауланып қалмай, осындай күрделі бірліктердің біріне қатысты болып келеді» [8, 735]. Яғни, қарым-қатынас жасаудың құралы тек сөйлемдер ғана емес, одан де үлкен бірліктер атқара алады. Бұл өзі синтаксиске тән заңдылықтарға бағынған. Мәселен, сөз тіркесі сөз тұлғаларын материал етсе, жай сөйлем сөз тұлғалар мен сөз тіркесін материал етеді. Құрмалас сөйлемдер құрамындағы жай сөйлемдік бірліктер арқылы көрініс табады. Ал бұлар өз кезегінде орамды сөйлемдердің материалы болады. Бір ескеретін жайт, орамды сөйлемдер құрамындағы құрылымдар жеке-жеке сөйлемдік талаптарды игерген құрылымдар, бірақ бірбүтін бірлік ішіне енген құрылымдар. Жай сөйлем, құрмалас сөйлем атаулылар қалай жеке бірлік саналса, орамды сөйлемдер де солай жеке синтаксистік бірлік болып табылады.

Келесі бір синтаксистік бірлік, «Қазақ грамматикасында», күрделі синтаксистік тұтастық деп аталыпты. Оны жоғарыда мәтін синтаксисі (Б.Шалабай) деген атау астарына жинақтағанбыз. Қазақ синтаксисінің қалыптасу, даму тарихына көз жіберсек, мұндай бірліктердің «өрнекті сөйлемдер» аталғанына куә боламыз. А.Байтұрсынұлы, біріншіден, мұндай бірліктерді «Тіл – құрал» еңбегінде емес, «Әдебиет танытқыш» еңбегіне тартыпты. Екіншіден, жоғарыда айтылған «Өзара қарым-қатынас жасау процесінде белгілі бір мазмұн, ой, идея, пікір» - сөйлеудің нәтижесі. Ғалым әуезділіктің басты шарты ретінде сөйлеуді таниды және «сөйлеу әуезділігін» «түрлі сөздердің үндері орайласып, ұнамды құрылуынан» іздейді. «Сөздің кестесін келтіріп айту деген сөз, Абайдың «тілге жеңіл деген сөзі, бұлардың бәрі сөйлеу әуезділігіне тиісті сипат туралы айтылған сөздер. Сөз кестесі келсе, құлаққа жағымды болады. Құлаққа жағымды болуы әуезділік болады. Сондықтан да ондай сөздердің сөйлемдері өрнекті сөйлемдер деп аталады. ...өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, яғни ішіне кіретін сөйлемдер қанша көп болғанмен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады» [3, 295]. Демек, өрнекті сөйлемдердің кейінгі көрінісі – күрделі синтаксистік тұтастық. Күрделі синтаксистік тұтастықта (бірлік, тұтасым) болатын ішкі мағыналық үйлесім А.Байтұрсынұлында «оралым» атауымен бекітіліпті. Қалай болғанда да, ақиқатқа жүгіне отырып, синтаксистік бірліктің орысша (сложное синтаксическое целое) аудармасын емес, тарихи атауын қайтарған жөн. Тарихи атаудың бірден орныға қалуы мүмкін де емес. Бірақ қазақ тіл біліміндегі көріністерін ғылыми қауымға жеткізу парыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі танымдағы күрделі синтаксистік тұтастық атауына дейін әр алуан аталымдар болды. Оларды тағы бір анықтап алған артық болмайды. Әрі алғашқы, әрі терминдік, әрі ғылыми негіздісі А.Байтұрсынұлының ұстанымындағы «өрнекті сөйлемдер». Онан кейінгі ғалымдар пікірлерінде мағына-мақсаттық ұғым жақын болғанымен, терминдену тұрғысынан басқаша жеткізеді. Хронологиялық тізбесін сақтай отырып, дәйекке тартайық [9]. С.Аманжолұлы: «Таптық сана арқылы пікірін, қоғамдық мақсатын білдірген сөйлем тізбегін шумақ я сөйлеу дейміз» - деп анықтаса, Н.Сауранбаев: «Длиноталар бірнеше жай сөйлемдерден де, я сөйлемдердің бірнеше тіркесінен де құрала береді» - дейді. Ал Т.Қордабаевтың «Сыртқы құрылысы жағынан алғанда ол міндетті түрде сөйлемдер тіркесінен құралады. Осы сыртқы құрылысына қарап, бұл категорияны шартты түрде болса да әзірше сөйлемдер қосындысы деп те, сөйлемдер шоғыры деп те атауға болар еді» дегені өз алдына бір төбе де, Р.Сыздықованың поэзиялық шығармаларды тұжырымдауы мүлде бөлек: «Абай шумақтарын тануда негізгі белгі ұйқас емес, керісінше, Абай ұйқас тұтастығының рөлі шумақтан гөрі, тирадалар құруда күшті сезіледі. Абай шумақтары ритмико-интонациялық единица болумен қатар, мазмұны біртұтас синтаксистік единица болуды негізгі шарт етіп ұстайды». Міне, сонау 1932 жылдан бастап, кешегі 1970 жылға дейінгі аралықта күрделі бір бірлік осындай жолдар арқылы танылды.

Қорыта келгенде, қазақ тілі синтаксисінің өсу, даму тенденциясы барынша қарқынды. Әрі қазақ тілі ғалымдарының қай кезеңде болмасын өздерінің көрші ел әріптестерінен әлдеқайда озық пайымдауларға ие болғандығын байқаймыз. Ал қазіргі қазақ тілінің синтаксисі біртұтас синтаксистік жүйе ретінде танылып, ішкі салалық бөліністерінің ара салмағы ажыратылғаны дұрыс-ақ. Жоғарыдағы ой-тұжырымдар синтаксис саласының сөзтұлға синтаксисі, сөз тіркесі синтаксисі, сөйлем синтаксисі, орамды сөйлемдер синтаксисі және өрнекті сөйлемдер синтаксисі болып келетінін айғақтайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Фирма «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 бет.
- 2 Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1954. – 444 стр.
- 3 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 бет.
- 4 Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1991. – 128 бет; Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: «Санат» баспасы, 1995. – 144 бет; Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: «Білім» баспасы, 1994. – 128 бет.
- 5 Хасанова С., Әбдіғалиева Т., Қасабекова Қ., Шалабаев Б. Кестелі грамматика. – Алматы: «Ана тілі», баспасы, 1995. – 208 бет.
- 6 Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: Издательство «Высшая школа», 1977. – 248 стр.
- 7 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 509 бет.
- 8 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 бет.
9. ІУ жылдық тіл кітабы. Жазған бригада. Басқарған Аманжолұлы С. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1932. – 108 бет; Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. Алматы: ҚазССР Ғылым академиясының баспасы, 1948. – 86 бет; Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері (ХУ-ХУІІІ ғасырлар материалдары бойынша). Алматы: «Ғылым» баспасы, 1964. – 244 бет; Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1970. – 176 бет.

Б.Сагындыкулы

К вопросу о дифференциации синтаксических разделов казахского языка

Павлодарский педагогический университет,

г.Павлодар, Республика Казахстан

Статья посвящена особенностям развития современного казахского языка. Автор обобщает новые взгляды на синтаксическую науку (с позиций автора прямая речь, косвенная речь, несобственно-прямая речь не являются строительными элементами синтаксических конструкций), раскрывает характерные признаки разделов синтаксиса казахского языка.

На основе взглядов А.Байтурсынова, С.Аманжолова, Н.Сауранбаева, Т.Кордабаева, Р.Сыздыковой автор определяет дифференциальные признаки каждого раздела, выявляет их терминологический ресурс. Подводя итоги, автор статьи предлагает новую типологию синтаксических единиц: а) синтаксис словоформы, б) синтаксис словосочетания, в) синтаксис простых и сложных предложений, синтаксис предложений многочленной структуры (орамды) и синтаксис сложного синтаксического целого (өрнекті).

B.Sagyndykuku

Revisiting the differentiation of syntactic sections of the Kazakh language

Pavlodar pedagogical University

Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the peculiarities of the development of the modern Kazakh language. The author generalizes new views on syntactic science, from the author's point of view, "direct speech, indirect speech, non-direct speech" are not structural elements of syntactic constructions of and reveals the characteristic features of sections of the syntax Kazakh language.

Based on the views of A. Baitursynov, S. Amanzholov, N. Suranbayev, T. Kordabayev, and R. Syzdykova, the author defines the differential features of each section and identifies their terminological resource. Summarizing, the author proposes a new typology of syntactic units: a) the syntax of word forms, b) the syntax of a phrase, in) the syntax of simple and compound sentences, syntax of sentences consisting of structures and syntax of the complex syntactic whole sentence.

УДК 811.161.1, 367

З.П. Табакова¹, Р.А. Филимонок²

¹д.ф.н., профессор, Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: ztabakova@yandex.ru

²магистрант, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: roman_filimonenko@mail.ru

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «СТРАХ» В ПРОИЗВЕДЕНИИ
Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО «БЕДНЫЕ ЛЮДИ»**

Статья посвящена исследованию одного из фрагментов эмоциональной картины мира – концепту страх. В качестве материалов для исследования взято произведение русской классической литературы «Бедные люди» Ф.М. Достоевского. Исследование проводится с позиций антропоцентризма. Целью исследования является определение способов выражения базового концепта страх. Анализ текстов показал, что концепт страх вербализуется через лексику, грамматические формы слов и дискурс текста. Важную роль выполняют прагматические функции глаголов. В исследовании применяется методология лингвистического анализа художественного текста. Итогом исследования является описание контентов концепта страх в анализируемом художественном тексте..

Ключевые слова: репрезентация, коннотация, антропоцентрическая парадигма, концепт страх, градация, градуальность.

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистике одной из первостепенных задач является исследование природы концепта. Изучение концепта как лингвистического явления требует терминологического определения концепта, анализ его в структурно-семантическом аспекте, выделения типов концептов и сопоставительного анализа его семантики. Базовым контентом любого концепта является его логическое содержание, то есть понятие слова. Как и любой языковой знак концепт не является статической единицей, он подвержен изменениям в процессе коммуникации. Речевые преобразования концепта приобретают признаки постоянства, закрепляясь в виде контентов ментальности в языке. Этот аспект концепта наиболее активно изучается в лингвокультурологии. Лингвокультурологический подход относит к числу концептов семантические образования, отражающие менталитет языковой личности определенной этнокультуры.

Эмоциональная языковая картина отражает один из способов концептуализации действительности и определяется как совокупность эмоциональных представлений, понятий, концептов, при вербализации которых формируются сложные смысловые образования, обладающие определенной структурой. Как известно, свойственный русскому языку способ концептуализации действительности универсален и национально специфичен одновременно, что проявляется в репрезентации эмоций в речи. Особенность эмоциональной картины мира связана с человеком и с его оценкой в процессе осознания и переживания действительности. Антропоцентричность эмоционального концепта *страх* обуславливает актуальность его научного исследования.

Концепт *страх* является одним из базовых концептов русской культуры. Этимология слова, культурный фон концепта прослеживаются, например, в словаре Ю. С. Степанова «Константы» [1, 671]. По мнению учёного, концепт *страх* принадлежит сознанию и включает чувственно-волевые и образно-эмпирические характеристики. Таким образом, семантика концепта содержит не только логическое представление о предмете, но включает и аксиологическое его восприятие. Ю. С. Степанов указывает на близость семантической структуры концепта *страх* с концептом *тоска*, в котором отмечает признаки: «стеснение», «давление», «натиск», соответствующих латинскому «angor» – стеснение, сжимание» [1, 671]. Волостных И.В. относит концепт *страх* к «эмоциональным концептам». Эмоциональные концепты, по мнению ученого, формируются благодаря лексическим средствам языка [2, 10].

Страх как отрицательная эмоция вызывает неприятные чувства, способные вызвать у человека физическое ощущение стеснения, невозможности пошевелиться, продолжительное состояние страха способно вызывать паралич или панику. Чувство страха является ответной реакцией организма на происходящее в реальности, но это чувство может быть и продуктом воображаемых возможных событий. Но и в этом случае страх способен парализовать волю человека, исказить его адекватное восприятие жизненной ситуации и действительно привести к трагическим последствиям. Время уходит безвозвратно, но пораженный страхом за случившееся человек как бы остаётся в этом миге времени. Бессмысленное переживание того, что произошло, держит его в эмоциональном напряжении, и тогда безобидный поступок перерастает в трагедию.

Страх испытывает любое существо. В человеческом обществе концепт *страх* во многом определяет особенности коммуникации, культуру поведения человека, в конечном итоге – оказывает влияние на судьбу человека. Художественная литература, воссоздавая правдивую картину человеческих отношений, накопила огромный опыт исследования и описания человеческих эмоций. Большой интерес представляет концептуализация данной эмоции в творчестве Ф. М. Достоевского. Исследование проведено на материале романа «Бедные люди». Выбор произведения объясняется особой функцией концепта *страх* при создании автором образа «маленького человека» в русской литературе. Социально

униженный, лишённый талантов, особого ума и силы характера, безобидный и внешне невзрачный, петербургский чиновник стал предметом испытания человеческой природы, как таковой.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Страх пронизывает весь роман, показывает поведение Вареньки и Макара в жизненно сложных ситуациях, будь то бедность или проблема выбора. Страх в романе – это не эпизодическая эмоция, а глубокие чувственные переживания. Для раскрытия концепта *страх* мы исследуем многообразие глагольной лексики, употребляемой в прямом и переносном значении, особенности её семантики в дискурсе текста. Приведём лексическое значение слова *страх*. Страх в толковом словаре С. И. Ожегова определяется как «сильный испуг», «боязнь» [3, 772]. В толковом словаре Ефремовой Т. Ф. страх понимается как «состояние сильной тревоги, беспокойства, душевного волнения от грозящей опасности» [4, 232]. Эти два толкования слова дополняют друг друга и более полно формируют понятие о переживаемой эмоции.

Особая форма романа в письмах даёт возможность героям рассказывать обо всём, что с ними произошло, откровенно говорить о своих переживаниях. Обращённость к прошлому даёт возможность рассказчику дистанцироваться от происходящего и изложить события в более спокойной обстановке. Рассказ о событиях детерминирует употребление глаголов, прагматические функции которых осуществляются с повествовательным намерением. Коммуникативные стратегии героев совпадают: день за днём они ведут переписку, в которой стремятся поделиться своими переживаниями. Постоянная беседа в письмах – это способ освободиться от сковывающего страха.

Для раскрытия концепта *страх* мы исследуем глагольную лексику, а также сочетание глагола с целью выявления особой эмоциональности и экспрессивности. Среди всех языковых единиц, обозначающих состояние человека, Ф. М. Достоевский выбирает и использует те, которые характеризуют предельное, экстремальное проявление состояния. При помощи глаголов описание страха передаётся и внешними проявлениями испытываемого состояния: они не просто боятся, а *дрожат от страха, трясутся от страха*, не спят по ночам. В тексте появление страха позиционируется глаголами: *испугался, робел, вздрогнул*.

Появление эмоции страха наиболее частотно представлено глаголом *испугать* в разных его формах. «И письма ваши *испугали*». «*Испугавшись* одного шума и грома!», «Жена в слезах, такая *испуганная*». Подобную функцию выполняют и отглагольные существительные: «Все в доме были в каком-то *испуге*» [5, 55]. Для описания страха как душевного терзания автор использует глаголы, в которых прослеживается градация эмоции: *предчувствовать, томиться, тревожиться*. «Знал я про это, предчувствовал, – напишет Вареньке Макар после неудачи с получением денег [5, 150]. *Предчувствие* неразрывно связано в сознании героя с понятием *неудача*, которое усиливает отрицательную семантику концепта *страх*. В письме Вареньки предчувствие принимает ещё более угрожающую форму: «Я все что-то *предчувствую* и *точно в чаду в каком-то живу*» [5, 197]. Душу Вареньки *томило* от какой-то *неизъяснимой, страшной тоски*» [5, 25]. Её страх сопряжён с неизвестностью. Она боится жизни после переезда, потому что не знает, что ожидает ее в дальнейшем. Боязнь неизвестности страшнее предчувствия, которое может не подтвердиться, или неизъяснимого томления, которое возможно пройдёт.

Высшее проявление концепта *страх* – ошарашивание. Варенька *ошарашивается* от изумления, когда встретила Макара пьяным. Окаменевают и сам Макар Девушкин, когда понимает, что сделал ошибки в важных документах. Страх потерять работу овладевает Макаром: «*Я прирос к стулу, – точно и не я*». Контекст, в котором употребляется выражение *прирос к стулу*, говорит о страхе Макара не только перед увольнением, но и о

страхе перед невозможностью финансово помогать Вареньке. Окаменение, неспособность преодолеть свой страх является высшим проявлением страха.

Персонажи Ф. М. Достоевского испытывают страх перед наказанием за свои поступки, как например, Варенька, переживающая о том, что взяла чужую книгу; сильное душевное потрясение испытывает Макар Девушкин, узнав о свадьбе Вареньки.

Концепт *страх* могут репрезентировать глаголы речи *закричал*, *прошептал*. Лексическое значение таких глаголов не входит в семантическое поле концепта *страх*, но в дискурсе текста они передают градацию переживаемого чувства страха, например, ужас овладевает Покровским, когда он, *испугавшись* за сохранность своих книг, *кричит*: «Ну вот, этого не доставало еще!» [5, 36]. В этом случае глагол *кричать* означает не просто *громкий голос*, но передает дополнительную коннотацию *страха, ужаса*. Не случайно в минуту опасности человек кричит, взывая о помощи: «Как! – *закричал* старик, почти *испугавшись*» [5, 54]. В данной ситуации крик героя не является призывом о помощи, наоборот, это крик от беспомощности, осознания того, что никто не поможет, это крик в никуда, как крик в картине художника Эдварда Мунка «Крик», крик в пустоту. Подобную функцию может выполнять и антонимичный по семантике глаголу *закричать* – глагол *шептать*. Глагол *шептать* передает значение «говорить тихим голосом, едва слышно» [4, 897]. В дискурсе романа глагол *шептать* приобретает дополнительные оттенки, несвойственные лексическому значению слова, в контексте предложения в сочетании с описанием состояния адресанта глагол *шепчет* передает высокую степень испытываемого чувства страха: «Он сам *весь дрожал* и всё что-то *шептал* про себя, о чём-то рассуждал сам с собою» [5, 58]. Дискурс текста также требует особой трактовки семантики рассматриваемого глагола. В сознании бедных людей страх наделен каким-то мифическим свойством, это трансцендентная сила, непознанная человеком сила, которая способна неожиданно напасть и поработить. Старик Покровский переживает смерть собственного сына, ему страшно оставаться в одиночестве, страх настолько сковывает его, что он не имеет сил говорить громче. Глагол *шептать* неоднократно встречается в письмах Вареньки, и каждый раз он вносит в контекст дополнительные смысловые оттенки. В своих записях Вареньке удаётся передать ассоциативные оттенки эмоционального восприятия речи героя: «Я слышала ясно, как он *прошептал*: «Злые дети». Я вдруг смутилась; мне стало и стыдно, и горько, и жалко его» [5, 33]. Услышанное вызывает целую гамму добрых чувств адресанта. Если заменить глагол *прошептал* на другой, например, на глагол *закричал*, *сказал* и т.п., воздействие фразы станет совершенно иным. Глагол *шептать* в другом контексте – необходимый штрих к портрету: «Но дар слова ему не давался: всегда смешается и сробеет, так что не знает, куда руки девать, куда себя девать, и после еще долго про себя ответ *шепчет*» [5, 44].

Эмоциональное состояние человека может отражаться и в поведении человека, знаками внутреннего волнения и беспокойства могут служить изменения физические: бледность или покраснение лица, нервные движения, мимика и изменение голоса. Так, при посещении Быкова Варенька чувствует, что от страха она *побледнела*. Макар Девушкин боится, что его нереспектабельный внешний вид: болтающиеся на нитках пуговицы, прорехи на локтях, – станет поводом для насмешек коллег, отчего он *покраснел*. Этот глагол передает и стыд и испуг. В действительности никто не замечает неряшливого костюма Макара, казалось бы, нет причин ни для стыда, ни для испуга. Но робость, нерешительность и вечная боязнь всего и всех приводят к состоянию постоянного страха. Отметим, что Макар знаком с повестью Н. В. Гоголя «Шинель» и боится прослыть всеми унижаемым Акакием Акакиевичем. Выслушивая колкости сослуживцев, он терпит, *зажмурив глаза*, объясняя это тем, что «они так скорей отстают» [5, 187]. Он ведёт себя как страус, что прячет голову в песок. Макар желает отгородиться от окружающей его действительности. В словаре В.И. Даля дано пояснение, что глагол *зажмурить* употребляется в тех случаях, когда человек «не хочет видеть, слышать, что делается» [6, 360]. Макар молниеносно зажимает глаза, когда пугается реальности. Синонимичный глагол *закрывает* (глаза) не вносит эмоциональную характеристику этого действия, так как закрыть глаза можно в спокойной обстановке, а

зажмурить глаза предполагает неосознанность действия, его импульсивность, мгновенную реакцию на событие.

Ф.М. Достоевский использует глаголы, которые характеризуют предельное, экстремальное проявление состояния. Варенька, узнав, что Макара нашли на улице нетрезвым, «остолбенела от изумления». Семантика данных глаголов передаёт градацию переживаемого страха. Прослеживается градация от почти неуловимого чувства страх до полной неподвижности испытывающих эту эмоцию. Прагматические функции глаголов помогают определить, в прямомили переносном значении употреблены слова, обозначающие состояние человека. Макар Девушкин, когда допускает ошибки в важных документах, *окаменеет от страха* потерять работу. Он пишет о себе: «Я прирос к стулу – точно и не я».

В тексте есть эпизод, когда эмоциональное состояние страха не выражено прямо глагольной лексикой. Варенька пишет: «Я проснулась в ужасе» [5, 73]. В предложении функцию сказуемого выполняет не отдельно взятый глагол, а нечленимое сочетание *проснулась в ужасе*, предикативность этого сочетания определяется семантикой второго компонента, так как смысл предложения заключается не в том, что человек проснулся, а в том, что в момент пробуждения его охватил ужас. Подобный тип сказуемого достаточно широко употребителен в русском языке, например: Домой ребёнок вернулся больной. В конструкциях этого типа определяющий характер отношений передаёт порядок слов (ср. Больной ребёнок вернулся домой). Концепт *страх* приобретает высшую степень своего проявления. В данном случае глагол *проснулась* принадлежит семантическому полю концепта *страх* только в составе нечленимого словосочетания.

Градационность семантики концепта *страх* включает глаголы: испугаться, бояться, ужасаться. Семантическая группа глаголов страха пополняется детерминированными дискурсом текста глаголами в абсолютном употреблении неимеющими семы страха: предчувствовать (беду), закричать от страха, обомлеть от испуга. Глагол находится в тесном взаимодействии с существительным.

Герои романа в минуты высшей степени страха испытывают дрожь. Страх парализует не только органы чувств человека: «Задрожало у меня *сердце* в груди, и уж сам не знаю, чего я испугался», но и *душу* человека: «*Душа моя дрожит, трепещет, шевелится*, боишься нос подчас показать – куда бы там ни было, потому что от пересуда *трепещешь*». Глагол *трепетать* удивительно точно передаёт страх и ужас состояния человека, который подчас боится и нос показать, чтобы не подвергнуться очередным пересудам. В толковом словаре отмечены 3 значения этого глагола:

1. Трепетать – быть охваченным мелкой дрожью; колебаться, дрожать.
2. Трепетать – быть охваченным внутренней дрожью, волнением от какого-л. сильного чувства. *Трепетать от гнева. Трепетать от восторга.*
3. Трепетать – *перен.; перед кем – чем, при ком – чем и (устар.) кого – чего.* Испытывать страх, ужас перед кем-либо. *Трепетать перед начальством* [7, 406].

Все эти значения находят вербализацию в описании концепта *страх*, который, можно сказать, является главным героем этого романа. От страха у Макара Девочкина *трепещет* сердце в груди. Второе значение глагола *трепетать* – испытывать трепет от сильного чувства – также находит реализацию в описании сильного чувства, с той только разницей, что в словаре указывается чувство гнева или восторга. А для социально униженного, безобидного, но запуганного Макара главной характеризующей его эмоцией становится страх. И в описании страха все значения глагола *трепетать*, отмеченные в словаре, уместны при описании его страхов, реальных и вымышленных, трепетать перед начальством – это тот страх, который приводит человека к безвольному положению раба.

Проанализировав в произведении семантическое поле глаголов страха, приходим к выводу, что практически все герои романа «Бедные люди» постоянно испытывают страх в разных его проявлениях. Страх Макара Девушкина можно назвать благородным, так как он

боится не за себя, а за Вареньку. Страхи Макара и Вареньки можно понять как переживания души. Весь роман-диалог. Переписываясь друг с другом, герои пытаются помочь друг другу излечиться от страха. Но постоянное ощущение страха не может не привести к безволию и неадекватному отношению к жизни. Добрые намерения Макара разбиваются о страх, и фактически он ничем помочь дорогим ему людям не способен.

ВЫВОДЫ

В результате проведенного анализа концепта *страх* на материале произведения «Бедные люди» Ф.М. Достоевского мы пришли к заключению, что автор наполнил концепт *страх*новым семантическим содержанием и расширил прагматические функции концепта в художественном тексте. Типология семантической структуры концепта включает разные характеризующие контенты. Ф.М. Достоевский, будучи мастером изображения чувств и эмоций героев, показывает не только внутреннее проявление страха, но и внешнее, чем добивается удивительной реалистичности описания. Наиболее часто эксплицируются биполярные признаки исследуемого концепта *по продолжительности переживания страха*: *кратковременные страхи* приводят к драматическим последствиям (внезапный испуг – и персонаж падает в обморок); *продолжительные страхи* становятся привычными для бедного человека, как хроническая болезнь, и вечный страх загоняет человека в свой обособленный мирок, «в уголок, чтоб его не затрунили».

При описании ситуации переживания страха описывается: *внутреннее состояние* персонажа – «душу *томило* от какой-то неизъяснимой, страшной тоски» [5,25]; (Варенька, взявшая почитать чужую книгу, «*дрожит от волнения и страха*»); *внешние невербальные проявления* – взгляд героя, интонации голоса, дрожь тела (Варенька падает в обморок).

В концептуальном поле наблюдаются разные типы страха: от высшего страха, страха перед непостижимым (страх перед Богом) до страха, возникающего в каких-то конкретных жизненных ситуациях (страх перед увольнением). Страх закреплен в сознании героев как необъяснимая сила, способная в любой момент подавить, захватить и обездвижить. Не случайно Варенька использует выражение *на меня напал страх*, а Макар теряет власть над своим телом (*точно прирос к стулу*). Страх предстаёт как таинственная сила, способная затуманить сознание и лишить человека способности видеть.

Для описания страха как душевного терзания автор использует глаголы: *предчувствовать, томиться, тревожиться*. Внешнее проявление страха репрезентируется глаголами: *побледнеть, покраснеть, зажмуриться, оглянуться, остолбенеть*.

На протяжении текста употребляются глаголы, демонстрирующие проявление страха: *тревожиться, испугаться, робеть, вздрогнуть*. Глаголы, в которых страх находит внешние показатели: *побледнеть, покраснеть, зажмуриться* («Я и уши прижал и глаза зажмурил, сижу себе, не пошевелюсь»). Глаголы, иллюстрирующие градацию страха: *трястись* от страха, *окаменеть* от страха, *дрожать* от страха, *деревенеть* от страха, *окаменеть* от страха, *застыть* от страха, *замереть* от страха, *не сойти с места* от страха, *обмереть* от страха. В результате проведённого анализа глаголов в исследуемом произведении Ф.М. Достоевского можно сделать вывод, что глаголы выполняют основную прагматическую функцию в реализации концепта *страх*.

В произведении широко употребительны глаголы, отражающие конкретные действия или состояния лица, испытывающего страх: *дрожать* от страха, *трястись* от страха, *забиться* от страха, *деревенеть* от страха, *замереть* от страха, *цепенеть* от страха, *обмирать* от страха. Например, Варенька пишет: «Я бросилась к первой полке; не думая, не останавливаясь, схватила в руки первый попавшийся запыленный старый том и, *краснея, бледнея, дрожа от волнения и страха*, утащила к себе краденую книгу» [5, 37]. «Старик Покровский был так убит горем, что казался совершенно бесчувственным и бессмысленным. Голова его *тряслась от страха*» [5,100].

Страх воспринимается как причина, порождающая дискомфортное, мучительное состояние, которое может парализовать волю человека. Жизнь в среде бедных и незащищенных людей формирует жизненную позицию «маленького» человека: постоянное ощущение страха перед реальными или возможными неприятностями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2004. – 824 с.
- 2 Волостных И. А. Эмоциональные концепты «страх» и «печаль» в русской и французской языковых картинах мира (лингвокультурологический аспект): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2007. – 137 с.
- 3 Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. – М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. 944 с.
- 4 Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. В 2-х т. Т.2. – М.: Русский язык. 2000. – 1120 с.
- 5 Достоевский Ф. М. Бедные люди. – М.: PublicDomain. – 2017. – 200 с
- 6 Даль В. И. Толковый словарь русского языка. – М.: Эксмо, 2015. – 896 с.
- 7 Малый академический словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд., стер. – М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, – 1999. – 702 с.

З.П. Табакова¹, Р.А. Филимоненко²

Ф.М. Достоевскийдің «Бедные люди» шығармасында қорқыныш концептісінің репрезентациясы

^{1,2}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қ., Қазақстан

Мақала ғаламның эмоционалдық бейнесі көріністерінің бірі – қорқыныш концептісін зерттеуге арналған. Зерттеу материалы ретінде Ф.М. Достоевскийдің «Бедные люди» атты орыс классикалық әдебиет туындысы алынды. Зерттеу антропоцентризм тұрғысынан өткізіледі. Зерттеу мақсаты болып қорқыныш базалық концептісін білдіру тәсілдерін анықтау табылады. Мәтіндерді талдау қорқыныш концептісі лексика, грамматикалық сөз тұлғалары мен мәтін дискурсы арқылы вербалданатынын көрсетті. Етістіктің прагматикалық қызметі маңызды рөл атқарады. Зерттеуде көркем мәтіндерге лингвистикалық талдау жүргізу әдіснамасы қолданылады. Талдау жүргізілетін көркем мәтінде қорқыныш концептісінің контенттерін сипаттау зерттеу қорытындысы болып табылады.

Z.P. Tabakova¹, R. A. Filimonenko²

Representation of the fear concept in the work of F. M. Dostoevsky «Poor people»

^{1,2}M. Kozybabayev North Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, Kazakhstan

The article is devoted to the study of one of the fragments of the world emotional picture – the fear concept. The material for the study is a work of Russian classical literature «Poor People» by F. M. Dostoevsky. The study is conducted from the standpoint of anthropocentrism. The purpose of the study is to determine how to express the basic fear concept. An analysis of the texts shows that the fear concept verbalized through vocabulary, grammatical forms of words and text discourse. An important role in the formation of the fear concept is played by the pragmatic functions of verbs. The work applies the methodology of linguistic analysis of the literary text. As a result, a description of the contents of the fear concept in the analyzed literary work.

УДК 811.111'42

Г.А. Таирова

докторант 2 курса, Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОВРЕМЕННЫХ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ АВТОРОВ

Данное исследование посвящено анализу концепта «женщина» в романах современных англоязычных писательниц. Согласно многим ученым, структура концепта состоит из ядра, ближней и дальней периферии. Исследование концепта «женщина» в романах определяет тот факт, что данный концепт реализован в определенных тематических признаках «психологические черты женщины», «взаимоотношения женщины», «внешние характеристики женщины» и «социальный статус женщины». Эти тематические признаки выражены определенными лексическими единицами или словосочетаниями или предложениями. Автором используется метод количественного и контент-анализа. Автор статьи приводит примеры и анализ каждого из них выражающего каждый тематический признак концепта «женщина». Автор приходит к выводу, что в романах ядро концепта «женщина» выражается психологическими чертами характера женщины; ближнюю периферию концепта «женщина» составляют межличностные отношения; дальнюю периферию составляют внешние данные героинь и ее социальное положение.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, британские романы, ядро концепта, ближняя периферия, дальняя периферия

ВВЕДЕНИЕ

Лингвокультурологический концепт «женщина» является одним из ключевых концептов в любой картине мира, поскольку образ женщины существует в любом народе, обладая рядом различных дистинктивных признаков, что коррелируются с социокультурными, временными особенностями среды и условий, в которой развивался концепт «женщина».

Целью данной статьи является изучение лексических средств реализации концепта «женщина» в романах Джоджо Мойес «До встречи с тобой», Гейл Ханимен «Элеанор Олифант в полном порядке» и Софи Кинселлы «Тайны мир шопоголика».

Мы опираемся и соглашаемся с данным определением термина «концепт», согласно краткому словарю когнитивных терминов под редакцией Е.С.Кубряковой которого, «концепт являет собой выражение этнической специфики мышления, и его вербализация обусловлена лингвокогнитивно, этнокультурно маркированной ассоциативной компетенцией носителя концептуальной системы» [1]. В данной статье мы постараемся отразить особенности концепта «женщина», присущие современной женщине Великобритании, какими чертами она обладает, какие перемены произошли в ней.

Практическая часть исследования представлена тем, что концепт «женщина» представлен следующими тематическими признаками: «психологические черты характера», «взаимоотношения женщины», «внешность женщины» и «социальное положение женщины», которые в свою очередь выражены определенными лексическими единицами, словосочетаниями, предложениями или другими единицами языка, способными обозначать различные признаки концепта «женщина». Для того, чтобы определить концепт «женщина» в современной англоязычной литературе и лингвокультуре, нами были выбраны именно

вышперечисленные романы, которые, по нашему мнению, ярче всего выражают современный образ женщины.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Ядро концепта. Необходимо отметить, что ядро концепта «женщина» в романах максимально выражен признаком «психологические черты характера», который представлен наибольшими лексическими единицами и словосочетаниями, выражающими положительные и отрицательные черты характера женщины.

Чаще всего, героини современных романов британских писательниц обладают как положительными, так и отрицательными характеристиками. Они обладают свойственными им индивидуальными чертами характера, связанными с определенными событиями, произошедшими в их жизни. Каждая из героинь проживает свою жизнь, так как они это могут.

В романе «До встречи с тобой» главным женским образом является образ Луизы Кларк, 26-летней девушки, которая совсем недавно потеряла работу в местном кафе. Не имея за плечами высшего образования и отвечая за свою семью, будучи чуть ли не единственным кормильцем в семье, Луиза довольствуется той работой, что ей предлагают, а, именно сиделкой у молодого парализованного человека Уилла Трейнора.

Внешность героини не такая примечательная, как у многих женщин современного общества и героинь современных романов, которые гонятся за модой и страдают консюмеризмом. Она не получила соответствующего высшего образования, так как ее младшая сестра Катрина родила и им пришлось бросить учебу и начать работать, чтобы содержать семью так как она теперь состояла из них обеих, дедушки, мамы, папы и сына младшей сестры Луизы. Отсутствие возможности получить образование дало ей опыт лишь в сфере обслуживания.

*"I was **twenty-six years old** and I wasn't really sure what I was. An **ordinary girl, leading an ordinary life**. It actually suited me fine."* [2]

Так, например, она обладает более положительными чертами характера, нежели отрицательными. Она – трудолюбивая, так как ей приходится зарабатывать на жизнь не только чтобы обеспечить себя, но и всю семью. Это выражается в применении метафоры: она работала мужественно, доблестно, как троянец.

*Well, that's big of him, give she's **worked like a ruddy Trojan** in that place **for the last six years**.* [2]

Даже лишившись работы, она не стала отдыхать, а немедленно начала искать работу и ей было дискомфортно находясь в статусе юезработного человека. Это выражается в применении метафоры, она скучала по работе, так как если бы у нее отняли необходимо важную часть тела.

*I had never considered that you might **miss a job like you missed a limb** – a constant, reflexive thing* [2].

Также, главная героиня является честной, что выражается в следующем предложении. Из данного контекста мы видим, что она не может лгать, поэтому ей пришлось оставить работу, предложенную ей агентством по поиску работы:

*I had realized pretty quickly that I was essential being instructed to befuddle old people into switching energy suppliers, and Syed, my personal 'adviser' that **I couldn't do it*** [2].

Луиза Кларк – человек открытый и привыкший доверять людям, так как она сама честная и добросовестная девушка. Она всегда старается поддержать как родных, так и незнакомых ей людей:

*..., I had fought the urge to go and **give her a hug*** [2].

Также, она является очень общительным человеком, что являлось необходимым качеством не только на предыдущей работе, но и на нынешней, куда ее наняли в качестве

сиделки, чтобы она развлекала, заставила говорить и открыться молодого парализованного человека.

В романе «Элеанор Олифант в полном порядке» главным женским образом является образ главной героини 29-летней Элеанор Олифант, социального неприспособленного, одинокого человека, в жизнь которого врываются такие неизвестные ей доселе чувства как любовь, дружба, принятие себя.

Говоря о ее положительных чертах характера, Элеанор является человеком слова, на которого можно положиться.

...and I'm a woman of my word... [3]

Также, героиня является терпеливым человеком, она не привыкла получать все мгновенно, что подчеркивает ее положительную черту характера – терпеливость. Эта черта вербализуется таким глаголом как «used to» и словосочетанием «patient person»:

I was used to waiting, and life has taught me to be a very patient person. [3]

Подвергаясь постоянным насмешкам и издевкам со стороны коллег на работе и постоянному психологическому гнету со стороны матери, которая часто подчеркивает, что она была и есть уродливая, мерзкая не имеющая друзей и не способная чувствовать женщина, Элеанор говорит самой себе и старается быть сильной и стойкой в любой ситуации.

...you have to be strong, Eleanor. [3]

Лексема «for the first time» подразумевает, что главная героиня никогда ранее не посещала такого рода заведения, что говорит о том, что она ведет здоровый образ жизни.

I was in a fast-food restaurant for the first time in my adult life, ... [3]

В романе Софи Кинселлы «Тайны мир шоппоголика» главным женским образом послужил образ главной героини Ребекки Блумвуд, которая страдает консьюмеризмом, шоппоголизмом, что мешает ей накопить денег и найти подходящую должность. Она всегда мечтала быть журналистом в сфере моды и дизайна. Она обладает следующими положительными качествами как честность. Несмотря на то, что она хочет получать деньги легким путем, не прилагая при этом усилий, она понимает, что хоть подруга и помогла ей с рамками и заработала хорошие деньги, она не может принять их:

"But you made them! Suze, you should get the money!" [4]

Ребекка очень оптимистична, что касается ее жизни. Она хочет изменить свою жизнь, и она верит, что книга о том, как научиться копить деньги, изменит ее:

Quite honestly, it's going to change my life. [4]

Несмотря на то, что главные героини обладают положительными чертами характера, у них также имеются и отрицательные черты характера, которые вызваны определенными событиями в их жизни: проблемами в семье, на работе, плохими взаимоотношениями с родными, с коллегами.

Так, например, в романе Джоджо Мойес героиня Луиза Кларк имеет такие отрицательные черты как, лень. Из данного предложения мы видим, что она не проявляет лень по отношению к своей работе, обязанностям на работе, но, она бесстрастная и неповоротливая в спорте в отличие от своего молодого человека, который помешан на спорте и хочет тоже приучить ее к бегу.

I hate running [2].

Героиня романа испытывает страх, постоянно боится, несмотря на то, что она кажется сильной на первый взгляд, потому что ей приходится обеспечивать всю семью.

I had never considered that you might miss a job like you missed a limb – a constant, reflexive thing. I hadn't thought that as well as the obvious fears about money, and your future, losing your job would make you feel inadequate, and a bit useless [2].

Главная героиня – консервативна:

I had felt comfortable there [2].

Частое упоминание слов «fine on my own» вербализует одиночество главной героини. Тем самым, она пытается успокоить себя и свою мать в том, что она одинока, что на самом деле не так.

"I'm not lonely, Mummy," I said, protesting. "I'm fine on my own. [3]

В данном контексте употребляется сравнение, которое вербализует неприятное состояние перемен во внешности Элеанор, в котором она находилась, находясь в салоне красоты, который она не посещала ранее никогда. Элеанор сравнивает себя с загнанным в угол животным в случае того, что ей было непривычно менять привычный ей образ жизни и внешний облик.

I felt like a trapped animal—a steer or a rabid dog—and imagined the chaos I'd cause if, careering wildly, I was corralled in there against my will. [3]

Сочетание отрицательного глагола с существительным «I'd never sent a card» вербализует ее необщительность, замкнутость характера. Элеанор никогда не имела друзей или любовников, к которым бы она чувствовала теплоту и нежность и она никогда ранее не проявляла чувств через открытки.

This was a revelation; I'd never actually sent a card to anyone before. [3]

Как и большинство современных людей, дабы заглушить внутреннюю боль и одиночество, они имеют пристрастие к такой пагубной привычке как алкоголизм.

Глагол «yearn for» и сочетание прилагательных и существительных «brief, sharp feeling, «sad, burning feeling, «no feelings» имплицитно отрицают черту характера как одиночество. Данные словосочетания вербализуют ощущения и чувства главной героини, которые она хочет заглушить в алкоголе. Использование именно таких прилагательных показывает постепенный переход изменений восприятия чувств, от грустного до их полного отсутствия.

I was also thinking that I might buy some more vodka, just a half bottle, to top up what remained. I yearned for that brief, sharp feeling I get when I drink it—a sad, burning feeling—and then, blissfully, no feelings at all. [3]

On Fridays, I don't get the bus straight after work but instead I go to the Tesco Metro around the corner from the office and buy a margherita pizza, some Chianti and two big bottles of Glen's vodka. [3]

Героиня романа «Тайны мир шопполика» является отъявленной мечтательницей, что выражается в следующем предложении. Она мечтает, не прилагая при этом усилий:

They remain clutched around it while my mind is seized — as it is every month — by my secret dream. [4]

Люди воспринимают Ребекку как простую девушку, не принимают всерьез ее слов и действий.

I'm the scatty girl who gets things wrong and makes people laugh. The girl who didn't know SBG and Rutland Bank had merged. The girl no one would ever think of taking seriously. [4]

Ребекка Блумвуд не обладает качеством трудолюбия, она хочет получить все легким и быстрым путем.

If only there were some way that I could get all the nice clothes — but not have to do the dreary work. [4]

Все заработанное она тратит на ненужные вещи, страдает консюмеризмом и расточительством, что привело к многочисленным долгам.

Spend nothing. I mean, when you think about it, how much money do we all waste every day? No wonder I'm in a little bit of debt. [4]

Ближняя периферия концепта. Ближнюю периферию концепта «женщина» в романах выражен признаком «взаимоотношения женщины», который представлен лексическими единицами и словосочетаниями, выражающими взаимоотношения с членами семьи, взаимоотношения с коллегами/работодателями, взаимоотношения с друзьями и взаимоотношения с партнерами.

В романе Джоджо Мойес главная героиня Луиза Кларк много внимания уделяет своим родным, с которыми у нее доверительные и теплые отношения. Родители поддерживали ее словесно и морально, когда она лишилась работы и постоянно твердили ей, что она достойна

лучшего. Она очень близка со своей младшей сестрой, с которой делится самым сокровенным, особенно своими сложными отношениями со своей работодательницей Камиллой Трейнор и ее сыном Уиллом, за которым ей нужно ухаживать.

Родители постоянно поддерживают Луизу, называя ее дорогой и любимой. Это вербализуется через существительное «love».

You're smart, aren't you, love? [2]

Несмотря на то, что Луиза старшая сестра и заботится обо всех членах семьи зарабатывая на жизнь, младшая сестра Катрина всегда готова поддержать и позаботиться о старшей сестре.

I know we never had, you know, a formal contract or anything, but I wanted to look after you. [2]

Что касается взаимоотношений на работе, сначала отношения с Уиллом Трейнором шли не очень хорошо, он постоянно придирался к тому какая она слишком болтливая, неуклюжая, невнимательная и странно одевается, но, постепенно, их отношения улучшались, так как они много времени проводили вместе постепенно узнавали друг друга, что переросло во взаимную поддержку и любовь.

Данный контекст вербализует тонкие, как натянутая струна, отношения Уилла и Луизы. Он не понимает, почему такая молодая девушка как она тратит свое время, работая сиделкой, в то время как она могла бы отрываться с друзьями, парнями, шикарно одеваться, путешествовать по миру. Она же подчеркивает его черту характера – самоуверенность, в том, что он привык всем и всегда указывать поступать, так как он считает нужным.

'I'm happy here,' I said. 'Well, you shouldn't be.'

'You like telling people what they should be doing, don't you?' [2]

He grimaced. 'Jesus, for a girl who made tea for a living you make a terrible cup.' [2]

На протяжении всего романа Гейл Ханимен, главная героиня часто обращается к матери или к мыслям о ней при этом употребляя каждый раз только одну уменьшительно-ласкательную лексему «mummy» по отношению к своей матери, что говорит нам о том, что главной героине важно мнение матери, она часто задается вопросом а что бы сказала мама на тот или иной вопрос.

I usually talk to Mummy on a Wednesday evening for fifteen minutes or so. [3]

Mummy was going to be thrilled. [3]

Вдобавок, в данном контексте, Главная героиня также подвергается насмешке со стороны коллег, которые сравнили ее с Гарри Поттером. Автор прибегнул к употреблению метафоры, подразумевая наличие шрамов на лице что делает ее похожей на Гарри Поттера, героя книг Джоан Роулинг, у которого была отличительная черта на лбу – шрам.

"Let's ask Harry Potter over there," she said, not quite sotto voce, and then turned to address me. [3]

В данном контексте мы видим единственного друга Элеанор, появившемся в ее жизни за последние несколько лет, который проявляет знаки заботы по отношению к ней. Он заботится о ней, пытаясь вызвать такси поздно ночью.

But you're not going to wander the streets on your own and try to hail one, not at this time of night. I'll call you one—look, I've got an app!" He showed me his phone, beaming. [3]

Личная жизнь главной героини была трагической, в связи с тем, что она постоянно была подвергнута моральному и физическому насилию со стороны ее возлюбленного и сожителя в одном лице. Элеанор не пыталась что-то изменить в своей жизни, она принимала как должное и считала себя виноватой в том, как Деклан обращался с ней.

I lived with a man called Declan for a couple of years. He used to punch me in the kidneys, slap me—he fractured twelve bones, all in all. [3]

Героиня Ребекка Блумвуд выросла в полной среднестатистической семье, состоящей из нее, отца и матери. Она поддерживает теплые отношения с ними, живя далеко друг от друга, но, приезжая к ним, когда ей нужна моральная поддержка.

I've already forgotten what my mum and dad are arguing about. They'll just go round and round in circles and agree it's all the fault of Tony Blair. [4]

Как и многие современные девушки, стремящиеся построить карьеру в большом мегаполисе, героиня Ребекка Блумвуд снимает квартиру в центре Лондона со своей лучшей подругой Сьюзи.

*Suze suggested I **move in with her**. I'm sure the rent she charges is too low, but I've never insisted I pay the full market rate, because I **couldn't afford it**. [4]*

Дальняя периферия. Дальнюю периферию концепта «женщина» в романах выражен двумя признаками «внешние характеристики женщины» и «социальный статус женщины», который представлен лексическими единицами и словосочетаниями, выражающими внешность женщины и социальный статус, выраженный ее семейным положением и работой и образованием.

Внешность главной героини романа «До встречи с тобой» Луизы Кларк, как уже было ранее сказано, не отличается ничем примечательным от других девушек. Она считает себя среднестатистической девушкой со среднестатистическими внешними данными, она не считает себя красивой или умной, какой является ее младшая сестра Катрина, но, единственное чем она может похвастаться, чем она отличается от сестры это стиль одежды, она всегда необычная, самобытная в выборе одежды, что вербализуется в следующем предложении:

*I **am not thick**. Everything that is sensible, or smart, Katrina did first, despite being eighteen months younger than me. Sometimes I **think I dress the way I do because the one thing Treena can't do is put clothes together**. She's a pullover and jeans kind of a girl. [2]*

*My father calls me a '**character**', because I tend to say the first thing that pops into my head. [2]*

*And you seem to like...**theatrical...clothing** [2].*

Она не заботится о своей внешности, что вызвано, во-первых, нехваткой времени, так как она работает и у нее нет времени на походы по салонам красоты, различные покупки; во-вторых, нехваткой денег, так как она является единственным кормильцем в семье:

*You know my **beauty routine**. Soap, water, the odd paper bag [2].*

Главная героиня романа «Элеанор Олифант в полном порядке» также не считает себя красавицей. В отличие от вышеупомянутой героини, которая отличалась если не внешностью, то ярким внешним видом, то, данная героиня является «серой мышкой», которая внешне вполне нормальная, ничем не отличается от других представительниц женского пола, не считая нескольких шрамов на лице возникнувших от ожогов. Одевается она также просто, неброско, она привыкла, что люди не обращают на нее внимания как на работе, так и вне ее. Когда они смотрят на нее, они видят лишь ее шрамы и чаще всего на их лице отражаются отвращение и страх. Эти чувства вербализуются в следующем отрывке:

*There I was: Eleanor Oliphant. **Long, straight, light brown hair** that runs all the way down to my waist, **pale skin, my face a scarred palimpsest of fire**. A nose that's **too small** and eyes that are **too big**. Ears: **unexceptional**. Around **average height**, approximately **average weight**. I **aspire to average** . . . I've been **the focus of far too much attention** in my time. Pass me over, **move along please, nothing to see here** [3].*

Элеанор не считает себя привлекательной женщиной, с которой мужчине хотелось бы лечь в постель:

*I was familiar with the classical allusion, of course, but, in modern-day, practical terms, a muse seemed simply to be **an attractive woman whom the artist wanted to sleep with**. [3]*

Говоря о внешности Ребекки Блумвуд, она считает себя, также и в лице родных, друзей и окружающих ее людей, она является красивой, модно одетой девушкой, которая много времени уделяет своему внешнему виду, чтобы соответствовать последнему писку моды:

*I'll get that swirly coat in **Whistles**. And some black high-heeled boots from **Pied & Terre**. Maybe I'll go on holiday. And I'll pay off that blasted VISA bill once and for all. [4]*

Говоря о социальном положении Луизы Кларк, она выросла в полной семье, состоящей из бабушки, матери, отца и младшей сестры. В их семье всегда царила непринужденная,

теплая атмосфера, выражающаяся в совместных праздничных обедах и ужинах, забота и поддержка друг друга:

Around the little table sat my parents, my sister and Thomas, my granddad, and Patrick – who always came for dinner on Wednesdays. [2]

В отличие от большинства современных женщин и героинь современных романов, Луиза не имеет высшего образования, ей пришлось бросить учебу и рано пойти работать, чтобы обеспечивать семью вместе с отцом, так как ее младшая сестра родила.

Данный контекст вербализует неспособность и полной отсутствие возможности найти работу не относящейся к обслуживанию, так как она не достаточно квалифицирована, чтобы найти более оплачиваемую работу и ей приходится довольствоваться малым:

'I'm afraid, Louisa, you're not qualified for much else. If you wanted to retrain, I'd be happy to point you in the right direction. There are plenty of courses at the adult education centre.' [2]

Говоря о социальном положении Элеанор Олифант, она происходит из неполной семьи, состоящей из нее, мамы и младшей сестры. Она никогда не знала и не видела своего отца. Из-за произошедшего пожара в детстве, она лишилась матери и сестры, после чего, Элеанор часто меняла места жительства, от одной приемной семьи до следующей, в которых она задерживалась не так долго. В данном случае прослеживается реминисценция с известным произведением 19 века «Джейн Эйр», обе героини которых переживают одинаковые судьбы в детстве. Автор романа нарочно упоминает это произведение, сделав его одним из любимых произведений Элеанор:

Jane Eyre. A strange child, difficult to love. A lonely only child. She's left to deal with so much pain at such a young age—the aftermath of death, the absence of love. It's Mr. Rochester who gets burned in the end. I know how that feels. All of it. [3]

В данном контексте идет противопоставление восприятия главной героиней двух разных матерей: матери Элеанор и матери Реймонда. Мать последнего представляется нам положительным образом, так как автор употребляет такие словосочетания как «kind woman», «loving woman», «nice lady», «raised a family», «lived with her cats», «grew vegetables». Идеальная, любящая мать представляется Элеанор стереотипно доброй, приятной женщиной, которая всю жизнь воспитывает добропорядочных детей, будучи в пенсионном возрасте, она спокойно живет с кошкой и выращивает фрукты и овощи в огороде своего скромного дома. В то время как мать Элеанор является полной противоположностью об общепринятом видении матери: автор употребляет такие лексемы как «crazy», словосочетания «pose an extreme risk», «you never guess what she has done», что создает неблагоприятный образ о ней, подразумевая, что такая мать только подвергает опасности своих детей и окружающих ее людей...

She was a mother, a kind, loving woman, about whom no one would ever say, "She was crazy, that Betty!" or, "You'll never guess what Betty's done now!" or, "After reviewing psychiatric reports, Betty was refused bail on grounds that she posed an extreme risk to the general public." She was, quite simply, a nice lady who'd raised a family and now lived quietly with her cats and grew vegetables [3].

Элеанор Олифант, как и большинство современных женщин, имеет высшее образование, у нее есть 9 лет опыта работы в офисе связанном с дизайном. Современные женщины – успешны, независимы, имеют несколько дипломов в различных сферах деятельности, они хотят быть наравне с мужчинами.

I tell them I work in an office. [3] I had a degree in Classics... [3]

Главная героиня Ребекка Блумвуд – образованная девушка, получившая специализацию в сфере журналистики, она всегда мечтала быть модным журналистом, работающим в каком-нибудь современном модном журнале. Тем не менее, она работает в не менее востребованной сфере как финансовая журналистика.

I'm a journalist on a financial magazine. I'm paid to tell other people how to organize their money. [4]

Имея постоянную работу, она хорошо зарабатывает и имеет связи со многими финансовыми лицами:

I earn 21,000. And I thought that was a lot! I remember really well, when I moved jobs, I jumped from 18,000 to 21,000, and I thought I'd made the big time. [4]

I'm a leading financial journalist hobnobbing with a leading entrepreneur at a leading London restaurant. [4]

ВЫВОДЫ

Лингвокультурологический концепт «женщина» принадлежит к числу из основных и имеет сложную структуру из компонентов: ядра и ближней и дальней периферии, каждый из которых обладает признаками и языковыми особенностями присущими им. Ядро характеризуется психологическими чертам характера женщины, в которых преобладают положительные черты, такие как оптимизм, внутренняя сила и воля; ближняя периферия характеризуется межличностными отношениями; дальняя периферия характеризуется в внешними данным героини и ее социальным положением. Также, одними из языковых особенностей употребляющихся в романах являются метафоры и сравнения, применяющиеся для описания внешнего вида и характера главных героинь произведений.

Таким образом, современная женщина в англоязычной лингвокультуре воспринимается больше как сильная, волевая женщина, обладающая индивидуальными ей чертами характера, что вызваны определенными обстоятельствами в современной жизни, также важны взаимоотношения женщины с друзьями, коллегами и родными, и только на последнем месте обществу важна ее внешность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Краткий словарь когнитивных терминов / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – С. 144.
- 2 Jojo Moyes *Me before you*. Penguin, 2012. 498 p.
- 3 Gail Honeyman. *Eleanor Oliphant is completely fine*. Harper Collins UK, 2018. 390 p.
- 4 Sophie Kinsella. *The secret dreamworld of a shopaholic*. Transworld, 2012. 334 p.
- 5 Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. Филологические науки / С.Г. Воркачев. – 2001. – №1.

Г.А.Таирова

Қазіргі ағылшын тілді авторлар Джожо Мойес, Гейл Ханимен Софи Кинселла шығармаларындағы «әйел» ұғымының тілдік ерекшеліктері

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Бұл зерттеу қазіргі ағылшын тілді жазушылардың романдарындағы «әйел» ұғымын талдауға арналған. Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша тұжырымдаманың құрылымы ядродан тұрады, жақын және алыс шеткері. Романдардағы «әйел» ұғымын зерттеу бұл тұжырымдаманың «әйелдердің психологиялық ерекшеліктері», «әйелдердің қарым-қатынасы», «әйелдердің сыртқы сипаттамалары» және «әйелдердің әлеуметтік мәртебесі» белгілі бір тақырыптық атрибуттарында жүзеге асырылатындығымен анықталады. Бұл тақырыптық белгілер белгілі бір лексикалық бірліктермен немесе фразалармен немесе сөйлемдермен көрінеді. Автор сандық және мазмұнды талдау әдісін қолданады. Мақала авторы «әйел» ұғымының әр тақырыптық ерекшелігін білдіретін мысалдар мен олардың әрқайсысына талдау жасайды. Автор романдарда «әйел» ұғымының өзегі әйел мінезінің психологиялық белгілерімен байланысты деген қорытындыға келеді; «әйел» ұғымының жақын перифериясы - бұл тұлғааралық қатынастар; алыс периферия - батырлардың сыртқы деректері және оның әлеуметтік мәртебесі.

Г.А.Таирова

Language peculiarities of the concept “woman” in the novels of contemporary English British writers Jojo Moyes, Gale Honeyman and Sophie KinsellaKazakh Ablak Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

This study is devoted to the analysis of the concept of "woman" in the novels of modern English-speaking writers. According to many scientists, the structure of the concept consists of a core, near and far periphery. The study of the concept of “woman” in the novels is determined by the fact that this concept is implemented in certain thematic attributes “psychological traits of women”, “relationships of women”, “external characteristics of women” and “social status of women”. These thematic features are expressed by certain lexical units or phrases or sentences. The author uses the method of quantitative and content analysis. The author of the article gives examples and analysis of each of them expressing each thematic feature of the concept of “woman”. The author comes to the conclusion that in novels the core of the concept “woman” is expressed by psychological traits of a woman’s character; the near periphery of the concept of “woman” is interpersonal relationships; the far periphery is the external data of the heroines and her social status.

UDC81'255

S.Zh. Chitebayeva¹, T.V.Shevyakova²

¹3rd year PhD-student, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty Kazakhstan, e-mail: zhumagalievna@mail.ru

²Doctor of philological sciences, professor, Postgraduate Education Department, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail:David-sec@mail.ru

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS IN TRANSLATING OF ADVERTISING MEDIA DISCOURSE

This research examined the way of translating advertising texts based on sociolinguistic aspects and the usage of media discourse in society. The present research mainly focused on the use of media discourse texts in advertisement and the sociolinguistics features of their translations that cause effect on customers when making a purchase of a product or service. It has been established that the translation of advertising texts is based on its social orientation, which helps to reflect the ideology of Metalanguage and the reproduction of advertising media discourse. The research was conducted on different online advertising products in the social network. The findings illustrate various sociolinguistic aspects of translation of media texts that manipulate people. Media discourse texts and their translation endorse an ideal lifestyle and manage spectators or readers to believe in advertised good is indeed true. It was revealed that the texts of the advertising media discourse are used and translated taking into account the social realia of both the source and target text, which is aimed at increasing the communicative and financial effectiveness of advertising.

Key words: sociolinguistic aspects, media discourse, sociolect, dialect, medialect, individualism, collectivism, translating advertising texts.

INTRODUCTION

Modern life leads mankind to interact despite the distance whether they are far from each other or stay nearby. It all happens thanks to the Internet where individuals realize all their necessities beginning with searching for some information and ending with purchasing something.

Communicants interact even being multicultural and the language difference is not the obstacle. It can be challenge for a translator. According to V.I. Shchadrin, “The translators that do not take into consideration the cultural aspects as the dominants might have problems in expressive means of target language variations apart from correctness of the speech. What is meant here is about translating sociolects and dialects. Despite that both terms have in its content suffix ‘lect’ dialects usually are defined as speech manner typical to the group of people living in definite region, but sociolect characterizes the speech of native speakers combined by social interests, status, profession etc. These two notions are equal if we accept the fact that in many countries dialects are usually used in low class population of the region and middle class population that live in the same area use national sociolect” [1, 213] (author’s translation). Further V.I. Shchadrin considers the slang and texts of sociolinguistic levels as hard-to-translate aspects of translation. Therefore Eugene A. Nida explains sociolinguistics as a phenomena that studies language according to its levels or register, competition between dialects and between languages, the growth and death of languages, the roles of jargons, slang, and verbal innovations, gender differences, and the abuse of language, especially by advertisers and politicians [2, 44]. The following idea of the western scientist Eugene A. Nida also describes sociolinguistic levels as hard-to-translate, it is shown in his following words– “The crucial problems of effective interlingua communication are not primarily linguistic, but sociolinguistic, because it is in the blend of language and culture, of words and concepts, and of semantics and pragmatics that the real significance of translation and interpretation can be best understood and the principles of sociolinguistics can be most usefully employed” [2, 50].

MAINPART

By the way, multicultural people of different continent get contact via social networks. One of the interesting facts is the usage of media discourse in society. **Topicality** of the research is to define sociolinguistic aspects and media discourse in society. The **aim** of the article is to prove the usage of media discourse texts in advertisement and their translations cause immense effect on customers. **Research subject** is different online advertising products in the social network and their translations from English into Russian. The indicated texts served as the basis for the actual research material. The main research methods were the comparative analysis method; method of onomasiology, cognitive, interpretative and contextual analysis. Whether the sociolinguistic aspects – dialects and sociolect influence on accepting the information properly. Moreover the notion – ‘medialect’ should be taken into account in the sphere of media as one of the sociolinguistic aspect. Today’s reality is that people too much involved in media. Despite the different type of professions people share some creative ideas, repost them sharing with the audience behind the screen, comment them or give some pieces of advice, in some cases they might agree or express their disagreement. The form of thoughts might be private – for definite group of people, in another word – ‘followers’ or for all public in the social network. This is the culture of media, the way of people being communicated. A.V. Polonsky describes ‘medialect’ as a special form of a language that the aim, objectives and set of features function in the sphere of media according to people’s experiences in media. The scientist explains that ‘medialect’ is a combined word of two different languages – ‘media’ is Latin word which means ‘mediator’ and Greek word *λεκτος* which means ‘conversation’ [3, 235] (author’s translation). The author ascertain what makes language different, they are language of Mass Media and language of ‘medialect’. If the aim of the first possesses the audience and not only inform but influence it. The aim of the second is not only to have all these opportunities; it also owns a function of self-presentation.

The peculiarity of ‘medialect’ is that it is fundamentally open to any speech means - commonly used and stylistically labeled, literary and non-literary, accessible to taboo forms.

Medialect has a rich stylistic resource (including the possibilities of graphics and spelling, vocabulary, morphology, syntax), which involves in its sphere the most diverse layers of the national language, the means of all its functional styles and non-literary forms (territorial dialects,

sociolects, vernacular, colloquial speech, slang, jargon) [3, 236] (author's translation). A.V. Polonsky explains differentiation of 'medialect' according to its sociological, cultural, language and technological parameters. He provides following examples: medialect of qualitative journalism, medialect of advertisement, medialect of sms-communication, medialect of social networks, medialect of tabloids, medialect of glossy magazine, medialect of orthodox media etc. These medialects are connected to the definite type of media and communities that unite them and which are distinguished by its social, cultural, professional, ideological, age, gender, leisure and other parameters.

Author clarifies peculiar functioning of 'medialect' as its immersion in the flow of visual images of visual symbols, infographics [3, 238] (author's translation). It is fair enough to mention here video commercials that demonstrate an object or idea showing and expressive sending its values and necessity to the audience. First several second are important of the video commercials, because it has to be able to attract people's attention. Using persuasive words or set of expressions make people consume the product. Appropriate psychological, cultural, lexical transference of the video commercials from one language into another depend on a translator. Translator should study psychology of a nation, its preferences and values.

G.E. Zborovskiy studying psychological directions of society divides it according to its sub-levels: cultural psychology, group psychology and imitation psychology. These levels deal with the owner of a process occupied a neutral position between society and the individual. Confirming specific peculiarities of psychology of a nation, the scientist in evidence cites statements of Wilhelm Wundt from his work "Psychology of Nations" (1900-1920) that features of the psychology of different peoples and ethnic groups are connected with the specific manifestations of their "folk spirit" in culture, art, language, myths, customs, mores, habits, etc. [4] (author's translation).

Except the psychological issues one of the important factors for the translator is transferring cultural specificity of a nation within its habits to people that they could accept it adequately.

A Dutch social psychologist Geert Hofstede developed cultural dimensions theory for the people of different cultures to communicate. The scientist's model depicts several dimensions, they are *power distance index*, *individualism versus collectivism*, *masculinity versus femininity*, *uncertainty avoidance index*, *long-versus short-term orientation*, *indulgence versus restrain* (last two dimensions in cooperation with Drs Michael H. Bond and Michael Minkov).

All these dimensions are important in cross-cultural communication, especially individualism versus collectivism and masculinity versus femininity are found as important issues for translators to take into consideration.

Individualism Versus Collectivism (IDV) refers to the strength of ties that people have to others within their community. A high IDV score indicates weak interpersonal connection among those who are not part of a core "family". Here people take less responsibility for other's actions and outcomes. In a collectivist society, however, people are supposed to be loyal to the group to which they belong, and, in exchange, the group will defend their interests. The group itself is normally larger, and people take responsibility for one another's well-being [5].

For the nations of Central Asia collectivism is important. There are some proverbs in Kazakh culture which prove the collectivism – "*Бірлік болмай, тірлік болмас*" that means "*if everybody works in unity, they will have good result*"; "*Бірыс алды – ынтымақ*" that means "*The first condition of wealth is consent*"; "*Алмай ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді*" that means "*If people are in quarrel they lose a lot of things, if people are in unity they get wealth*". Also there are Russian proverbs that are the evidence of collectivism – "*Всогласном стаде волк не страшен*" that means "*If you are united there might not be any obstacles*"; "*Одна челанемногомеду не таскает*" that means "*One person cannot finish any work alone*"; "*Светне без добрых людей*" that means "*There are a lot of kind people that ready to give a hand*".

Masculinity Versus Femininity refers to the distribution of roles between men and women. In masculine societies, the roles of men and women overlap less, and men are expected to behave

assertively. Demonstrating your success, and being strong and fast, is seen as positive characteristics.

Sweden is a very feminine society, according to Hofstede's model. Here, people focus on managing through discussion, consensus, compromise, and negotiation [5]. The role of male and female in Kazakh culture is a bit different. Even they have equal rights male is found dominant as in family so in society as well. It is according to the national upbringing that finds its expression in the following sayings, proverbs. *“Асыл жар – ердің сәулеті”* that means *“A good wife rises a husband's reputation”*; *“Алтын басты әйелден, Бақыр басты еркек артық”* that means *“No matter what happens, but man's solutions sound better than woman”*; *“Еркек — түздің көркі, Әйел — үйдің көркі”* that means *“Man is a better bread winner and woman is better deals with housework”*.

These proverbs are translated from Kazakh into English keeping only its content. Only meanings are transferred, because of cultural peculiarities that belong to only Kazakh or Russian culture. Otherwise it would sound strange in English or it would be just words that do not mean anything. For example: *“алтауала”* in direct meaning *“six different colors or colorful”*; *“ауыздағы келеді”* in direct meaning *“something comes out of mouth”*; *“төртеу түгел”* in direct meaning *“All four are together”*; *“Всоголасном стаде”* in direct meaning *“to be in a friendly herd”*; *“Одна пчелане много меда у нее”* in direct meaning *“One bee cannot make much honey”*; *“свет”* in direct meaning *“light”*; *“сәулет”* in direct meaning *“skyscraper”*; *“алтын басты әйел”* in direct meaning *“golden headed woman”*; *“бақыр басты еркек”* in direct meaning *“bucket headed man”*; *“түздің көркі”* in direct meaning *“beauty of outside”*; *“үйдің көркі”* in direct meaning *“beauty of home”*.

The most famous trademark in the world “Coca-Cola” make video commercials for the different occasions or celebrations taking into the consideration of people's category. One of the video commercials of mentioned company is connected with the St. Valentine's Day in one of the European countries, but named as Valentine's Bus Stop. From the history everybody knows St. Valentine as a symbol of “Love”. To attract people's attention the video commercial is started with pleasurable music and a few seconds depict heart shaped balloons, bows running through the heart, a teddy bear holding the heart, couples hugging and kissing each other. These video elements demonstrate spirit of LOVE, king of the feelings that no one might be indifferent. The video commercial of the mentioned company chooses right way to offer its product for the consumers in possible vigil. These images are the message that sent as a signal of the relationships that everybody desires. *“ААHHH... so sweet”* this phrase describes also feelings of the people, but not the taste. It can be translated into Kazakh *“оо... қандай керемет”* or into Russian *“мм... прекрасное чувство”*. No word for word translation is accepted here. Because the word *“sweet”* in both target languages is used in describing taste of the candy or food. The following coming phrase is *“Unless you are on your own...”* with the following images that demonstrate state of lonely people. A man sitting on the bench, girls – one is staying along the street and another is sitting at the Bus Stop. One more woman is sitting outside on the stairs. Then representatives of the company “Coca-Cola” as a Cupid installed online screens with the notes on it in Spanish *“SI TE GUSTA MUCHO ALGUIEN QUE ESTA A KILOMETROS DE AQUI, DISELO”* which means in English *“IF YOU REALLY LIKE SOMEONE WHO'S MILES AWAY, TELL THEM SO”*.

They are amazed and talk to each other with interest and joke which is found in the following words: *“You are the most beautiful girl that I've ever seen at a bus stop”* – not ordinary case, people seldom expresses their feelings at the bus stop; *“Do you say that to all the girls?”* – A girl is asking expressing her distrust; *“Could there be something between us?”* – asks a young man demonstrating his willing to continue the talk or as if asking her for the possible date; she replies *“My boyfriend”* – ironical answer with joke that between them might be her boyfriend in indirect meaning; then she *“If I didn't have a boyfriend...you are handsome”* – the sentence construction in the sentences *“if + past simple”* and lots of dots *“...”* that she uses explain him that it is too late to continue their relationship as a couple. But after the pause she supports him describing his appearance that he has

all chances to get acquainted easily with many beautiful girls; “*I’m handsome?!?*” wonders the man to be pleasurable; “*Yes but...shh!?*” - Says the girl using a gesture – non-verbal communication that means to keep it in secret; middle aged man chooses a middle aged woman through the screen and says “*I’m an old-fashioned romantic!*” – As if he apologizes for his age, but he also has a gentle feelings; a middle aged woman just laughs in response demonstrating her agreement. Then when the time comes to leave otherwise the bus they are waiting arrive, these people turn to passengers. Their interlocutors use as many repeated verbal communication “*Wait, wait!*”; “*Where are you going?!?*”; “*no, no, no...!*” as non-verbal communication like gestures.

There is a case that a man pointing a forefinger to another people shortly saying “*Not you!*” – chooses another girl. Which might be offensive in Kazakh culture if we translate it “*Сіз емес!*”. Better to transfer it like asking a neutral person like “*Could you say hello to that girl on behalf of me*”. It’s rather long of course, but effective. In source language “*mine’s Adri*” is formed with the possessive pronoun “*mine*” instead of “*My name is Adri*” that means in both Kazakh “*менің атым Адри*”, Russian “*меня зовут Адри*” in target languages to make local people understand. Otherwise “*mine’s Adri*” is would be accepted like “*менікі Адри*” in Kazakh and “*мой Адри*” in Russian. As the name *Adri* is not of local people, they might understand it like an object that might belong to someone. When they are left, they got upset again demonstrating loneliness, “*bowed head*”. Further actions the “*Coca-Cola*” explains in the following way: “*But these people wanted more. So we tricked them. They were just one stop away..;*”). People getting into the bus at the next neighboring Bus Stop meet each other again in real life. At the end of the video commercial “*Happiness grows when you share it*” the slogan is used pushing people for kindness. (*Coca-Cola/Bus Stop/Ben Gordon* <https://www.youtube.com/watch?v=HUvh7M1yxkM>). Its translation in Kazakh “*Бақытпен бөліскен кезде ғана бақыт еселенеді*” – this is a kind of explanatory translation. Kazakh people to accept within its culture it better to use proverb “*Ел алғысына бөленген ен бақытқа кенелер*”. If to translate from English to Russian “*Счастье удваивается если делиться им*” or if to give equivalence according to Russian culture it sounds “*Счастьем нужно делиться*”.

In this “*Coca-Cola*” video commercial it is noticed two types of media discourse. First, the dialogue between the company and its customers, in other words the video itself and people behind the screen. Media discourse of the first dialogue is in the form typed message with accompanied by music and images; Second type of media discourse at the Bus Stop between online regime passengers via the screen. Except verbal communication, interlocutors use non-verbal communication as gestures – pointing a forefinger to another people, they wave to attract attention and as a sign of greeting. Moreover, as a media lect there are used: *typed sentences* – as to inform spectators what is going round about; indirect onomatopoeia “*AAHHH*” is used to express the feelings and “*shh!*” is used as a sign of secret; “*...*” lots of dots that mean weather *pause* or *unfinished idea*; emoticon ;) winking at spectators which means that the company “*Coca-Cola*” played a trick on passengers.

A considerable amount of experimental work dealing with identifying linguistic and cultural features of Kazakhstani people’s was undertaken by participants of different nationalities, ages and social status. For the sake of the experiment the video commercial was played. After watching the video people obliged to answer the following questions: -Does the video commercial impress; -Would you do the first attempts; - Would reply if someone appears from the other side of the screen; -How often do you use the beverage?; -Would you use it more after watching the video commercial?

The experiment yields a result which describe mentality and characteristics of not only Kazakh people’s dignity, but whole Asian people as well. There were Kazakhs, Russians, Uighurs, and Uzbeks about 50 people of different professions (teachers, entrepreneurs, and office workers) and students. Most of them answered the questions in English.

Almost all of them were impressed by the video commercial that we can see it on the following phrases: “*I think that this random situation gave these people a great mood*”; “*This video commercial cheer It was joyful and amazing*”; “*I see only positive sides*”; “*The video*

commercial provided me a lot of positive emotions”; “It’s really sweet. It makes me smile”; “It is very nice to see the real emotions of people”; “This video commercial is romantic and funny”.

If the following statements demonstrate they are open to socialize, but they are rather reserved: *“If I were one of these people, I wouldn’t welcome them first. And if they welcome me first I’m ready to give that person a great mood”; “If I were one of these people and someone started the conversation first, I would reply without any hesitation”; “I’m not brave enough to start to talk first, but if someone begins to talk to me like in this situation I am open to converse”.*

The other sayings show that they are open to socialize, that they are ready to welcome and reply. The answer to the third question as follows: *“Getting to know strangers is fun and interesting while waiting for the bus”; “If I were chosen to talk at the Bus Stop, I would be open to talk to them to have the same good impressions”; “Probably I would speak first and meet”; “If I were on their place I would definitely get to know them”.*

The last two questions were asked to find out how often people drink it and would there be increase of usage of the demonstrated beverage more after the impact of the video commercial. The following phrases are: *“Coca-Cola Company as usual surprises us with its creativity an unusual ideas”; “I like drinking coke by Coca-Cola☺”; “After this video commercial, I would probably respect the Coca-Cola more even there are another choice of other beverages”; “So cool... I love all Coca-Cola advertisements, it affects psychologically good. My emotions become good. I think, it is the best marketing plan. I like coke but try to drink it seldom due to my health”; “Unfortunately my mom doesn’t allow me to drink this beverage”.*

So, the result of the questionnaire shows that everybody was impressed by the video commercial and we see no one is indifferent concerning “feelings”, if it is especially between men and women. If most people understand script in English could express their attitude to the video fully. Some people who participated in our questionnaire do not know the language, neither Spanish nor English. For example: Mira Nurakhmet, 32, office worker: *“Экраннан бір-бірін көріп оларда ұнату сезімі пайда болып жатыр. Ұзақ сөйлесіп тұрғылары келді, бірақ автобустары келіп қалғандықтан, автобусқа да міну керек, бір-бірін қимайды. Сойтіп бірінші аялдамадан мінген адамдар екінші аялдамадағы өздері сойлескен адамдарды көріп, қуанып, жандарына барып, танысуларын жалғастырғандары байқалады”.* Translation in English – *“Seeing each other through the screen a feeling of sympathy is appearing. They wish to talk long hours, but as their bus comes they have to get on. They do not want to leave. So people of the first Bus Stop seeing their talk partner at the second Bus Stop got surprised. They are laughing, and it is understood that they are continuing their talk”;* Kalizhan Zhumagali, 33, entrepreneur: *“Мына видео ‘Любовьс первого взгляда’ деген бағдарламаға ұқсап тұр ғой ☺”.* Translation in English – *“It is like a program ‘Love from the first sight’☺”;* Raushan Dadenbayeva, 55, teacher: *“Бұл видеодан ойымызға түйгеніміз. Жалғыз адамдар жеке, көңілсіз отырды. Жалғыз-жарым отырғандарға Coca-Cola өз сентігін тигізіп, олар бір-бірімен достасты. Оларда мейірімділік, махаббат, сезім, танысу, сыйластық, пайда болды”.* Translation in English – *“The thing we understood from the video is that there are a lot of lonely people. They are upset. So, Coca-Cola helps lonely people to get acquainted. There kindness, love and respect are appeared between them”.*

The whole picture of the experiment consist of participants` not only the attitude to the situation in the video commercial, but it characterize them. No matter their nationality, age and social status participants all are impressed by the video commercial due to its creativity.

People, who participated in this questionnaire, also used emoticon “☺” as one of the notion of medialect. If clauses are used for the imagination of the situation to demonstrate people’s actions. To express their real emotions people use punctuation marks.

Psychological and cultural transferences from one language into another are realized by using some lexis. While demonstrating feelings people do not only use facial expressions or some gestures, they use words and word-expressions; even proverbs or sayings that describe cultural specifics contain lexis within the sentences. Lexical and grammatical levels of language are affected

by translation transformations. V.N. Komissarov classifies such complex transformations as antonymic transfer, addition and omission[6, 183]. The scientist describes antonymic transformation as complex transformation where the construction of a source language is transferred into target language in opposite form. For example: “*Unless you are on your own...*” – “*Егер сіз жалғыз болсаңыз*” and “*Дотехпорпокавыодиоки*” there is no negative particle in Kazakh and Russian; “*Светнебездобрыхлюдей*” translated as “*There are a lot of kind people that ready to give a hand*” there is no negative particle in English.

Addition is complex transformation when one language is shifted to another some words or word expressions are added to make it clear to the receiver. For example: “*mine`s Adri*” – “*Менің есімім Адри*” and “*Менязовут Адри*” underlined words are added in Kazakh and Russian. “*Happiness grows when you share it*” – “*Бақытпен бөліскен кезде ғана бақыт еселенеді*” and “*Счастьеудваиваетсяеслиделитьсяим*” here the word *если* is used instead of *when* that is not addition it is lexical replacement. “*Бұл видеодан ойымызға түйгеніміз.*” In English “*The thing we understood from the video*” underlined words are added.

Rendering from one language into another complex transformation as omission is used that opposite to the addition. For example: “*Бұл видеодан ойымызға түйгеніміз. Жалғыз адамдар жеке, көңілсіз отырды.*” From Kazakh into English “*The thing we understood from the video is that there are a lot of lonely people. They are upset.*” Two sentences are compiled and *көңілсіз отырды* is omitted. “*Жалғыз-жарым отырғандарға Coca-Cola өз сенімдігін тигізін, олар бір-бірімен достасты.*” translated into English “*So, Coca-Cola helps lonely people to get acquainted.*” *Жалғыз-жарым* is omitted. *Сенімдігін тигізін* (compound words) is transferred as *help* that is the lexical replacement.

CONCLUSION

The modern life stream leadshuman beingto socialize no matter what distance they are. The social networks play a great role as a means of communication.No matter whether people speak foreign language, but captured video imagesgive opportunity even foreigners to get main idea that sent to the spectators. And translators` job is a great deal in rendering cultural specificities. Every culture finds expression in its customs and traditions, beliefs, sayings, thoughts and speech manners. Moreover it is hard to translate if translators do not get acquainted language levels or register, some obstacles in dialects, verbal innovations, and gender references. Scientist say that sociolinguistic communication is found as an issue that worse to study, because it consists of two phenomenon – language and culture. There should be taken into account words and their meanings, semantics and pragmatics. Media discourse is as an important factor in case of multicultural people who get contact through the Internet. Except the chat of different continents and sending messages through the media channels there are a lot of means of communication type to impact on each other in reaching their goals or interests. One of them is advertisements or video commercials that have direct effect on consumers. So, providing customers with appropriate information the notion ‘medialect’ is studied as one of the sociolinguistic aspects.

REFERENCES

- 1 Шадрин В.И. Социоллингвистический аспект теории перевода. – Тамбов: Грамота, 2015. № 12(54): в 4-х ч. Ч. IV. С. 212-214. ISSN 1997-2911.-212-213с. [электронный ресурс]/Режим доступа: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2015_12-4_60.pdf (дата обращения: 03.10.2019)
- 2 Eugene A. Nida Sociolinguistics as a crucial factor in translating and interpreting. [электронный ресурс]/Режим доступа: https://cvc.cervantes.es/lengua/iulmyt/pdf/encuentros_v/07_nida.pdf (дата обращения: 05.10.2019)

3 Полонский А.В. Медиалект: язык в формате медиа. – Белгород: Научные ведомости, Серия Гуманитарные науки. 2018. Т. 37, № 2 [электронный ресурс]/Режим доступа: <http://nv.bsu.edu.ru/upload/iblock/f51/230-240.pdf> (дата обращения: 15.10.2019)

4 Зборовский Г.Е. История социологии. – Москва: Гардарика. 2007г. 608с. [электронный ресурс]/Режим доступа: <http://politics.ellib.org.ua/pages-12271.html> (дата обращения: 25.11.2019)

5 Mind Tools Content Tea/Hofstede's Cultural Dimensions/[электронный ресурс]/Режим доступа: https://www.mindtools.com/pages/article/newLDR_66.htm (дата обращения: 02.12.2019)

6 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) М.: Высшая школа, 1990. – 253 с. – ISBN: 5-06-001057-0/[электронный ресурс]/Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/18521/> (дата обращения: 12.12.2019)

С.Ж. Читебаева¹, Т.В. Шевякова²

Жарнамалық медиадискурсты аударудағы социоллингвистикалық аспектілер

Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Мақалада жарнамалық медиа дискурс мәтіндерін аударудағы әлеуметтік бағыттың ерекшеліктері қарастырылған. Бұл зерттеу негізінен өнімді сатып алу немесе қызметті көрсету барысындағы тұтынушыларға тікелей әсер ететін жарнамалық медиа дискурс мәтіндерін және оларды аударудағы әлеуметтік тілдік ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Жарнамалық мәтіндер аудармасы оның әлеуметтік бағытына негізделетіні анықталды, бұл салалық тіл идеологиясын және жарнамалық медиа дискурстың түрлілігін анықтаушы себепкер. Зерттеу әлеуметтік желілерде жарияланған әр түрлі өнімдер материалдары негізінде жүргізілді. Материалдарды талдау барысында бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін аударуда тұтынушылардың санасын өзгертетін түрлі әлеуметтік бағыттар анықталды. Медиа дискурс мәтіндері мен олардың аудармасы көрермендерді немесе оқырмандарды жарнамада ұсынылған өнімнің бірегейлігіне сенуге мәжбүр ететін мінсіз өмір салтын ұсынады. Жарнамалық медиа дискурс мәтіндері жарнаманың коммуникативті және қаржылық тиімділігін арттыруға бағытталған мәтіннің бастапқы әлеуметтік болмысын ескере отырып қолданылады және аударылады.

С.Ж. Читебаева¹, Т.В. Шевякова²

Социоллингвистические аспекты перевода рекламного медиадискурса

Казахский университет международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан

В статье рассматриваются особенности социальной направленности перевода текстов рекламного медиадискурса. Данное исследование в основном сфокусировано на использовании текстов рекламного медиадискурса и социоллингвистических особенностях их перевода, что влияет на потребителей при совершении покупки какого-либо товара или услуги. Установлено, что перевод рекламных текстов базируется на его социальной направленности, которая способствует отражению идеологии метаязыка и репродукции рекламного медиадискурса. Исследование было проведено на материале различной рекламной онлайн-продукции, размещенной в социальных сетях. Анализ фактического материала показал разнообразные социальные направленности перевода медиатекстов, манипулирующих сознанием людей. Тексты медиадискурса и их перевод репрезентируют идеальный образ жизни, заставляя зрителей или читателей поверить в уникальность

представленного в рекламе товара. Выявлено, что тексты рекламного медийного дискурса используются и переводятся с учетом социальных реалий как исходного, так и целевого текста, что направлено на повышение коммуникативной и финансовой эффективности рекламы.

УДК 812.503

Е.Р. Югай¹, З.С. Уранова²

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, старший преподаватель кафедры перевода и восточных языков, г. Алматы, Казахстан, e-mail: yugai85@mail.ru

²Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова, преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания, г. Кокшетау, Казахстан, e-mail: zulfiya-95-thebest@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ МЕТАФОРЫ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается политический дискурс КНР в плане вовлечения языковых средств, которые отражают политические и культурологические особенности региона. Культура Китая со свойственной ей исторической памятью влияет на политический язык. Для того, чтобы лучше понимать политическую культуру и лидеров страны, необходимо лучше понимать механизмы формирования и содержание культуры. Также раскрывается понятие метафоры, как принадлежности естественного языка, то, что относится к сфере мышления или деятельности. В статье отражены основные приемы перевода метафор с китайского языка на русский язык.

Ключевые слова: политический дискурс, политическая коммуникация, культура Китая, язык и государство, метафора, языковая картина мира.

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы, исследования в области политического дискурса становятся одним из приоритетных направлений у специалистов целого ряда научных дисциплин. Язык и власть тесно взаимосвязаны между собой, политический язык не только несет в себе информационную составляющую, но и обладает воздействующей функцией, являясь одним из инструментов власти. В этой связи хотелось бы подчеркнуть важность исследований в области межнационального дискурса, характерной чертой которого является взаимодействие людей разного менталитета и культуры, обладающих уникальными системами метафорического представления политических сущностей. Несмотря на постепенное увеличение количества работ, посвященных изучению политических метафор, исследований на предмет российско-китайского политического дискурса в нашей стране чрезвычайно мало. Очевидно, что Китай и Россия обладают абсолютно разными языковыми моделями и социокультурными особенностями, что затрудняет перевод любого текста, не говоря о текстах в области политической коммуникации. На современном этапе актуальным является изучение особенностей перевода языковых средств китайского языка, в связи с различиями понятийного аппарата и метафорических моделей обеих стран.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Одной из основных черт политического дискурса выступает частое использование метафор для проведения параллелей между соответствующими явлениями, событиями,

взглядами, деятельностью политических субъектов. Понимание социокультурных смыслов, стоящих за языковыми средствами, используемыми в политическом дискурсе, способствует формированию целостного представления о конкретной политической ситуации, определение приоритетов и направлений политики как внутри страны, так и в глобальном масштабе.

В силу длительной истории Китая и литературной традиции в китайской культуре сформировался огромный пласт метафор, отражающихся в современном дискурсе в виде разного рода фразеологизмов, цитат, словесных клише и др. Многие из них имеют историю употребления в китайском дискурсе длительностью несколько сотен лет, а некоторые более двух тысяч лет, и, превратившись в символы, воспринимаемые как нарицательные имена [1, с.22].

Метафора является универсальным средством представления языковых особенностей. На основе схожих образов, в которых также видны этнические источники, она отражает окружающую действительность. Именно в метафорах наиболее ярко отображается мировосприятие круга людей, объединенных национальным и языковым признаками. Занимаясь исследованием и изучением метафорических образов, мы можем говорить не только о языковых особенностях, но и о непосредственной связи с ментальностью и сознанием.

Метафора – это троп, образованный на основе сходства сопоставляемых предметов, явлений, действий, признаков. Она служит для образного представления одного объекта, сходного с другим объектом по какому-либо признаку, с помощью имени последнего [1, 88]. Метафоры также являются яркими образами в языковом сознании носителя, историческими и культурными корнями. Благодаря достаточно высокой роли метафор в языковом сознании людей становится ясна причина использования их не только в обычной жизни или художественном стиле, но и, например, в политическом дискурсе. Метафоры помогают отобразить, в виде каких категорий классифицируют и оценивают мир носители определенного языка.

Для качественного перевода метафор с китайского языка на русский, переводчику требуются знания истории и литературы страны, особенностей мышления как китайского народа, так и русского. Однако, «ни один билингв не может качественно осуществлять перевод без сформированных умений и навыков, входящих в профессиональную компетентность переводчика» [1, 115]. Знание теоретических основ переводоведения, умения их использовать на практике, позволяют определить три основных приема перевода фразеологических единиц. К этим единицам относятся: дословный перевод, описательный перевод и функциональная замена или аналог.

1. Дословный перевод используется при переводе метафор, в которых совпадает как прямое, так и переносное значение в обоих языках.

2. Описательный перевод используется при отсутствии аналога в русском языке (описывает ситуацию, которая может быть представлена в оригинале).

3. Функциональная замена или аналог – замена китайской метафоры на русскую с аналогичным лексическим содержанием. Пример: 燕雀安知鸿鹄之志哉! «мелким птишкам не понять устремления величественного лебедя», дословно «простому человеку не понять цели великого человека». Русский эквивалент: «гусь свинье не товарищ».

Метафора является когнитивным инструментом. По мнению американских лингвистов Лакоффа и Джонсона, метафора существует не только в языке, но и в повседневной жизни, мышлении и действиях. Иными словами, метафора может быть применена к различным областям человеческой жизни с научной и практической точки зрения, таких как литературные произведения, политические выступления, повседневные беседы и т.д. Основная цель политических выступлений – это выражение политической ситуации, убеждение и мотивирование. Поэтому, большинство лидеров склонны использовать метафоры во время выступлений [2, 8].

Одна из основных групп метафор, которые используют китайские лидеры – это метафоры, связанные с «домом» и «семьей». «Семья» или «дом» – это термин, с которым каждый очень хорошо знаком и который изначально был связан каким-то родством. Во время выступлений китайских лидеров, «государство» часто называют «большой семьей». Пятьдесят шесть этнических групп – это семья, а люди всех этнических групп являются частью этой семьи. Именно в китайской культуре «семья» и «родство» глубоко укоренились в сердцах китайцев. Следовательно, концептуальная метафора «семья» очень распространена в политических текстах.

Следующая группа метафор, это те метафоры, которые непосредственно выражают принадлежность к чему-либо, как правило, к «родству». Знаменитый китайский партийный деятель Дэн Сяопин в своих политических выступлениях очень часто использовал цитату «Я сын китайского народа, и я глубоко люблю свою родину и народ». Являясь лидером страны, он описал себя как рядового члена расширенной семьи, что полностью продемонстрировало его отношение к людям и любовь к Родине. Исходя из знаний и рационального мышления, в докладе используется метафора “中华儿女” («китайские сыновья и дочери»), чтобы сформировать дружеский, миролюбивый образ. Как только говорящий и слушатель когнитивно сходятся, последний не только принимает информацию, но и имеет положительный ответ на нее [3, 33-35].

Таким образом, метафора играет важную роль в политическом дискурсе, она не только разъясняет некоторые абстрактные и сложные политические концепции, но также очень часто применяется к идеологии и политическим областям, таким как политическая философия. Кроме того, поскольку большинство людей знакомы с метафорами, основанными на когнитивном опыте, он призван усиливать и вдохновлять людей на участие в социалистической модернизации, активно участвовать в жизни родной страны и великом омоложения китайской нации [4, 63].

Традиционный китайский дискурс, несмотря на популярность среди ученых Китая, все еще остается не изученной до конца научной дисциплиной. Проводя анализ, они вынуждены ссылаться на теоретические работы Европы или Америки. С помощью заимствованных и, по возможности, адаптированных методов и приемов перевода исследователи стараются получить наиболее адаптированный политический перевод, не забывая о языковой и культурной спецификах Китая.

Пример 1. 十年内乱遗留下来的消极东西。

Перевод: Наследие десяти лет внутреннего хаоса. (Дэн Сяопин вэньсюань. Указ.соч. С.36.)

Пример 2. 改革开放胆子要大一些，敢于试验，不能像小脚女人一样。看准了的，就大胆地试，大胆地闯。深圳的重要经验就是敢闯。

Перевод: Политику реформ и открытости нужно проводить активнее, смело экспериментировать, нельзя становиться похожими на девушку с забинтованными ножками. Увидел – действуй, смело прокладывай путь. Важный опыт Шэньчжэня служит ярким примером. (Дэн Сяопин вэньсюань. Указ.соч. С.227.)

Пример 3. 打苏联的牌。

Перевод: Играть чьей-либо картой. (Дэн Сяопин Вэньсюань. Указ.соч. С.188.)

Пример 4. 老虎屁股。

Перевод: Трогать тигра за хвост – рисковать. (Дэн Сяопин Вэньсюань. Указ.соч. С.133.)

Пример 5. 前怕狼后怕虎。

Перевод: Бояться волка впереди, а тигра позади - быть нерешительным, делать что-либо с опаской. (Дэн Сяопин вэньсюань. Указ.соч. С.263.)

Пример 6. 天下兴亡，匹夫有责。

Перевод: Все ответственные за развитие или упадок страны. (Конфуций. Урок мудрости: Сочинения. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2009. – 958 с.)

Пример 7. 兄弟关系。

Перевод: Братские отношения. (Гудков Д. Б. Прецедентные феномены в текстах политического дискурса // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: учебное пособие. М.: Изд-во МГУ, 2003. С. 148.)

Пример 8. 贵宾狗。

Перевод: Пудель, собака заграничной породы - почетный гость. (Wei Jennifer M. Allusion in Current Taiwan Political Discourse: a case study of the Year 2000 Taiwan president elections. N.Y.: NOVA Science Publishers, 2000., С. 62-63)

Пример 9. 让权力在阳关下运行。

Перевод: Действовать в лучах солнечного света. (Wei Jennifer M. Allusion in Current Taiwan Political Discourse: a case study of the Year 2000 Taiwan president elections. N.Y.: NOVA Science Publishers, 2000.)

Пример 10. 发挥(着) 作用。

Перевод: Играть роль. (газета «Жэньминь жибао» от 19.03.13; перевод А.В. Галкина)

Пример 11. 经受(住) 考验。

Перевод: Выдержать испытания. (Ежедневная газета «Жэньминь жибао» от 17.03.2013; перевод А.В. Галкина)

Пример 12. 担砖的。

Перевод: Разносчик кирпичей. (Wei Jennifer M. Allusion in Current Taiwan Political Discourse: a case study of the Year 2000 Taiwan president elections. N.Y.: NOVA Science Publishers, 2000.,).

ВЫВОДЫ

Подводя итог, отметим, что исследования в области межнационального дискурса представляются одной из первостепенных задач для современной науки. Метафорическое представление сущности политической власти в каждой конкретной культуре имеет свою собственную сферу-источник, что делает особенно интересным исследование неодинаковых смыслов, которые они отражают в политической коммуникации, в зависимости от изучаемого региона. Взаимодействие государств в рамках международных отношений становятся гораздо более эффективными при взаимоизучении культуры и особенностей менталитета, раскрывающихся в языке. В рамках диалога культур изучение особенностей политического дискурса позволит смягчить недопонимания и послужит дополнительным способом установления дружеских отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Баранова З.И. Моделируемые фразеологизмы в китайском языке // Исследования по китайскому языку; сб. ст. М., 1973
- 2 Берзиня У.А. Традиционный политический язык в современной КНР // Учен. зап. Отд. Китая ИВ РАН. Вып. 2. М., 2010
- 3 Будаев Э.В., Чудинов А. П. Метафора в политической коммуникации. М., 2008.
- 4 Ветров П.П. Textoобразующие функции китайских фразеологических единиц // Лингвистика речи в теории и эксперименте. М., 2005.
- 5 Виноградов В.В. Китайская модель модернизации. Поиски новой идентичности. М., 2008.

6 Воропаев Н.Н. Прецедентные имена в китайскоязычном дискурсе: автореф. дис. ... канд. фил. наук. ИЯИ РАН, 2012.

7 Залесова Н.М., Коленко Ю.В. Актуализация концепта "俄罗斯" в китайских СМИ (на материале заголовков статей новостного агентства "Синьхуа") // Вестник Амурского государственного университета. Вып. 58. 2012.

8 Войцехович И. В. Практическая фразеология современного китайского языка: синтаксис и стилистика. М., 2007.

9 Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М., 2003.

10 Лобанова Т. Н. Особенности и функционирование концептов и прецедентных феноменов в китайской политической метафоре. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. М., 2011.

11 Тань Аошуан. Китайская картина мира: язык, культура, ментальность. – М., 2004.

Е.Р. Югай¹, З.С. Уранова²

Қытай тілінің саяси метафоралары

¹Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада ҚХР-дың саяси дискурсы аймақтың саяси және мәдени ерекшеліктерін көрсететін тілдік құралдарды тарту тұрғысынан қарастырылады. Қытай мәдениеті өзіне тән тарихи жадымен саяси тілге әсер етеді. Еліміздің саяси мәдениеті мен көшбасшыларын жақсы түсіну үшін мәдениеттің қалыптасу тетіктері мен мазмұнын жақсы түсіну қажет. Сондай-ақ, метафора ұғымы ойлау немесе әрекет саласына қатысты табиғи тілдің байланысы ретінде ашылды. Мақалада метафораларды қытай тілінен орыс тіліне аударудың негізгі әдістері көрсетілген.

Е.Р. Yugay¹, Z.S. Uranova²

Political Metaphors of Chinese language

¹Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

²Shokan Ualihanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan

The article discusses the political discourse of the PRC in terms of involving language means that reflect the political and cultural characteristics of the region. The culture of China with its characteristic historical memory influences the political language. In order to better understand the political culture and leaders of the country, it is necessary to better understand the mechanisms of formation and the content of culture. The concept of metaphor is also revealed, as an affiliation of a natural language, that which relates to the sphere of thinking or activity. The article reflects the basic techniques for translating metaphors from Chinese into Russian.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 81-13

П.Т. Медетбекова¹, Г.Б. Несіпбай²

¹филол.ғ.к., аға оқытушысы әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: medetperizat73@gmail.com

²аға оқытушысы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: missdana.kaznu@gmail.com

МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ «ӘДЕП» СӨЗІНІҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ СИПАТЫ

Мақалада «әдеп» сөзінің қарым-қатынас барысындағы жалпы сипаты жайында және мәдениаралық байланыстағы маңыздылығы қарастырылған. Жалпы тіл тек таным құралы, заттар мен құбылыстар әлемін, идеялар әлемін жаңартушы ғана емес, ол ойды жалғастыру, сезімді жеткізу қызметтерін атқара отырып, адамның сезімдік, тілдік ойлау қызметін де қамтамасыз етеді. Соған сәйкес әр тіл өзіндік ерекшелігі мен тәжірибесіне, мәдениетіне, аялық біліміне байланысты әр халықтың ғаламдық тілдік бейнесі түрліше болады. Соңғы уақыттарда түрлі мәдениет өкілдерінің арасындағы қарым-қатынаста түсініспеушіліктің туындау себебі, сөйлеу тілінің түрлішеңдігі емес, коммуниканттардың ұлттық санасының әртүрлілігі деген ой көпшіліктің санасында қалыптасқан. “Әдептілік/politeness/вежливость” ұғымының түрлі тілдерде болуы аталған сөздің осы тілдерді пайдаланушы әлем халықтарының сөйлеу мәдениетінде бар екенін көрсетеді. Әр халықтың әлемді тануының негізінде өзіндік қоғамдық түсініктері, заттық нанымдары болады, сондықтан да адамның сана-сезімі әрқашанда этникалық жағынан ұқсастықтары мен қарама-қайшылықтарымен ерекшеленетіні шартты. Зерттеу барысында қазақ және ағылшын тілдерімен қатар өзге де тілдердегі «әдеп» сөзінің ұқсастықтары мен қарама-қайшылықтарын айқындау маңыздылығы да осында.

Тірек сөздер: мәдениаралық қарым-қатынас, танымдық сипат, этикет, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениет, салғастырмалы сипат, әдептілік, сыпайылық.

КІРІСПЕ

Тіл – философтар үшін әлем туралы, философиялық тұжырымдар жасаудың, дүние жайындағы білімдік аясын тасымалдаудың құралы ретінде маңызды болып келсе, бұдан былай философия мен логикадағы, мәдени антропологиядағы, психологиядағы күрделі мәселелерді түбегейлі шешу лингвистикалық тұжырымдар мен пайымдауларды қажет ететіні байқалады және ол дәлелденген де. Сөздің лингвистика, әдебиеттану, логика, философия, өнертану, мәдениеттану тәрізді гуманитарлық білімдер саласында жан-жақты маңызға ие болуы XX ғасырдың соңында филологияда «концептуалды-мәдениеттанымдық» бағыттың қалыптасуына ықпал етті. Осы бағыттың зерттеу мәнмәтінінде мәдениеттану шешуші пән ретінде қаралады, ал оның басты бірлігі ретінде бір сөздің екі тілдегі ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындау болып танылды.

Әр халықтың әлемді тануының негізінде өзіндік қоғамдық түсініктері, заттық нанымдары болады, сондықтан да адамның сана-сезімі әрқашанда этникалық жағынан шартталған.

Мәдениетаралық аспектідегі сыпайылық мәселесін қарастырған кезде, сыпайылық түсінігі әр мәдениетте әрқалай екендігін ескерген жөн. Мысалы, кей халықтарда сыпайылық – инабаттылық пен сыйлау сияқты қасиеттермен ұштастырылатын болса, басқасында ұяңдықпен, ал үшіншісінде айналаға қамқорлықпен қарау сипатымен танылады. Сондықтан да бір халық сыпайы емес немесе басқаға қарағанда сыпайылау деп тұжырым жасау дұрыс емес. Сыпайылықтың не екенін ұғынып әрі түсіндіру үшін мәдениетті қарастыру арқылы және оның өкілдеріне тән әлеуметтік қатынастардың ерекшелігін тану арқылы қол жеткізуге болады. Әдептілікті коммуникативтік санат ретінде қарастырған жөн. Коммуникативтік санат астарында адамның қарым-қатынас пен оны жүзеге асыру реті жөніндегі ілімдерін реттейтін жалпы коммуникативтік түсінік жатыр [1, 5]. Олар адамның коммуникативті санасының сипаты болып табылады және коммуникация туралы нақты ілімнен тұрады. Сыпайылық санаты коммуникативтік санаттардың ішіндегі ең маңыздысы, себебі адамдардың үйлесімді қарым-қатынас жасауын қамтамасыз етуде нақ осы санаттың атқаратын рөлі зор.

Мәдениетаралық қарым-қатынас жағынан қарастыратын болсақ, сыпайылық – бұл, алдымен, қарым-қатынас тәртібін, тіл табысуда үйлесімділікке жетуге бағытталған коммуникативті стратегиялар арқылы ұстану болып табылады. Әдептіліктің ішіне кикілжіңсіз тілдесуге ықпал ететіннің барлығы кіреді. Яғни, *әдептілік* – бұл ұлттық-айшықты коммуникативті санат болып табылады. Оның негізі үйлесімді, кикілжіңсіз тілдесуге және қоғамдық бірегей тәртіптерді қадағалауға арналған коммуникативті мазмұндағы (тілдік және тілдік емес) стратегиялардың жүйесі болып табылады. Әдептілік ұстаудың негізгі мақсаты серігіңе жақсы ниетінді көрсету болып табылады. Бұл мақсат әртүрлі коммуникативті стратегиялардың көмегімен жүзеге асады, оларды таңдау көптеген факторлар, атап айтқанда психологиялық, әлеуметтік, мәдени факторлардан тәуелді. Әдептіліктің мәні ұлттық-айшықты болып табылады. Бұл өзгешелік әр түрлі әдеп формулаларын қолдану ерекшелігімен ғана емес, сондай ақ коммуникативті стратегиялар арқылы да беріледі. Мұндай стратегиялардың бағыты әлеуметтік қатынастар типі мен басым мәдени құндылықтар арқылы анықталады. Ал басқа мәдениеттің ерекшелігі болып табылатын стратегияларды білмеу, коммуниканттардың өздерінің пікірлерін өзіндік стратегияларын пайдалану арқылы білдіруіне әкеледі. Бұл өз кезегінде, тілдесушінің олардың ойын дұрыс түсінбеуі мен нәтижесінде коммуникативті сәтсіздікке әкеледі [2, 19].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әдептіліктің неғұрлым дәл әрі шынайы анықтамасы Е.Н. Медынский еңбектерінде келтірілген. Мұнда ол сыпайылықты адамның басқа адамдармен қарым-қатынас жасау формасы ретінде қарастырған. Мұның негізінде, өзіндік ар-намыс сезімі, «адамдарға деген ұстамды, нақты, биязы қатынас» жатыр. Этика бойынша сөздіктерде, сыпайылық, моральдік қасиет ретінде беріледі, бұл, өз кезегінде, адамдарға деген сыйластығы күнделікті табиғи дағдыға арналған адамның іс-әрекетін сипаттайды.

Жалпы алғанда, сыпайылық – бұл зерделілік, игілікті білдіру, қол ұшын беруге дайын тұру мен инабаттылықтан тұратын мінез-құлық мәдениетінің талаптарының элементі болып табылады.

Е.Н. Медынскидің айтуынша сыпайылық эмоциялық сипатқа байланысты әртүрлі болуы мүмкін, мысалы адам осы эмоцияға байланысты ілтипатты-сыпайы (барлық адамдарға қатысты), ибалы-сыпайы (жас жағынан үлкендерге), талапшыл-сыпайы (балаларға қатысты), салқынқанды-сыпайы (белгілі бір себептер бойынша ұнамсыз адамдарға) болуы мүмкін [3, 110].

Көптеген зерттеушілер, соның ішінде П.Браун мен С.Левинсон, әдептілікті бет-әлпеттің күйі ретінде қарастырып, позитивті әдептілік пен негативті әдептілікті атап көрсеткен [4,

122]. Бет-әлпет түсінігі маңызды әлеуметтік құндылық ретінде ең алғаш Э.Гоффманмен енгізілді [5, 101].

П. Браун мен С. Левинсон, осы көзқарасты сыпайылыққа ұластырып, бетті әмбебап түсінік ретінде қарастырады. Бұл бір әлеуметтің бейнесі тәрізді, оны сақтауда қоғамның әр мүшесі мүдделі. Шынында да, француз тілінде де бет сөзінің әлеуметтік бейне түсінігіне сәйкес келетін сөз тіркестерін кездестіруге болады: бет-әлпетінің күйін сақтау, бетінің күйі қашу.

Қарым-қатынас жасасу кезінде коммуникацияның қатысушылары өздерінікімен қатар серігінің бет-әлпетінің күйінің сақталуына мүдделі. Сондағы бет-әлпеттің күйін сақтау – коммуникацияның мақсаты емес, қалыпты қарым қатынастың шарты болып табылады. Э. Гоффман бет-әлпетінің күйін сақтауды үйрену – бұл әлеуметтік қатынас саласына қатысты жол жүру ережесін үйренумен парапар деп бейнелі сипаттайды.

«Негативті бет-әлпет» пен «позитивті бет-әлпетті» ажыратуды ұсына отырып, П. Браун мен С. Левинсон бірінші түсініктің астарында әркімнің әрекетінің бостандығын қалау, басқа жақтың араласуының рұқсат етілмеуі, яғни «тәуелсіз болу қалауы» жатыр десе, екіншісінің мәні басқалармен «аяулы болу қалауы» дейді. Авторлар әр түрлі бағытқа ие позитивті және негативті сыпайылық сияқты түсініктерді енгізеді. Біріншісі жақындасуға негізделген, ал екіншісі алыстауға. Осы әдептілік типтерінің әрқайсысы коммуникативтік стратегияның өзіндік жүйесін қалыптастырады, олардың көмегімен сыпайы тіл табысудың негізгі мақсаттарына жете аламыз.

Сонымен зерттеуші авторлардың пікірінше, ниеттестікті білдіру мен араласу аралығын сақтау, әдептіліктің мәнін құрайды, сондай ақ қарым-қатынасқа түсе отырып, бөлуші аралықты қысқарту арқылы, әңгімелесушіні жақындату керек, (позитивті сыпайылық стратегиясы) ал өзаралық құрметті көрсету, әңгімелесушінің тәуелсіздігін құрметтеу – бұл негативті сыпайылықтың стратегиялары. Әлеуметтік лингвистикалық әдебиеттерде аталған әдептілік типтерінің басқа да терминдері кездеседі. Позитивті әдептілік ізеттілік әдептілігі немесе жақындасу әдептілігі деп, ал негативті сыпайылық – құрметтеу әдептілігі немесе алыстау әдептілігі деп аталады. Жақындасу мен алыстауды жалпы коммуникативті мақсаттарды анықтайтын сыпайылықтың гиперстратегиялары деп атауға болады. Кроссмәдениеттік коммуникация саласындағы зерттеулерде негативті әдептіліктің стратегияларына көп көңіл бөлінеді, себебі сыпайылық қарым-қатынас жасаудың қажет шарты бола отырып, пиғылды білдіруде өте маңызды.

Позитивті және негативті әдептіліктің стратегиялары күнделікті қарым-қатынастағы коммуниканттармен қолданылатын негізгі амалдарды қамтиды. Осыған негізделе отырып, әдептілік – бұл сырластық пен ара-қатынасты сақтау арасындағы тепе-теңдікті сақтау деп болжауға болады. Сондай ақ, осы тепе-теңдіктің негізі нақты коммуникативті контекстен ғана емес, жалпы алғанда мәдениеттің типіне де байланысты түрленуі мүмкін. Коммуниканттардың негізгі мақсаты - не тым ресми, не тым дөрекі болып кетпеу үшін, қарсыласының естігісі келген әңгімесі мен әлеуметтік-мәдени талаптарға сәйкес сыпайылықтың оптималды стратегиясын таңдау болып табылады.

Соңғы 20 жыл ішінде көптеген зерттеушілер әдеп типологиясымен айналысып, әдептіліктің стратегияларын бөліп көрсетті. Айта кетер болсақ, Е.В. Ключев сыпайылық принципін коммуникативті кодекстің ішінен қарастырады. Ол, кооперация принципі сияқты, коммуникативті кодекстің айырып алғысыз бөлігі әдептілік принципі болып табылады деп көрсеткен. Дж. Лич әдептілік принциптерін максималардың жиынтығы ретінде қалыптастырып, олардың келесі түрлеріне тоқталған:

1. Әдептілік максимасы
2. Кеңпейілділік максимасы
3. Қолдау максимасы
4. Ұяңдық максимасы
5. Келісушілік максимасы

6. Ұнату максимасы [6, 125].

Әдептіліктің максималарын қарастыру бұл жұмыс үшін мәдениетаралық коммуникацияның әдептілік принциптерінің маңызын қарастыру үшін қажет, осы принциптерді сақтамай үйлесімді және кикілжіңсіз қарым-қатынас мүмкін болмайтындықтан, сыпайы қарым-қатынастың негізі болып табылатын мәдениетаралық коммуникацияның әдептілік принциптерінің маңызы зор. Сондықтан да осы максималардың бірнешеуін қарастырайық:

Әдептілік максимасы дегеніміз әр коммуникативті акттің құрамындағы айырмашылықтары бар екі облыстан тұратын жеке сфералардың шекарасының максимасы десе болады: сөйлеу әрекеті аясында және жеке қызығушылық. Сөйлеу әрекеті аясында бола тұрып, коммуниканттар яки бір олармен тұрақты қорғалатын қорғанысқа ие болады, яғни бұл осы жеке қызығушылықтар аймағы. Бұл жағдайда қарым-қатынасқа түсушілердің арасындағы қашықтық тек әлеуметтік конвенциялармен (басшы – бағынушы) ғана анықталмайды. Кез келген коммуникативті акт қатысушылар арасындағы белгілі бір аралықты қарастырады; ол бірде артығырақ, бірде кемірек болуы мүмкін, бірақ мүлде болмауы мүмкін емес. Әңгімелесуші әрқашан сөйлеу әрекетіне дайын деп болжау ең сындарлы қателесулердің біріне жатады. Сөйлесуді ұсына отырып, адам сол мезетте ақ жеке сфераның шекараларын бұзады, сондықтан да сұхбаттасып отырушының коммуникативті актке түсуге келісім беруінің өзі міндетсінгенмен тең. Сондықтан әңгімелесушінің қызығушылықтарын ойлау, өз қызығушылықтарыңды қанағаттандырудың маңыздылығынан кем емес [7, 155].

Тілдесу – адам өмірінің ажырамас бөлігі. Мәдениетаралық тілдесу кезінде адамдар бір бірінің өмірлерін, тұрмыстарын, мәдениеттерінің ерекшелігімен танысады, сондай-ақ тактикалық, не стратегиялық болсын мәселелерді қойып, соның шешімін іздейді. Мәдениетаралық араласу кезіндегі позитивті немесе негативті нәтижелердің болу ережелері әдептілік принципіне негізделетін сөйлесу өнері, тілдік әдеп нормаларының әсері зор. Әр адам әлбетте өзінің достарының ортасында немесе танымайтын адамдар арасында қалаулы, абыройлы болғанын қалайды, айналасындағыларға жағымды әсер қалдырып, өзін сол қоғамда еркін сезінгісі келеді. Дегенмен, тілдесу шеберлігін игеру айтарлықтай күрделі: барлық адамдар өзімен тілдесуші адамға қатысты сыпайы болудың қаншалықты маңызды екенін біледі, бірақ тәжірибеде бұл әркімнің қолынан келе бермейді, себебі кез келген адам өзін қоршаған ахуалға бірден жаттығып кете алмауы мүмкін, адамдар мен коммуникация жағдайын сынап, соған сәйкес әрекет жасай алмауы да ғажап емес. Тілдесу кезінде әдептілік принципін ұстанбау көптеген ұрыстың кикілжіңнің бастамасы болуы мүмкін. Лингвистикалық әдептілік жеке тұлғалар арасындағы сондай-ақ мәдениетаралық кикілжіңнің хабаршысы бола алады, оған қоса көптеген мәселелерді шешу үшін қолданылады, әсіресе мәдениетаралық қарым-қатынас барысында өте маңызды, себебі тілдің кейбір ерекшеліктерін білмеу, сөздің жеке мағыналарынан немесе коннотациясынан хабардар болмау өкпе тудырып қана қоймай, қатынастың үзілуіне әкелуі мүмкін.

Жалпы алғанда, этикет, негізі гуманизмнің принциптері болатын әдептіліктің жалпы талаптарымен сәйкес келеді. Адамның жақсы қасиеті ғана болып табылатын, *әдептілік*, дегенмен, *суық*, *мұздай*, *жеккөрінішті* сияқты эпитеттермен қосылғанда негативті мағынада қолданылуы мүмкін. Мұндай сөз тіркестері көптеген мәдениеттерде де белгілі (ағылшын *icy welcome* “суық қарсы алу” *cold greeting* “суық амандасу”) және мұндай сөз тіркестері кері сипаттағы әдептілік әрекеті болып табылады, себебі мұндағы мақсат осылайша өзінің үстемдігін көрсетіп, әңгімелесушінің беделін түсіру болып табылады. Шынайы әдептілік әрқашан игілікті мәнге ие және оның көмегімен адам айналасындағы жандарға (әріптестер, достар, көршілер, жай таныс емес адамдар) қатысты жақсы ниетін көрсете алады. Ис-әрекеттері сырттай да ішкі мазмұны жағынан да адамгершіліктің өнегелі принциптеріне негізделген адам ғана шынайы сыпайы, мәдениетті.

Лингвистика саласында көптеген зерттеушілер: ресейлік Т.В.Ларина, Н.И.Формановская, Е.Н.Беляева, Ю.Б.Кузьменкова және т.б., шетел П.Браун и С.Левинсон,

К.Кристи, Р.Уоттс, және т.б. ғалымдары да өздерінің еңбектерін әдептілік санатының әртүрлі аспектітерін зерттеуге арнаған. Лингвистика аймағында аталған санатты зерттеу бойынша қазіргі уақытта әртүрлі амалдар қолданылады. Шет ел лингвистикасындағы гендерлі тәсілдің өкілдері К.Кристи, С.Миллз, Л.Маллани, Д.Спендер және т.б. әдептілікті еркектер мен әйелдер арасындағы тілдесу үрдісінің коммуникативті санаты ретінде зерттеуде. Өздерінің зерттеулерін парламенттегі қос жыныс өкілдерінің коммуникативті әрекетін зерттеуге негіздей отырып, олар, әйелдер қарым-қатынас кезінде әдептілікті көбірек танытады деген тұжырымға келеді.

Отандық және шет елдік лингвистикада мәдениеттанушылық тәсілді қолданатын зерттеушілер Т.В. Ларина, Е.А.Аршавская, Н. Амбади, Д. Хауз және т.б. ұлттың мәдени мұрасының көзқарасынан қарастырғанда дискурсті мінез-құлықтағы әдептіліктің осы немесе басқа көріністерін түсіндіруге талпынады, сонымен қатар мұндай зерттеулерде екі немесе одан да көп мәдениеттер салыстырылады, бұл, біздің ойымызша, лингвомәдениеттанушылық көріністерді тиімді сипаттауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік – лингвистикалық амалдың жақтаушылары үшін Д. Уолтерс, Л.В. Хохлова, В.И. Гвазава және т.б. коммуникативті үрдістің қатысушыларының класстық жіктелуінен сыпайы мінез-құлықтың тәуелділігі маңызды болып табылады.

Сондай ақ, В. Эсканделл-Видал және т.б. еңбектерінде әдептілік мәселесін зерттеуде когнитивті әдіс кездеседі. Н.В.Зорихина-Нильссон және Е.Н.Беляева әдептілік санаттарын сөйлеу актісінің теориясы жағынан қарастырады. Әдептілік лингвистикалық санат ретінде әлемнің көптеген тілдеріндегі деректерде қарастырылады: француз Н.И.Формановская, Е.А.Зацепина, Т.В.Ларина, Л.В.Гарская, М.А.Оликова, И.А.Романова, ағылшын Г.А.Газиева, Н.А.Маковецкая, Л.П.Ступин, Ю.Б.Кузьменкова, жапон В.М.Алпатов), монғол (Ч.Ээгиймаа, адыг Б.Х.Бгажноков, итальян М.В.Володина, неміс Р.А.Газизов, корей И.Д.Скорбатюк, польша А.Харчарек, раджастхани Л.В.Хохлова, испан Н.М.Фирсова.

Лингвистикалық әдептілікті зерттеуде өткен ғасырдың 80-ші жылдары жарық көрген ағылшындық П.Браун мен С.Левинсонның еңбектерінің маңызы орасан. Олай деуіміздің себебі, олар әдептілік формаларын бейресми жағдайда талдайды. Бұл авторлар лингвистикалық әдептілік «тыңдаушының күйін сақтау үшін» қажет деп ойлайды. «Күй» сөзінің астарында өзін-өзі құрметтеу мағынасы жатыр, сондықтан тілдесу кезінде адамның өзін-өзі бағалауын демеп отыру қажет. Авторлар Күйге Қатер келтіретін Сөйлесу Әрекетінің (КҚСӘ) теориясын құрды. Осы теорияға сәйкес, жоғарыда аталған әрекеттерге, қарым-қатынасқа түсушілердің өзін-өзі бағалауына кері әсер етушілердің барлығы жатады. Лингвистикалық әдептіліктің стратегиялары, П. Браун мен С. Левинсонға сәйкес арнайы КҚСӘ жағдайларында қолдану мақсатында құрылған.

Әртүрлі лингвомәдениетте «әдептілік» түсінігінің бар екендігін қарым-қатынас нормаларының әдебі де куәландырады. Сөйлеу әдебі тілдесудің қайталанатын жағдайларында ауызша және ауызша емес әрекеттің нормаларының жүйесінен тұрады. Мысалы, амандасу, қоштасу, танысу, алғыс айту және тағы басқалары дәлел бола алады. Әдептілік – бұл сыпайы жанның «сыртқы көрінісі» ғана. Әдептілік ережелері әртүрлі елдерде ұқсамайтындықтан (В. Матвеев, К. Смолки, Я. Камычектің әдептілік бойынша еңбектері дәлел бола алады) және «әмбебап» әдептіліктің болмау себебінен, адамға кез-келген жағдайда сыпайы көрінуге, оның ішкі тәрбиесі мен айналасындағыларға деген құрметі, ізгі ниеті көмектеседі.

Әдептіліктің «сыртқы» мәніне Н.И.Формановская да түсінік береді. Ол өзінің жұмысында «әдептілік» және «сыпайылық» түсініктерін байланыстырады. Автор әдептілік және сөйлеу әдебі түсініктеріне өзінің анықтамасын береді: "...бұл сол не басқа қоғамда, адамдардың қауымдастығында қабылданған мінез-құлық нормалары, сонымен қатар сөйлеу тәртібі (тілдесудің ресми және бейресми жағдайында әлеуметтік лауазымның жіктелуіне сәйкес), бұлар бір жағынан реттеу қызметін атқарса, екінші жағынан қоғам мүшелерінің шамамен осындай бағыттар бойынша қарым-қатынасын көрсетеді: өз – өзге, жоғары тұрушы

– төмен тұрушы, үлкен – кіші, алыс – жақын, таныс – жат, тіпті жағымды – жағымсыз”. Автор әрі қарай келтірілген әдеп анықтамасын «Әдеп бойынша сөздікте» келтірілген әдептіліктің анықтамасымен салыстырады: “...тұлғаны сипаттайтын моральдік қасиет, ол үшін адамдарға деген құрмет күнделікті жәйт және айналасындағылармен қарым-қатынас жасаудың қалыпты амалы”.

Н.И.Формановская, ең алдымен серіктесіңе құрмет танытудан басталатын, әдептілік, сөздік қорда сөйлеу әдебінің көмегімен көрініс табады деген қорытындыға келеді. Н.И.Формановская бойынша сөйлеу әдебі - “әдептіліктің ажырамас элементі ” болып табылады [8, 49-50]. Адамға сыпайы жүгіну, жүгініп отырған тұлғаның сыйлы, жетістіктеріне сай оны айналасындағылардың бағалайтынын көрсетеді.

Дегенмен әдептілік нормаларының шектеулі болуы оның маңыздылығын түсірмейді. Әдеп әдептіліктің сыртқы көрінісі болып табылады және өмірдің қиын-қыстау жағдайларында біз осы әдептіліктің қалыптасқан формулалары арқылы біз әңгімелесушіге қатысты лайықты «жол» табамыз. Сонымен қатар, әдептілік мәдениеті қоғам дамуымен және әлеуметтік, адамдық прогресінің нәтижесінде үнемі өзгеріп отырады. Қоғамдық қатынастардың, жалпы адамзатқа тән құндылықтардың өзгеруімен әдептілік жөніндегі түсінік те дами береді. Ол бірнеше мыңжылдықтар бойы болды, және оның мазмұнында жалпы адамзаттық тәжірибе шоғырланды. Дегенмен кез-келген уақытта «әмбебап» әдептілік, гуманисттікпен, тұлғаның абыройын құрметтеумен сипатталатын және бұл әрқашан жақсы қасиет ретінде бағаланған.

Сонымен, әдептілікті білдірудің сыртқы формасы әдеп болып саналады. Бірақ, қазіргі уақыттағы әдеп туралы оқу құралдарында қарама қайшы келетін кеңестің көп болуы сондай, қазіргі демократиялық қоғам сөйлеу, ойлау, іс-әрекет еркіндігіне жол беретіндіктен нақты өзін-өзі ұстаудың ережелерін қолдану тіпті мүмкін емес болып кетеді деп ойлауға негіз береді. Әр нақты жағдайда әдептілік әр түрлі білінеді: бұл ойды білдірудің ауызша да ауызша емес те амалдарына ие әдептілік пен құрмет болуы да мүмкін, әдептіліктің өзі В.И.Сафьяновша айтатын болсақ, – бұл тек ұзын сонар бітпейтін «рахмет» және «оқасы жоқ», «сәлеметсіз бе» мен «сау болыңыз» ғана емес, бұл - ым, ишара көзқарас. Сонымен қатар, кейбір авторлар, нақты бір жағдайларда әдептілік формулаларын қолданудың мүлде қажеті жоқ, себебі олар әлі де болса шынайы әдептіліктің көрсеткіші бола алмайды деп ойлайды. Мысалы Ф.Хорват пен Ю.Орлик «тамақтанар алдында және тамақтану кезінде ‘ас болсын’ немесе біреу түшкіргенде ‘сау болыңыз’ сияқты әдептілік формулаларын қазіргі уақытта қолдану міндетті емес, бұл сөздерді айтпаудың ешқандай анайылығы жоқ» деп жазады [9, 17].

Айтпағымыз, қарым-қатынас барысында, әрине, біз қалыптасқан нормаларды ұстанамыз, әдептіліктің жалпыға таныс және көпшілік қолданатын формаларын қолданамыз. Сыпайы адам туралы түсінік әлбетте жоғалған жоқ және жоғалмайды деген үміттеміз. Әдептіліктің осы немесе басқа формаларын қолдану әр түрлі факторлармен анықталады: тілдесу жағдайы, жас ерекшелігі, әлеуметтік дәрежесі және т.с.с. Мысалы, дипломатты топта коммуникацияның позитивті нәтижесі көбіне этикет нормаларын білу мен орынды қолданудан тәуелді болса, қарапайым тәрбиелі адам үшін әдептіліктің осы немесе басқа формаларын қолдану – оның ықтиярлы таңдауының нәтижесі. Әдептілік нормаларын қалтқысыз орындай беру, шынайы әдептіліктің нышаны бола алмайды, себебі әдептілік – қарым-қатынасқа түсуші серігіңнің ерекшелігін ескеріп, әдептілік нормаларын соған сәйкес ықтиярлы түрде қолдануға негізделген. Тек ішкі мәдениет, тәрбие, көргенділік қана осы немесе басқа жағдайда дұрыс шешім қабылдауға көмектесе алады. Әдептілік, тұлғаның биоәлеуметтік сипатына сәйкес, әртүрлі формаға ие болуы мүмкін, бірақ олардың барлығы басқа тұлғаның абыройын құрметтеу мен мойындауға негізделеді.

«Әдептілік» сөзінің жан-жақтылығын дәлелдеу үшін әдептілік, сыпайы адам анықтамаларын қазақ, ағылшын тілдеріндегі түсіндірме сөздік бойынша анықтауға тырыстық.

1. Әдептілік – адам мінез құлқына тән ізеттілік, инабаттылық, әдептілік,

кішіпейілдік қасиет.

2. Кішіпейіл – әдепті, инабатты, тым сыпайы, ақ көңіл, қарапайым.

3. Polite – having or showing good manners, consideration for others, and/or correct social behaviour.

4. Сыпайы – жақсы дағдыларға ие немесе осы әдеттерін білдіре алушы және/немесе биязы әлеуметтік мінез-құлық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда келтірілген мысалдардан әдептілік жөніндегі әртүрлі халықтың түсінігі ортақ сипатқа ие, сонымен қатар бұл жақсы әдеттерді бойына жинақтаған, зерделі, биязы адам. Дәл осы тұжырымға сүйене отырып, біздің қарастырғанымыздың нәтижесіне келер болсақ, зерттеліп отырған «әдеп» сөзінің түйіні бола алады.

Сонымен, түрлі тілдердің пайдаланушы ғалымдарының лингвистикалық әдептілік мәселесіне назар аударуы, оның құрылымында барлығына ортақ ұқсас түйінді компоненттер бар екенін көрсетеді: қолайлы екпін ережелерін білу, әдептілік, айналаға ілтипатпен қарау.

«Сыпайылық» сөзінің шығу төркіні үш тілде де тәрбиелік, мінез-құлық ережелерін білу, өзін дұрыс ұстай білу дегенді білдіреді. Тек ағылшын тіліндегі мағынасындағы ерекшеліктерді байқау қиын емес: ағылшын тіліндегі «сыпайылық» сөзінің мағынасы мінез-құлық ережелерін дұрыс көрсете білуге саяды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Ключев Е.В. Речевая коммуникация: Учебное пособие для университетов и институтов. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002 – С. 155.

2 Гак В.Г. Новый французско-русский словарь. – М.: Рус.яз. – Медиа, 2003. – 1195 с.

3 Венедиктова Л.Н. Концептуализация как реализация концепта в языковой картине мира // Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах: Материалы II Междунар. науч. конф. – Челябинск: ЧелГУ, 2003. – С. 138-141.

4 Күштаева М. Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны. Филол.ғыл.канд...дисс.- Алматы, 2002. -192 б.

5 Правила хорошего тона. – 1993. Об истории хороших манер – С. 3.

6 Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки 2001.

7 Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Перевод с англ. - М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.

8 Формановская Н.И. Речевой этикет. Русско-французские соответствия. – М.: Высш. школа, 1989. – 112 с.

9 Хорват Ф., Орлик Ю. Вежливость на каждый день. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 192 с.

П.Т. Медетбекова¹, Г.Б. Несипбай²

Сопоставительный характер слова «этика» в межкультурном общении

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

В статье рассмотрена общая характеристика слова «этика» в общении и его важность в межкультурных связях. В целом язык является не только инструментом познания, обновляющим мир идей, предметов и явлений, но и обеспечивает деятельность чувственного, языкового мышления человека, выполняя функции продолжения мысли, передачи чувств. В соответствии с этим глобальная языковая картина каждого народа, в зависимости от специфики и опыта, культуры, фонового образования является разнообразной. В последнее время причиной возникновения недоразумений в общении между представителями различных культур является не многообразие речи, а сложившаяся в

сознании большинства мысль, о разносторонности национального сознания коммуникантов. Наличие понятия «әдептілік/politeness/вежливость» на разных языках показывает, что данное слово присутствует в культуре речи народов мира, использующих эти языки. В основе познания мира у каждого народа есть свои общественные понятия, предметные убеждения, поэтому сознание человека всегда отличается этническими сходствами и противоречиями. В ходе исследования, наряду с казахским и английским языками, важно выявить сходства и противоречия слова «этика» на других языках.

P.T. Medetbekova¹, G.B. Nessipbay²

Comparative nature of the word «ethics» in intercultural communication

^{1,2} Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

The article considers general characteristics of the word «ethics» in communication and its importance in intercultural relations. In general, language is not only a tool of knowledge that updates the world of ideas, objects and phenomena, but also provides the activity of sensory, linguistic thinking of a person, performing the functions of continuation of thought, transmission of feelings. In accordance with this, the global language picture of each nation, depending on the specifics and experience, culture, and background education, is diverse. Recently, the reason for misunderstandings in communication between representatives of different cultures is not the diversity of speech, but the idea that has developed in the minds of the majority, about the versatility of the national consciousness of communicants. The presence of the concept “әдептілік/politeness/вежливость” in different languages shows that this word is present in the speech culture of people of the world who use these languages. Each nation has its own social concepts and objective beliefs at the heart of its knowledge of the world, so the human consciousness is always distinguished by ethnic similarities and contradictions. In the study, along with the Kazakh and English languages, it is important to identify similarities and contradictions of the word «ethics» in other languages.

Keywords: intercultural communication, cognitive character, etiquette, ethnolinguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, comparative character, tact, politeness.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӨОЖ: 821.512.122.

Ж.Ә. Аймұхамбет¹, Ж. Кокбас²

¹ф.ғ.д., профессор Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

²PhD докторант, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: jazira_kokbas@mail.ru

МИФ ЖӘНЕ МИФОПОЭТИКАНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Бұл мақалада мифологияның сипаты мен ерекшеліктері қарастырылады. Мифтің дүниетанымдық философиялық негізі туралы зерттеуші ғалымдардың пікірлері сараланып, қазақ мифологиясының саяси-әлеуметтік мәні анықталады. Әлемдік әдебиеттанудағы мифтанушы ғалымдардың пікірі Отандық ғалымдардың пікірімен сабақтастырылады. Қазақ ертегілеріндегі мифологиялық сюжеттің мәдени-эстетикалық орны туралы ой қортындыланады.

Сондай-ақ қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік қол таңбасы бар ақын Светқали Нұржан мен Нұрлан Мәукенұлының өлеңдері салыстырмалы әдіспен сараланады. Қос ақынның өлеңдеріндегі мифтік танымның философиялық ой-иірімдерінің эстетикалық дәстүрлі қазақ мифологиясына негізделген сипаты ғылыми тұрғыда зерделенеді.

Кілт сөздер: миф, мифопоэтика, философия, поэзия, эстетика, таным, образ.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ поэзиясы танымдық мифопоэтикалық жағынан талдауды қажет етеді. Зерттеуді талдамас бұрын мифтанушы ғалымдардың мифке берген анықтамалары салыстырылып, мифтің поэтикалық бейнесі жасалды. Әдебиеттану ғылымында қазақ ертегілерінің мифологиялық сюжеті ғалымдардың еңбектерінде толық талданды десек артық айтқандық болмас. Отандық және әлемдік мифтанушы ғалымдардың пікірлері, ұстанымдары, анықтамаларына саяси-әлеуметтік талдау жасалды. Миф дүниетанымының философиялық анықтамасы зерттеліп, әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің эстетикалық мәні анықталды.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы мифтік таным, мифтік құбылушылық және мифопоэтикаға методологиялық зерттеу жүргізілді.

Мақаланың мақсаты ақындар арасында үрдіске айналған мифтік танымның лирикалық қаһарман бейнесін шынайы қалпында беру мақсатында нақты бекітілген поэтикалық шегаралардан асып, мифопоэтикалық әдіспен Светқали Нұржан мен Нұрлан Мәукенұлының поэзиясына ғылыми талдау жасау негізінде философиялық-эстетикалық мәнін ашу.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Миф (грек. Mythos – баян, аңыз, мысал) – халық творчествосының өте ертеден қалыптасқан ең көне жанрларының бірі [1, 229].

Миф алғашқы қауымдық қоғам адамдарының әлем, дүние жөніндегі танымының көрінісі. Ғылымда мифке берілген анықтама өте көп, әрі ауқымды. Бұдан шығатын қорытынды миф тек қана көне жанр емес, сонымен қатар дәл анықтама беру қиын күрделі жанр екендігін көрсетеді, делінген [1, 229].

Белгілі мифтанушы Серікбол Қондыбай: «Миф – нақты бір тарихи уақытта, нақты бір географиялық кеңістікте (жертартпа), нақты бір саяси, әлеуметтік, мәдени, шаруашылық жағдайында тірлік етіп жатқан адамзат қоғамының (социумның) өзі өмір сүріп отырған орта (уақыт пен кеңістік) туралы, ғалам туралы оның қалай пайда болғандығы, адамға ықпал ететін ішкі-сыртқы күштер туралы, өз қоғамының ғаламдағы орны, дәрежесі туралы түсініктерінің жиынтығы, дәлірек айтқанда – «түсіндім» деген стереотипі. Яғни, бұл жағдайдағы миф-ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың дүние мен өзі туралы шындығы, басқаша айтқанда – «шын» деп есептелінген тарихи, рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейдегі ақиқат. Миф- әрине, тарихи айғақ емес, бірақ нақты бір тарихи қоғамның танымы, рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, тарихи негізі қисыны бар, яғни, бұл жағынан «ақиқат» деп есептеуге болатын дүние, дейді [2, 25].

Әлемдік әдебиеттануда мифологияны зерттеуде үлкен философиялық мектеп қалыптастырған ғалымдарымыз Грим, Кун, М.Мюллер, А.Н.Афанасьев, Тэйлор, Спенсер, Фрейд, Е.М.Мелетинскийдің еңбектері орасан зор.

Итальян философы Джамбаттиста Виконың көзқарасы бойынша миф-біздің арғы бабаларымыз бастан кешкен шынайы оқиғаларды ерекше пішінде сақтап қалған тарихи жәдігер,- дейді. Онда халықтың мінезі мен болмысы, дүниені тануы және сезінуі бейнеленген. Дж.Виконың атақты еңбегі «Ұлттың жалпы табиғаты туралы жаңа ғылым негіздері (Бұл еңбектегі миф туралы ой-тұжырымды мифтің мәдениет феномені ретінде түсіндіріліп, миф кез келген шынайы мәдениеттің негізі деп тұжырым жасады [3, 51]. Ал, осы тұжырымды ескере отырып Ф.Шеллинг мифті тіл байланысының дүниетанымдық жағынан негіздей отырып, тіл мифологияның жаңғырығы деген ой айтты [4, 52].

Сөз өнерінің көркемдік эстетикалық деңгейінің жоғарлауы, әлемдік сөз мәдениетімен иық тіресе алуы болып есептеледі. Қазіргі ғылымда әдебиеттанудың поэтикалық мәселесін әлемдік сөз өнерінің даму заңдылығы тұрғысынан қарастырып, көркем поэзиядағы мифтің мифопоэтикалық философиясы мен эстетикасын анықтау. Қазақтың ертегі аңыз-әңгімелерінен бастау алған мифтік шығармалардың ішінде құбылушылық сарыны бар ертегілерде бар. Мысалы, «Алтын сақа» ертегісінде *«Бай бір күні жылқысын суара көлге келсе, көлдің ішінде бір қып-қызыл өкпе жүзіп жүр екен. Байдың айдап келген жылқылары көлдегі жүзіп жүрген өкпеден үркіп, суға жуымайды. Әлгі жерде бай жылқыларын қанша айдаса да, суға жуымайды. Әлгі жерде бай жылқыларын қанша алдаса да, суға жаба алмайды.*

Сол кезде бай тұрып судағы жүзіп жүрген өкпені құрықпен тұртіп көреді. Өкпе суға батып кетіп, әлден уақыттан соң жалмауыз кемпір болып судан шығады да, байдың жағасынан ала кетеді [5, 285].

Бұл ертегідегі *«қып-қызыл өкпенің жалмауыз кемпірге»* айналуы мифопоэтикалық құбылыс. Философиялық тұрғыдан қарасақ *«жалмауыз кемпір»* қара ниетті, жамандықтың бастауы екенін көрсетіп отыр. Келесі бір ертегі «Есекмерген». Ертегі сюжеті жауыздыққа құрылғанымен Мергеннің батырлық тұлғасы жауларын жеңеді. Мысалы, *«Екеуінен аман өттім, енді несіне қорқамын»,-* деп Мерген тақыр жерді іздейді. Тақыр жер де табылады. Мерген бір түнді сол жерде өткізеді. Түні бойы ештеңе келмейді. Таңертең тұрса айналасын биік тау қоршап қалыпты. Есекмерген таудан әрі де, бері де өте алмайды. Аласа жерін іздеп шығайын десе, жаңағы тау сілкініп қалады да, биіктеп кетеді. Ақыры тауға тіл бітеді.

- Сен Есекмергенсің, мен айдаһармын...» [5, 220]. Ертегі соңында ерлікпен, қаһармандықпен аяқталады. Бұл ертегіде де айдаһардың тауға айналуы, тауға тіл біту сияқты мифопоэтикалық құбылыстың ертегілерде көптеп кездесетінін тағы бір дәлелі. Алайда, ертегінің эстетикалық деңгейі жеңіске, мұратқа жету. Яғни қазақтың ертегі-аңыздарындағы мифологизмнің бір көрінісі.

Е.М.Мелетинский ежелгі классикалық мифтердің мынадай белгілерін көрсетеді: «Қанда да болмасын заттың мәнін оның пайда болуымен байланыстыру, яғни заттың жаратылысын түсіндіру деген сөз- оның қалай пайда болғанын әңгімелеу. Айналаны қоршаған дүниені сипаттау деген сөз- сол дүниенің пайда болу тарихын баяндау» – дейді [6, 172].

XX ғасырдың басында мифтің символикалық теориясы кеңінен таныла бастады. Мифтің поэтикалық шығармашылығы мифологияның ең тығыз поэтикалық бейнелілік формасы. Осы орайда О.М.Фрейдберг: «Мифология- бұл мүшкіл болатын жалғыз білімнің көрінісі, ол білгеннің сенімділігі туралы ешқандай сұрақ туғызбайды, бірақ оған қол жеткізе алмайды»- деген пікір айтады [7, 15].

В.Вундттың пікірінше «Миф пен поэзия өзара тығыз байланыста, сондай-ақ шығармашылық туындыдағы жалғандық емес, поэтикалық шындық», – дейді. Осы орайда Светқали Нұржанның «Жұмақ- түннің жұпары» өлеңінде:

Лүпілін жүрегімнің бұлаққа ілдім,
Деміне құлақ түрдім қырат-қырдың.
Ай – құлып
Жұлдыз – кіліппен бұрап тұрмын,
Қақпасын ашпақ болып жұмақ – түннің.

Өлеңдегі мифтік таным «Ай – құлып, жұлдыз – кілт» деген автометафора арқылы көрініс тауып отыр.

Жұмақ – түн.
Жұмбақ әуен.
Шырын ғалам,
Түйсікпен аулап келдім сырынды әман.
Ақтарып жеті ықылым құпиясын,
Сөйлейді жұлдыз ғана бүгін маған.

Поэзиядағы жұмбақ әуенмен жұлдыздың тіл қатуы лирикалық кейіпкер үшін үлкен бақыт. Өлеңнің поэтикасы «Жұмақ-түн, жұмбақ әуен» деген автометафора арқылы төрткүл дүниенің сырын білу үшін жұлдызбен тілдеседі. «Сөйлейді жұлдыз ғана бүгін маған» дегенде адам мен табиғаттың арасындағы тылсым күштің бары аңғарылады. Табиғатпен тілдесу, ғаламның құпиясын жұлдыздан сұрау мифтік танымның барын көрсетеді. Өлеңде «шайтан шөлі», «періштенің үні» сияқты мифтік танымға негізделген метафоралар лирикалық кейіпкердің сенімін күшейте түседі. Ақын Светқали Нұржанның келесі бір өлеңі «Бас тоғыстағы қауышу». «Ай – қалыңдық пен үркер ағамыз, Өліп те талып табысты-ау» деген де ай мен үркерді тірі рух ретінде тану нышаны бар. Сонымен қатар Ай мен Үркердің космогониялық (ғарыштық) мифтік танымы басым. «Құс төсек құсап құс жолы жатыр, Бұрқырап бұлттың мамығы» бұнда да тірі рухтың яғни анимистік миф көрініс беріп отыр.

Светқали Нұржанның мифтік танымда жазылған тағы бір өлеңі, «Ай таранған түн».

Үр-жұлдыздар тағып ап Ай шашағын,
Құс жолында кілкіді майса сағым.
Тербеліп тұр бар Ғалам-
Осы қазір
Мәді мақам шығардай, Ғайса – сарын.

Лирикада автордың санасы арқылы мифопоэтикалық кеңістік пен аспан әлеміндегі кеңістік нәзік үндесіп, өзгеше өрнек беріп тұр.

Жұлдыз жылжып, жыйнап ап Ай шашағын
Толқындана бастады сайса сағым
Жүрегіңнің аш көзін!-
Мәді – мақам
Естілмей ме, тыңдашы, Ғайса – сарын?

Ақынның дүниені танып-білудегі мифтік ойлаудың рухани дүниетанымындағы «Жұлдыз жылжып, ай шашағын жыйнап» деген жол арқылы дүниенің рухани бітімін түйсінудегі бір жолы, бір бағыты. Ұлттық поэзиядағы мифопоэтикалық құрылымның мүмкіндігі зор екенін тағы аңғарта түсті. Қазіргі поэзияның тың сипаты, озық үлгілерінің көркемдік-эстетикалық құндылықтары мен қуаттылығы нақты дәлел бола алды.

Поэзиядағы көркемдік-эстетикалық дүниетанымы ақын Нұрлан Мәукен поэзиясынан да байқауға болады. Ақынның «Күннен құдірет қашқаны» деген поэзиясына адамның тәрбиелік-эстетикалық өлшемін табиғаттағы «күн, ай, бұлт, жұлдыз» сияқты космоганиялық (аспақ шырақтары) өзгеруі арқылы жеткізіп отыр.

Күннен құдірет қашқаны-
Қара бұлттың басқаны
Айдан айбын қашқаны-
Айдын көлдің тасқаны
Айдай аппақ көңілді
Ауыр мұңның басқаны...

Лирикалық кейіпкер «күн мен айды» мұңға батырып, басына қара бұл үйіртіп, жабырқау күйге жетелейді. «Қара» сөзі қайғы мен мұңның бұлжымас бөлігі. Аспандағы күнде, айда, жұлдызда мифтік негізге сүйене отырып, мұңлы кейіпкерге айналдыра отырып, ақын лириканың поэтикасынан адам жанының қат-қабат көңіл күйін іздейді. Нұрлан Мәукен шығармашылығындағы «Ақ қағазға өлең жаздым» поэзиясында кездесетін «қырау кірпік қар қыздарын, жылата алмай кетті Күн» дегендегі қыстың шыңылтыр аязын, төгілген күн сәулесінің жібіте алмауын ғажайып кейіптеу арқылы «қысқа қырау кірпік қар қыздары», деп жан бітіре суреттеу тек ақынға ғана тән құбылыс.

Сырғыған күн, жылжыған ай
Жұмбақ мұңға бөледі-
Жусан исі бұрқырамай,
Жол исі келеді.

Лирикалық қаһарманның көңіл-күйін өтіп жатқан тоқтаусыз тіршіліктің белгісі күннің сырғып, айдың жылжыуымен тікелей байланысты екенін аңғартады. Қыс мезгілінде жусан исі шығуы мүмкін емес, шаңы шыққан жолдың топырақ исінен басқа. Табиғат пен адам арасындағы көзге көрінбейтін тылсым күшті өлең өрнегі арқылы суреттеп, табиғат ананың тосын күштерін дауылмен қарсы алып отыр.

Жан – дүнием жарық нұрын
Жеткізе алсам, тәпсірім:
Көкбөрінің арықтығын
Сездірмеші жақсы күн...

Бұл шумақта персонаж өмірдің тәттісін, тағдырдың жақсылығын жеткізуді армандайды. «Тәпсірім» – арап тілінен аударғанда баяндау деген мағынадағы сөз. Яғни лирикалық кейіпкер алда болатын жақсылықты баяндағысы келеді. Атқан таңнан, батқан күннен жақсылық күтетін ырымшыл халыққа «Көкбөрінің арықтығын» көру, келер күнге деген үміттің сәнуімен тең. «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген поэтикалық мәні зор мәтелге сүйеніп, лирик арман-мүддесін жоғары қояды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік жүйесіндегі мифопоэтикалық құрылым поэзияның-танымдық көзқарасын поэтикалық танымның аясында қарастырды. Өлеңдегі мифтік ойлаудың эстетикалық дүниетанымы өмірге деген көзқарасын танытуға ұмтылды. Ғылымның пайымдауында мифопоэтика адамзаттың дүниені танып, білудегі философиялық ой-тұжырым мифологияның ұлттық поэзиядан көрініс тауып, әдеби дамудағы дәстүр мен жаңашылдықтың жалғасуы мақаланың құнын арттырып отыр. Мифтің танымдық түсінігі ұлттық поэзия арқылы талданып, ғалымдардың пікірлерімен нақтыланды. Светқали

Нұржан мен Нұрлан Мәукенұлы поэзиясындағы мифопоэтикалық көріністі талдай отырып, мақала арқылы мифтік танымды көрсетуге тырыстық. В.Вундттың пікіріне сүйене отырып, поэзиядағы жалғандық емес, поэтикалық шындықты көрсетуге мүмкіндік жасадық. Мифтік танымның көркем әдебиетте өмір сүруінің бір түрі жүзеге асты. Мифопоэтикалық таным поэзиядағы көркемдік тәсіл ретінде кейде солғын, енді бірде нәзік сезіммен өлеңнің көркемдік құралына айналды. Поэзияның философиялық-мифопоэтикалық құрылымы өзіндік терең сырымен, көркемдік астарымен ерекшелене түсті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы, «Ана тілі», 1998. – 384 б.
- 2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. – Алматы, «Дайк-Пресс», 2004. – 512 б.
- 3 Қазақ ертегілері. – Алматы, Жазушы, 2009. – 320 б.
- 4 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва, 1976. – 315 б.
- 5 Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – Москва, 1978. – 300 б.
- 6 Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы, Арда, 2011. – 480 б.
- 7 Нұржан С. Ай таранған түн. – Алматы, Жазушы, 2008. – 384 б.
- 8 Мәукен Н. Бойтұмар. Өлеңдер. – Алматы, 2012. – 308 б.

Ж.Ә. Аймұхамбет¹, Ж. Кокбас²

Философско-эстетические основы мифа и мифопоэтики

^{1,2}Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

В данной статье рассматриваются характер и особенности мифологии. Проанализированы мнения ученых-исследователей о мировоззренческой философской основе мифа, определяется политико-социальное значение казахской мифологии. Мнения ученых-мифоведов в мировом литературоведении сравниваются с мнением отечественных ученых. Приводятся выводы о культурно-эстетическом месте мифологического сюжета в казахских сказках.

Также сравнительно анализируются стихи поэтов Светкали Нуржана и Нурлана Маукенулы, обладающих собственными рукописями в современной казахской поэзии. В стихах двух поэтов в научном плане изучается характер философских мыслей, основанных на эстетической традиционной казахской мифологии.

J. Aımyhambet¹, J. Kokbas²

Philosophical and aesthetic foundations of myth and mythopoetics

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

This article discusses the nature and characteristics of mythology. The opinions of scientists-researchers on the philosophical and philosophical basis of myth are analyzed, the political and social significance of Kazakh mythology is determined. The opinions of mythologists in world literary criticism are met with those of Russian scientists. The results of the cultural and aesthetic place of the mythological plot in Kazakh tales are summed up.

The verses of the poet Svetkali Nurzhan and Nurlan Maukenuly, which have their own manuscripts in modern Kazakh poetry, are also comparatively analyzed. In the verses of two poets, the nature of philosophical thoughts based on the aesthetic traditional Kazakh mythology of mythological knowledge is studied scientifically.

УДК 882

С.Д. Бисембаева

магистрант 2 курса обучения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: trionfos09@gmail.com

МОДЕЛИ ХРОНОТОПА В ПРОЗЕ ЗАХАРА ПРИЛЕПИНА

В статье рассматривается проблема хронотопа как одна из актуальнейших проблем современной русской прозы. Исследуются особенности воплощения художественного времени и пространства на материале прозы современного русского писателя Захара Прилепина. Актуальность изучения обусловлена необходимостью специального исследования проблемы хронотопа в произведениях современного писателя, творчество которого вызывает особый интерес в последнее десятилетие. Материалом исследования стали роман «Патологии», сборники рассказов «Какой случится день недели», «Грех и другие рассказы», сборник эссе «TerraTartarara. Это касается лично меня», сборник малой прозы «Семь жизней». В исследуемых художественных текстах отражаются годы после распада Советского Союза, времена второй Чеченской войны, современная действительность. При анализе в произведениях художника выделены такие модели хронотопа, как социально-исторический, природно-циклический и семейно-бытовой, также охарактеризованы основные их составляющие. Основными методами исследования в работе стали биографический, культурно-исторический, а также мотивный подходы, методы сравнения, измерения и т. д.

Ключевые слова: проза, роман, рассказ, хронотоп, виды хронотопа, художественный мир.

ВВЕДЕНИЕ

Теория художественного времени и пространства как литературоведческая категория сложилась относительно недавно. И в результате огромных исследовательских работ филологов стала одной из самых плодотворных в литературоведении, что объясняется её принадлежностью к числу наиболее общезначимых, универсальных категорий культуры, способных воплощать мировосприятие эпохи, нравы людей, их сознание, ритм жизни, отношения к вещам и т. д.

Как известно, единство и взаимосвязь художественного пространства и времени в современном литературоведении обозначается термином «хронотоп». Хронотоп как формально содержательная категория науки является предметом исследования самых разных областей. В литературоведении этот термин обладает синтетическим, собирательным смыслом, тем самым обозначая пространственно-временные отношения, осуществленные в художественном тексте.

Каждое литературное произведение имеет свою пространственно-временную особенность, свою систему координат. В то же время существуют некоторые общие закономерности организации художественного времени и пространства. Каждый литературный продукт принадлежит определенной эпохе, посвящается каким-либо историческим событиям, в нем всегда можно выявить отношения главного героя с социумом, принадлежность бытовой среде, взаимосвязь с окружающей природой и т. д. В связи с этим герой любого художественного произведения имеет связь с разными моделями хронотопа. Его жизнь показывается автором не в одном, а одновременно в разных пространственно-временных планах. Анализ произведений З. Прилепина дает основание выделить три основные хронотопические модели, которые играют важную роль при организации сюжета и передают особенность прозы З. Прилепина.

Произведениям, изображающим эпохальные события, важные социальные потрясения, которые коренным образом меняют жизненный уклад героя, разрушают прежние традиции, ведут к появлению новой идеологии, влияют на психологию персонажа,

определяют их поведение в экстремальных ситуациях, свойственен *социально-исторический хронотоп*. Данная модель хронотопа присуща творчеству З. Прилепина. Его персонажи являются героями своих времен, отражением современной действительности. Сквозь призму видения окружающей среды главных героев читатель погружается в мир реалии, где разворачиваются разные социально-исторические проблемы эпохи.

Природно-циклический хронотоп наряду с социально-историческим также играет немаловажную роль в прозе современного писателя. Связано это с авторским принципом расширения художественного времени-пространства жизни героев и их вписанностью в мироздание, в окружающую действительность. В современной русской прозе параллельно с реалистическими описаниями природно-циклического времени, ярко проявляется его символическая сторона, связанная с описанием внутреннего мира героя и его поисков.

Семейно-бытовой хронотоп. *Воплощение* хронотопа дома, образ семьи и быт – одна из сквозных тем в мировой литературе. Семья и внутрисемейные отношения являются важнейшими сюжетобразующими мотивами в творчестве З. Прилепина. Семейно-бытовое начало пронизывает всю частную жизнь персонажей прилепистих текстов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Для выявления социально-исторического хронотопа в современной прозе обратимся к роману «Патологии» Захара Прилепина. По мнению многих критиков, это одно из лучших на сегодняшний день произведений о новейшей Кавказской войне. З. Прилепину удалось сделать невозможное – показать современную Россию и Чечню через мировосприятие молодых, ежедневно рискующих жизнью, людей.

Окраины Грозного. Вторая чеченская война. Двухэтажная школа на окраине города с загаженными, изуродованными кабинетами, заваленными ребристыми, поломанными партами является местом временного жилья солдат. Овраг, плохо просматриваемые стелые кусты, пустынная трасса, горелые домики, смурныххрущевки, сельские постройки, деревянные некрашеные заборы, за которыми стоят деревья, уличная торговля – обычное в Грозном дело, признак некоторого спокойствия в городе, запахи пота, грязных портянок, тушенки, лука, дыма, крови, сырости, смерти – все эти описания переносят читателя в военную действительность.

Главный герой, Егор Ташевский – «человек хрупкой психики, робкой смелости» [1, 12] – не умеет вписать в войну своё представление о нормальном. Но этот роман не только о войне. Этот роман – зеркало современной жизни России. Он о бесконечном нравственном падении тех, кто по идее должен защищать народ, о поголовном воровстве и предательстве.

Отличие романа Захара Прилепина от классической военной прозы в том, что это роман о войне без самой идеи войны. И именно в этом отражается своеобразный социально-исторический хронотоп романа. Существуют два фактора, которые являются наиболее значимыми в этой войне современности: страх и желание жить. Для героя война похожа именно на конец света и время там кажется ценнее. Страх перед смертью делает из защитника Родины заячью душу.

В восприятиях героев военного порядка, отношениях с военной действительностью кроется социально-исторический хронотоп. Прилепин смог передать отличие современной войны с помощью пространственно-временных отношений. Следует отметить, что «Патологии» Захара Прилепина – это не столько литература, сколько «крик» «безъязыковой» войны, которая наконец-то обрела возможность нарушить долгое молчание.

Другой вид творчества З. Прилепина – это его собрания эссе, где затрагиваются социальные проблемы современной России, что также можно рассматривать их с точки зрения социально-исторического хронотопа. Безработица, проблемы молодёжи, литература, телевидение и кино, финансовый кризис, отношения России и Латвии, ГИБДД и крестьянские войны на Руси, любовь и семья – вот самые существенные составляющие

современности. Конечно же, главным топосом в эссе является Россия. Только она совершенно разная. То это советская Россия, которая проглядывается в детских воспоминаниях писателя, то это жестокая современная Россия, где верховных не волнуют социальные проблемы жителей, кризис демографии государства, гибель деревни, упрощение культуры экономический коллапс, падение нравов.

«А вечер в деревне — это как будто дом лежит под тонной мягкого, глухонемого снега, посреди рязанского черноземья еле теплятся два детских сердца — это я и моя сестренка, сидим вдвоем, почему-то без света, без радио, у печки» [2, 77] - именно таким вспоминает автор свою Родину во время существования Советского Союза в эссе «Второе убийство Советского Союза». По словам автора, современная Россия утратила все лучшие качества, которых имел Советский Союз. *«... Государство послунывало глаза, сделало скорбный вид и, подняв ржавый горн к небесам, стало периодически издавать самые разные звуки: то пионерскую зорьку сыграют, то гимн имени Сергея Михалкова, то «Подмосковные вечера», то мелодию из кинофильма «Бриллиантовая рука...»* [2, 216] утверждает писатель, характеризуя времена после распада СССР. А в противопоставление ему – современная Москва, полная шума, суеты, потоков автомобилей, звонков, топотов в подъезде, грохотов мусоропровода и т.д. *«Даже ночью город подрагивает и постукивает, тормозит и вскрикивает»* [2, 101].

Однако социально-исторический хронотоп лишь один из пространственно-временных уровней современной русской прозы, который действительно воссоздает жизнь России конца XX века. Наличие других моделей хронотопа в произведениях З. Прилепина, передает специфику, раскрывает значимость современной русской прозы.

Анализируя воплощение природно-циклического хронотопа в произведениях Захара Прилепина, нужно выделить *образ лета* в его рассказах, в частности в ранних. Стремительно проносящиеся жаркие летние деньки являются отголоском детства. Они манят и зовут героев Прилепина, у которых жизнь переполнена городской суетой, назад в прошлое счастливое детство. Золотистая вода по колено, запах арбуза, августовский месяц, полный солнечного света, пузатые мешки картофельных плодов, дед, который подтачивает косу, подготавливая на сенокос, лопухи и репейник ароматный, запах свежей краски, обед на скорую руку, зеленый лук, редиска, помидорки и руки Захарки, отмываемые уже в белесых летних сумерках бензином – все это превращается в яркий карусель в мыслях прилепинского героя. Именно в это лето произошло физическое и духовное становление Захара, главного героя рассказа «Грех». Он уже чувствует себя мужчиной. И от этого еще радостней просыпаться каждым утром, смотреть на взрослых очаровательных в своей женственности сестер и любить их уже мужской любовью. Словом благодать. *«... Будет еще лето другое, и тепло еще будет, и цветы в руках...»* [3, 21] – обнадеживает себя Захарка, но эти мысли затеряются в закоулках предстоящей долгой взрослой жизни.

В обыденной настоящей жизни героев такому лету больше нет места. Его заменяет осень или зима. Зима у прилепинских персонажей бывает разной. Есть зима смертей, зима лени и пустоты, зима предчувствий. Первая для героя «промозглой» была, вторая – «незаметно прошла», третья – «теплая и без шапки». На редкость белоснежный декабрь, зачерневшие дороги после первого ноябрьского снега, худые и окривевшие от презрения к самим себе торчащие гадкие кусты, лужи покрытые коркой, гололед, противные сквозняки, залежавшийся грязный снег в палисаднике, именно такие эпитеты передают атмосферу зимних дней и непременно это связано с самочувствием героя. Работа в провинциальном ОМОНе, сцены милицейского «беспредела», бандитские разборки, пытки в полицейских участках, ежедневные драки и разборки, которые предсказуемо заканчиваются убийством, также любовь – пронзительное, совершенно искреннее чувство, обреченное на безответность. Все это в частности происходит на фоне зимы, которая придает происходящему некую мрачную, грязную и дикую элегантность. Откровенно чернушные пейзажи соседствуют с элегическими размышлениями о любви или витийством в духе.

В сновидениях героев часто вырисовываются то яркие, то тусклые краски лета и весны, осени и зимы, связанные с детством. Детства у Егора, главного героя романа «Патологии», по сути, не было. Предательство матери, ранняя смерть отца, пребывание в интернате искалечили душу ребёнка. Неслучайно, что в снах взрослого Егора отсутствует весна как олицетворение лучезарного детства.

У писателя темы могут повторяться в разных временах года. Случалось и лето смертей, и осень учения, осень брожения, осень разочарования, осень лени била. А весну, как утверждает автор, никогда не любил.

Мы знаем, что персонажи прилепинских рассказов являются собирательным образом современного человека и его произведения носят автобиографический характер. Развивая эту мысль, хотим отметить, что о временах года писатель толкует и в своих публицистических заметках и эссе, в которых Прилепин размышляет точь-в-точь как свои герои. *«Вся осенняя, зимняя, весенняя жизнь пролетела серой, сырой, соленой чередой, и только лето, медленное и тягучее, как мед, тянется и тянется...»* [2, 181], – пишет автор в эссе «Дотянуться до лета». Детство у него было сплошным летом. Единственное его детское воспоминание, которое происходило зимой – это потерянная колоша, которую искали с мамой в сугробах, по которым катался он в санках. А все остальные воспоминания его без калош и без снега – там только солнце, горячий воздух и много воды.

Самым любимым месяцем автора является август. Это самый надежный летний месяц, он редко подводит, это не взбалмошный серый и мокрый июнь, а зачастую еще и холодный; это не сентябрь, с обидно холодной водою, щиколотки леденящей. Август для автора кажется сладострастьем и пиршеством. Но и в сельской местности август кажется огромным, потому как летний день кормит зимний месяц, *«как день такой не запомнить, когда ему ползимы в ноги кланяешься»* [2, 183], – отмечает автор.

Прилепин жил в деревнях черноземных и в ледяные зимы, и в горячие месяцы – но счастье он помнит в сиянии августовского солнца. Но одного не изменить – любви писателя к Родине: *«... а за окном снег и весна, снег и зима, снег и осень. Это моя Родина, и в ней живем мы»* [4, 41].

Утро также является одним из атрибутов хронотопа прилепинских текстов. Его героям ближе всего состояние утреннего времени. Семантика и символика рассвета больше присуща ему, чем символика угасания, мрака. В произведениях, где указывается время дня, главенствует образ солнца, света и ощущение счастья, либо его предчувствия. Когда Захаркаумывался по утрам во дворе, слышал утренние речи: пугливую козу, бодрую свинью, настырного петуха и *«шел в дом, где бабушка давно встала, сготовила завтрак, а дед сидел за столом, стекластые очки на носу, чинил что-то, громко дыша»* [3, 11]. И это было гармонией.

Главный герой рассказа «Шесть сигарет и так далее» молодой человек, работающий охранником в ночном клубе, ждет с нетерпением утра. Ночью жизнь кажется другой, люди посетившие клуб – другими. Утром, с наступлением рассвета снимается вся эта ночная завеса. И окружающий мир приобретает иную действительность. *«Осталось немного: встретить утро, оно уже близко»* [3, 188], – думает он, после бессмысленных разборок в клубе.

В произведениях Прилепина бытовым вопросам, семейным отношениям, родительской любви всегда есть место. В частности для его героев семья является одной из главных жизненных ценностей.

В «Патологии» писателя параллельно с военной сюжетной линией представляется психологическая линия, в которой указано прошлое Егора, его отношения с родителями и возлюбленной. Герой – мужчина, благословляющий зверей, детей и женщин, трепетом готовит завтрак любимой, покупает свежий хлеб по утрам. Уютный дом Даши, в котором обоим испаряны любимым котенком, тихий дворик с булочной, беззаботность времени – все это вселяет гармонию в душу героя. Егор Ташевский заботливый человек,

глубокоприверженный интересам семьи. Он рано потерял отца. В его воспоминаниях о детстве хорошо сохранился светлый образ отца-художника, их двухэтажный домик, на левобережной, полусельской стороне Святого Спаса, вечерние занятия с отцом, корявые надписи имен близких, исписанные им на стенах кухни. Он знал его ровно 6 лет и после любил бесконечно. Позже он сам становится заботливым отцом приемышу. Пройдя ад войны, Егор возвращается к мирной жизни, усыновляет полуторагодовалого мальчика. Он наконец-то обретет себя в этом ребёнке. Егор словно вновь рождается на свет.

В разных сборниках малой прозы семейно-бытовой хронотоп занимает немаловажное место, присутствует в значительной части повестей, то находясь в самом центре повествования, то отступая на второй план. Особенность прилепинского семейно-бытового хронотопа в том, что автор мало уделяет внимания описанию пространства. В каком бы времени и пространстве его герои не находились, они являются носителями счастья. Скорее всего, здесь важным составляющим семейно-бытового хронотопа являются отношения героя с близкими.

Рассмотрим сборник «Грех и другие рассказы» З. Прилепина. В рассказе «Грех» центральным образом выступает изба в деревне, куда на лето к бабушке и бабушке приезжает юный Захарка. Бабушка встает раньше всех и ходит по житейским делам до самой зари. Маленькая кухня, там, где всегда пахнет вкусно, чердак, куда он лазил за старыми, пропыленными книгами, дед, по вечерам слушающий новости, запах свежего ремонта, словом весь рассказ наполнен светом, смехом и искренней нежностью.

Такой же теплый семейный рассказ «Ничего не будет». У Захара подрастают два сына. В их двухкомнатной просторной квартире он с женой и двумя детьми строят земное счастье, делятся бытовыми моментами. Весь рассказ – иллюстрация простого семейного счастья, отдельные сценки из жизни дружной семьи.

Семья для Прилепина является тихой гаванью, укрытием от жизненных бурь. Автор размышляет о семье как о благодати, о счастье неземном. В рассказе «Первое кладбище» автор пишет, что где-то там, между небом и землей, есть еще один наш дом. Там живет наша судьба, *«лежит на диване, закинув ногу на табурет, посасывает недымящуюся трубку, разглядывает газеты»* [5, 106]. В этом доме еще живут два наших ангела, играют в шашки, едят варенье из одной вазочки. А вокруг дома растет кладбище. Это могилы тех, кого мы теряем в своей жизни. Иногда это вовсе случайные люди. Но почему-то мы помним о них всю свою жизнь.

Таким образом, Прилепин ставит человеческие отношения на первый план, связывает семью с божеством. В его произведениях дом является символом детства, уюта, несет гармонию, от него веет теплом. Это то место, где героев ждут их родные, неважно, бабушка или жена. Там всегда поддержат и примут. Место куда можно возвращаться не раз.

Анализируя произведения современных русских писателей, мы выделили несколько моделей хронотопа (социально-исторический, природно-циклический, семейно-бытовой), которые играют наиважнейшую роль в организации сюжета и позволяют определить особенность современной прозы.

Таким образом, можно отметить, что анализируя пространственно-временную организацию произведений Захара Прилепина, мы выявляем особенности творчества писателя, познаваемого представления, взгляды об актуальных проблемах современности, жизни и смерти. Выявленные модели хронотопа присущи творчеству современного писателя.

Социально-исторический хронотоп характеризует ценности эпохи, социум, культуру, историю. Портрет эпохи в произведениях вышеуказанного автора вырисовывается вполне определенно и конкретно за счет описаний отдельных событий, героев, упоминания фактов, многозначительных деталей, употреблением существующих топосов. Таким образом, в произведениях З. Прилепина через изображение пространства и времени становится наглядным и сюжетно зримым отражение эпохи 1990-х годов, которую автор постигает эстетически, в которой живут его герои. Социально-исторический хронотоп окружает

главного героя, делая его героем своего времени, отражает его связи с миром, преломляет в себе духовные движения персонажа, становясь косвенной оценкой правоты или неправоты выбора, принимаемого героем, разрешимости или неразрешимости, его тяжбы с действительностью, достижимости или недостижимости гармонии между личностью и обществом. При помощи социально-исторического хронотопа читатель прилепинского произведения соприкасается с действительностью, которая окружает героев.

Анализируя *природно-циклический хронотоп* в произведениях художника мы выделяем такие его атрибуты, как времена года, месяцы, которые несут в себе символический характер. Они являются отголоском детства, связаны с деревенской жизнью, мыслями о современной России. Яркие летние деньки у Прилепина ассоциируются суетой, пиршеством, сладострастьем, а зима характеризуется пустотой, ленью.

В текстах З. Прилепина *семейно-бытовой хронотоп* присутствует в значительной части, данной модели автор уделяет особое внимание. Специфика семейно-бытового хронотопа Прилепина в том, что описаний пространственно-временной организации быта мало. Она характеризуется теплыми отношениями героев. В каком бы времени и пространстве его герои не находились, они обитают в гармонии. Важными составляющими семейно-бытового хронотопа являются изба, дом, квартира, где главенствует счастье.

ВЫВОДЫ

Анализ проблемы хронотопа в творчестве Захара Прилепина показывает, что взаимоотношение времени и пространства в современной художественной литературе занимает особое, независимое место. Проведенное исследование типов художественного времени и локусов, их соотношения и роли в прозе современного русского писателя позволяет сделать вывод о том, что события в произведениях показаны не в одном, а одновременно в разных пространственно-временных планах: *социально-историческом, природно-циклическом, семейно-бытовом*. Выделенные модели хронотопа, а также главные временные указатели и локусы являются особенностью художественного времени-пространства современной русской прозы.

В творчестве З. Прилепина особое значение имеют хронотоп города и деревни, смены времен года, переход от дня к ночи и др. Временные указатели или локусы в произведениях зачастую содержат символический смысл. Хронотопы, созданные писателем, являются художественными моделями, отражением авторской картины мира. В текстах функционируют разные виды времени и пространства, есть пространство широкое и узкое, открытое и замкнутое, время в них реальное, редко встречается вымышленное, линейное или представляется эпизодами. Пространственно-временная организация в текстах Захара Прилепина представляет собой сложную многоуровневую, иерархически организованную структуру, объединяющую разные модели художественного времени и пространства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Прилепин З. Патологии – М.: Изд-во Андреевский флаг, 2005. – С. 320.
- 2 Прилепин З. TerraTartarara. Это касается лично меня (сборник эссе). – М.: Изд-во АСТ, 2009. – С. 224.
- 3 Прилепин З. Грех и другие рассказы. – М.: Изд-во Астрель, 2010. – С. 416.
- 4 Прилепин З. Какой случится день недели – М.: Изд-во Ясная Поляна, 2008. – С. 201.
- 5 Прилепин З. Семь жизней – М.: Изд-во АСТ, 2016. – С. 191.

С.Д. Бисембаева

Захар Прилепин прозасындағы хронотоп модельдері

аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ. Қазақстан

Мақалада хронотоп мәселесі заманауи орыс прозасының өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырылған. Бұл жұмыста заманауи орыс жазушысы Захар Прилепиннің прозасындағы көркемдік уақыт пен кеңістіктің ерекшеліктері зерттелген. Жұмыстың өзектілігі соңғы он жылдықта шығармашылығы ерекше қызығушылық тудырған заманауи жазушының туындыларындағы хронотоп мәселесін арнайы зерттеумен сәкестендірілген. Зерттеуге З. Прилепиннің келесі шығармалары алынды: «Патологии» романы, «Какой случится день недели», «Грех и другие рассказы» әңгімелер жинағы, «TerraTartarara. Это касается лично меня эссе жиынтықтары, «Семь жизней» кіші проза жиынтығы. Зерттелген шығармашылық жұмыстарда көбінесе Совет Кеңесінің құлдыраған кездері, екінші Шешен соғыс мезгілдері және қазіргі заман бейнеленген. Жазушының шығармаларына талдау жасау барысында әлеуметтік-тарихи, табиғи-циклдық және отбасы-тұрмыстық хронотоп модельдері белгіленді және де олардың негізгі құрамдас бөліктері анықталды. Іздену барысында биографиялық, мәдени-тарихи, мотивтік, сонымен қатар, салыстыру, өлшеу әдістері қолданылды.

S.D. Bissembayeva

Chronotop models in prose of ZaharPrilepine

al-Farabi Kazakh national university
Almaty, Kazakhstan

The article deals with the problem of chronotope as one of the most urgent problems of modern Russian prose. The presented work analyzes the features of the embodiment of artistic time and space on the prose of the modern Russian writer Z. Prilepine. The relevance of the work is due to the need for a special study of the problem of chronotope in the works of the modern writer, whose work has been of particular interest in the last decade. The study material became the following works Z. Prilepine were subject for analysis: the novel "Pathologies", collections of stories "What will happen the day of the week", "Sin and Other Stories", collections of essays "Terra Tartarara. This concerns me personally", collection of small prose "Seven Lives". The studied artistic texts in particular reflect the years after the collapse of the Soviet Union, the times of the second Chechen war, modern reality. During the analysis in the works of the artist such chronotope models as socio-historical, natural-cyclic and family-household are highlighted, their main components are also characterized. The main research methods in the work were biographical, cultural and historical, as well as motivating approaches, methods of comparison, measurement, etc.

УДК 821.512.122:81'255

Ю.В. Богданова¹, Ш.Б.Сулейменова²

¹магистр филологии, преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г.Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: nurgalik1@mail.ru

²докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: suleimenova.shynar@mail.ru

МИФООБРАЗЫ И ОБРАЗЫ-ТОТЕМЫ В ПРОЗЕ М. АУЭЗОВА

В статье раскрывается важное значение мифообразов прозы М. Ауэзова. Данное исследование связано с актуальными процессами национальной самоидентификации, культурной и ментальной специфики казахского этноса и других народов нашей многонациональной страны. Мифология показана как первотекст, моделирующий современные художественные формы в различных видах искусства и в литературе.

Исследование осуществляется на казахстанском литературном материале в контексте мировой мифокритики, мифологии и литературы. Сделан вывод на основе материала из ранней прозы М. Ауэзова. Определен основной конфликт анализируемых произведений.

Ключевые слова: мифообраз, мотив, тотем, архетип, оппозиция.

ВВЕДЕНИЕ

Современные науки рассматривают мифы как константы мышления человека во все времена. «Миф всегда сопутствует «логосу», и никакое просвещение не способно упразднить миф», – пишет современный философ Х. Блюменберг [1]. Во всех национальных культурах мифы оказывают большое влияние на становление и развитие личностного и национального сознания. Мифы, символы и прообразы напоминают об абсолютных ценностях, о забытых нормах, которые составляют национальную природу человека.

Всевозможные мифологические темы, мотивы, образы, персонажи играют большую роль в генезисе современных литературных сюжетов [2, 408]. Можно с уверенностью заявить, что в XX веке мифологизм становится основополагающим свойством литературы [3, 451]. Мифологическая проза занимает огромное место и в казахстанской литературе. Примером этому может служить творчество М. Ауэзова, А. Жаксылыкова, Р. Сейсенбаева, О. Бокеева, А. Алтая, А. Тынибекова и других.

Казахская культура, которая представляет собой симбиоз смешанной скотоводческо-земледельческой культуры, является и частью богатой тюркской культуры. Казахские писатели используют художественный потенциал легенд, сказаний, притч, мифов разных народов. Это нашло специфическое отражение и в литературе. В данной статье мы рассмотрим зооморфные образы на примерах рассказа М. Ауэзова «Серый Лютый» и рассказа Дж. Лондона «Бурый волк». М. Ауэзов в детстве зачитывался книгами американского писателя Джека Лондона, а став взрослым, перевел на казахский язык его повесть «Белый клык» и не раз повторял, что его рассказ о волке «Серый Лютый» («Коксерек») написан «в том же ряду, что и рассказы Джека Лондона, Чехова, Льва Толстого». «Я тоже пытался показать «психологию», повадки животного, – писал Ауэзов. – Мои детские впечатления о жизни в ауле, охотничьи увлечения помогли полнее ощутить невидимые нити, скреплявшие отношения человека к этим извечным спутникам кочевий и зимовок. Я помню, как драматический поединок человека и волка у Джека Лондона потряс мое воображение».

Фольклор казахов основывался, в основном, на мифологических элементах мировоззрения тюрков как последователей тенгрианства. Важнейший из этих мировоззренческих элементов – гармония с природой, понимание неба, земли, животного, растения и человека как единого целого. Животные (волк, собака, конь, олень и др.) были для казахов помощниками, попутчиками, источниками пищи и одежды. Почитание определенной местности и определенных животных – характерная черта мирозерцания древних казахов. Такие антропогонические мифы часто выступают центральным мифопоэтическим концептом, который отразился во многих фольклорных и художественных произведениях.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Центральные персонажи произведений М. Ауэзова и Дж. Лондона близки тем, что являются животными (волками). В обоих произведениях на первый план выходит подробное описание повадок героев-зверей и уникальности природы.

Заглавия произведений «Серый Лютый» и «Бурый волк» отсылают читателей к тотемным образам волка в различных культурах.

Почитание предков у тюрков (и монголов) нашло выражение в их тотемическом отношении к Волку. Как пишет Л.Д. Шайдуллина, тюрки почитали волка как лидера среди зверей, как самоотверженного, преданного друга, очень умное существо. Волк в тюркском представлении бесстрашен, свободолюбив, «не поддается дрессировке и этим отличается от служивых собак и подлых шакалов». Им нравилась также в волках их коллективизм, сплоченность в единую стаю [4]. По мысли Л.Д. Шайдуллиной, в имени Бозкурта «боз» означает «сивый», а «курт» – «волк», видимо, синий цвет его шкуры привел древних к его отождествлению с Тенгри.

В соответствии с тюркскими мифами представил волка и М. Ауэзов. Коксерек предстает как символический образ высшего существа, самодостаточного, смелого, свободного, дерущегося с противником либо до победы, либо до смерти. «...матерый, с теленка ростом, до того лют, до того страховиден...» [5].

Теперь рассмотрим другой тотемный образ, показанный в рассказах М. Ауэзова и Дж. Лондона: образ собаки. Как известно, в европейской и славянской культурах всегда существовал симбиоз устных преданий, языческих и христианских мифов. Благодаря этому образовалось специфическое отношение европейцев и славян к природе, домашним и диким животным. В европейской культуре и литературе собака представлена как друг человека и охранник домашнего очага. Она была не только домашним животным, но и сказочным помощником, преданным и верным другом.

Дружба человека и собаки длится более пятнадцати тысячелет. Подчинение собаки воле человека положило начало приручению диких животных человечеством. У М. Ауэзова собака предстает не только спутником человека, но и незаменимым помощником. Она защищает от нападения хищников скот, охраняет жилище, помогает охотиться. Не менее положительной представлена собака и у Дж. Лондона:

Он был работага, каких мало. Сколько он для меня трудился! Никогда не отлынивал от работы... А уж голова у него! Все понимает, только что не говорит[6].

Как видно из вышеприведенного обзора, собака изображена высоконравственным, сугубо положительным образом. Это, по сути, архетип друга и помощника. Однако собака в славянской мифофольклорной традиции – это только помощник героя. А волк в тенгрианстве – мифический образ, соизмеримый с Богом.

Г.Д. Гачев, анализируя повести Ч. Айтматова, отождествляет собаку и волка: «А что есть пес? Это – ... прирученная хищность природы, обращенная на службу-дружбу и любовь к человеку. Это его торжество над хищностью: превратить ее из вражды – в предельную преданность, так что — верный, как пес, как собака, уж притчей во языках стало: — собака – друг человека». Пес – это привязанность, абсолютное доверие, отсутствие своей воли» [7, 116].

Что касается отношения к волку в разных фольклорных традициях, то оно амбивалентное. В славянской мифологии оборотень (волкодлак, вурдалак) соединил в себе черты фольклорного образа и заимствования из представлений о христианской демонологии. Эта амбивалентность образа волка в полной мере раскрывается в рассказе «Серый Лютый»:

... Их целая стая, серых бесов, и все, точно оборотни...[5].

Такого страха, такого разбоя еще не знавали близ Черного холма. На глазах пастухов волки косили все живое[5].

Двуногий его не пугал, он сам пугал двуногих, едва успев вырасти, еще в ауле. А здесь, в открытой степи, он, серый, всех страшнее[5].

Серый был во всей силе и издали напоминал чалого стригуна с волчьей мордой. Ни дать ни взять оборотень![5].

Стали подъезжать охотники, и один из них ткнул кнутовищем в зубы волку, размыкая его черно-красную пасть, и все поразились тому, как она велика.

- Дьявол!.. - сказал один, отходя [5].

Дж. Лондон так же подчеркивает двойственность главного героя. Пока животное находится у Ирвинов – это волк. Даже имя у животного характеризующее – Волк.

Замкнутый и враждебный, словно пришелец с другой планеты, пес отвечал злобным рычанием на все их ласковые уговоры [6].

И только встреча с прежним хозяином Скиффом превратила угрюмого Волка в Бурого пса:

При звуке его голоса уши Волка опустились, и пасть расплылась в широчайшей улыбке. Он медленно приблизился к незнакомцу, обнюхал его руки, а затем стал лизать их [6].

Завершается рассказ очередным превращением Бурого в волка:

... он ни разу не обернулся, его волчий хвост был вытянут совершенно прямо [6].

Очевидно, что Волк воспринял поведение бывшего и настоящих хозяев как предательство. Дикая натура победила, и он сделал единственно верный выбор: свободу. Волк скрылся ото всех в глубине леса.

У М. Ауэзова, помимо людей, волк противопоставлен и правильным псам, являющимися одновременно и архетипами, и тотемами:

Пес и волк столкнулись на снежном откосе, и пес с разгону сшиб волка с ног, но и сам покатился, не устояв. Оба вскочили, сцепились клыками и разошлись с окровавленными пастьями, хрипло дыша. Нашла коса на камень... [5].

ВЫВОДЫ

В итоге проведенного компаративного исследования можно сделать вывод, что в ранней прозе М. Ауэзова преобладают универсальные характеристики мифообразов волка и собаки. Автор использует прием интертекстуальности мифологических образов и структур, вводя их в ткань художественного произведения. Мифообразы волка и собаки в произведении М. Ауэзова актуализируют кочевую культуру. На первый план выходит важность естественных, природных составляющих характера персонажей. Можно отметить и преобладание пейзажных зарисовок в произведениях М. Ауэзова и Дж. Лондона. Таким образом, включенные в авторский текст древние мифологические и фольклорные схемы творчески переосмысляются.

Основной конфликт анализируемых произведений заключается в столкновении двух типов культур – «цивилизационной» и «природной». Мотив превращения в исследуемых произведениях выражает стремление авторов актуализировать оппозиции «человек-зверь» и «природа-цивилизация».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Blumenberg H. Work on Myth, trans. Robert Wallace. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990. – 685 p.
- 2 Жанысбекова Э. Функции мифа в художественном произведении: классификационный аспект // Science and Education Studies, – Stanford University Press, 2015, № 2 (16). – С.449-460.
- 3 Алтыбаева С.М. Казахская проза периода независимости: традиция, новаторство, перспективы. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2009. – 352 с.
- 4 Шайдуллина Л.Д. Тенгрианство – религия тюрков // www.neonomad.kz/history/h_kaz/index.php?ELEMENT_ID=4120
- 5 Ауэзов М. Серый Лютый. Алма-Ата: Жалын, 1989.
- 6 Лондон Д. Собрание повестей и рассказов (1900-1911). Пер. с англ. М.: Престиж Бук; Литература, 2010.
- 7 Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1999. – 368 с.

Ю.В. Богданова¹, Ш. Б.Сүлейменова²

М. Әуезов прозасындағы мифообраздар мен бейнелер

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақалада М. Әуезовтың прозасының мифообраздарының маңызы көрсетілген. Бұл зерттеу ұлттық өзін-өзі сәйкестендіру үдерістерімен, қазақ этносының және біздің көп ұлтты еліміздің басқа да халықтарының мәдени және менталды қерекшеліктері мен байланысты. Мифология әртүрлі өнертүрлері мен әдебиетте заманауи көркем формаларды модельдейтін первотекст ретінде көрсетілген. Зерттеу әлемдік мифокритика, мифология және әдебиет контекстінде қазақстандық әдеби материалда жүзеге асырылады.

Yu.V. Bogdanova¹, Sh. B. Suleimenova²

Mythological images and images-totem poles in the prose of M.Auezov

^{1,2}Eurasian national University. L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

The article reveals the importance of mythological images of M. Auezov's prose. This research is related to the actual processes of national self-identification, cultural and mental specificity of the Kazakh ethnic group and other peoples of our multinational country. Mythology is shown as a primary text that models modern art forms in various types of art and in literature. The study is carried out on the Kazakh literary material in the context of world mythocritic, mythology and literature.

УДК 811.82.415.61.

Л.А.Бочкова¹, Ж.К.Дарбаева²

¹к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г.Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: lbochkova@list.ru

²к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г.Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: zhanara74@inbox.ru

ЭФФЕКТ ОКСЮМОРОНА КАК СРЕДСТВО ЭКСПЛИКАЦИИ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием авторской сферы высказывания, в частности интенциональных эмотивных смыслов – составляющих субъективно-оценочной модальности. Выделены основные способы реализации авторских интенций, обуславливающих структурирование образа персонажа. Одним из способов репрезентации отношения автора к объекту описания является противопоставление вербально выраженной пейоративной оценки действий и эмоций персонажа и имплицитно представленных интенциональных эмотивных смыслов с мелиоративной окраской, что создает эффект оксюморона. Формирование комплексной характеристики персонажа предполагает не только экспликацию модальных эмотивных смыслов, но и диктальных, как интерпретационно-характерологических, так и эмоционально-жестовых и эмоционально-оценочных. Определены приемы, способствующие комплексному восприятию образно-оценочного смысла высказывания, экспрессивной окрашенности текста в целом.

Ключевые слова: оксюморон, диктально- и модально-эмотивные смыслы, эмотивно-оценочные рефлексивы и регулятивы, перлокутивный эффект, глобально-событийные эмотивные смыслы, эмоциональная тональность текста.

ВВЕДЕНИЕ

В рассказах В.М. Шукшина структура образа персонажа часто строится на основе противопоставления эксплицитно представленных негативных характеристик личности с точки зрения социума и имплицитных смыслов, составляющих основу авторской

модальности. Герои В.Шукшина, относящиеся к категории «чудиков», – это люди, живущие мечтой о высокой цели. Они не могут смириться с рутинным, пресным существованием; серые, однообразные будни заставляют их искать различные способы применения своим творческим силам, поступать вопреки традиционному сложившимся правилам жизни обывателей. Двойственность личности героя реализуется в процессе формирования когнитивно-пропозициональной структуры текста, когда в основе предиката – оксюморон, отражающий противоречивость и вместе с тем внутреннюю цельность образа.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В рассказе «Миль пардон, мадам!» главный герой Бронька Пупков предстает перед читателем в качестве никчемного, взбалмошного мужичонки, бездельника и хвастуна. Негативный образ персонажа формируется путем описания его поведения в быту:

Бронька много скандалил на своем веку, дрался, его часто и нешуточно бивали, он отлеживался, вставал и опять носился по деревне на своем оглушительном мотопеде («педике»).

Автор использует прием обратной градации (климакс сменяется антиклимаксом), когда градационная цепь каузаторов ситуации – предикатов со значением активного действия, характеризующих поведение героя: «скандалил, дрался», – прерывается кульминационной лексемой «бивали» и завершается рядом глаголов, объединенных отношениями нисходящей градации, иллюстрирующей возвращение героя в исходное состояние. Смена субъектов действия, неопределенно-личный статус тех, кто выступал в роли противников героя, семантичности, формирующаяся за счет использования суффикса в глаголе «бивали» подчеркивают инициативу героя в создании ситуации, многократность возникновения подобных ситуаций и, главное, его незаинтересованность в серьезных последствиях подобных инцидентов. По мнению Э.М. Береговской, «изучение градации приводит к вычленению среди относящихся к ней речевых рядов тех, в которых нарастание носит не столько семантический, сколько функционально-стилистический характер» [1,97]. В рассматриваемом примере семантика нарастания и ослабления степени интенсивности действия служит вспомогательным средством формирования целостной картины – формы существования субъекта в социуме. Главной целью стычек героя с односельчанами, равно как и езды на «оглушительном педике», было желание нарушить монотонность жизни, заявить о себе как о личности.

По отношению к близким Бронька также проявляет себя как эгоист, не заботящийся об интересах семьи: игнорирует упреки жены, стремящейся жить по неписаному кодексу соблюдения общественных приличий:

Смеются, в глаза смеются, а ему... все Божья роса. Харя ты неумытая, скот лесной!.. Совесть-то у тебя есть? Или ее всю уж отшибли? Тьфу! - в твои глазыньки бесстыжие! Пупок!.. Ведь от людей уж прохода нет!..

Он небрежен и в выполнении родительских обязанностей:

За водкой в лавочку посылал сынишку-подростка. – Никого там не слушай, – виновато и зло говорил сыну. – Возьми бутылку и сразу домой.

Расщепление образа героя, наблюдающееся уже в ходе описания его поведения, проявляется в использовании дизъюнктивной лексики: *виновато и зло*, когда эти взаимоисключающие характеристики имеют противоположные векторы – разных адресатов: *виновато* – по отношению к сыну, перед которым Бронька чувствует свою вину в связи с насмешками односельчан над их семьей, и *зло* по отношению к себе.

Но главным пороком героя, с точки зрения односельчан, была его ложь, «искажение истории» – рассказ о его несостоявшемся покушении на Гитлера. Эту вымышленную историю Бронька рассказывал всякий раз, когда к ним в деревню приезжали городские охотники. В ходе повествования о «подвиге» героя у читателей последовательно

формируется негативный облик персонажа. Семантика инициальной фразы ССЦ: *Бронька ждал городских охотников, как праздника* – раскрывается путем перечисления следующих пороков его натуры:

- агрессивности, задиристости;
- пьянства: *«Городские не скупилась на водку», «Бронька подставлял свой алюминиевый стаканчик под бутылку. – Прошу плеснуть. – Выпивал. Бронька, опрокинув два алюминиевых стаканчика, закуривал...»*. Его лексика – церемонный повтор просьбы *прошу плеснуть*, использование просторечного выражения *вишнего портвейного* и др. – свидетельствует о его немалом стаже злоупотребления спиртными напитками;
- хвастовства: именно Броньке, по его рассказам, командование доверило совершить покушение на Гитлера: *Ну, вызывает наконец генерал. «Как, товарищ Пупков?» Готов, говорю, к выполнению задания! Давай, говорит. С Богом, говорит. Ждем тебя оттуда Героем Советского Союза;*
- склонности ко лжи: все описание несостоявшегося «подвига» было вымышленным;
- отсутствие нравственных принципов, совести, житейски-циничное отношение к сакральным понятиям: после травмы руки *оба пальца – указательный и средний – принес домой и схоронил в огороде. И даже сказал такие слова: – Дорогие мои пальчики, спите спокойно до светлого утра. Хотел крест поставить, отец не дал;*
- стремление жить на хлебном: выпивки за счет приезжих, требования к жене после долгих загулов дня по три, по четыре, по неделе: *– Пошла ты!.. – вяло огрызается Бронька. – Дай пожрать;*
- бесцельности существования: Бронька ведет праздный образ жизни.

Но в ходе повествования постепенно формируется качественно иной облик персонажа – его нравственный антипод: человек совестливый, честный, бесребреник, добрый, равнодушный к водке и брэнной славе, живущий мечтой о подвиге во имя народа. Писатель использует ряд приемов, эксплицирующих его положительное отношение к герою. Если негативная характеристика персонажа определяется, прежде всего, внешним характером его поведения, то нейтрализация пейоративных смыслов так же последовательно, как и их возникновение, осуществляется за счет сопутствующих комментариев к описываемым явлениям, эмотивно-оценочной лексики, репрезентирующей² сферу авторской модальности. Формируются две полярные точки зрения на слова и поступки персонажа: жителей деревни – микросоциума, в котором живет герой, и автора, помогающего читателю в процессе объединения внешних и внутренних проявлений характера создать комплексный портрет героя. К числу приемов, призванных способствовать более глубокому проникновению во внутренний мир личности, относятся:

- прием разрушения стереотипов: после описания «батальных» подвигов Броньки, автор неожиданно делает вывод о том, что, несмотря на сильные побои, после которых герою приходилось долго отлеживаться, он *...зла ни на кого не таил. Легко жил*. Кроме того, дрался он только с односельчанами, которые не хотели понять его тоски по настоящему делу, жажды подвига: *Городские люди – уважительные, с ними не манило подражаться, даже когда выпивали;*
- использование фрагментных эмотивных смыслов, когда герой в течение определенного периода времени испытывает необычайно сильное чувство, связанное с ситуацией, находится в состоянии аффекта. Когда в процессе рассказа о покушении Бронька приближается к главному моменту, он *даже алюминиевый стаканчик не подставляет – забыл*. Такое поведение, безусловно, нетипично для горького пьяницы, которым его считают односельчане. По сути, он не нуждается в спиртном – мечта о подвиге и иллюзорное ощущение его реальности гораздо важнее для него, чем алкоголь. Сравнение чувства предвкушения торжества справедливости с действием спирта только подчеркивает ненужность последнего в ярчайшие моменты жизни: *Вот этот-то момент и есть самый жгучий. Точно стакан чистейшего спирта пошел гулять в крови;*

– антитеза, иллюстрирующая возможные последствия выстрела Броньки: *Я говорю, если я промахнусь, я буду последний предатель и враг народа! Или, говорю, лягу рядом с Гитлером, или вы выручите Героя Советского Союза ПупковаБронислава Ивановича.* Контекстуальные антонимы «последний предатель и враг народа»/ «Герой Советского Союза» выступают в функции комплементарных, не допускающих промежуточных звеньев на градуальной шкале. Бронька не хвастун, он, по его словам, промахнулся, то есть отождествил себя с «последним предателем и врагом народа». Нежелание преувеличивать свои заслуги проявилось и в том, что он, будучи метким охотником, обвинил себя в отсутствии навыка меткой стрельбы. Подобное самоуничижение должно было подчеркнуть глубину моральной бездны, в которую он сам себя вверг;

– авторская эмотивная оценка, представленная в виде реплик. Писатель оправдывает своего героя, используя в качестве финальной фразу *А стрелок он был правда редкий.* Функция этого предложения, контекстуально не связанного с предыдущим высказыванием, – актуализировать информацию, разрушающую описанный героем финал несостоявшегося подвига. Роман Ингарден отмечал важнейшую роль последней («кульминационной») фразы текста: «Специфика выраженного данной фразой чувства пронизывает все то, что перед этим было представлено... Она накладывает на него отпечаток цельности» [2, 30]. Модальную оценку личности героя, представленную в данной фразе, можно рассматривать как глобально-событийную, так как писатель при помощи этих слов не просто отметил положительные качества Пупкова как охотника, но и нивелировал комплекс вины, испытываемой Бронькой. Имплицитный смысл фразы – уверенность в том, что герой, в случае востребованности, смог бы в действительности совершить подвиг, самореализоваться как личность;

– использование малозначительных деталей характеристики персонажа – фактов его биографии – как средства репрезентации такого качества Броньки, как честность, правдивость, нежелание скрывать факты, представляющие его в невыгодном свете. Когда приезжие интересовались, не на войне ли он получил увечье, Бронька честно признавался, что на фронте он был всего лишь санитаром, непосредственно в боевых действиях не участвовал и руку повредил на охоте: *Это с фронта у вас? – в свою очередь спрашивали его, имея в виду раненую руку. – Нет. Я на фронте санитаром был. Да...* Так же честно он рассказывал и о причинах наречения его таким редким именем, не пытаясь приукрасить ситуации: *Откуда у вас такое имя – Бронислав? – Поп с похмелья придумал. Я его, мерина гривастого, разок стукнул за это, когда сопровождал в ГПУ в тридцать третьем году.* Отвечая на вопросы об образовании, Бронька честно признается, что он малограмотный: *А насчет классов, мол, не густо: отец сызмальства начал по тайге с собой таскать;*

В ходе повествования от первого лица (Броньки) используется прием вхождения в сферу переживаний адресата. Сообщив шокирующую слушателей информацию о своем участии в покушении, Бронька воспроизводит их реакцию как отголосок собственной:

– Я стрелял, – вдруг говорил он. Говорил негромко, еще некоторое время смотрел на огонь, потом поднимал глаза... И смотрел, точно хотел сказать: "Удивительно? Мне самому удивительно!" И как-то грустно усмехался.

Для создания необходимого эффекта используются и паралингвистические средства экспликации модальных эмотивных смыслов:

– кинетические – жесты, позы героя, наблюдаемые со стороны, свидетельствуют о глубине его переживаний, горечи самообличения, силы раскаяния:

Бронька роняет голову на грудь, долго молча плачет, оскалился, скрипит здоровыми зубами, мотает безутешно головой. Поднимает голову – лицо в слезах;

– фонационные паралингвистические средства (громкость, темп, тембр речи):

Бронька весь напрягся, голос его рвется, то срывается на свистящий шепот, то неприятно, мучительно взвизгивает. Он говорит неровно, часто останавливается, рвет

себя на полуслове, глотает слюну... – коррелируют с вербальными характеристиками речевого поведения героя: И опять тихо, очень тихо, с ужасом говорит: – Я промахнулся, – Прошу плеснуть, – тихо, требовательно говорит Бронька

Описывая состояние героя в момент покушения, автор использует цепочку эмотивных рефлексивов. Особенное место занимают эти лексемы в рассказе героя о его мнимом подвиге. Вводная фраза от третьего лица описывает изменение внешнего вида Броньки и его поведения в результате погружения в свой внутренний мир: *Бронька опять надолго задумывался, точно вспоминал свое собственное, далекое и дорогое*. Субстантивации прилагательных, связанных с понятием «прошлое», объединение в сочинительном ряду неоднородных характеристик «далекое и дорогое», плеоназм сочетания местоимения и прилагательного «свое собственное» формируют тот мир нравственных ценностей, который в восприятии героя и является единственно возможным условием полноценного существования. Кроме того, в качестве эмотивных рефлексивов используются:

– лексемы, характеризующие реалии психологического пространства: *Сердце вот тут... горлом лезет*. В предложении использована ориентационная метафора. По мнению Дж.Лакоффа и М.Джонсона, «ориентационные метафоры придают концепту пространственную ориентацию, например: Нарруисур/ счастье соответствует верху. То, что концепт СЧАСТЬЕ ориентирован на ВЕРХ, проявляется в английских фразах типа I'm feeling up today Я сегодня чувствую себя на вершине блаженства» [3,35]. Таким образом, ориентационные метафоры маркируют позитивные эмоции как направленные вверх, а негативные – вниз. В тексте наблюдается разрушение фразеологизма, сопровождающееся сменой его векторной направленности. Оборот «сердце в пятки ушло» как образное воплощение негативных эмоций трансформируется при помощи замены второго компонента «горлом лезет». Такая замена актуализирует высокое чувство восторга перед неизбежностью возмездия Гитлеруза наши раны! За кровь советских людей!.. За разрушенные города и села! За слезы наших жен и матерей!..;

– конвенциональные высказывания, характерные для генеритивного регистра: *Я вспомнил свою далекую родину. Мать с отцом... – Бронька некоторое время молчит, готов заплакать, завывать, рвануть на груди рубаху: – Знаете, бывает, вся жизнь промелькнет в памяти...* «В генеритивном регистре говорящий сообщает информацию, соотнося ее с универсальным опытом ... и поднимаясь на высшую ступень абстракции от событийного места и времени» [4,30]. Универсальные высказывания выступают как показатель типичности переживаний, это маркер принадлежности к определенному культурному социуму. Автор подчеркивает неразрывную духовную связь своего героя с народом, реализовавшуюся, прежде всего, в высокой мечте о подвиге во имя Родины.

ВЫВОДЫ

Таким образом, аксиология личности в рассказе В.Шукшина «Миль пардон, мадам!» репрезентируется путем использования эффекта оксюморона – двойственной характеристики, включающей объективно представленные диктальные составляющие негативной оценки и имплицитно выраженные модальные эмотивные смыслы – маркеры высоких нравственных ценностей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Береговская Э.М. Очерки по экспрессивному синтаксису. – М.: Едиториал УРСС, 2004 – 208 с.
- 2 Ингарден Р. Исследования по эстетике. Пер. с польск. – М.: Иностранная литература, 1962. – 312 с.
- 3 Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем. Пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

4 Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В.Ломоносова, 1998. – 528 с.

Л.А.Бочкова¹, Ж.К.Дарбаева²

Оксюморонның әсері адамгершілік құндылықтар жүйесінің экспликациясы ретінде

^{1,2} М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ, Қазақстан.

Мақалада авторлық пікір айту саласын қалыптастырумен байланысты мәселелер, атап айтқанда, субъективті-бағалау модальдығын құрастырушы интенционалды эмотивті мағына мәселесі қарастырылады. Персонаж бейнесін құрастыруды негізге алатын авторлық интенцияны жүзеге асыру әдістері кейіпкер тұлғасының ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Субъектінің суреттеу объектісіне көзқарасын репрезентациялау әдістерінің бірі – персонаждың іс-әрекеттері мен эмоциясын пейоративті бағалаудың вербалды берілуі және имплицитті түрде берілген мелиоративті реңктегі интенционалды эмотивтік мағыналар бір-біріне қарама-қарсы болып табылады. Персонаждың кешенді сипаттамасын қалыптастыру модальды эмотивтік қана емес, сонымен қатар диктальды, яғни интерпретациялық-сипаттамалық әрі эмоционалдық-ымдық және эмоционалдық-бағалық мағыналардың экспликациясын болжайды. Бұл сөз мағынасының кешенді бейнелік-бағалық қабылдануына, мәтіннің жалпы субъективті-модальдық реңкке ие болуына септігін тигізіп, бейненің эмоционалды-бағалық баяндалуын интерпретациялау үдерісін анықтайды.

L.A.Bochkova¹, Zh.K.Darbaeva²

Oxymoron Effect as Instrument of Explicating Individual's Moral Values

^{1,2} North Kazakhstan State University. M. Kozybayev, Petropavlovsk, Kazakhstan

The article deals with issues related to the formation of author's area in an utterance. This area represents intentional emotive meanings which are parts of subjective-appraising modality. Basic instruments of realizing author's intentions influencing the structuring of character's image are deeply connected with the peculiarities of character's personality. The opposing of the pronounced pejorative assessment of character's actions and emotions and implicitly depicted intentional emotive meanings with positive colouring is one of the instruments of representing "subject to object" attitude. This correlation creates an effect of oxymoron. The formation of complex character characteristics includes not only the explication of modal emotive meanings, but the explication of the dictal ones, which are approached as interpreting, characteristic, emotional, gestural and evaluating. The techniques aimed at complex perceiving of image-evaluating meaning of an utterance and expressive colouring of text were established as well.

ӘОЖ 8.1751

М.К. Жунусова¹, Б. Рахимбаева²

¹ф.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: ZhunusovaMK@mail.ru

²т.ғ.м., аға оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

ӘНГІМЕ ЖАНРЫ МӘТІНІНІҢ БАСТАПҚЫ ЖӘНЕ СОҢҒЫ СӨЙЛЕМДЕРІНІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада бастапқы және соңғы сөйлемдердің қызметтерін мәтіннің құрылымдық-морфологиялық және оның толық мәтінмен мағыналық байланыстары қарастырылды. Әңгіме жанры мәтінінің бастапқы және соңғы сөйлемдерінің морфологиялық құрамында, негізінен, зат есімдер, оның ішінде антропонимдер мен есімдіктер жиі ұшырастыны, бұлар сөз ықшамдау мақсатын көздейтіні анықталды. Сөз таптары бойынша зат есімдерден, әсіресе, жалқы есімдердің (антропонимдердің), етістіктерден баяндауыш-етістіктердің, осы шақ тұлғасының, есімдіктерден мен, ол жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктерінің (дейксистік есімдіктердің) жиі қолданылатыны сөз болады.

Олардың бастапқы және соңғы сөйлемдерде семантикалық қызмет атқаратыны, олардың мәтінтүзімдегі қызметтері әр алуан болатыны сараланады, сөйлемге бейнелілік, суреттілік нәр беріп, жан бітіріп тұратыны қолданыста түрлі стилистикалық қасиеттерге ие болатыны көрсетіледі.

Кілт сөздер: мәтін, сөйлем, морфологиялық құрам, зат есімдер, есімдік, етістік, семантика, стилистика.

КІРІСПЕ

Сөйлем – жеке сөздер мен сөз тіркестерінің жай жиынтығы болып емес, олардың жарыққа шығарылмақ ойдың сипатына қарай лайықты талғаммен қолданылуы негізінде түзілетін құрылым. Сондықтан бастапқы және соңғы сөйлемдер құрамына іріктелген, тандалған сөздер морфологиялық сипаты тұрғысынан сараланды. Бастапқы сөйлемдерде көбірек қолданылған сөз табының бірі – есімдік.

Негізінде, есімдік – көп қолданылатын сөз табының бірі. Есімдіктер тілде өте маңызды қызметті орындайды, осыған байланысты жиі қолданылады, өзінің жиі қолданылу мүмкіндігіне қарай жеке сөз таптарының арасында бірінші орын алады.

Синтаксистегі байланыстырып сөйлеуде есімдіктің рөлінің маңыздылығы соншалық, оны кейбір авторлар бірден-бір байланыстырғыш құрал ретінде пайымдайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Есімдіктердің тілімізде жиі қолданылуының себебі мынадай жайттармен түсіндіріледі: біріншіден, есімдіктердің қызметі – орынбасарлық қызмет; екіншіден, дербес сөйлемдерді байланыстырады, сонымен қатар сөйлемдерді құрмаластыруда айрықша орын алады. Есімдіктердің мағыналық түрлерінің арасында сілтеу есімдіктерінің жай сөйлемдерді құрмаластыруда қызметі ерекше. Есімдіктің бұл түрі жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыра отыра, құрмалас сөйлем сыңарларының арасында түсіндірмелі мағыналық қатынас жасайды. Сол, сонша, соншалық, сондай, соншама т.с.с. сөздер келесі сыңардағы құбылысқа, ойға сілтейді де, осы сөздердің мәнін келесі сөйлемде анықтайды.

Есімдіктер басқа сөздердің, әсіресе зат пен оның сынын білдіретін сөздердің орнына айтылып, солардың орынбасарлары есебінде қолданылады. Бұл ерекшелік есімдік сөздердің қолданылу аясының кеңдігін көрсетеді [1, 149].

Л.Лисовицкая бастапқы сөйлемдердегі іс-қимыл иесінің (агенса, субъектінің) кім, не екендігінің аңғарылу сипатын төрт топқа бөліп қарастырады. Оның алғашқысына I жақтан баяндалатын, яғни субъектісі I жақта тұрған жіктеу есімдігі бар сөйлемдерді жатқызып, оны субъектісі айқын тұлғаланған деп атайды [2, 6].

Сөйлем мүшелерінің ішіндегі ең негіздің негізі деп бағаланатын бұл мүшенің (бастауыштың) айқын тұлғалануы, шынында, әсіресе, бастапқы сөйлемдердің семантика-стилистикалық сипатын толыққанды ету қызметімен ерекшеленетіні байқалады:

1. Мен атақты жазушымыз Сәбеңнің қаламдас інісі ретінде бірнеше рет сапарлас болдым (Ж.Молдағалиев. Сыншы).

2. Мен бұлбұлдың сайрағанның ешқашан естіген емеспін (М.Омар. Қоңыр әуен).

3. Мен өзімнің бұл оқиғаға қалай тап болғанымды білмеймін (М.Омар. Түңіліс).
4. Мен ауылдамын. Өзгеріс дегеніңіз ұшан-теңіз! (Ж.Молдағалиев. Менің апам).
5. Мен үйленемін (Ж.Мусин. Дос сыры).

Бірінші мысалдағы «мен» субъектісі болған оқиғаны очерктік стильде баяндаса, екінші мысалдағы «мен» баяншы-кейіпкер нақты деректі хабарлап, ал үшінші «мен» иесі кейіпкер бастан кешірген оқиға туралы опық жей таңданады, төртінші мысалдағы субъект сол ауылының өзгеріс-жаңалығына деген қуанышын білдірген. Мұнысын алдымен өзінің мекенжайын, яғни қайда екенін ауыл сөзі арқылы нақтылай отырып, өзгеріс информемасымен, ұшан-теңіз сөздерімен әсірелей жеткізген. Соңғы жалаң сөйлемдегі шешім кімге, қашан деген сияқты талай сұраққа жауап беретін жалғасы барын айқын аңғартады. Сонымен талдаған мысалдарымыз негізінде бастауышы «мен» жіктеу есімдігінен жасалған бастапқы сөйлемдер пікірді нақты жеткізумен ерекшеленеді деген ой түйеміз.

Мұндай сөйлемдердің тек нақты мазмұнымен ғана емес, поэтикалық көркемдігімен де ерекшеленетін қолданыстары болады. Мысалы, О.Бөкейдің көптеген әңгімелерінің бастапқы сөйлемдері осы «мен» тұлғасы арқылы, I жақтан әсерлі баяндалады.

Жазушы қаламының бұл сипатын Г.Пірәлиева: «Шынында да, О. Бөкеев қазақ прозасына өзіндік өрнекпен, бейнелі бедермен келген суреткер еді. Сондай-ақ оның есімі әдебиеттегі «лирикалық проза» деген терминмен, түсінікпен бірге танылды. Өйткені осы кезге дейін қазақтың қара сөзінде бірінші жақтан баяндалатын, ондағы ой мен сөздің бәрі ақынның асып-төгілген жырындай кілең толғаудан тұратын прозалық туынды тапшы еді», – деп атап көрсетеді [3, 104].

1. Мен ол кісіні баяғыдан білетінмін... бірақ білмейді екенмін. (О.Бөкей. Маңдайдан бағың шайқалса).

2. Мен ол кісіні жыл сайын көремін. Өзгермеген (О.Бөкей. Бес тиын).

3. Ол кезде мен бала едім, Апам жастау еді (О.Бөкей. Апамның астауы).

«Мен» жіктеу есімдігі арқылы баяндаушы кейіпкер оқиғаға тікелей араласып өзіндік көзқараспен баяндап отыр. Бірінші мысал семантика-стилистикалық жағынан қарама-қарсы мағынада, оның өзінде де оксюморондық ыңғайда түзілген деп қарауға болады. «Мен» тұлғадағы баяндаушы әңгіменің басты нысаны (кейіпкері) туралы сөз бастап, онымен ұзақ уақыт жақсы түсініс, аралас-сыйластықта болғанын айта отырып, «білмейді екенмін» деп қарсылықты шылау «бірақ» арқылы өз түсінігінің жаңсақтығын, яғни ол кісінің нақты болмысы тұрғысынан қандай адам екендігін білмей келгенін көңіліндегі өкінішін аңғарта мойындайды. Екінші, үшінші мысалдарда «мен» тұлғасындағы баяндаушы әңгіме мазмұнында бір өзі оқиғаға әредік қатысушы және әңгімелеуші болып екі қызметті қатар атқарады. Мысалдардағы мезгілдік мағынаны білдіретін үстеулер («баяғыдан», «жыл сайын», «ол кезде») уақиғаның өтілу мерзімін дәл көрсету стильдік қызметінде тұр.

«Мен» – нің қос функциялық ерекшелігін ғалым Б. Шалабаев: «Бірінші жақтан әңгімелеу («мен») формасының ерекшелігі – баяндаудың субъективтілігімен, шындыққа ерекше жақын болып көрінуімен байланысты. Мұнда жеке адам ерекше сезіледі. Әңгімелеушінің өзі бейнеленуші болмыстың бір тетігі ретінде алынады. Әрі оқиғаға қатысушы ретінде, әрі әңгімелеуші ретінде ол өзінің басынан өткендерін, көргендерін ғана баяндайды» [4, 15], – деп түсіндіреді.

III жақтағы жіктеу есімдіктерінің субъект қызметінде жұмсалғандарына мысалдар:

1. Баланың сыртқы есікті ашып кіргенін олар аңғарған жоқ (Р.Сейсенбаев. Әйел, еркек және бала).

2. Ол ешкімге паспортын көрсетпейтін (Ө.Тарази. Шұнақ құлақ).

3. Ол бұрын еңсесін биік ұстап жүретін азамат еді (С.Алпысұлы. Төрт жарым саусақ).

4. Ол екеуі тағы да кездесе кетті (А.Шамкенов. Сурет).

5. Ол көзін ашып, шаңыраққа қарады (Қ.Тұрсынқұлов. Қаштан жаңғағы).

6. Ол көзін ашқанда, үй-іші қап-қараңғы еді (Қ.Найманбаев. Таңертеңнен түске дейін).

Бұларда да III жақтық есімдік сөйлемдердің грамматикалық жақтылығына, семантикалық жақтылық, айқындығына қызмет етіп тұр.

Бұл секілді қолданыстар сілтеу есімдіктері табиғатынан да кездеседі. Бұлардың осындай қызметі (функциясы) дейкис терминімен белгіленеді. Сондықтан сөздікте есімдіктердің бұл түрі дейксистік есімдіктер (дейкическое местоимение) болып аталады [5, 126].

Қарастырған сөйлемдерімізде бұлардың да қолданылуы жиі. Бұның бір себебін ғалымдар Р. Әмір, Ж. Әміровалар «бастауыштың тақырып атау қызметін анықтап көрсету амалымен» [6, 121] байланыстырып, «Сәуір, бұл – айдың арабша аты» (М.Әуезов), «Ұят, намыс, ол – адамдық қасиетің» (Ж.Тұрлыбаев) сияқты сөйлемдерді мысалға келтіреді.

Сондай-ақ, сілтеу есімдіктерінің қолданылуындағы тағы бір ерекшелік – бұлардың белгілі бір мәнмәтіндерде өздік есімдікпен тіркесіп жұмсалатыны:

1. Бұл өзі – осыдан екі-үш жыл бұрынырақ өткен жай (М.Сқақбаев. Арпабектің сары атаны).

2. Бұл өзі аяқ астынан болды (Н.Қапалбеков. Соғыстың соңғы құрбаны).

Келтірілген мысалдардағы бұл есімдігі дейкис қызметінде қолданылып, ал өзі өздік есімдігі зат есім орнына (бұл оқиға) дегеннің орнына жұмсалып тұр. Біздіңше, «Бұл оқиға – осыдан екі-үш жыл бұрынырақ өткен жәйт», «Бұл оқиға аяқ астынан болды» дегеннен гөрі, оқырманға «бұл өзі» деп қадай айтудың экспрессивті әсері басым. Қаламгерлер де осыны ескеріп отырса керек. Төмендегі мысалдардағы зат есім информемаларына тіркескен дейксистік қызметтегі есімдіктердің де қолданылуында өзіндік ерекшеліктер бар. Бұларға қосылған «бір» демеулігі, «нақ» үстеуі, «осы»-ның «осынау» болып кең мағынада тұлғалануы бұлардың әсерін арттыра түсіп тұр:

1. Қайсар жанын жегідей жеген осы бір ойдан әбден қажыды (Т.Ахметжан. Күз айы).

2. Нақ осы оқиға жайлы әркімде әр түрлі пікір бар (Ж.Молдағалиев. Арыздың күші).

3. Осынау қара дауылдың түбінде бір соғатыны хақ еді (Қ.Жұмаділов. Еменнің иір бұтағы).

4. Ауылға демалысқа келгенімде, осы бір көрініс көз алдыма өрнек салады (Р.Мұқанова. Менің үкім).

Бұлардағы зат есім информемаларын анықтап тұрған дейксистік есімдіктер тіркеске түскен сөздерінің оқырманға нақты қабылдануына қызмет етіп тұр.

Зат есімдердің қолданысы. Сөзқолданысымыздың ауызша, жазбаша түрлерінің қай-қайсында да зат есімсіз құрылатын сөйлемдердің тым сирек болатыны – шындық. Сондықтан біз жинақтаған бастапқы және соңғы сөйлемдерімізде жұмсалған зат есімдердің бәрін бірдей емес, әртүрлі мақсаттағы қолданылыс түріне қарай қарастырдық. Бұл ретте алдымен тоқталатынымыз – зат есімдердің негізгі екі тобының бірі болып жіктелетін жалқы есім, оның да тек антропонимдер (кісі аттары) түрі.

Бұлардың тұлғалары, жұмсалу реттері әрқилы болып келеді: бірінде кейіпкердің тек аты ғана аталса, екіншісінде оған әкесінің аты қосылып, үшіншісінде сол аты-жөндері мамандықтарымен толықтырылып, тағы басқаша да болып қолданылып жатады. Әрине, қолданыстардың бұлай болуы жай түр (форма) өзгерту мақсатында емес, әр кейіпкердің өзіндік ерекшеліктеріне (қарапайымдылық, қызмет бабы т.т.) лайықталған:

1. *Рахман диктор да емес, әртіс те емес, қарапайым құрылысшы (Қ.Түменбай. Қазанама оқушы).*

2. *Әбен Илиясович әлдебір құжатқа сүйкектете қол қойды да, осыным дұрыс болды ма дегендей күмәнді жүзбен қайта шолып шығып, содан кейін қағазды көмекшісіне ұсынды (Т.Әбдіқұлы. Қайырсыз жұма).*

3. *Хирург Ардақ Айдарұлы жазушымен бажса болғанын әжептәуір мақтан тұтып, қай жер болмасын айтып жүреді (Қ.Түменбай. Әңгіме жазбайтын жазушы).*

4. *Бөрілі ауданының әкімі Нұрсағат Бектұрғанов үшін бүгін бір ауыр күн болды (Қ.Жұмаділов. Жемдеген қырғауылдар).*

5. Жаңа сайланған үкімет басшысы келеді дегелі Жербай орынбасардың есі екеу, түсі төртеу (Н.Дәутайұлы. Репетиция).

6. Еліміз егемендік алар тұста Керімқұл Алтайұлы ойда жоқта зейнетке шықты да, үйде отырып қалды (Т.Нұрмағамбетов. Ұлттың дерті).

7. Қайрат Жақсыбаев бейіт басына елдің соңын ала келді (Р.Сейсенбаев. Бөтен).

Кейіпкерлер жөніндегі нақты ақпараттың осылай және олардың аты-жөндерінің сөйлем басында берілуі, оқырманды әңгіменің бас кейіпкерімен бірден таныстыру мақсатын көздегендік.

Ал соңғы сөйлемнің семантикалық-стильдік ерекшелігі – автордың Қайрат Жақсыбаевтың осал лауазым иесі еместігін, оның бейіт басына елдің соңын ала баруымен, яғни астарлы ақпаратпен деталь түрінде аңғартуында. Кісі есімдерінің қолданылысының өзге де түрлері кездеседі:

1. Орталық түгілі көрші қойшы ауылдардың өзіне артық аяқ бастырмайтын Көксұр Елеместі сол күні қандай түлен тұрткеніне Жақан көпке дейін түсіне алмай қойды (Ә.Кекілбаев. Автомобиль).

2. Бұрғышылар оны Шойқара дейтін, шын аты – Нәрен (Б.Қанатбаев. Керек адам).

Бұлар да кейіпкерлердің азан шақырылып қойылған есімдеріне олардың қандай адам екенін аңғартатын анықтауыш ыңғайындағы қосымша сөз не оның бітім-болмысына, мінезіне қарап қойылған жалған ат сол адамдар туралы нақты мәлімет беріп тұр.

Сондай-ақ кісі аттарының кейде қосалқы айқындауышты болып та қолданылған орындары бар:

1. Қоңыр ақсақалжас жігітке үңіле қараса да, шырамыта алмады (К.Жүнісегі. Қара бие).

2. Жанәділ шал күрк-күрк жөтеліп үйден шықты (Д.Досжан. Қос бұтақ).

3. Әдеп әжей орнынан ширақ көтеріліп, еркін тұрды (С.Ғаббасов. Көз).

Сонымен қатар үлкен адамды сыйлау, құрмет көрсету, жастарды бауырға тарту, еркелету мақсатында жұрнақ жалғанып қолданылған кейіпкер есімдері де кездеседі:

1. Әлекең үзеңгіге аяқ сала бере, Қарагер айғыр тізгін сүзе тарта жөнелді (К.Ахметбеков. Қарагер).

2. Қайратжан асығатын емес (Т.Ахметжан. Қара күз).

3. Ғалекеңақ күмістей сақалын сол қолымен уыстай сипап, оң қолымен ақ таяққа бар салмағын сала сүйенген күйі қимылсыз тұр (Ә.Орынбаева. Естен кетпес елес).

Информемалық зат есім. Информемалар – семантикалық жағынан толық емес және әрі қарай мағыналық жағынан аша түсуді қажет ететін сөздер, сөз тіркестері, кейде сөйлем бөліктері [7, 58].

1. Тау сағасын жүлгелей қоныстанған үркердей ауылды ақшам шамасында төтенше қуаныш желтіп өтті (К.Ахметбеков. Сый орамал).

2. Балықшы Құрманның кісі түсінбейтін бір оғаш мінезі болды (Ж.Молдағалиев. Шортан).

3. Проводникке барлық сырымызды айттық (Ж.Молдағалиев. Ревизор).

4. Аяқ астынан болған оқиға жұртты елең еткізді (Б.Бодаубаев. Төбелес).

5. Терезенің нақ түбіне келіп орнығып, кешкі қарбаласта ақ қайыстан өзектеп ат қамшы өріп отырған Баянжан жылқышы ағасының сол бір сөздерін естіп елең ете қалды (Н.Ғабдуллин. Екі дос).

6. Оты-суы ішінде, жайлы екі бөлмелі пәтер алып, көңілін бір демдеген Нұрайымның жаңа қонысында үйрене алмай жүрген бір нәрсесі болып тұр (Ж.Түменбаев. Жаза).

7. Біздің ауылдың шет жағында еңсесімен көз тарта қоймайтын, кішкентай ғана елеусіз бір үй бар (Д.Исабеков. Кемпірлер).

Бұлардағы ерекшеленген, жағымды-жағымсыз мәнді дара, күрделі анықтауыштармен жұмсалған зат есімдер (төтенше қуаныш; бір оғаш мінез; барлық сырымыз; аяқ астынан болған оқиға; сол бір сөздері; бір нәрсе; елеусіз бір үй) – информемалар. Бұлар елеусіз

оқылып кетіп жататын емес, соңғысынан басқасы оқырман көңілінде бәрі де «қандай?» деген сұрақ туғызып, оны білмекке құмарттыратын тіркестер. Ал соңғы мысалдағы «ауыл шетіндегі», «көз тарта қоймайтын», «кішкене ғана елеусіз» сияқты антиклимакс (нисходящая градация) ыңғайында берілген сипаттамалар бұл үйдің, жай бейшара қалпына қарамастан, бір тылсым қасиеті барын аңғартады. Ол қасиетті білу үшін де оқырман «қандай»-ды қайталап: «Ол қандай қасиет екен?» – деп тағы да ынталанады. Сондай-ақ, бірінші мысалдағы «үркердей ауылды ақшам шамасында желпіп өткен төтенше қуанышты» да оқырман қауымының тезірек білуге құмартары сөзсіз. Кейінгі мысалдардағы балықшы Құрмаштың кісі түсінбейтін қандай оғаш мінезі болғаны; проводникке ақтарылған көп сырда нелер айтылғаны; аяқ астынан болған оқиғаның немен тынғаны; ағасының айтқан сол бір сөздерінің Баянжанды неге елең еткізгені; Нұрайымның жаңа қонысында үйрене алмай жүрген қандай нәрсесі бар екені – бәрі де оқырманды шешуін анықтауға асықтыра ойландыратын, ынталандыратын жұмбақтар.

Етістіктің қолданылуы. Бұның да ең көп жұмсалатын сөз табы екені белгілі. Өйткені философиялық тұрғыдан «Өмір – материяның қозғалыс түрі (формасы)» болғандықтан, іс-қимылды білдіретін (бейнелейтін) бұл сөз табының тілдің коммуникативтік қызметіндегі атқарар рөлінің де айрықша болуы – заңды жайт. Сондықтан да ғалымдарымыз «Қай тілде болмасын етістіктер адам ойының реалды көрінісі болатын сөйлемнің негізгі ұйытқы тәсілі болады», – деп жазады [1, 155].

Бастапқы сөйлемдерді аяқтаушы баяндауыш-етістіктердің де зат есім, есімдік информемалары тәрізді, сөйлемді тиянақтауға әртүрлі шақтық формаларда қолданылады. Әсіресе, сөйлемдердің баяндалу сипатын әсерлі етуде етістіктің осы шақ тұлғасының қызметі көзге ерекше шалынады.

Ғалымдар суреттеудің статикалық және динамикалық болып жіктелетін екі түрі барын, біріншісі – белгілі бір күй-қалыптағы жанды-жансыздың бәрін, құбылыстарды бейнелесе, екіншісі – қимыл-қозғалысты, психологиялық нәзік иірімдерді сипаттайтынын, статикалық суреттеуде атрибутивті есімдер жиі ұшырасса, ал динамикалық суреттеуде етістік, көбіне көсемшелер жиі қолданылатынын айтады.

Ресей ғалымы Г.Я. Солганик суреттеу мәтінін түзудегі етістіктер қызметін олардың шақ формасына қарай былайша жіктейді:

- 1) бірыңғай осы шаққа құрылған суреттеу;
- 2) бірыңғай өткен шаққа құрылған суреттеу;
- 3) бірыңғай атаулы сөйлемдерден құрылған суреттеу;
- 4) атаулы түрдегі суреттеу [8, 144].

Бұл мәселе туралы ғалым Б.Шалабай: «Суреттеудің шақтық мәні тұрақталған жай-күйді білдірумен байланысты болғандықтан, суреттеуші автор оқиғаларға белгілі-бір қашықтықтан (басқа нүктеден) қарамайды, өзінің кейіпкерлерімен бір қатарда жүреді» [9, 11 б.], – деген тұжырым айтады.

Ғалым Г. Әзімжанова: «Етістік жүйесінде осы шақ тұлғаларының бейнелеуші, суреттеуші қызметі бар. Осы шаққа тән стильдік қасиет – әңгімеге нәр беру, сөйлемге жан бітіру» [10, 33], – деп тұжырымдайды. Мысалдар:

1. Бұл күндері тек Қаратау өңірі ғана емес, бүкіл қазақ жеріне есімі естіле бастаған күйші Төлегі домбырасын шертіп отыр (Е.Әкімқұлов. Күй мағынасы).

2. Аспирант жігіт алты айлық кішкене қызын оң қолтығына қысып, шағын жазу машинкасын сұқ саусағымен түрткіп, тық-тық басып отыр (М.Қабанбаев. Сақалды бала).

3. Десте-десте дәптерлер мен күнделікті үйіп тастап, Жұмат күрең үстелдің үстіне төніп отыр (К.Жүнісметі. Ауыл мұғалімі).

4. Терезеден түскен күн сәулесі бөлме ішін ерекше нұрға бөлеп тұр (Д.Рамазан. Жандос).

Сөйлемдерге бейнелілік, суреттілік нәр беріп, жан бітіріп тұрған осы шақтағы күрделі етістіктер – *шертіп отыр, басып отыр, төніп отыр, бөлеп тұр*-лар болып жатқан іс-қимылды оқырманның көз алдында қазір болып жатқандай етіп бейнелейді. Оқырман

бұларды дәл осы сәтте көріп отырғандай сезімде болады. Демек, авторлар осы шақтағы етістіктерге үлкен стильдік жүк артып отыр. Жай атмосферадағы қалыпты жағдайды суреттеп тұрған күрделі баяндауыштар өздерінен кейін аса бір маңызды оқиға болатынын меңзеп тұрған сияқты. Көсемшелі негізгі етістікке тіркесе келе күрделі баяндауыш жасап тұрған *отыр* және *тұретістіктері* сөйлемге семантикалық нақты, айқын, бейнелі де стилистикалық сипат беріп тұр.

Соңғы сөйлемдерді аяқтаушы баяндауыш-етістіктердің осы шақ түрімен берілгендеріне мысалдар:

1. *«Композитор қос қолымен маңдайын тіреп, қақпағыашулы қара күйсандықтың алдында шарасы таусылған адамдай, мең-зең қалпы, сүлесөк отыр» (Қ.Сүйеніш. Жан дүниемді шайқадың).*

2. *«Түн – күнә, таң – ақталу еді бұл үшін. Ақталып отыр. Арыла алмай күнәдан, ақталып отыр» (Р.Мұқанова. Күнә).*

Алдыңғы мысал тақырыбы эллипсисті сөйлемге құрылған әңгімеден келтіріліп отыр. Мұндағы суреттеме өткенде болған іс-оқиғаны осы кезде болып жатқандай етіп баяндайтын осы шақ формасымен берілген. Мұндағы *«маңдайын тіреп, шарасы таусылған адамдай, мең-зең қалпы (болып) сүлесөк»*-тар – үлкен дағдарыспен, шарасы таусылған адамның отырысын әсерлі, толық суреттеуге қызмет етіп тұрған лексемалар.

Суреттемеде бір композитордың өзіне ғашық болған, мектепте оқитын қыздан хат алып, ондағы жазылған жаймен танысқаннан кейінгі күйзелісі, көңіл күйі баяндалып отыр. Оны автор кейіпкердің *«Жан дүниесі шайқалды...»* деп тақырып еткен. Жазушы оқырманын да бейтарап қалдырмайды. *«Енді ол қайтер екен? Қандай шешім қабылдар екен?»* – деп ойлантады.

Соңғы мысалда суреттеме қайталанған осы шақтық тұлғамен беріліп, жалпы сөйлем мәтіні *«а»* дыбысының ассонансы (*ақталу, ақталып, арыла алмай*), *«т»* дыбысының бастапқылық (*түн, таң*), сөзішілік (*ақталу, ақталып отыр*) аллитерациясы мәнмәтіндік антонимдер (*түн-таң, күнә-ақталу*), кейіпкер дүниетанымын, түсінігін, көзқарасын білдіруде қатар қолданылған зат есім + зат есім, зат есім + етістік құрылымды ұлғайған метафора арқылы көркем, әсерлі сипатқа ие болып тұр.

Ал мына бастапқы сөйлемдегі етістік-баяндауыштар сөйлем семантикасын алдағы мәтінге нұсқайтындай (синсемантикалық) ретте қолданылған:

1. *Қияқ мәшинесінің газын өлгенше басып, кабинаны басына көтере барылдай әндепін келе жатқан (Т.Ахметжан. О дүниенің қонағы).*

2. *Сайлыбай қарт таңертеңгілік қорадағы азын-аулақ малын жайғап, шапанына іліккен шөп-шаламды сілкіп, үйге енді беттеп келе жатқан болатын (К.Ахметбеков. Жыртық кітап).*

3. *Жұмыстан келген бойда тамағын ішіп алған соң, Серікұл төр алдына жантая кеткен (Т.Нұрмағамбетов. Екі мая шөп).*

4. *Орта Азия қалаларын аралап қайтатын «Қазақстанның» туристік поезы сапарының соңғы нүктесі болып саналатын үлкен қалаға жақындап келе жатқан (Б.Шаханов. Ақтеңгені білесіз бе?).*

5. *Қарашоқы бөлімшесінің меңгерушісі Қаржас таңғы сағат жетіде кеңседе отырған (Е.Қонарбаев. Соңғы күн).*

6. *Азат таңның атуын тағатсыздана күтті (Қ.Түменбай. Орыс пеши).*

ҚОРЫТЫНДЫ

Келтірілген бастапқы сөйлемдердегі етістік баяндауыштар грамматикалық тұрғыдан сөйлемді тиянақтап тұрғанмен, семантикалық тұрғыдан олай емес. Сөйлемдер мағыналық жағынан толықтыруды қажет етеді. Мысалдардағы *келе жатқан, келе жатқан болатын, жантая кеткен, келе жатқан, отырған, тағатсыздана күтті* етістік-баяндауыштар

өздерінен кейін жалғаса айтылғалы тұрған ой барын меңзейді. Демек, сөйлемдерде мағыналық нақты тиянақтылық жоқ. Сондықтан оқырман бұлардың жалғасына ықыласты болады.

Қаламгерлер етістіктің өткен шақтық тұлғасын тиімді пайдалану арқылы да шығарма мазмұнының тартымдылығына, әсерлілігіне қол жеткізіп отыр. Басқа да мысалдар:

1. *Трамвай қоңырауын шылдыр-шылдыр еткізіп, қала шетіндегі ең соңғы аялдамаға тақап қалды (Б.Соқпақбаев. Шал мен бала).*

2. *«Еркіндік» совхозының клубында кезекті еңбек жылының қорытындысына арналған жиналыс аяқталып та қалды (С.Асылбеков. Қолайсыздар).*

Көсемшенің -п, -ып жұрнақтары мен жедел өткен шақтың -ды жұрнақтары арқылы жасалған етістік баяндауыштар да (*тақап қалды, аяқталып та қалды*) жалғасқалы тұрған ой барын аңғартады.

Ғалымдардың: «сөйлем баяндауыштары -еді, -екен көмекші етістігіне аяқталғанда да логикалық жағынан тиянақты болып ұғынылмайды, өзіне жалғас басқа бір сөйлемнің айтылуын қажет етеді» [1, 162], – деп айқындағандарындай, қаламгерлердің шығармаға оқырман зейінін ұмтылдырып отыруда бұл тәсілді де орынды пайдаланатын тұстары байқалады:

1. *Жексенбі еді (С.Асылбеков. Бүкіләлемдік тартылыс заңы).*

2. *Аласапыран көктемнің кезі еді (Д.Исабеков. Шойынқұлақ).*

3. *Сәті түсейін десе, бәрі оңынан орала кетеді екен (Ә.Кекілбаев. Тасбақаның шөбі).*

4. *Үйде әкесі отыр екен (О.Сәрсенбаев. Қош, Сағадат).*

Баяндауыштары логикалық жағынан тиянақсыз, алдағы мәтінді керек ететін болып түзілген бастапқы сөйлемдер құрмаласқанда, баяндауыштары солсылтеу есімдігімен еді көмекші етістігінің тіркесінен жасалатыны байқалады:

1. *Аудандық партия комитетінің секретары Жанайдаров ертеңгілік кабинетіне келіп, шешініп, шашын тарап, креслосына отыра бергені сол еді, оң жақ бұрыштағы телефон оның отырғанын күтіп тұрғандай аяқ асты безілдеп ала жөнелді (Д.Исабеков. Ескерткіш).*

2. *Іңір дастарқанына дөңгеленіп отыра бергендері сол еді, есіктің қоңырауы без ете қалды (К.Сегізбаев. Туыспаған туыстың ұлы).*

3. *Қазтайдың үйге кіргені сол еді, алдынан кішкентайы Ақкенже жүгіріп шыққан (К.Сегізбаев. Қосқора).*

4. *Тұс қайта кабинетіне келіп, жайғасып отыра бергені сол еді, есікті ақырын ашып хатшы қыз кірді (С.Балғабаев. Ескі достар).*

Компоненттерін сілтеу есімдігі мен көмекші етістік (сол еді) байланыстырып тұрған бұл бастапқы сөйлемдердің баяндауыштары өздерінен кейін жалғасатын іс-қимылдың өту үдерісінің тым шұғыл сипатты болатынына көңіл аудартады. Берілген бастапқы сөйлемдердің баяндауыштары (3-мысалдан басқасы) жедел өткен шақта тұрса да, оқиғаны әңгімелеу, баяндау мәнінде осы кездегі, осы шақтағы іс-қимылды, көріністі суреттеп тұрғандай қабылданады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаев. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1966. – 205 б.

2 Лисовицкая Л. Структура и функции начального предложения в художественной прозе: автореф. канд. дисс. филол. наук. – М., 1984. – 17 с.

3 Пірәлиева Г. Ішкі монологтің кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1996. – 151 б.

4 Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 125 б.

5 Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.

6 Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998. – 192 б.

7 Дигмай В.Н. Абзац, сложное синтаксическое целое, компоненты текста. Общее и различное // Филологические науки. – 2002. – № 2. – С. 56-66.

8 Солганик Г. Синтаксическая стилистика. – М.: Высшая школа, 1973. – 214 с.

9 Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы: Қаз. білім акад. Респ. баспа, 1999. – 196 б.

10 Әзімжанова Г. Көркем проза тіліндегі етістіктің стилистикасы: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1998. – 144 б.

М.К. Жунусова¹, Б. Рахымбаева²

Морфологический характер в начальных и конечных предложениях текста жанра рассказа

^{1,2} Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан.

В статье рассматриваются структурно-морфологические и смысловые связи текста в начальных и конечных предложениях. В морфологическом составе исходных и конечных предложений текста жанра рассказа, в основном, преобладают имена существительные, в том числе антропонимы и местоимения, которые преследуют цель упрощения речи. Речь идет о том, что чаще используются существительные в единственном числе, особенно антропонимы, глаголы настоящего времени, часто употребляются местоимения (дейксисские местоимения).

Анализируется их семантическая функция в первом и заключительном предложениях. Их функции в текстообразовании разнообразны, подчеркивается, что они имеют в употреблении различные стилистические качества, что придает выражению образность, картинность и жизненность.

М. К. Zhunusova¹, B. Rahymbaeva²

Morphological character in the initial and final sentences of the text of the story genre

^{1,2} Academician E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

The article deals with the structural-morphological and semantic relations of the text in the initial and last sentences. In the morphological composition of the initial and last sentences of the text of the story genre, nouns, including anthroponyms and pronouns, are often subject to the main purpose of simplifying speech. We are talking about the fact that from nouns on the slopes of the word, especially from proper names (anthroponyms), from verbs-narratives, it was often used in pronouns and demonstrative pronouns (deixist pronouns).

It is analyzed that they perform a semantic function in the initial and last sentences, their functions in text formation are diverse, it is emphasized that they have different stylistic qualities in use, which gives the expression education, picturesqueness and accuracy.

ӘОЖ 82.09

Б.Ш.Құралқанова¹, Н.Б.Ағалиева², С.Н.Сүтжанов³

¹ф.ғ.к., доцент, гуманитарлық жоғары ғылымдар мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Bota0975@mail.ru

²ф.ғ.к., доцент, гуманитарлық жоғары ғылымдар мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: agalieva69@mail.ru

³ф.ғ.д., профессор, гуманитарлық жоғары ғылымдар мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: S_sutzhhanov@mail.ru

ПРОЗАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ ИНТЕРМӘТІНДІЛІК ТҮРЛЕРІ

Мақала прозалық мәтіндегі интермәтінділікті зерттеуге арналған. Бұл терминнің кең тараған синонимі «мәтінаралық байланыстар» деп те аталады. Осы мәтінаралық байланыстардың арқасында мәтіндер (немесе оның бөлшектері) айқын немесе жасырын бір-біріне сілтеме жасайды. Көркем шығарма мәтінінің ішіндегі интермәтіндік элементтер әртүрлі. Біз қарастырып отырған ұғымдар мен терминдер бұрыннан белгілі, бірақ мәтінаралық байланыстардың тәсілдері ретінде кейінгі уақытта ғана зерттеле бастады. Мақала авторлары прозалық шығарма құрылымында жиірек кездесетін интермәтіндік элементтерге талдау жасаған. Атап айтқанда, мәтін ішіндегі цитата, аллюзия және реминисценция, мәтін ішіндегі хаттар, құжат негізді интермәтіндер, синкретті интермәтінділікке нақты мысалдар келтірген. Сондай-ақ, осы негізгі интермәтін түрлерінен басқа мәтінаралық түрткі, «параллелді» мәтінаралық байланыс, мәтіндерді жалғастыру тәрізді түрлері де атап өтілген.

Түйін сөздер: интермәтінділік, мәтінаралық байланыс, цитата, аллюзия, реминисценция, мәтінаралық түрткі.

КІРІСПЕ

«Интермәтінділік» терминін ғылыми айналымға алғаш енгізген Ю. Кристева: «Любой текст строится как мозаика цитаций, любой текст – это впитывание и трансформация какого-нибудь другого текста. Тем самым на место понятия интерсубъективности встает понятие интертестуальности, и оказывается, что поэтический язык поддается как минимум двойному прочтению» [1, 120], – деп жазады. Аталмыш құбылыстың кең тараған термин-синонимі «мәтінаралық байланыстар» деп те аталады. Осы мәтінаралық байланыстардың арқасында мәтіндер (немесе оның бөлшектері) айқын немесе жасырын бір-біріне сілтеме жасайды. Интермәтінділіктің қолданылу аясы өте кең. Біріншіден, интермәтінділік тек қана көркем шығармаларға ғана емес, ауызша жанрлардың бәріне тән. Екіншіден, интермәтінділік мәтіннен басқа да көркемөнер туындыларында (бейнелеу өнерінің шығармасы, сәулет өнері, саз өнері, театр, кинематография) орын алады.

Интермәтінділік терминін кең және тар мағынасында түсіндіруге болады. Кең мағынасында, интермәтінділік нәзірәгөйлікпен де (бұл дәстүрде жазылған шығармаларда ортақ сюжет, кейіпкерлер болғанмен, әр автор оларды өзінше, дербес мәтін туындатуға пайдаланады), оқырманның қабылдауымен де (көркем шығарманы оқып отырған адам оны өзі бұрын оқыған шығарманың оқиғасымен, композициясымен, контексімен, семантикасымен ұқсастыра алуы) байланыстырылады.

Тар мағынасында интермәтінділік «мәтін ішіндегі мәтін» деп танылады. Интермәтінділік қатынастың бірнеше түрі ажыратылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көркем шығарма мәтінінің ішіндегі интермәтіндік элементтер әртүрлі. Біз қарастырып отырған ұғымдар мен терминдер бұрыннан белгілі, бірақ мәтінаралық байланыстардың тәсілдері ретінде кейінгі уақытта ғана зерттеле бастады. Ғалым Н.А.Николина көркем шығарма құрылымындағы интермәтінділік элементтеріне «басқа бір шығармаға сілтеме жасайтын атау, мәтін ішіндегі цитата (дәйексөз), аллюзия, реминисценция, эпиграф, басқа бір мәтінді мазмұндау, басқа мәтінді сықақтау, ырғатық-синтаксистік егіздеу, өзге мәтін кейіпкерлерінің есімдерін келтіру, претекстпен жанрлық байланысын меңзеуді» [2, 226]

жатқызады. А.С.Адилова қазақ көркем әдебиетінде мәтінаралық байланыстардың аталған типтерінің бәрі бірдей көрініс таппайтынын ескере келіп, өз жіктелімін көрсетеді: «Қазақ көркем әдебиетінде кездесетін интертекстуалды элементтер типологиясын төмендегіше құруға болады: *цитата және цитация, аллюзия және реминиценция, центон интертекстер, мәтін ішіндегі хаттар, құжат негізді интертекстер, синкретті интертекстуалдылық, роман ішіндегі роман, мәтін ішіндегі күнделік және түс, пародия және перифраз, мәтіндерді жалғастыру*» [3, 123].

Біз прозалық шығарма құрылымында жиірек кездесетін интермәтіндік элементтерге талдау жасап көрейік.

1. **Мәтін ішіндегі цитата.** «Цитата» термині қазақ филологиясында дәйексөз, дәйектеме деп те, кейде цитата деп өзгертілмей де қолданылады. Ал көркем мәтіндегі цитация құбылысын зерттеген ғалым А.С.Адилова: «Біз цитата, цитата сөз деген терминдерді қолдануды жөн көреміз және алғашқы терминнің лексикографиялық мағынасын ұстансақ, екінші терминмен жалпы цитация қағидатымен мәтінге енгізілген бөгде сөзді атаймыз» [3, 31], – дейді.

Цитата көркем шығарманың атауы, эпиграфынан бастап оның кез келген бөлігінде беріледі. Мысалы, Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық, мол жылдар» романының, Т.Ахметжанның «Сынық қанат көбелек» әңгімесінің атауына Абайдың өлең жолы, Д.Исабековтің «Гауһартас» повесі мен Ә.Асқаровтың «Өр Алтай, мен қайтеін биігіңді» повесінің атауына халық әнінен үзінді алынған.

А.Н.Николина эпиграфты интермәтінділік элементі ретінде жеке қарастырса, А.С.Адилова оны цитация құбылысына жатқызады. Эпиграф барынша қысқа әрі нұсқа алынады. Эпиграф кітаптан, кез келген басқа мәтіннен, ойдан шығарылған негізден де алынуы мүмкін.

Шығармаға алынған эпиграфтардың көлемі, сандары, ондағы ақпараттың түрі, алынған дереккөзі әртүрлі болғанымен, олар мәтінді қабылдап, түсінуге, интерпретациялауға тікелей әсер етіп, автор идеясына астарлы түрде меңзейді. Оқырман эпиграфты оқыған кезде мәтіндегі мазмұндық-астарлы, мазмұндық-концептуалды ақпарат туралы белгілі бір ойға келеді.

Қаламгерлер шығармаларына эпиграф етіп көбінесе сентенция мен афоризмдер алады, мысалы, А.Сүлейменовтің «Ситуация» повесіне эпиграф ретінде Грэм Гриннің әңгімесінен алынған сентенция қолданылса, Т.Әбдіковтің «Парасат майданына» алынған екі эпиграфтың бірі авторлық афоризм болып келеді. Ал Р.Мұқановаың «Мең-зең» әңгімесінің эпиграфына «Кіндігі бір егіздер, бір күн туып, бір өлер» деген халық мәтелі алынған. Аталмыш эпиграф оқырманды алдын ала әңгіме мазмұнына бағыттайды.

Прозалық туындыларға алынған эпиграфтар белгілі ақындардың өлеңдерінен алынған үзінділер түрінде жиі кездеседі. Мысалы, Ә.Асқаровтың «Сынық қанат көбелек» атты әңгімесіне Абайдың «Мен көрдім сынық қанат көбелекті, о дағы білер өмір іздемекті» деген өлең жолын эпиграф етіп алу арқылы қанаты сынған өнер адамының тағдырына меңзейді.

Эпиграфтың тұтас өзі немесе оның бір сөзі, эпиграф алынған түпнұсқа мәтіннің негізгі ойы жаңа мәтінмен қайтсе де не жасырын, не ашық түрде байланыста болады. Бұл байланыс эпиграф пен негізгі мәтін арасындағы мағыналық ұқсастықты, қарама-қарсылықты, автордың өзінен бұрынғы мәтін иесіне түрлі көзқарасын көрсетуі мүмкін. Мысалы, Қ.Жұмаділовтің Қытай тәрізді алып империяның қанқұйлы қанауына қарсы шығып, азаттық үшін арпалысып өткен Оспан батыр туралы «Көкжал» повесіне Қытайдағы қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, қытай түрмесінде азап көрген белгілі ақын Таңжарық Жолдыұлының өлең жолдарының алынғандығы осыны көрсетеді.

Кейбір авторлар эпиграфты басқа тілдердегі шығармалардан келтіреді. Осындай авторлардың бірі – Д.Амантай. «Мен сізді сағынып жүрмін» повесіне О.Сүлейменовтің «Кто-то медленно скачет и скачет во сне, издалека, на светлом усталом коне» өлең жолдарын

эпиграф етіп алса, ал «Ібіліспен сүйісу» атты әңгімесіне алынған эпиграфтар шығарманың постмодернистік сипатын танытады.

Тағы бір авторлар шығармаларына өз сөздерін эпиграф етіп алады, мысалы, Р.Мұқанова «Сарқаншық», «Қаралы төбе» әңгімелеріне автор идеясын астарлап жеткізетін өз сөзінен тұратын эпиграфтарды алған.

Біз жоғарыда келтірген шығармалардың композициясында, образдарды түсінуде, тақырыпты танытуда бұл эпиграфтардың орны ерекше. Бір қарағанда оқуға ауырлау, тығыз мағыналы мәтіндер эпиграфтағы ойлармен байланыстыра оқылса, бұл туындылардағы авторлық концепция айқындала түсіп, көркем мәтін оқырманын тартып әкетеді.

2. Аллюзия және реминисценция.

Аллюзия да, реминисценция да ишара, тұспалмен негізгі мәтінге қосымша, астарлы мағына үстейді. Аталмыш элементтердің шығармада көрініс табу дәрежесі әртүрлі және олардың эпиграфтардан айырмашылығы авторы, дереккөзі айтылмайды. Көркем шығарманың оқырманы интермәтінділік элементтері арқылы туған ассоциацияны мәтін мазмұнымен байланыстырып, қосымша ақпарат алады. Аллюзия мен реминисценциялар кейбір шығармада бірден танылса, кейбір туындыларда оқырманнан біршама танымдық білімді қажет етеді.

Аллюзия мен реминисценцияның бір-бірінен айырмашылығын А.С.Адилова былайша көрсетеді: «Шынында, бұлардың ара жігін ажырату қиын, дегенмен реминисценция басқа бір әдеби шығарманы еске түсірсе, аллюзия, негізінен, көпшілікке таныс әлеуметтік-мәдени фактімен орай сол көркем шығарма семантикасына қосымша хабар, мағына қосатын элемент. Реминисценция басқа бір мәтінге цитация қағидатымен дәл, еш өзгеріссіз немесе трансформацияланып енгізілсе, аллюзия – мәтінде еркін түрде вербалданатын экстралингвистикалық фактор» [3, 48].

«Абай жолындағы» реминисценциялардың бір парасы ақынның өз шығармашылығына қатысты. Екінші кітаптың «Биікте» тарауында Абайдың орыс ақыны А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» романын аударып, қазақ даласына алғаш әкеліп, қазақша сөйлеткені жайлы ерекше шабытпен жазады. Осы тараудағы реминисценция – Абайдың Пушкиннен жасаған аудармалары туралы Михайловтың пікірін келтіруі. «Татьянаның әнін» Мұхаметжан, одан кейін Әйгерім айтады. Жазушы осы Әйгерімнің орындауына ерекше мән береді: «Ән емес, бұл сәтте ол арманын, назды мұңын шертеді. Татьяна назы емес, өз жүрегінің қайнай шыққан ыстық жалын шынын айтады. Жан иманын, жас мінажатын, құпия дұғасындай етіп, жалғыз қадірлесіне арнайды. Абайға айтады...» [4, 42]. Осыған орай Б.Майтанов «Абай жолы» және тәуелсіздік рухы» атты мақаласында былай деп жазады: «Абай жолында» текст ішіндегі тексттің эмоционалдық және энергетикалық (қимыл-сын түрінде елес беретін таңба) ықпалы пайымдалады. Әдеттегі мәтінді қабылдау үрдісіне тән белгілер сынын жоғалтпаған. Әркім өз жанына ұқсастық іздейді. Өзін өзгенің орнына апарып, соның әлемін өзіне қондырып, байқау арқылы нақты бір референттің (нысан) жалпылық маңызы (значение) айқындалады. Пушкин – Абай – Әуезов және кейіпкерлер сүзгісінен өтетін мәтін интертекст деңгейіне көтеріледі. Татьяна қолданатын «дұға» концептін автор Әйгерім сезімін шекіп бейнелеу үшін айналымға енгізеді, алғашқы мәтінге сілтеме жасайды» [5, 15].

3. Мәтін ішіндегі хаттар. Мәтін ішіндегі хаттар – ішкі интермәтінділікке жатады, себебі келтірінді мәтін – хаттың авторы – жазушының өзі.

Белгілі жазушы Д.Исабековтің «Бекет», «Тіршілік» повестерінде осы ішкі интермәтіннің хат түрі қолданылған. Жазушының тұңғыш повесі «Бекеттегі» бас кейіпкер Нұркеннің досы Сайыпназарға жазған хаты прологтың қызметін атқарумен бірге, баяндау типін де айқындайды және Нұркен мен Бекет тағдырының перспекциясы десе де болады. Ал Бекеттің келтірілген екі хаты ағалы-інілінің арасындағы күрделі қарым-қатынасты аңдатады: «...Сен мені шынымен ұмыттың ба, Нұркенжан. ...Анам екеуің мені «тасбауыр» деуші едіңдер, ол әлі есімнен шыққан жоқ. ...Енді келіп мұның не? Тым болмаса бір хат салсаң нетті. Әлде «тасбауырлық» саған ауысты ма? ...Азабыңды көп арқалап ем, ол аз болғандай

қабырғамды қайыстыра қасірет үйіп кеттің ғой! ...Қойшы, бәрін де ұмытшы, мен сенің сол баяғыдай ақ жүректі ағамын ғой».

Жазушының «Тіршілік» повесіндегі Қыжымкүлдің өлер алдында кеудесінде үміт шырағын жандырып, өшкенін қайта тірілген – Қымқаның кенже қызының хаты. Повестегі осы Жамияның хаты сюжет пен композициялық құрылымға бірнеше мағына сиғызып тұр. Біріншіден, сюжеттік шешімді жақындатып тұр, екіншіден, оқырман да, кейіпкерлер де көптеген беймәлім жайлардың сырына қанығады, үшіншіден, Молдарәсіл мен Қыжымкүл көңілінде серпіліс пайда болады.

4. Құжат негізді интермәтіндер. Прозалық шығармаларда, оның ішінде деректі, ғұмырнамалық шығармаларда түрлі стильдік мақсатта әртүрлі анықтамалар, қолхаттар, хаттамалар, бұйрықтар, баяндау хаттар келтіріледі. Бұл құжаттар кейде реалды, яғни шын мәнінде өмірде, тарихта болған болса (көбінесе тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларда), кейде автордың қиялынан туындайды.

5. Синкретті интермәтінділік. Бұл терминге берілген анықтамалардың ең белгілісін және оңтайлысын ұсынған – И.В.Арнольд. Оның пікірінше: «мәтін ішіндегі мәтін өнердің әр саласын көрсетіп, живопись, музыка, архитектура және т.б. туындылардың мазмұны мен формасын сөзбен бере алады. ...шын мәнінде бейвербалды семиотика жүйесіне жататын туынды емес, оларға кейіпкерлердің реакциялары вербалданады. Ал бұның өзі авторға жанама түрде өз кейіпкерлеріне қатысын білдіруге мүмкіндік береді де, мәтін модальділігін түзуге жәрдемдеседі» [6, 79]. Қазақ көркем прозасында көбінесе музыка, бейнелеу өнерімен байланысты синкретті интермәтінділік жиі кездеседі. Жоғарыда айтылғандай, шығармада музыканың, суреттің мағынасы вербалданып, соны тыңдаған, көрген адамның реакциясы, сезімі, ой-пікірі суреттеліп, кейіпкерді мінездеуші, даралаушы қызметін атқарады. Мысалы, Ә.Кекілбаевтың «Күй» повесіндегі Күйшінің образы тек күйдің шертілуі үстінде жан-жақты ашылады. Домбырада орындалған күйдің өзін негізгі сюжеттік желідегі бас-аяғы жинақы қосалқы сюжет деп қабылдауға болатын сияқты. Қазақ прозасындағы өнер адамдарының тұлғасы туралы зерттеу жүргізген Қ.Әбдешұлы: «Шығарманың көркемдік жүйесінде тұтқын қазақтың күйі ерекше орын алады. Өлеріне көзі жетіп отырған күйші айналасына айтарын күймен жеткізгісі келеді. Күйшінің көңіл күйі, ақырғы күйін орындауы бірнеше сатыда бейнеленеді» [7, 117], – деп жазады. Шындығында да, күйдің басталуы, шарықтау шегі, аяқталуында күйші мен Жөнейіт арасындағы тартыстың даму сипатына куәгер боламыз және авторлық идеяның негізгі салмағы да осы күйдің орындалуында жатыр.

Әлібек Асқаровтың «Мона Лиза» әңгімесіндегі мазмұндық-концептуалды ақпаратты ашуға көмектесетін «Джаконда» портреті ретроспективті қызмет атқарады, яғни Төлеужанның басынан өткен оқиғаға сілтеме. Әңгімеде аталған портретке Төлеужанның және шешесінің көзқарасы суреттеледі. Бұрын Мона Лизаға сұлулықтың идеалы ретінде қараған Төлеужан енді оған анасының көзімен қарайды: «Төлеужан қабырғадағы картинаға бар денесімен бұрылды. Расында, ары-бері таси берген соң ба, қыздың бетіне болымсыз секпіл пайда болған сияқты, іші де аздап толысқандай ма, қалай өзі... Не күлерін, не жыларын білмей мәңгіріп, жаңа көргендей. Мона Лизаға телмірді де қалды. «Мені жарық дүниеге әкеліп, азаппен асырап жеткізген ана көңілін мейіріммен толқыта алмаған бұл суретке мен неге осынша табынамын» деп тағы аң-таң» [8, 151].

Біз жоғарыда атап көрсеткен интермәтін түрлерінен басқа келесі түрлерін де ажыратуға болады:

«Мәтінаралық түрткі» дегеніміз қандай да бір шығарма немесе оның фрагменті, тіпті жекелеген сөйлем, өлең жолы басқа шығарманың жазылуына түрткі болуы. Мысалы, Әлібек Асқаровтың «Қара құйын, ақ көйлек» әңгімесі мен ақын Кеңшілік Мырзабековтің «Ақ көйлек» өлеңінің арасындағы байланыс жазушы сілтеме жасамаса да, көзі қарақты, ақын шығармашылығын білетін оқырманға айқын байқалады. Салыстырып көрейік:

«Осы жазда нағашы атасы ауданға барып Аманжолға көйлек сатып әкелген. Шіркін-ай, көйлек болғанда қандай еді десеңші! Көз қарықтырған аппақ... Ақпанның ақша қарындай шытырлап тұр. Етек-жеңі де құйып қойғандай дәп-дәл еді» [8, 152].

«Қаладан көкем әкелген маған ақ көйлек,
Жүп-жұқа сәтен, өзіме ғана шақ көйлек.
Ойлайтын едім, дәл мұндай мата жоқ қой деп,
Киер-ем күнде ... ауылда, әттең, көп той жоқ» [9, 79]

немесе:

«Қара құйын ысылдап келіп ақ көйлекке бұдан бұрын жетті де, желп еткізіп оны әуелете көтеріп әкетті. Аманжол не істерін білмей бір сәт алақ-жұлақ аспанға қарап абдырап қалды. Сосын-ақ қара құйынның соңынан жан ұшыра қуып берді. Сәлден соң өкпесі өшіп, жүрегі лоқсып аузына тығылды. Бәрібір қара құйынның соңынан безек қағып жүгіре берді» [8, 166].

«Қара бет құйын құдилап төмен жөңкіліп,
Соңынан мен де өшкенше өкпем еңтігіп,
Жеткізбей маған көңілімдей аппақ көйлегім,
Бозбала болдым. Балалық көңілім мертігіп...» [9, 81].

Бұдан байқағанымыздай, екі шығарма арасындағы байланыс мәтінаралық байланыс болып табылады. Сондай-ақ А.Алтайдың «Қызбейіт» атты әңгімесі жазушының «Алтай балладасы» роман-мифінің жазылуына түрткі болды. Бұл туралы жазушының өзі былай деп жазады: «Қызбейіт жайлауы аңыз – осы әңгіменің жоралғысы. Ал бірақ бұл аңызға бергісіз әңгіме уақыт өте келе ой-қиялыма тереңнен ұя салып, жан дүниемді жаңаша толқыта түсіп, «алтай балладасы» (алтайдың алқызыл модағайы) романының тууына жол ашты» [10, 363].

«Параллелді» мәтінаралық байланыс. Бір шығарма басқа шығарманың жазылуына түрткі болып қана қоймай, оның тақырыптық және композициялық негізі де болуы мүмкін. Мұндай жағдайда бір шығарма екінші бір шығармамен жарыса жазылады.

Мәтіндерді жалғастыру. Мәтінаралық байланыстардың тағы өзге авторлардың көпшілікке танымал шығармаларын кейінгі бір автордың жалғастыруын айтуға болады. Бұл, негізінен, бұрынғы өте танымал туындыларға қайта қызығушылық туғызу арқылы таза коммерциялық мақсатты көздегенмен, кезінде айрықша маңызға ие болған туындыны жалғастыру авторға өзінің шығармашылық мүмкіндігін танытуға мүмкіндік береді. Қазақ әдебиетінде интермітінділіктің бұл түрі өте сирек кездеседі. Кездескен жағдайда, поэзияда ғана орын алады.

Интермәтінділіктің бүкіл шығармамен байланысына немесе шығармадағы нақты бір көркемдік міндетті шешуге қатыстылығына орай басқа мәтінге сілтеме жасайтын шығармаларды екі топқа бөлуге болады.

Бірінші топқа не жанр, не цитаталы атау, не эпиграф, не мәтіндегі цитата немесе өзге мәтін авторын арнайы көрсету арқылы алдын-ала айқындалған мәтінаралық байланыстары бар шығармалар жатады. Бұл тұста алдын-ала белгілі, көрсетілген мәтінаралық байланыстар туралы айтуға болады. Кейде мұндай мәтінаралық байланыстар тікелей көрсетілмеуі мүмкін, бірақ автордың ойы арқылы және белгілі бір көркемдік тәсілдер арқылы жанама түрде байқалады. Мұндай мәтінаралық байланыстарды автордың өзі кейін мәтінге түсініктеме бергенде ашып көрсетеді немесе талдау барысында белгілі болады. Аталмыш мәтінаралық байланыстар бүкіл мәтінді немесе оның едәуір бөлігін қамтиды

Екінші топты нақты бір көркемдік міндетті шешуге бағытталған мәтінаралық байланыстары бар шығармалар құрайды. Мұнда «алдын-ала белгілі» мәтінаралық байланыстар болмайды, олар еркін түрде қолданылады; мәтінаралық байланыстың орнына басқа бір көркемдік тәсіл қолданылуы мүмкін. Мұндай жағдайда «еркін» мәтінаралық байланыстар туралы айтуға болады.

«Еркін» мәтінаралық байланыстарда бірінші кезекке әдіс шығады. Нақты көркемдік міндеттерді шешу үшін және оларды шығарманың белгілі бір бөлігінде орындау үшін

қажетті әдісті де, оның дереккөзін де автордың өзі таңдайды. «Еркін» мәтінаралық байланыстар көлемді немесе қысқа шығармаларда берілуі мүмкін.

Егер көлемді шығарманың құрылымында «еркін» мәтінаралық байланыстар жиі кездессе, онда ол «цитаталы» шығармаға жақын келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, «интермәтін», «интермәтінділік» терминдері соңғы уақытта ең жиі қолданылатын терминдерге айналып отыр. Аты айтып тұрғандай, бұл терминдер мәтіндер арасындағы байланыстарды, яғни мәтінаралық байланыстарды білдіреді.

Интермәтінділік – белгілі бір мәтіннің басқа бір мәтінмен байланысының әртүрлі деңгейде көрінуі. Қаламгер өзі жасаған мәтінге бұрыннан өзіне таныс, сондай-ақ оқырмандардың басым көпшілігіне де таныс туындылардың түрлі деңгейдегі көрінісін енгізіп, оның эмоционалдық, бағалауыштық, ассоциативтік, символдық әлеуеті арқылы алғашқы мәтінді еске түсіріп, жаңа мәтіннің мағынасын толықтырып, байытады.

А.С.Адилова сыртқы және ішкі интермәтінділік туралы: «Көркем мәтіннің вербалды құрылымындағы сөйлеу субъектісі өзгеруінің нақтылығына орай ішкі немесе сыртқы интертекстуалдылықты ажыратуға болады, яғни интертекстуалдылық өмірде нақты бар прецедентті құбылыс цитациясына негізделсе, сыртқы болып есептеледі. Егер шығарма авторы интертекст ретінде өз қиялынан туған сурет, құжат, хат яки күнделікті пайдаланса, оны ішкі интертекстуалдылық деп атайды» [3, 123].

Қазақ көркем прозасында кездесетін интермәтінділік түрлеріне мыналарды жатқызуға болады: цитата және цитация, аллюзия және реминисценция, мәтін ішіндегі хаттар, құжат негізді интермәтіндер, синкретті интермәтінділік, мәтінаралық түрткі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Крестева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // В кн: Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. - Москва, 2000. – С. 427-457.
- 2 Николина Н.А. Филологический анализ текста: учебное пособие. – Москва: Академия, 2007. – 272 с.
- 3 Адилова А.С. Көркем мәтіндегі цитация құбылысы: Монография. – Алматы: Энерго, 2015. – 252 б.
- 4 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. 2-кітап. – Алматы: Жазушы, 1989. – 612 б.
- 5 Майтанов Б. «Абай жолы» және тәуелсіздік рухы // Ақиқат. – 2011. - №6. – 15-21 бб.
- 6 Арнольд И.В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики. – СПб.: Образование, 1995. – 60 с.
- 7 Әбдешұлы Қ. Қазақ прозасы және ұлттық идея: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 242 б.
- 8 Асқаров Ә. Кешегі күннің хикаясы. Роман және әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2008. – 200 б.
- 9 Мырзабеков К. Менің мұңым - махаббат. Өлеңдер мен поэмалар. Құраст.З.Ибраимқызы. - Алматы: Атамұра, 2003. – 192 б.
- 10 Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.

Б.Ш.Куралканова¹, Н.Б.Ағалиева², С.Н.Сутжанов³

Виды интертекста в прозаическом тексте

^{1,2,3}Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, Республика Казахстан

Статья посвящена изучению интертекста в прозаическом тексте. Наиболее распространенным синонимом изучаемого термина является понятие «межтекстовые

связи». Благодаря межтекстовым связям тексты (или отдельные его части) имеют явные или скрытые ссылки друг на друга. Интертекстовые элементы внутри текста художественного произведения различны. Рассматриваемые авторами статьи понятия и термины давно известны широкому кругу ученых, но в качестве способов межтекстовых связей их стали изучать только в последние десятилетия. Авторы данной статьи проанализировали наиболее распространенные интертекстовые элементы в структуре прозаического произведения. В статье рассматриваются, в частности, такие способы и приемы, как цитата в тексте, аллюзия и реминисценция, письмо в тексте, интертексты на основе документов, а также приведены конкретные примеры синкретного интертекста. Кроме названных в статье основных видов интертекста были отмечены такие формы, как межтекстовый толчок, «параллельная» межтекстовая связь, типичные виды продолжения текстов.

B.Sh.Kuralkanova¹, N.B.Agalieva², S.N.Sutzhanov³

Types of intertextuality in the prose text

^{1, 2, 3}Higher school of Humanities, Pavlodar State Pedagogical university,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the study of intertext in prose text. The most common synonym of the term under study is the concept of "intertextual links». Due to intertextual links, texts (or parts of them) have explicit or hidden links to each other. Intertext elements within the text of a work of art are different. The concepts and terms considered by the authors have long been known to a wide range of scientists, but they have only been studied as ways of intertextual connections in recent decades. The authors of this article analyzed the most common intertext elements in the structure of a prose work. The article discusses, in particular, such methods and techniques as quotation in the text, allusion and reminiscence, writing in the text, intertexts based on documents, as well as specific examples of syncretic intertext. In addition to the main types of intertext mentioned in the article, such forms as intertext push, "parallel" intertext communication, and typical types of text continuation were noted.

УДК398.54

Н.А.Мажиева¹, Н.С.Балтабаева²

¹PhD-докторант, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nmazhi72@gmail.com

²PhD, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: balnargiza@mail.ru

ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ҮЙЛЕНУ МОТИВІНІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫН АНЫҚТАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазақ эпостарындағы үйлену мотив түрлері мен типологиялық ерекшеліктері қай халықтардың болмасын өзіндік қырлары әлі де түбегейлі зерттеле қоймағаны белгілі. Эпостағы жар іздеу және үйлену мотивінің көркемдік қырларын, ондағы сюжеттік желілер мен композициялық құрылымдардың табиғатын ашуда, тілдік, стильдік бояулар мен қолданыстарды анықтауда, жіктеп таратуда негіз етіп аларлық әдістемені анықтап алудың маңызы зор. Себебі әдістемені дұрыс таңдап алмай тұрып, тиісті нәтижеге қол жеткізу қиын. Ғылымда мұндай әдіс-тәсілдердің түрі көп. Жіктелуі де сан-алуан. Аталған әдістерді белгілі бір шығарманы талдап-таразылауға теориялық негіз етуге келгенде ғалымдардың ойлары бір жерден шыға бермейді. Сондықтан да оларды көздеген мақсатқа сай іріктеп, дәл қолдана білу біршама білік пен білімді талап етеді.

Кілт сөздер: эпос, мотив, көркемдеу тәсілдері, салыстырмалы әдіс, типология, троп түрлері.

КІРІСПЕ

Эпостарды зерттеуде тірек боларлық әдістеме мәселесі күрделі дүние. Бұл орайда эпос табиғатын барынша толық ашуға мүмкіндік беретін, бағыттан тайдырмайтын әдісті айқындау маңызды. Біздіңше, эпос - көненің көзі болғандықтан, тарихилық қағидатына сүйенбеу мүмкін емес. Халық тарихының көне дәуірлеріне бойлайтын, ғасырдан ғасырларға ауысып келе жатқан құнды әдеби мұраларын талдауда зерттеушілер тарихи-әдістемелік әдісті жиі қолданып жүр. Зерттеу тақырыбымызға орай біз де қалыптасқан бұл үрдістен аттап кете алмаймыз.

Қазақ фольклоры туындыларындағы белгілі бір ұқсас құбылыстарды салыстыра қарастыру ғылымда кеңінен қолданылып келе жатқан тәсіл. Мұның біздің зерттеу нысанымызға да тікелей қатысы бар. Фольклортану тарихындағы мифологиялық, тарихи, антропологиялық, этнографиялық мектептер, ауысып алу теориясы, т.б. ағымдар мен әдістердің негізгі сүйенетіні салыстыра зерттеу тәсілі. Орыстың белгілі фольклорист ғалымы В.М.Жирмунский салыстырмалы әдісті былайша бөлген: салыстыру, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық және бір-бірімен ауысып алуды анықтайтын әдістер [1].

Әрине, аталған әдіс-тәсілдердің шығарма табиғатын, олардың ұқсас белгілері мен айырым сипаттарын ажыратуға септігі тиетіні сөзсіз. Дегенмен, Б.Н. Путилов салыстыру әдісін жеке бөліп қарастыруды қолдамайды. Оның тұжырымдауынша, бұған барлық ұқсастықтарды тізе беруге болады. Сондықтан фольклордың өзін методикалық тәсіл ретінде айтуға болғанымен, арнайы жүйеленген методологиялық зерттеу әдісі түрінде қарастыруға негіз жоқ.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Салыстыра зерттеу тәсілі түрлі теориялық ағымдарға, ғылыми мектептерге ұдайы қызмет етіп келеді. Сол себепті де барлық дәуірлерге, барлық теориялық ағымдар мен мектептерге ортақ тарихи-салыстырмалы әдіс туралы сөз қозғау мүмкін емес [2, 5-6].

Бұл ретте фольклортануда табысты қолданылып жүрген типологиялық әдіске иек артпау мүмкін емес. Бұл оның поэтика мәселелерімен астасып жатуына да байланысты. Өйткені типологиялық әдістің қарастыру аясы барынша ауқымды. Осыған орай Б.Н.Путиловтың: «Типология как определенная закономерность, можно сказать, буквально пронизывает фольклор на всех его уровнях; система закономерно возникающих и внутренне обусловленных историко-типологических отношений характеризует фольклор в целом (как специфический тип творчества и как совокупность реальных результатов этого творчества) и в его отдельных элементах. Мы вправе говорить, например, о типологии образов, мотивов, сюжетов, художественных средств, о типологии жанров и жанровых разновидностей, о типологии фольклорных процессов и типологии принципов отношения фольклора к действительности (например, о типологии фольклорного историзма), шире - о типологии фольклорного сознания» [3, 9 б.], - деген пікірі орынды айтылған деп есептейміз.

Типологияны фольклорға қатысты қолданылуындағы бір артықшылығы оның фольклорлық туындының табиғатына сай келуінде, динамикалық қимыл-қозғалысын, үнемі өзгеріс үстіндегі сипатын ескере алуында. Себебі фольклор халықпен бірге жасасып келе жатқан, үнемі толығып молығып отыратын, ғасырдан-ғасырға өткен сайын қырланып, екшеліп отыратын сөзөнерінің ерекше бір түрі. Оған әр дәуір, әр заман өз ықпалын тигізбей отырмайды. Халық өміріне, оның мәдениеті мен дүниетанымына әсер еткен құбылыстар белгілі бір дәрежеде фольклорлық туындыларға да өз ізін қалдырып отырған. Бұның я үлгілерінің мазмұндық мәнін былай қойғанда, көркемдеуіш бенелеуіш құралдарына да әсері

тимей қоймаған. Осы жағынан алғанда диссертациялық жұмысқа арқау болған тақырыпты жан жақты ашып көрсетуде типологиялық әдістің тарихи типология, құрылымдық типология, т.б. түрлеріне жүгінген тиімді болмақ.

Типологияның зерттеу мақсатына қарай тарихи-диахрондық және құрылымдық-синхрондық болып бөлінетіні белгілі. Ал былайша жіктеу поэтикаға да тән.

Поэтиканың өзі де түптеп келгенде фольклор мен әдебиеттің құрылымдық жүйесі, шығарманың текке, жанрға, жанрлы түрге лайық күрделі өзгеріске түскен көрінісі. Оны зерттейтін ғылым да шығарманың көркемдік формалары мен құрылымы туралы болып шығады. Алайда көркемдік формалар ешқашан да дәуір тудырған мазмұннан, дәстүр табиғатынан бөлек өмір сүре алмайды. Сондықтан да поэтиканың осындай синхрондық аспектісі айналып келгенде диахрондық зерттеумен толысады.

Сөйтіп, зерттеу барысында диахрондық және синхрондық, тарихи типология мен құрылымдық типология бір-бірін толықтырып, ойлаған межеден шығуға мүмкіндік береді. Өйткені тарихи поэтика дегеніміздің өзі «генетикалық поэтика» [4].

Типологиялық зерттеу фольклордағы ұқсастықтарды жай ғана салыстырып қарастыруды мақсат етпейді, ол тарихи-поэтикалық процестің нәтижесінде өмірге келген заңдылықтар мен құбылыстардың пайда болу, даму, қайталану себептерін анықтауға жол ашады.

Б.Н. Путилов тарихи поэтика мен тарихи типологияның бір-бірімен байланысып, өзара тірек болатын бес белгісін атап көрсеткен:

Біріншіден, олар фольклорды халық мәдениетінің төлтума саласы, өнердің айрықша түрі деп тануға көмектеседі.

Екіншіден, тарихи поэтиканың жаңа аспектілері мен тың міндеттерін пайымдауға жетелейді.

Үшіншіден, тарихи поэтикаға тарихи типология идеясы жалпыға ортақ қайталаудың заңдылықтарын, типологиялық кезеңдердің ауысуын, типологиялық жалғастық пен байланыстардың сыр-сипатын анықтауды жүктейді.

Төртіншіден, поэтиканың тарихи типологиясымен тамырласболуы тарихи типологиялық және бірыңғай құрылымдық талдаудың қажеттігін айғақтайды.

Бесіншіден, фольклордың поэтикасын жалаң форма ретінде ғана, немесе мазмұнды берудің құралы ретінде ғана қарастыруға тарихи типология жол бермейді [4, 21].

Бұдан шығатын қорытынды, поэтика мен типология типтік құбылыстарды анықтап қана қоймайды, солардың пайда болу себептерін, өмір сүру заңдылықтарын да қадағалайды екен.

Бұл ретте зерттеуші Ш.Ыбыраевтың фольклорлық туындыны талдауда оны мынадай екі деңгейге бөліп қарастыруды ұсынады:

«I. Поэтикалық тіл.

1. Көркем сөз (ажарлау, құбылту, айшықтау, машықтар,
2. Өлең өрнегі (ырғақ, ұйқас, өлшемдер, т.б.).
3. Стиль.

II. Жанр поэтикасы.

1. Көркем уақыт пен кеңістік.
2. Сюжет пен мотив.
3. Композиция.

4. Көркем образ (жинақтау, даралау, тартыс, т.б. [5, 58]. Қысқаша қайырғанда, «поэтика көркем шығарманың болмыс-бітімін айқындайтын категориялардың жиынтығы ғана емес, ол зерттеудің де құралы мен тәсілі, объектінің өзі ғана емес, сол объектінің белгілерін даралайтын өлшем-пішіндері, шындықты бейнелеудің дінгегі ғана емес, сол шындықтың көркем шығармадағы «заттанған» көрінісі» екендігін ескерсек, аталған тәсілдің жар іздеу мотивінің көркемдік қырларын танып білуде тигізетін көмегі зор болмақ.

Әдетте, эпикалық туындылардың қай-қайсысын алсаңыз да олардың белгілі бір сюжетке құрылатынын байқайсыз. Бұл қасиет осы тектес фольклорлық шығармалардың

басты ерекшелігі деуге де болады. Аталмыш сюжеттік желілер болса ғасырлар сүзгісінен өтіп, әбден тұрақтанған. Көбінесе, бұл фольклордың эпос, ертегі секілді жанрларына тән. Оларда оқиғаның басталуы, оқиғаның шиелінісі, шарықтау шегі және сәтті шешілуі секілді өрбу барысы белгілі бір жүйеге бағынған. Соған сай көркемдеу тәсілдері мен өлшем-пішіндері де орнығып, дәстүрге айналған. Бұл ретте эпикалық баяндаудың ұлттық ерекшеліктері бой көрсетеді. Демек, барша халықтарға ортақ сюжеттік желілер болғанымен, оның оқиғасын құру, өрбіту және көркемдеу тұрғысынан келгенде, әрбір халықтың тек өзіне ғана тән баяндау ерекшеліктері мен машықты тәсілдері дәстүр болып қалыптасқанын көреміз. Сондықтан да эпос жанрын зерттеушілер шығарма табиғатын тексеру барысында осында сөз болған дәстүрлі тұрақты белгілеріне сүйене отырып, эпостық туындыны талдап таразылап жүр. Эпос оқиғасын мотивтерге жіктеп қарастырушылар қатарына А.Н.Веселовский мен Б.Н.Путиловты жатқызуға болады. Осы айтылған жайттерден шығатын қорытынды, эпикалық туындыларды қарастыру кезінде олардың сюжеттік желісіне соқпай өте алмаймыз. Ал эпикалық сюжет тұтас құбылыс болғандықтан, оның ерекшеліктерін, тарихи қалыптасу жолын, сюжет ішіндегі ауыс-түйістерді, оқиғалардың даму ретіне енгізілетін өзгерістерге негіз боларлық тұрақтанған қағидаларды анықтауда мотивтерге сүйену жемісті болады. Бұл орайда мотивтердің өзінің жанрда атқаратын рөлі қандай деген сұрақ туындайды.

Осыған қатысты ғалым Шәкір Ыбыраевтың мотивтерге қатысты *«біріншіден, семантикалық мағынасы жағынан ұқсас мотивтер (кейіпкердің ғажайып тууы, тездеп өсуі, қалыңдық үшін жолға шығуы, т.б.) дәуірі және жанры жағынан бір-біріне сәйкес емес шығармаларда (миф, ертегі, көне эпос, батырлық жыр, лиро-эпос, т.б.) кездесе береді. Бұл жерде мотив көп жанрларға ортақ әлеуметтік астар (фон), сюжетті оқиғалармен, іс-әрекеттермен толтырудың дәстүрлі машығы болып табылады.*

Екіншіден, мотивтердің мағыналық ұқсастықтары сырттай ғана, ал олардың сюжетке қарап көркемделуі, нақтылы өрнектелуі әр жанрда, әр шығармада бірдей емес. Ендеше, мотив -кез-келген сюжеттің, тақырып пен идеяның, кеңірек алсақ жанрдың өлшем-пішініне, мақсатына икемдеп қолдануға таптырмайтындаяр шағын типтік оқиға. Ол үнемі түлеп отырады.

Үшіншіден, бір-біріне мағынасы жағынан ұқсамайтын мотивтер де тарихи дамудың нәтижесінде пайда болған. Олардың қызметі көбінесе тың деректерді, тіршіліктегі жаңа көріністерді игеру мақсатымен қарайлас. Жалпы типтік сюжеттен ауытқыған жырларда бірегей мотивтер молырақ кездеседі.

Төртіншіден, мотивтердің қызметі екі жақты: әрі дәстүрлі, жаңашылдық сипатта. Анығырақ айтқанда тарихи жаңа мазмұнды дәстүрлі машықтармен игеруде мотив айрықша қызмет шқарады. Мотивтің мағынасы тың деректермен толысып, әлеуметтік ортаға икемделгенімен, оның сюжеттегі семантикалық қызметі сол қалпында қала береді» [5, 244] – деген пікірі мотивтің табиғатын біршама ашып тұр деуге болады. Осында тізбектелген белгілерді негізге ала отырып, қазақ эпостарындағы жар іздеу мотивінің даму барысы мен динамикасын, дәстүрлі және жаңашылдық белгілерін, оның бойындағы дәуір бейнесін, дүниетаным сілемдерін анықтау қиындық тудырмайды.

Сонымен мотивтер табиғатын тереңдеп зерттеген Б.Путиловтың сөзімен айтсақ, «мотив - сюжет аясында өзінше дербестігі бар, оқиғасы іштей тұжырымдалып жинақталған бүтіннің бөлшегі, яғни толып жатқан оқиғалар тізбегінен құралатын сюжеттің жекелеген қиындысы» [6, 143].

Жинақтай келгенде, мотивтің сюжет құраудағы рөлі ерекше. Оның нақты қызметтерін Б. Путилов жақсы жіктеп көрсеткен. Ғалымның «Мотив выполняет одновременно по крайней мере три постоянные функции: конструктивную, динамическую и семантическую; он входит в составляющие сюжета, он выступает как организованный момент сюжетного движения и несет свои значения, определяющие содержание сюжета. Но у мотива есть еще одна очень важная функция, обусловленная заложенными в нем способности к изменению,

варьированию, трансформациями, к взаимным замещениям: эту функцию можно было бы называть продуцирующей» [7, 140], – деген пікірі мотивтің табиғатын едәуір аша алған деп санаймыз. Мотивтің осында тізбектелген сипаттарын жар іздеу мотивіне қатысты да қолдануға және табуға болады.

Аталған мәселеге орай көңіл аударуды қажет ететін теориялық жайттердің біріне әрбір халыққа тән ортақ сарындар мен сюжеттік желілер жайы. Әлемдік фольклор тарихында кездесіп жүрген бұл құбылыс туралы да пікірлер әр алуан. Ұқсас мотивтердің түп бастауы бір-бірімен немесе кездейсоқтық па деген мәселеге келгенде, ғалымдардың ойы бір жерден шыға бермейді.

Жұмыстың эпостағы қаһармандықпен үйлену мотиві әлем халықтары фольклорының барлығында дерлік кездеседі. Осындағы бір-бірімен ұқсас, тектес сарындарды халықтар арасындағы мәдени-әдеби ауыс-түйіске жатқызу, біздің-ше, біржақтылық болады. Ал түбі бір тектес, туыстас халықтардың әдеби мұрасы туралы сөз басқа. «Алпамыс», «Қобыланды», т.б. жырларында бұл айқын көрінеді.

Өткен тарихқа зер салсақ, қай халықтың болмасын ауызша әдебиетінің өлең, жыр ретінде пайда болып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жатқанын байқаймыз. Әріге бармай-ақ, әлем халықтарының поэтикалық мәдениетін алсақ, олардың түп-тамыры тереңге бойлап, көне замандарға тірелетініне куә боламыз. Айталық, шумерлердің сына әрпімен жазылған «Гильгамеш» тура-лы эпосы, сурет таңбасымен бедерленген мысыр папирустары, үнділердің Митраға жалбарынған ведалары, Зәрдеш (Заратустра) пайғамбардың сырлы сарындары, Алланың адамзатқа жіберген қасиетті кітабы - Құранның өзі де өлең түрінде болуы кездейсоқтық емес. Айтылатын ойдың поэтикалық қалыпта болуының өзіндік мәні бар. Ырғақ пен екпіні, буын мен өлшемі бар ой еске тұтқанға жеңіл, ұмытылмай, санада ұзақтан ұзақ уақыт сақталады. Айтылатын ой неғұрлым жүйелі, әлеуметтік маңызы салмақты болса, оған қойылатын поэтикалық талғам да жоғары болуы шарт. Бұл бізді философия мен поэзияның тегінде еншілестік бар, егіз құбылыстар деген ойға жетелейді. Жалпы адам баласының тегі, тұрқы, көңіл күйлері мен сезім сырлары ортақ болғандықтан, бір-бірімен араласып-құраласып, ауыс-түйіс жасамай-ақ бірдей түйінге, тектес ойға дербес жетуі танданыс тудырмайды. Сондықтан әртүрлі халықтар фольклорында кездесетін ұқсас мотивтерді бір-бірінен ауысқан деп біржақты тұжырым жасауға болмайды.

Енді мотивтерді бейнелеу тәсілдеріне келетін болсақ, бұл мәселе әлі күнге жан-жақты талданып, басыбүтін ашыла қойған жоқ. Бұл жерде біз қазақ фольклористикасы туралы сөз етіп отырмыз. Белгілі фольклорист ғалым Ш.Ыбыраевтың сөзімен айтатын болсақ, «өкінішке орай, мотивтің сюжет деңгейінен төмен қарай жіктелуі әлі күнге дейін фольклортану ғылымында сөз болған емес. Біздіңше, мотивтің сюжетке дейінгі қызметі эпостың тілдік, стильдік, көркемдік бейнелеу құралдарының деңгейімен тікелей байланысты. Оның өз құрылымдық жүйесі баржәне ол сөйлем, көркемдік бейнелеу құралдары, баяндау тәсілдерімен қарайлас.

Мағынасы жағынан мотив сюжет аясында жинақталады да, құрылымы бойынша поэтикалық тіл деңгейінде сипатталады. Оның бұл ерекшелігін поэтиканың екі деңгейі - сюжеттік және тілдік деңгейді бір-бірімен жалғастырып жатқан аралық компонент болуынан деп түсінеміз» [5].

Жар іздеу, үйлену мотивінің көркемдік ерекшеліктерін тануда жалпы мотивтерді бейнелеу құралдарының түрлерімен, қызметімен танысқан орынды. Әдетте, шығарма шырайын кіргізіп, сарынның барынша жанды да жинақы, отты да ойнақы, шымыр да ширақ, жеңіл де жүрдек болуы үшін жыршы әртүрлі әдіс-тәсілдерге жүгінеді. Осылардың ішінде табысты қолданылып жүрген тәсілдер қатарына қарама-қарсы қойып суреттеу, бас қаһарманды даралау, ұлғайту (гипербола), қайталау, теңеу, портрет, әсірелеу (гротеск), метафора, көркемдік айқындауыш, астарлау (символ), эпитет, құбылту, мегзеу, метонимия, кішірейту (литота), т.б. қолданылады. Бұлардың барлығы белгілі бір жырда тұтастай қолданыла бермеуі мүмкін. Жырдағы оқиғаның өрбу барысына қарай олар ретімен пайдаланылады. Айталық, сюжеттің өрбу кезеңдерін, кейіпкердің белсенді әрекетін

сипаттайтын кезде көркемдік бейнелеу құралдары түйдек-түйдегімен шоғырлана қолданылады. Өтіп жатқан оқиғалардың жанды суретін алдына тосып, тыңдарманын еліктіре, ілестіре отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Айта келе, аталмыш сарын кездеспейтін бірде бір халық эпосын кездестіру мүмкін емес.

Фольклорлық шығарманың жүйелі сюжетін құруда мотивтер ерекше қызмет атқарады. Қазақ жырларында жиі кездесетін тұрақты мотивтердің бірқатары адамзат дамуында орын алған алғашқы қауым, ру-тайпалық қоғам, феодализм сынды формациялардың ортақтығынан туындаса, ендігі бірқатары тегі бір өмір сүру салты ортақ, әрі тарихи-әлеуметтік, экономикалық жағдайлары ұқсас түркі тектес халықтардың өзара ауыс-түйіс, туыстық қарым-қатынастары арқылы орныққан.

Үйлену мотиві эпостар мен тарихи жырларда, төл және сырттан келген хисса-дастандарда қатар қолданылғанымен, онда пайдаланылатын көркемдеу құралдары біркелкі емес. Көтеріңкі леппен желдірте жырланатын эпостарда қолданылатын көркемдік тәсілдер тарихи жырларда кездескенімен, соншалықты өнімді пайдаланылмайды. Жар іздеу сарынының формаларына, түрлеріне, тәртіптеріне қарап отырып, белгілі бір халықтың әр дәуірдегі тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымдық көзқарастарын, мақсат мұраты мен аңсарларын аңдауға болады.

Батырдың жар іздеп, үйлену мотивін бейнелеуде қолданылатын әдіс-тәсілдер бүкіл эпикалық шығармаларға ортақ амалдарға жүгінеді. Жырдың сюжеттік желісін құруда, кейіпкерлердің тұлғасын сомдауда, оқиғаны өрбітуде жырау қалыпты құрылымдарды, дайын үлгілерді, тұрақты сөз саптау үлгілерін кеңінен пайдаланады. Қазақ эпостарында халықтың ерте заманнан бері келе жатқан өмір жолдары, тарихи тағдыры, арман-мұраты, мұң-мүддесі, салт-дәстүрлері туралы жылдар бойы сыр түйген. Жалпы халықтық жырдың басты тақырыбының өзі ұрыс, жекпе-жек, жар іздеу, отау көтеріп, отбасын құру, сондай-ақ көшпелі ауылдың өмір салты, дәстүрі, тыныс-тіршілігі болса керек. Қай эпосты алсақ та, батырлардың бойынан да, ол таңдаған жардың бойынан да жоғары адамгершілік қасиеттерді, дегдарлықты, сөзге тұратын далалық мәрттікті көреміз. Олар үшін адамгершілік қағидаларынан аттау атымен жат.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жирмунский В.М. Тюрксий героический эпос. Л.: «Наука», 1974. – 727с.
- 2 Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. - Л., 1976. – с. 5-6.
- 3 Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. - М., 1986. – с. 6; Гацак В.М. Историческая поэтика и фольклор //Историческая поэтика. – М., 1986. – с.293.
- 4 Путилов Б.Н. Современные проблемы исторической поэтики фольклора в свете историко-типологической теории //Фольклор: поэтическая система. – М., 1977.
- 5 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Алматы: Ғылым, 1993. – Б.336 .
- 6 Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент. //Типологические исследования по фольклору. – М., 1975.
- 7 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988. – 49.

Н.А. Мажиева¹, Н.С. Балтабаева²

Методы определения различных особенностей свадебных мотивов в эпических работах

^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Известно, что типы и типологические особенности свадебных мотивов в казахских эпосах еще не до конца исследованы. В исследовании эпоса важно определить методы, которые можно использовать в качестве основы для поиска художественных аспектов, характера сюжетных линий и композиционных структур, идентификации, распространения и использования языка, стилевых красок и приложений. Потому что трудно получить правильные результаты, прежде выбора правильного метода. Есть много способов в науке. Классификации также разнообразны, когда речь идет о теоретических подходах к теоретическому анализу конкретной работы. Вот почему умение правильно их использовать требует определенных знаний и навыков.

N.A.Mazhıyeva¹, N.S.Baltabaeva²

Methods for determining various features of wedding motifs in epic works

¹Kazakh National women's teacher training university, Almaty, Kazakhstan

It is known that the types and typological features of wedding motifs in Kazakh epics have not yet been fully investigated. In the epic, it is important to define methods that can be used as a basis for the motives of searching for the narrowed and their artistic aspects, the nature of storylines and compositional structures, identification, distribution and use of language, style colors and applications. Because it is difficult to get the right results before choosing the right method. There are many ways in science. Classifications are also varied. When it comes to theoretical approaches to the theoretical analysis of a particular work. This is why the ability to use them correctly requires certain knowledge and skills.

УДК 821.512.122:81'255

К.Р. Нурғали¹, Ш.Б.Сулейменова²

¹д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: nurgalik1@mail.ru

²докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: suleimenova.shynar@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТА И ФОРМЫ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ МАССОВЫХ ОБРАЗОВ В РАННЕЙ ПРОЗЕ М. АУЭЗОВА

В статье раскрывается важное значение раннего творчества Мухтара Ауэзова, в котором происходит формирование основных идейных, художественно-эстетических качеств казахской советской литературы на начальном этапе и их последующее углубление. Глубина проникновения во внутренний духовный мир человека, масштабность в социально-историческом отражении действительности, мастерство в воссоздании образа человека в произведениях – эти признаки зрелого художественного мышления были присущи раннему творчеству М. Ауэзова.

Ключевые слова: психологический анализ, эстетическая система, концепция человека, авторская позиция, духовный мир.

ВВЕДЕНИЕ

Развитие творчества Мухтара Ауэзова в 20-х годах во многом было связано с решением трех взаимосвязанных гносеологических и эстетических задач, первая из которых заключалась в необходимости творческого усвоения и переосмысления духовного опыта национальной литературы (фольклора). Как следствие – для раннего творчества М. Ауэзова характерны последовательное и проблематичное обращение к образу батыра. Вторая задача

– необходимо тщательно изучить опыт более зрелых литератур, прежде всего, русской классической и советской, усвоить марксистско-ленинскую теорию, которая стала основой его мировоззрения. Третья задача направлена на решение проблемы постижения исторической современности, социальной сущности исторических перемен в казахской степи, познания духовного мира современника.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Повесть Мухтара Ауэзова «Выстрел на перевале», написанная в 20-х годах, продемонстрировала глубокий психологизм, мастерство психологического анализа, тонкое понимание автором процессов внутреннего мира человека. Материал данной повести и других произведений этого периода позволяет говорить о месте психологического анализа в художественной системе ауэзовской прозы 20-х годов, эстетической значимости, а также о его истоках и направлениях развития, то есть ставить вопросы, освещенные в казахском литературоведении не полностью [2]. Материал других произведений того же периода, если и не дает основания говорить о присутствии развитого психологического анализа, тем не менее может служить объектом анализа качественного своеобразия воплощения самого психологизма. Психологизм при этом понимается как эмоционально-экспрессивное свойство литературы, а также как «способ построения образа, способ воспроизведения, осмысления и оценки того или иного жизненного характера».

Категория психологизма в литературе тесно связана с принципами и средствами изображения характера, авторской концепцией человека и др. Психологизм как сложная эстетическая система в творчестве М. Ауэзова становится основой для целостного анализа и раскрытия таких вопросов, как своеобразие ауэзовского проникновения во внутренний духовный мир человека, особенности характеристики национального мироощущения героя, эволюция концепции человека, движение повествовательных форм в прозе М. Ауэзова в период перехода к новым темам и героям на рубеже 30-х годов.

Анализ группы рассказов и повести «Выстрел на перевале» позволяет сделать вывод, что обращение Мухтара Ауэзова к опыту национальной литературы (фольклора), не означало эстетической абсолютизации ее духовных и изобразительных ценностей, идеализации «эпического прошлого». Проблемное последовательное сопоставление «вечных» тем и «вечных» ценностей с социально-исторической действительностью позволяло писателю яснее увидеть и понять сущность современных событий, социально-психологическую природу современной личности. Сопоставление разных времен, преломление их в психологическом мире, анализ сложной борьбы противоположных нравственно-этических норм, внимание к душе человека, где зарождаются ростки нового, поворот к новой жизни – все это позволило писателю сформировать концепцию нового человека. Новый человек в мучительной внутренней борьбе отрицает старое, отжившее, косное, хотя и вырастает из человека старого общества в трудной, драматической внутренней борьбе. В человеке нового общества причудливо сочетаются самые разнообразные элементы старого и нового, и все находится в движении, эволюции. Следовательно, обращение М. Ауэзова в 20-е годы к теме старого аула, дореволюционной не является случайным. Оно продиктовано глубокими идейно-художественными поисками на пути формирования концепции нового человека. Гуманист М. Ауэзов понимал живучесть в психологическом мире элементов старого, его внимание к человеку, трудно и мучительно идущего к будущему, полно сочувствия и понимания того, что и в новом обществе многие конфликты будут обусловлены живучестью старого, борьбой его сил за свои позиции. Поэтому внимание писателя к конфликтам, в которые вступает обездоленный, беззащитный человек в борьбе за свое достоинство, анализ социальных сил, вовлеченных в конфликт, сочувствие к бедам «маленького человека» имеют глубокий позитивный смысл – это та

эстетическая основа, которая способствует дальнейшим идейно-художественным поискам на пути формирования концепции активного человека – строителя нового общества.

Заострение конфликта, предельная его драматизация, художественное решение конфликта нередко как трагического для «маленького человека» – это мост на пути перехода писателя от использования традиционных образов казахской литературы и ее духовно-эстетического опыта к образу «униженного и оскорбленного» человека.

Новый человек часто оказывается в условиях суровой действительности, исключительных, экстремальных обстоятельств слабым, беззащитным, способным подчас только к духовному протесту, трагически поступкам, показанным на фоне изменяющейся действительности. И тем громче становится голос писателя в его защиту, тем масштабнее его гуманизм. Конфликт, в который вступает обездоленный, беззащитный человек с враждебным социальным окружением, виновным в его бедах, предстает одной из постоянных и развивающихся тем в раннем творчестве М. Ауэзова. В целом ряде рассказов и повестей, написанных писателем в конце 20-х и начале 30-х годов, в центре внимания оказывается образ обездоленного, униженного человека, не имеющего достаточных сил для борьбы против угнетателей, деспотов и протестующего только эмоционально. Подобной теме посвящены рассказы «Сиротская доля», «Ученый гражданин», «Кто виноват», «Сирота», «Барымта», «Тени прошлого», «Расправа» и повесть «Лихая година». Проблема жестокого, бездушного насилия угнетателей над слабым, обездоленным человеком служит своего рода отражением главного, центрального для казахской литературы 20-х и 30-х годов художественного конфликта – конфликта между старым и новым. Подобный тип конфликта был отражен в рассказах и повестях Б. Майлина «Памятник Шуге», «Кулпаш», «Развод», «Клятва Зейнеп», «Волостная Культай», «Коммунистка Раушан», в повести С. Сейфуллина «Айша», в рассказах Г. Мустафина «Кровь», «Мечь», в повести Г. Мусрепова «В пучине», рассказе «Кос Шалкар» и др.

Своеобразие основной темы в раннем творчестве М. Ауэзова было подмечено исследователями. «По существу основной положительный герой раннего творчества Ауэзова – это бедняк, униженный, зависимый, иногда лелеющий надежду еще получить защиту и опору у старейшин рода, всегда терпящий при этом крах, порой гибнущий, но смело отстаивающий свое человеческое достоинство», – пишет Е. Лизунова. Проблема «униженных и оскорбленных» в раннем творчестве М. Ауэзова оказалась в центре вопросов продолжительной полемики литературоведов по поводу того, какого художественного метода придерживался Ауэзов в своем раннем творчестве. При этом пафос страстного обличения темных сил прошлого, жестоких его законов, сочувствие к бедным, обездоленным людям – жертвам насилия служат главным аргументом определения раннего творчества М. Ауэзова, как творчества, использовавшего метод критического реализма. «М. Ауэзов придерживался метода критического реализма, обличал пороки, являющиеся порождением патриархально-феодального средневековья... Но недостаток творчества писателя заключается в том, что он ограничивался только обличением. Поэтому его беззащитные предстают действительно беззащитными», – писал Т. Нуртазин. К критическому реализму относят раннее творчество М. Ауэзова С.А. Каскабасов и Е.Д. Турсунов, И. Дюсебаев, Т. Какишев и др. исследователи. Иную точку зрения высказывает Е. Лизунова, связывая раннее творчество М. Ауэзова с «особенностями формирования социалистического реализма в его индивидуальном проявлении».

На наш взгляд, проблема художественного метода в раннем творчестве М. Ауэзова настолько сложна, что требует дальнейших исследований. Вариативность этой проблемы заключается в том, что она связана не только с творчеством М. Ауэзова, но и с особенностями формирования и развития идейно-эстетических качеств советской литературы на раннем этапе вообще. Особое значение для освещения вопроса о художественном методе в творчестве советских национальных писателей раннего периода имеет конкретно-исторический анализ особенностей становления мастерства художников слова, проникновение в специфику развития образов, идей, тем, форм в их произведениях,

рассмотрение своеобразия эволюции авторской концепции человека и действительности, мировоззрения писателя и т.д. Целостный анализ произведений советских национальных писателей раннего периода с учетом возможно большего числа параметров творчества художников слова в аспекте их развития и обогащения способствовали бы освещению проблемы.

Анализ конфликта и психологизма ранней прозы М. Ауэзова должен носить конкретный характер с возможно полным учетом их особенностей и связей.

«Ученый гражданин» (1922) – один из первых рассказов М. Ауэзова. В нем подвергаются беспощадному разоблачению безнравственная сущность буржуазных интеллигентов Жумагула и Актая и молодой вдовы Хадиши. Свои знания Жумагул употребляет для достижения корыстной цели – завладеть имуществом вдовы, жены своего недавно умершего друга Максута. Хадиша, для которой тягостна роль вдовы, идет навстречу желаниям Жумагула. Они объединяют свои усилия, так как оставшееся от Максута имущество по закону принадлежит его старой матери. Достичь цели помогает им Актай, преследующий свои корыстные цели. Несчастливая старуха ищет поддержки у Мейрхана – друга сына, но ее старания ни к чему не приводят. Налицо социальное отчуждение людей, даже родственно связанных.

Распад традиционных семейно-родственных связей в условиях развития в Казахстане буржуазных отношений, разрушение нравственно-этических норм жизни, одной из которых была заповедь о помощи сиротам, старым и одиноким – вот основная тема рассказа. Нравственная проблема – этическое преступление молодых образованных людей перед обездоленной старухой не является случайной. Конфликт рассказа «Ученый гражданин» основывается на идейно-смысловом противопоставлении трех разных нравственно-этических позиций персонажей: патриархально-родовой, буржуазной и демократической, выраженной во взглядах Мейрхана, носителя положительного начала. Отражение разных по сути нравственных позиций основывается и на показе различных образов жизни людей – городского и аульного.

Развивая конфликт художественного произведения, автор стремится к многоплановому, широкомасштабному его изображению, конкретизируя и обогащая сущность героев, направление их действий и образа мыслей. Отчетливой эстетической тенденцией является активный интерес автора не только к образу главного героя, так называемого «маленького человека», но и к образам отрицательных героев, часто сгруппированных по социальному признаку. Часто этим образам автор уделяет особое внимание, что обусловлено задачей их подробного изображения. В своеобразии такого распределения внимания автора виден объективно-эпический (широкомасштабный) подход писателя к изображаемому конфликту. Он часто использует голос народа и народное мнение для характеристики отрицательных героев. Издревле в казахской степи существовала традиция, выработанная в ходе тысячелетнего развития родоплеменных отношений – не покидать в беде одиноких, обездоленных, сирот, вдов. Так были созданы институты усыновления, аменгерства и т.д. Именно эти традиции, призывающие к защите одиноких, гуманные и нравственные по своей сути, подверглись разрушению в результате развития буржуазных отношений. Во многих рассказах М. Ауэзова в повествовательной структуре интонируется голос народа, представляющий родовую нравственно-этическую позицию. Основные события в рассказе «Ученый гражданин» изображаются в свете этой позиции, этого взгляда, так разоблачают отрицательных героев. Люди надеялись, что Хадиша и Жумагул, поженившись, не оставят в беде осиротевшую мать Максута. Данная точка зрения интонируется в рассказе, художественно и композиционно обыгрывается: *«Другие интересуются, привезут ли с собой молодожены старушку. Надо бы привезти. Одна теперь осталась на всем белом свете, некому присмотреть за бедной, а ведь хозяйка всего добра – она как-никак»*. С иронией показывает автор бесхитростный ход мыслей матери Жумагула, которая лишь формально отдает дань древней морально-этической традиции и

которую в сущности заботит лишь одна проблема - удержать в руках сына добро старушки. *«А Камария, мать Жумагула, про себя думает: «Вряд ли сыскался бы для старухи лучший зять, чем мой Жумагул. Будет кормить до конца дней. Не глупая – удержит молодых при себе. И не плохо бы...» Так думает Камария, но вслух – ни слова».*

Психологизм рассказа «Ученый гражданин» во многом обусловлен своеобразием конфликта произведения, в фокусе которого рассматривается моральное преступление Жумагула и Хадиши. Для повествовательной структуры произведения характерны острые психологические ситуации, в которых особое значение имеют испытания героя – на уровень нравственного сознания. Подобные ситуации отличаются особо обостренным вниманием автора к герою, активным поиском в нем струнки человечности - это своеобразное провоцирование героя на добро, человеческую отзывчивость. Данные сюжетно-композиционные элементы – ситуации-испытания имеют психологический аспект, они нацелены на обнажение в человеке самого сокровенного. Такие ситуации, повторяясь, определяют развитие основной коллизии рассказа - моральное падение героя. Каждое появление в сюжете подобной ситуации означает, что надежда на возрождение героя не потеряна. Ситуаций-испытаний в рассказе четыре, это – встреча Жумагула взглядом с матерью Максута в тот момент, когда молодые, покидая город, проезжают мимо дома, встреча Жумагула и Хадиши с аульным народом, встреча Жумагула с Мейрханом, другом Максута после возвращения в город, столкновение Жумагула со старушкой во время конфискации ее имущества.

Особенностью социально-психологической характеристики отрицательных героев в прозе М. Ауэзова является то, что они изображаются как члены определенной социальной группы, с присущими для нее морально-психологическими устоями. Писатель характеризует группы отрицательных героев как некое целое в проявлении жестокости по отношению к «маленькому человеку». В большинстве рассказов и повестей М. Ауэзова отрицательные герои изображаются в определенной социальной группе – буржуазные интеллигенты, баи с их прислужниками, классовые враги нового общества.

Прибегая к приему параллельной характеристики отрицательных героев или к их общей характеристике в одной ситуации, автор представляет их на фоне народного мнения, народного отношения, которые выступают нравственным критерием. При этом писатель использует приемы иронии и сатиры. Так, например, простой аульный люд очень быстро угадывает под благопристойной внешностью Жумагула и Хадиши глупость и чванство, рядящиеся в благородство и образованность.

Народный смех и народное мнение – точное, действенное и безошибочное средство характеристики отрицательных героев. Доверие автора народу связано с пониманием основных нравственных представлений, не прощающих любого насилия над слабыми, беззащитными людьми. Для многих рассказов и повестей М. Ауэзова характерно плодотворное воспроизведение народного смеха, народного голоса, как основного морального фона, как конечной нравственно-этической инстанции.

Идейно-художественная роль образов трех путников в рассказе «Сирота» в определенной степени схожа с ролью образа Мейрхана в рассказе «Ученый гражданин». Образы путников осмыслены как носители положительного нравственного начала, ибо путник в творчестве М. Ауэзова – это традиционно положительная фигура, символизирующая нравственное движение, познание человеком мира и законов жизни через фактическое передвижение по дороге. Трагическая ситуация в рассказе, когда путники находят на дороге труп мальчика, становится символической. Движение вперед, развитие нравственного невозможно без переживания событий действительности, всего трагического в жизни как личного. Для психологизма рассказа «Сирота» нехарактерно углубление во внутренний мир героя. Психологизм произведения основывается на драматизме основной трагедии – конфликте мальчика-сироты с жестокими, бездушными людьми, готовыми на все ради наживы. Социально-психологическая характеристика в рассказе разворачивается в основном вокруг образов отрицательных героев. Особенно функциональными предстают

такие формы психологической характеристики как авторская ирония, элементы народного смеха, поступки, действия и речь героя, психологизированный пейзаж и др.

Рассказ «Барымта» (1925) – один из самых живописных, ярких и динамических в ряду ранних произведений М. Ауэзова. Динамика рассказа в основном событийная: поступки, действия персонажей сменяют друг друга постоянно. С мастерством незаурядного художника написаны сцены боевых схваток джигитов, принадлежащих к разным племенам. Каждый фрагмент рассказа насыщен динамикой, которая отражает отчаянную борьбу больших групп людей. Динамичность в рассказе обусловлена доминированием событийного в сюжете, характеры героев нарисованы эскизно, автор не ставит перед собой задачу подробного психологического изображения облика героя, анализа его внутреннего мира. Но психологизм произведения от этого в содержательности не теряет, ведь внешний событийный план противопоставлен подтексту, в котором красной нитью проходит мысль о трагической нелепости, бессмысленности «героических» деяний джигитов, проливающих кровь ради ничтожной цели – защитить интересы бая.

Философская и психологическая содержательность повествования в рассказе «Барымта» обусловлена внутренним сопоставлением двух типов конфликта: локального (столкновение племен) и общего, постоянного (классовый антагонизм между бедняками и угнетателями – баями). Эти два типа конфликта, представленные в рассказе, взаимно отражают друг друга. Первый тип конфликта вынесен на внешний план повествования, его особенностями являются быстротечность событий и их неизменная трагичность в последствиях. Как показывает автор, динамичность этого вида конфликта, его частая повторяемость оттягивают решение главного конфликта – классового. Эта антиэстетичность внешнего и внутреннего в рассказе «Барымта» напоминает противопоставление двух эстетических тенденций в рассказах «Сиротская доля», «Серый Лютый», повести «Выстрел на перевале» – идеализации и деидеализации героя.

Психологизм, воплощенный в повести «Лихая година», включает в себя поэтапную многомерную индивидуализацию образа народа; основные средства психологической обрисовки как народной массы, так и отдельной личности. Обогащаются и углубляются и принципы социально-психологической дифференциации людей. Для характеристики отрицательных героев автор использует народный смех, народную обличительную интонацию, различные формы внешней характеристики, речь и т.д.

Как представляется, многоплановый сложный психологизм повести «Лихая година» был подготовлен идейно-художественными поисками писателя, которые нашли отражение в ранних рассказах «Ученый гражданин», «Сирота», «Барымта» и др. Связь обнаруживается по многим направлениям. Очевидно, что многообразные формы социально-психологической характеристики отрицательных героев, воплощенные в повести, были «опробованы» в рассказах. При этом устойчиво развивается тенденция представлять отрицательных героев социальными группами, характеризовать их в совокупности, параллельно.

Эту тенденцию можно осмыслить и как своеобразную попытку типизации. Она выразилась в повести в предельно точной, рациональной, очищенной от неясностей характеристике отрицательных героев в основном через формы смеха и сарказма.

ВЫВОДЫ

Большое значение на пути обогащения психологизма прозы М. Ауэзова имел образ «маленького человека». Конфликт маленького человека со средой, его беды, трагическая судьба – все это дало возможность писателю организовать многосторонний социально-психологический анализ различных групп, составляющих социальную среду. Гармонически взаимосвязанное развитие в прозе М. Ауэзова эпического (широкого охвата событий) и психологического (изображение отдельной личности) привело его к художественным достижениям, воплощенным в повести «Лихая година». Через образ «маленького человека

М. Ауэзов создал образ народа, ведь писатель стремился показать поступки маленького человека на фоне народной реакции - сочувствия народа к его бедам. От произведения к произведению писатель усложнял, дополнял и укрупнял образ народа. В повести «Лихая година» ему удалось добиться преломления нравственно-психологических черт народа в облике отдельной личности. Многообразны и неповторимы формы психологической характеристики и психологического анализа, использованные М. Ауэзовым в рассказах и повестях 20-х годов: это и психологизированный пейзаж, виды внутренней и внешней речи героя, портретные детали, психологические ассоциации и ретроспекции, элементы народного смеха.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Мамраев .Б.Б., Ананьева С.В. Юбилейная сессия Общего собрания МН и АН «М.О. Ауэзов – великий писатель и гуманист XX века» // Вестник МН-АН РК. – 1997. - №5. – С. 10-15.
- 2 Мир Ауэзова / Сост. М. Маданова, А. Машакова, Д. Кунаев, М. Салкынбаев. – Алматы: Международный клуб Абая, 2004. – 212 с.
- 3 Нургали Р. Казахская литература: концепции и жанры [Текст] / Р. Нургали. – Астана: Фолиант, 2010. – Мухтар Ауэзов: 410 – 500 с.
- 4 Челышев Е.П. Предисловие // Проблемы особых межлитературных общностей. Под общей редакцией Д. Дюришина. – М., 1993.
- 5 Nurgali, K.R. Representation of ancient times in Kazakh historical novel. - Life Science Journal, 2013.
- 6 R. Dor. Mukhtar Auevov and origins of Kazakh novel. M.O. Auevov and world literature. Proceedings of the international conference. Vestnik KazGU. Series philological. 1998. № 23. P. 13-16.
- 7 Соукуп Ф. Роман о старом Казахстане (Мухтар Ауэзов «Абай») // Pritel SSSR, 1956. – № 5.
- 8 Ондрей Марущак. Он не мог не войти в это издание // Мир Ауэзова. – Алматы: МКА, 2004. – С. 92.
- 9 R. Dor. Kazakh literature. Mukhtar Auevov: Great singer of national greatness. Proceedings of the international conference. Almaty: IRK, 1998. P. 115-118.

К.Р. Нұрғали¹, Ш. Б.Сүлейменова²

М. Әуезовтың ерте прозасындағы жаппай бейнелердің қақтығысы мен жекеленуінің ерекшеліктері

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақалада Қазақ кеңес әдебиетінің бастапқы кезеңін денегізгі идеялық, көркемдік-эстетикалық қасиеттерінің қалыптасуы және одан әрі тереңдеуі орын алатын Мұхтар Әуезовтың ерте шығармашылығының маңызды мәні баяндалады. Адамның ішкі рухани әлеміне ену тереңдігі, шындықтың әлеуметтік-тарихи көрінісіндегі ауқымдылығы, шығармалардағы адам бейнесін қалпына келтірудегі шеберлігі – кемел, көркем ойлаудың осы белгілері М. Әуезовтың ерте шығармашылығына тән болды.

K.R. Nurgali¹, Sh. B. Suleimenova²

Features of the conflict and forms of individualization of mass images in the early prose of M. Auevov

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian national University, Astana, Republic of Kazakhstan

The article reveals the importance of the early work of Mukhtar Auevov in which the main ideological, artistic and aesthetic qualities of the Kazakh Soviet literature are formed at the initial stage and their subsequent deepening. The depth of penetration into the inner spiritual world of a person, the scale in the socio-historical reflection of reality, the skill in recreating the image of a

person in works – these signs of mature, artistic thinking were also inherent in the early work of M. Auezov.

ӘОК:18.41.85

Г.С. Оралова

филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: gulzi-oralova@mail.ru

ФОЛЬКЛОР-СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Бұл мақалада халқымыздың рухани байлығын игеруде сөз өнері мұралары, оның ішінде фольклорлық туындылардың орны айрықша екендігіне тоқталған. Фольклор мен ақындық поэзия дәстүрінің тұтастығы ұйқас, ырғақ, мөлішерінің ұқсастығымен шектелмейтіндігі түсіндіріледі. Қазақ халқының ұлттық-этнографиялық дүниетанымының жетекші саласы-ақындық поэзия дәстүріне халық даналығының жинақталған үлгілері мақал-мәтелдер шоғыры да адамдардың сөз өнерін кие тұтқан тәлім-тәрбие құралы еткен дүниетаным тереңдіктері негіз болғандығы баяндалған. Ауызекі сөйлеу мәдениетінің мағыналы ойлы болып құрылуы, әрбір жеке сөздер мен тіркестердің адамдар арасындағы қарым-қатынастардағы аса маңыздылығы халықтың тілге, өлең өнеріне ықпалы бар халық даналығы арқылы қалыптасқандығы дәлелденген. Қара өлең – ақындық поэзия дәстүрінің қалыптасуы мен дамуына берік негіз болған эстетикалық ұлағаты айқын мұраның ақындық поэзияның тақырыптық-идеялық, жанрлық табиғатына негіз болған болмысы талданып көрсетілген. Ақындық поэзияның көркемдік жалғастығы арнасына би-шешендердің мезеулі, астарлы мағыналы, терең ойлы оралымды қанатты сөздерінің де негіз болғандығы фольклор мен әдебиет ықпалдастығы ақындық поэзияны осылайша халық даналығының қайнарынан нәр алған сапалық жетістіктерге жеткізгендігі мысалдармен айқындалған. Дәстүрлі ақындық поэзияның засырлар бойы көркемдік жалғастығы жүйесінде туындылардың мазмұны (тақырып пен идея) мен пішіні (композициясы, сюжеті, тілі, өрім-өлшемі) фольклор мен әдебиеттің сапалық қасиеттері негізінде дамып өрстегендігі талданған.

Түйін сөздер: Рухани құндылық, ұлттық құндылық, көркемдік жалғастық, халық даналығы, дәстүрлі ақындық поэзия, жазбаша ақындық дәстүр, фольклор мұралары, халық поэзиясы, шешен сөз, рухани құндылық, сөз өнері.

КІРІСПЕ

Қай халық болса да әлемдік өркениетке өз халқының ұлттық құндылықтары әдебиеті, мәдениеті арқылы жететіні белгілі.

Әдебиет тарихы – адамзат дамуындағы тіршілік қозғалыстарын бейнелеген сөз өнері мұраларынан, рухани құндылықтардан құралатын мәдениеттің көрнекті саласы. Әлем халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұралары ұлттық топырақта пайда болып, ұрпақтардың эстетикалық дүниетанымына ықпал етіп, кейінгі даму кезеңдеріне ұласады. Халықтардың туған мекендеріндегі тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастарының, әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің ұрпақтан-ұрпаққа адамгершілік-имандылық ұлағатын

ұғындыруда фольклор мен әдебиет мұраларының тәлім-тәрбиелік мәні бар қуатты құрал болып келе жатқаны – тарихи ақиқат.

Адамзаттың рухани тарихын, халықтың дәстүрі мен дүниетанымын, халық мәдениетін танытатын фольклорлық мұралар ең құнарлы, маңызды мұра болып саналады.

Қазақ халқының фольклорлық мұралары әлем әдебиетінде өзінің көркемдігі жоғары, өте бай мұра екендігімен ерекшеленеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Халық даналығының жинақталған үлгілері мақал-мәтелдер шоғыры да адамдардың сөз өнерін кие тұтқан тәлім-тәрбие құралы еткен дүниетаным тереңдіктерін дәлелдейді. Мысалы, сөз өнерін ардақтаған мынадай мақал-мәтелдердің қазақ халқының сөз өнеріне тікелей қатысты дәстүрлі ақындық поэзияның қалыптасуы мен дамуының көркемдік жалғастығына негіз болғандығы анық: «Өнер алды – қызыл тіл», «Шешеннің тілі – шебердің бізі», «Ат жүйрігі айырады, тіл жүйрігі қайырады», «Тіл қылыштан өткір», «Бал тамған тілден у тамар», «Сүңгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес», «Басқа пәле тілден», «Тіл – тиексіз», «Тіл ерді қабырға салады, нарды қазанға салады», «Ат сүйрігі асқа, тіл жүйрігі басқа», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қызыл тіл жанның мияты, абырой – ердің қуаты», «Орақ ауыз от тілді», «Қотыр қолдан жұғады, пәле тілден жұғады», «Ашынған тілді болар, ашыққан ұры болар», «Ашуың келсе қолың тарт, айтпас жерде тілің тарт», «Піл көтермегенді тіл көтереді», «Адам көңілінен азады, тілінен жазады», «Аузы құлып сандықты, тіс ашпаса тіл ашар, түйін-түйін сырынды түбінде келіп шын ашар», «Жігітке өлең де өнер, өнер де өнер», «Қыз – халықтың гүлі, өлең – сауықтың гүлі»; «Түйеге мінген қазақ төрт ауыз өлең біледі», «Көңілде жатқан кірінді оттай ыстық сөз шаяр», «Өлең – алтын, сөз – күміс», «Білгенге жыр, білмегенге дыр» және т.б. [1, 48-56]. Бұл – қазақтың ақындық поэзия дәстүріне ата-бабалар дүниетанымы арқылы сіңген көркемдік негіз көрсеткіші. Ауызекі сөйлеу мәдениетінің мағыналы ойлы болып құрылуы, әрбір жеке сөздер мен тіркестердің адамдар арасындағы қарым-қатынастардағы аса маңыздылығы халықтың тілге, өлең өнеріне ықпалы бар халық даналығы арқылы қалыптасты.

Шоқан Уәлиханов «Қазақ халық поэзияның түрлері жөнінде» атты зерттеуінде дәстүрлі ақындық поэзиядағы жанрларды (жыр, жылау-жоктау өлеңі, қайым өлең, қара өлең, өлең) жіктеп, әрқайсысына алғашқы анықтамаларын берген еді: «Қара өлең – әдеттегі үйреншікті өлең, бұл өлең төрт шумақты, әр шумақта жеке-жеке ой жатады. Сондай-ақ, бұл өлең дауысқа негізделеді» [2, 165]. Ғалымның «әдебиеттегі үйреншікті өлең» деп отырғаны – дәстүрлі халықтық үлгі екендігін айтқаны.

Халық даналығының поэзиялық үлгіде қорытылып жырланған бір саласы – қара өлеңдер. Дәстүрлі ақындық поэзияның көркемдік жалғастығы жүйесінде аса ықпалды орын алатын қара өлеңдердің поэтикалық, дидактикалық-философиялық ерекшеліктерін танытатын мұраларда [1] өлең туралы арнайы, жырлану үрдісін көреміз.

Оразақын Асқар құрастырған жинақта осы дәстүрлі халықтық тұрмыс-салт аясында қалыптасқан қара өлеңдердің ақындық поэзияның тақырыптық-идеялық, жанрлық табиғатына негіз болған болмысы аңғарылады. Жинақтағы қара өлеңдердің топтастырылып жүйеленген тақырыптық атаулары да ақындық поэзияның лирикалық-дидактикалық және эпикалық жанрлардағы шығармаларына осы дәстүрлік және көркемдік жүйемен негіз болғанын танытады. Мысалы: «Өлең туралы өлең», «Амандасу – танысу өлең», «Той бастар», «Тәлім өлең», «Жер-су өлеңі», «Тау өлең», «Жұлдыз өлең», «Балық өлең», «Көші-қон өлең», «Қамшы өлең», «Домбыра өлең», «Базар өлең», «Дүние – ғұмыр», «Ғашықтық – сүйіспеншілік», «Жігіт өлең», «Қыз өлең», «Сыңсыма», «Қайым өлең», «Бәдік өлең», «Жұмбақ өлең», «Өтірік өлең», «Елім-ай», «Қайырма өлең» [3].

Қара өлең – ақындық поэзия дәстүрінің қалыптасуы мен дамуына берік негіз болған эстетикалық ұлағаты айқын мұра. Бұл орайда, профессор А.Сейдімбековтің пікірі біздің сөз арқауындағы ойларымызбен үндеседі: «Егер біз соңғы бес ғасыр аясындағы поэзиямызды

көктей шолсақ, әрбір тарихи кезеңдерге орай қазақ поэзиясының мазмұндық, жанрлық, түр-формалық өзгерістерді ұдайы бастан кешіп отырғанын байқар едік. ХҮ–ХҮІІ ғасыр-лардағы Асан Қайғы, Доспамбет, Жиембет жыраулардың поэзиясы мазмұны жөнінен ел қамы, халық тағдырына шаппа-шап араласып жатса, жанры жөнінен эпикалық серпіні басым жыр-толғау болып келсе, түр-формасы жөнінен жеті-сегіз буыннан аспайтын, шұбыртпалы ұйқаспен лекіп отырса, бергі ХІХ–ХХ ғасырға тұяқ іліктіргенде негізінен он бір буынды қара өлең үлгісі бел алады. Түптеп келгенде, ақын дегеніміз халықтың арман-аңсарын, рухани-интеллектуалды өресін, өмір салтын, әлеуметтік болмысы мен психологиясын қанатты өнер деңгейінде көрсетуші де ғой» [4, 28-29]. Демек, дәстүрлі ақындық поэзияның ғасырлар бойы көркемдік жалғастығы жүйесінде туындылардың мазмұны (тақырып пен идея) мен пішіні (композициясы, сюжеті, тілі, өрім-өлшемі) фольклор мен әдебиеттің сапалық қасиеттері негізінде дамыды, өрістеді.

Тарихшы-философ С.Ақатайдың: «...қара өлең қазақ фольклорының әдеби - философиялық мұрасы болып табылады. Оның әдеби жағынан философиялық белгілері тым басым. ...Әдеби шығарма дүниені көркем бейнелеуді мақсат етеді. Философиялық ой дүниенің ішкі мәніне бағыт алған белсенді зейін-зерденің нәтижесінде туады» [5, 112-113] деген пікірі де орынды. Біз дәстүрлі ақындық поэзияның көркемдік жалғастығы арнасындағы фольклор мен әдебиет ықпалдастығы ақындық поэзияны осылайша халық даналығының қайнарынан нәр алған сапалық жетістіктерге жеткізгенін байқаймыз.

Қазақ халқының ұлттық-этнографиялық дүниетанымының жетекші саласы – поэзия. Сондықтан, ақындық поэзия тұлғалары дүниеге әкелген, бірақ сол әуелгі авторлығы көшпелі тұрмыстың жағдайында ауызша айтылуының, сақталуының салдарынан ұмытылып кеткен, фольклорланған шығармалардың қатарында қара өлең де бар. Сондықтан, өнерді жан жүйесімен қабылдаған, оны ұрпақтарды тәрбиелеудің эстетикалық құралы еткен халқымыздың дүниетанымдық көзқарастары шоғырында өлеңге арналған шумақтарды даралап жырлау сақталған. Оразақын Асқар құрастырған кітаптағы «Өлең туралы өлең» деп аталатын бөлімдегі қара өлең шумақтары ұлттық дүниетанымның поэзияға деген шынайылығын дәлелдейді:

Өлеңді тіл бастайды, ән қостайды,
Екеуі тыңдағанға ой тастайды.
Ақындық атасынан үзілмеген,
Өлеңді біз тұрғанда кім бастайды? [6, 21].

Іші алтын өлеңімнің, сырты күміс,
Жақсы атқа бірдей бітер жорға, жүріс.
Өлеңім – жақсылардың жан азығы,
Тағы да табам екі қолға бір іс [6, 22].

Тұлпарда арықтаған жол болар ма,
Шын ақын өлең таппай дал болар ма?
Өлеңді айт дегенде қоя бермей,
Көңілің – қора, өлеңің – мал болар ма? [6, 27]

«Өлеңді айт!» – дегенде ағындаймын,
Жүйріктің топтан озар шағындаймын.
Айтамын көпшіліктің құрметіне,
Ешкімге өлең айтып жағынбаймын.

«Өлеңді айт!» – дегенде қозғайтұғын,
Жүйріктен шабан шауып озбайтұғын.

«Өлеңді айт!» – дегенде қоя берер,
Шын шешен тіл мен жағы тозбайтұғын [6, 28].

Өлеңде шабыс та бар, желіс те бар,
Жеңіліс топ алдында жеңіс те бар.
Қиыннан қиыстырып тауып айтар,
Аузында қос қалқаның періште бар.

Өлеңде жорға да бар, жарыс та бар,
Өзара беріс те бар, алыс та бар.
Мереке күнде мұндай бола бермес,
Бозбала, барың болса қарыштап қал [6, 29-30].

Жарысса екі жүйрік озар бірі,
Көңілдің өлең айтса кетер кірі.
Тыңдаушы төреші жұрт өзі айтады,
Кімдердің ұшқыр оты, өткір тілі [6, 32].

Өмірде өлеңнен жоқ өнер ірі,
Кетеді өлең айтса көңіл кірі.
Айтқаның мың ойланып, жүз толғанып,
Артында өлсең де өзің қалар тірі [6,43].

Ақындық поэзияның көркемдік жалғастығы арнасына би-шешендердің мегзеулі, астарлы мағыналы, терең ойлы оралымды қанатты сөздерінің де негіз болғандығы анық. Би-шешендердің сөздері ақындық поэзияның лирикалық, психологиялық жақтарымен, нақтылы айтқанда, ақындардың шабыт шалқуымен төкпелей суырып, салмамен жырлау үстіндегі қалпымен үндеседі. Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» кітабының «Шешен сөз» тарауында шешендер сөздерінің шығармашылық шабыт психологиясына қатысты жағына анықтама береді: «... шешендердің жай пайымдаушыларша айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді, сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кетуге ыждаһат етеді. Сондықтан, шешен сөздің «қыздырма», яки «қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру. ... шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады [7, 405].

Би-шешендердің мұралары халық тағдырына арналған қоғамдық-әлеуметтік, тұрмыстық мәселелерге арналған. Көркем кестелі өрілімді, терең мағыналы, ішкі-сыртқы ұйқасты тіркестермен, тармақтармен төкпеленген фразеологиялық-идиомалық оралымдар ақындық пен шешендік өнер поэтикасындағы ортақ сарындарды танытады.

Би-шешендер мен ақындық поэзия тұлғаларын ортақ арнада тұтастандыра танытатын ең басты ерекшелік – олардың халық тағдырының ағымдағы және болашақтағы аса өзекті мәселелерін сөз арқауына алып толғануы, тебіренуі, жан жүйеден бейнелі өріліммен кестеленген сөздерді жарыққа шығаруы.

Бұл арада ақындық пен шешендік өнер иелерінің ортақ қоғамдық-әлеуметтік мұрат, мақсат жолындағы әрі шығармашылық, әрі қайраткерлік ұлағатын танимыз. Академик М.О.Әуезовтің осы мәселеге қатысты пікірі біздің ой желісіндегі тұжырымдарымызды нығайта түседі: «Абылай дәуірінде зар заман ақыны екі алуан болған. Мұның бірі, елге келер күннің жұмбағын шешіп беріп, үлгі-өсиет сөйлейтін, болжал айтқан қария; екіншісі – толғау айтқан жырау. Екеуінің де көпке айтқан сөздері өлең күйінде айтылып, тақпақ, толғау болып кетсе, ол қазақтың баяғыдан шешендік үлгісін өлең күйінде бағалап, өлең түрінде жақсы ұғынып, жақсы тыңдайтындығынан туған. Сол себепті ескінің биі, батыры, барымташысы

болсын, даугер жауапкері болсын, барлығы да қара сөздің арасына тақылдаған тақпақ, желдірген өлең қоспаса, сөзі сұйық болып, дәлелсіз болатындай көрген. Анығында, өсиетшіл қария, толғаушыл жыраудың негізгі міндеті өлеңшілік емес, елге басшылық істеп, басалқы айту болатын. Бұның екеуі де ең алдыменен елдің ақылшы кемеңгері, заманның сыншысы, қырағысы болатын. Сондықтан, әрқайсысы өз елі, өз табының не биі, не батагөйі болады» [8, 179]. Демек, ақындық поэзияның қалыптасуы мен дамуы жолында шешендік өнер мұраларының да әрі ықпалдасқан, әрі үндескен поэтикалық табиғатын танимыз.

Қазақ әдебиеті тарихының негізгі арнасы болып саналатын ақындық поэзияның сонау түркілік дәуірлерден бастап бүгінгі заманға жеткен енді болашаққа ұласатын жолында шешендік өнер туындыларының эстетикалық әсерінің де аса ықпалды болғандығын көреміз. Шешендік өнерді арнайы зерттеген ғалым Б.Адамбаев: «Асан мен Бұқар ақын, әрі шешен екен белгілі. Қазақтың классик ақындары Абай мен Махамбеттің өлең жырларынан да шешендік сөздердің ықпалын, үлгісін табу қиын емес. Абайдың насихат сөздері мен Ыбырай Алтынсаринның ғибратты әңгімелерін алғашқы қағазға түскен шешендік сөздерге де, көркем қара сөз үлгілеріне де жатқызуға болады. ...Ақындық жырлар мен шешендік сөздер – ежелден егіз жанрлар» [9, 22-23], – деген ой айтады.

Ақындық пен шешендік – ауызша айтылуы жақтарынан суырып салмалық (импровизациялық), экспромттық қасиеттері ортақ өнер түрлері. Қалың жұртшылық қаумалаған кең ауқымды жиында адамдардың тағдырларына арналған қарама-қайшылығы мол күрделі мәселелерге байланысты бейнелі мағыналы сөздер тіркестерімен, өлең шумақтарымен сөйлеу суырып салмалық қасиет арқылы жүзеге асады. Ал, жазбаша ақындық өнер дәстүріндегі шығармаларда да шешендік өнер мұраларындағыдай бейнелілік өрнектерімен толғана, тебірене кестелеу де жүзеге асырылады. Ақындық пен шешендік өнер түрлерінің шығармашылық психологиясына тән осы қасиеттер – дарынды тұлғаларға ортақ психологиялық-физиологиялық ерекшеліктің көрсеткіші. Сөз арқауындағы дәстүрлі ақындық поэзия дәстүрінің көркемдік жалғастығы жүйесіндегі шешендік өнермен ықпалдасқан болмысын тану арқылы жалпы сөз өнерінің құдіретті болмысына көз жеткіземіз. Профессор С.Негимовтің пікірі ақындық пен шешендік өнер түрлеріне тән осындай психологиялық болмысты аңғартады: «Шабыт, импровизация, елестету – еске сақтаудың түрлері. Шын мәнісінде, шабытты кемеңгер шешен сөйлеген шақта күш-қуаты буырқанып, толқынды ойдың құшағында тербеліп, небір ғажайып көркемдік ассоциацияларға бой ұрып, даналық меруерттерін жайып салады» [10, 22]. Ақындар да шабыт бұғанда осындай сипатпен көрінеді.

Әр өңірде қалыптасқан ақындық мектеп дәстүрі бүгінге дейін жыраулар шығармаларын елге танытып келеді. Сыр өңірінде көлемде жырларды жырлау өнері жақсы сақталған. Олар бірнеше өнерді тұтастыра алған. Орындаушылық, суырып-салмалық өнер тұтастығын меңгерген Рахмет Мәзқожаев «Алпамыс», «Көрұғлы» жырын он төрт мақаммен жырлаған. Ауызекі сөйлеу мәдениетінің мағыналы ойлы болып құрылуы, әрбір жеке сөздер мен тіркестердің адамдар арасындағы қарым-қатынастардағы аса маңыздылығы, оны насихаттаудағы шеберлік халықтың тілге, өлең өнеріне ықпалы бар халық даналығы арқылы қалыптасқан.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дәстүрлі ақындық поэзияның фольклор мен әдебиет дәстүрлері арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан өлеңге, сөз өнеріне арналған көзқарастар жүйесі жалпыхалықтық дүниетанымның эстетикалық, гуманистік болмысын танытады. Бұл – әлемдік өркениеттегі өзіндік тұғырымен даралана танылып отырған қазақ ұлтының мәртебелі көрсеткіші.

Халықтың өзіндік ұлттық-этнографиялық дүниетанымын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыра насихаттаған ақындық поэзия шығармалары қазақ сөз өнерінің шынайылығын, ұрпаққа берер тәлім-тәрбиелік болмысын дәлелдеді. Әдебиет тарихы – адамзат дамуындағы тіршілік

қозғалыстарын бейнелеген сөз өнері мұраларынан, рухани құндылықтардан құралатын мәдениеттің көрнекті саласы. Әлем халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұралары ұлттық топырақта пайда болып, ұрпақтардың эстетикалық дүниетанымына ықпал етіп, кейінгі даму кезеңдеріне ұласады. Халықтардың туған мекендеріндегі тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастарының, әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің ұрпақтан-ұрпаққа адамгершілік-имандылық ұлағатын ұғындыруда фольклор мен әдебиет мұраларының тәлім-тәрбиелік мәні бар қуатты құрал болып келе жатқаны – тарихи ақиқат.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақтың мақал-мәтелдері / Құрастырған Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.
- 2 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- 3 Қара өлең: Ел аузынан жинап, құрастырған, алғы сөзін жазған Оразақын Асқар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
- 4 Мың бір маржан (Қара өлең табиғаты) / Ғылыми түсініктерін жазып, қара өлең нұсқаларын жинап, құрастырған А. Сейдімбеков. – Алматы: Өнер, 1989. – 256 б.
- 5 Ақатай С. Інжу – маржан секілді. – Алматы: Өнер, 1995. – 200 б.
- 6 Қосжанұлы Н. Ер тарықпай толықпас. Әйел сыны // Ақмешіт апталығы. – 1995. – 3 маусым.
- 7 Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және
- 8 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 15: Мақалалар, зерттеулер. – 328 б.
- 9 Адамбаев Б. Қазақтың шешендік өнері. – Алматы: Ғылым, 1984. – 136 б.
- 10 Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.

Г.С. Оралова

Эстетическая основа фольклорной речи

Кызылординский государтсвенный университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан,

В данной статье говорится о том, что в изучении духовного богатства нашего народа особое место занимает наследие словесного искусства, в том числе фольклорные произведения. Само понятие целостности поэтического фольклора, традиций и поэзии, ритма, размера объясняется не ограниченным понятием. Ведущая часть национально-этнографического мировоззрения казахского народа – поэтическая поэзия, где собраны образцы традиций народной мудрости, пословицы и поговорки, где сконцентрировано воспитание, мировоззрение, где изложены глубокие мысли. Смысловая культура устной речи, состоящая из слов и словосочетаний, является неотъемлемой частью создания отношений между людьми, язык имеет особую важность для народа, также доказано, что он сформировался посредством народной мудрости, влияющей на искусство стихов. Были проанализированы сущность поэтического наследия, послужившего прочным основанием для формирования и развития традиций поэтической поэзии – слова назидания, послужившие основой тематико-идейной, жанровой природы поэтической поэзии. В основу художественного продолжения поэтической поэзии заложены слова биев и ораторов, народных мудрецов, которые имеют глубокие смысловые связи с фольклором и литературой, что привело поэтическую поэзию к качественным достижениям. На протяжении веков художественное наследие традиционной поэтической поэзии развивается на основе качественных свойств фольклора и литературы.

G. Oralova

Folklore is the aesthetic basis of the word

Korkyt ATA Kyzylorda state University, Kyzylorda, Kazakhstan

This article says that in the study of the spiritual wealth of our people, a special place is occupied by the heritage of verbal art, including folklore works. The very concept of the integrity of poetic folklore, traditions and poetry, rhythm, size is explained not by a limited concept. The leading part of the national-ethnographic worldview of the Kazakh people is poetic poetry, which contains samples of the tradition of folk wisdom Proverbs and sayings, where the art of words is concentrated in the education, worldviews are set out in the depth of thoughts. The semantic culture of oral speech, consisting of words and phrases is an integral part of the creation of relations between people, the language is of particular importance to the people, it is also proved that it was formed through folk wisdom, which is affected by the art of poetry. The essence of the poetic heritage, which served as a solid foundation for the formation and development of the traditions of poetic poetry – the words of edification, which served as the basis of the thematic-ideological, genre nature of poetic poetry, were analyzed.

The basis of the literary continuation of poetic poetry is based on the words of biys and orators, who have deep semantic, winged connections with folklore and literature, which led poetic poetry to qualitative achievements, the source of which is folk wisdom. Over the centuries, the artistic heritage of traditional poetic poetry is analyzed by the content and form of works (composition, plot, language, weaving) developed on the basis of the qualitative properties of folklore and literature.

IRSTI 17.09.91

Оспанова Г.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Maryama140870@gmail.com

САЛТ-ДӘСТҮР АРҚЫЛЫ КӨРІНІС ТАПҚАН ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Мақалада тұлғаның қоғамның толыққанды бір мүшесі болып қалыптасуындағы салт-дәстүрдің рөлінің зор екендігін, ал салт-дәстүр тұлғаның әлеуметтенуінің көзі ретіндегі құндылық екендігін байқататын деталь, фрагмент, эпизод, сюжет, идея қазіргі қазақ әңгімелерінен көрініс тапқаны талданады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарық көрген шығармалар нысанға алынып, зерттелді. Постмодернизмнің әдебиетпен бірге қатарласа отырып үндесу мәдениеті жанрлық дүниелердің бірқалыпты болуына әкелетіндігі, ұлттық-генетикалық және кірме жанрлардың типологиялық біртектілігін анықтайтындығы сараланды. Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісін, құрылымдық ерекшеліктерін анықтайды. Мақалада шығарманың көркемдік табиғатын зерделеуге үлкен мән берілгеніне қарамастан, шығарма авторының дүниетанымы бүкіл қазаққа ғана емес, жалпы адамзаттық мұра құндылықтарына сай келетіні маңызды және құнды. Жазушылардың өмірлік дәстүрге негізделген шынайы өнері жаңару қабілетін көрсетеді. Көркем әңгімелер жүйесі өзара әртүрлі күрделі жүйелердің әрекеттесу процесінде қалыптасады. Мақалада тарихи және көркемдік шындық мәселелері мен мәдени, фольклорлық дәстүрлер мен әдебиет сабақтастығы түсіндіріледі.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, деталь, фрагмент, эпизод, сюжет, идея.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ әңгімелерінде М.Әуезовтың дәстүрін ұстанып, шығарма барысында халықтың ұстанып жүрген қандай да бір салт-дәстүрін кеңінен сипаттап, оған этнографиялық панорама жасап, оның озық-тозығын саралап, жақсы-жаман жақтарын зерделеп, шығу себебін қаузап түсіндіру кездесе бермейді. Бұл бір жағынан әңгіменің жанрлық сипатына да байланысты (яғни көлемі жағынан шектеулі болғандықтан). Дегенмен, заманның ағымы өте жылдам, техникалық жетістіктер күрт дамып отырған шақта, жаңа ғана іргесін нықтап келе жатқан мемлекет үшін мына жаһандық аласапыранда жұтылып кетпедің бірден-бір амалы өзінің ұлттық болмысын сақтап қалу екендігін түсінген қаламгерлер үшін ұлттық құндылықтарды, ұлттық салт-дәстүрді, ұлттық сана-сезімді, ұлттық идеяны, дәріптеу бірінші орында тұр. Сондықтан да, тұлғаның қоғамның толыққанды бір мүшесі болып қалыптасуындағы салт-дәстүрдің рөлінің зор екендігін, ал салт-дәстүр тұлғаның әлеуметтенуінің көзі ретіндегі құндылық екендігін байқататын деталь, фрагмент, эпизод, сюжет, идея қазіргі қазақ әңгімелерінен біршама көрініс тапқан.

Мұнда мұқият қарастыруды талап ететін нәрсе, этномәдени дәстүр мен этномәдени құндылықты шатастыруға болмайды. Салт-дәстүр – бұл мәдениеттің ежелден келе жатқан семиотикалық жүйесі, адамзат мәдениетін қалыптастырушы фактор бола отырып, ол өзі тіршіліктегі жалпыадамзаттық құндылықтардың жасалу, таңбалану, берілу формасы әрі механизмі. Салт дәстүр қоғам болмысын реттеп, бар және болуы мүмкін қатынастарды анықтай отырып, ол өзі адамзат мәдениетінің іргелі құндылығы болып табылады.

Мәселен, отқа табыну, отпен аластау, отқа май құю ғұрыпы бұл сонау ежелгі сенім – тәңіршілдіктен қалған ғұрыптар. Отқа май құю деген магиялық ғұрыптар арқылы келіннің сол ошақтың отын ешуақытта өшірмей, маздатып, лаулатып жаға беру, сол үйдің түтінін түтетіп, яғни отбасының беріктігі қастерленеді. Яғни этномәдени құндылық – бұл сол дәстүрдің мағынасы мен мәні арқылы дәріптелетін рухани қасиет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеуші Х.М.Думанов өз жұмысында түркілік отбасындағы үлкен балаларын атасы мен әжесінің бауырына салып, тәрбиесіне беру дәстүрі бар екендігін айтады. Осы дәстүр астарында үлкен мән жатқанын ескертеді, бұл бала бойына рухани құндылықтарды дарытудың тәсілі. Атасы мен әжесінің қолында тәрбиеленген бала өз иығына жауапкершілікті көбірек жүктеп өз інілеріне қамқор болып, ағайыншылық қасиеттерді өз бойында тәрбиелейді. Яғни әрқашан дәстүрдің астарында үлкен құндылықтар тұрады [1, 621].

Дәстүр мен құндылықтың бір емес екендігін көрсететін бір амал, кейде бір дәстүрлер тозып, жаңа қоғамда қолданыста болмайды. Дегенмен, дәстүр жоғалғанымен оның мәні, яғни дәстүр арқалаған құндылық қалып отырады. Бұған мысал ретінде Ханзада Есенованың пікірін атап өтуге болады: «келін о бастағы қоғамда, күйеуіне, атасы мен енесіне тәуелді болды, сол себептен оларға қызмет етіп, құрметпен қарады, қазіргі кезде ол тәуелдік азайды, дегенмен келіннің сыпайы, құрметпен жасалатын қарым-қатынасы құндылыққа айналып осы қоғамда бәрібір сақталды» [2, 25].

Әдеби шығармалардағы салт-дәстүрді аксиологиялық тұрғыдан қарастыра отырып, қазақ мәдениетінің, қоғамының құндылық мазмұнын анықтауға мүмкіндікке ие боламыз. Егер салт-дәстүрді бүтін бір құрылым деп есептесек, оның әрбір бөлшегі, яғни ғұрыпы оның символы болып табылады. В.Тэрнер салттық рәміз дегенге: «салттық әрекеттің өзіндік ерекшелігін сақтап тұрған дәстүрдің ең кішкентай бірлігі» деген анықтама береді [3, 32-34].

В.Н.Топоров болса, салттық рәміздердің келесідей түрлерін бөліп көрсетеді: заттар, іс-әрекет, тілдік формасы бар графикалық образдар. Салттық заттар – бұл салт-дәстүрді өткізуге қажетті атрибуттар. Әрекет – салт-дәстүрді өткізу кезіндегі іс-қимылдың түрі. Графикалық образдар – бұл магиялық қасиеті бар заттардың бейнесі. Сондай-ақ, салт-дәстүрдің орындалатын уақыты мен кеңістігі де оның мазмұнына қатысы бар деп тұжырымдайды [4, 125-126].

Зерттеуші Н.Ю.Тразанова мәдениеттің құндылық мазмұнын салт-дәстүрдің семиотикасынан көреді, бұл таңбалардың бүтін бір қатарын бөліп алып көрсетуге мүмкіндік беретін – рәсімдік символдар, оларды таңба-аксиологема деп сипаттауға болады. Ол аксиологема ұғымын барынша талдап, «аксиологеманы – жай (сөз, графикалық таңба, пиктограмма, материалдық символ) немесе күрделі (тұрақты тіркес, фразеологизм, бағалауыштық пікір ретіндегі норма-регламентация, норма-бағдар, мақал-мәтел, мәтін) түрде келетін ұжымдық этнотүсікте ұғымдық өрістің құндылықтық-регулятивтік тұрғысын көрсететін константа ретінде, линвоаксиологиялық талдаудың бірлігі» деп ашып, көрсетеді. Сондай-ақ, аксиологемалар құндылық мазмұнын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, тіл мен мәдениеттің жай және күрделі таңбалары арқылы жүзеге асады, жекелеген мәдениеттердің іргелі рухани құндылықтарының маркерлері болып табылатынын ашып көрсетеді [5, 10].

Қазақ халқының отбасылық тірлігі көпғасырлардан бері жалғасып келе жатқан салт-дәстүрлермен ажырамас бірлікте. Тынымбай Нұрмағамбетовтың «Қыз ұзатылған түн» деген юморлық әңгімесінде ананың балаға деген махаббаты, отбасы құндылықтары, баланың үлкенді сыйлауы секілді жалпы адамзаттық құндылықтармен қатар, қазақ халқы қастерлеген той рәсімдері, ұзату ғұрпы, той үстінде жасалатын ырымдар секілді құндылықтардың көрініс табуымен ерекшеленеді. Әңгімеде бұл құндылықтар мынау жақсы, мынау жаман деп дидактикалық сарында айтылмайды. Шығарма немересінің ұзату тойына бара алмай арманда қалған әжесінің алыс ауылдағы тойды, сағынған туған-туыстарын, той күніндегі, той түніндегі болатын қызықты әбігерді есіне алып әңгіме етіп отырған қарт анасы мен баласының күлкілі диалогі ретінде берілген. Қарт ана ұлттық құндылықтарды бойына жиып өскен, халқының бар асылын қадірлеп-қастерлеп, ұлықтай алған асыл адам. Баласы да осы заманғы тәрбиелі, ибалы, оқып білім алған, анасын силап өскен саналы азамат, өзі де бір отбасының тірегі, екі ұлдың әкесі. Жазушы әже образын сомдауда әдебиетімізде орныққан дәстүрді, яғни әжелер мен аталарды ұлттық салт-дәстүрдің белгісі етіп көрсету дәстүрін жалғастырғанын көреміз. Қыз ұзатылған кезде жасалатын барлық ғұрыптарды, оның мәнін, ауыл адамдарын, олардың мінез-құлқын жақсы білетін әжесі той болып жатқан үйді өз көзімен көріп отырғандай әңгімелейді. Әңгімелеп қана қоймай, өзі де үйінде ет асып, дастарқанын дәмді, тәттіге толтырып үйдегілерді разы етеді.

Саликалы ана балаларың атына да, келіндерінің атына да (Мамайжан, Гүлбаршынжан, Шынаржан) жан деп қосымша жалғап еркелетіп отыруынан оның асқан батагөй мейірбандығы байқалады.

Қарт әженің аузымен ұлттық тәрбие, қазақы ортадағы жүріс-тұрыс әдебі, қарым-қатынас мәдениеті беріледі. «Ажаркүлдің келіні келіпті» дегенді естіген соң, үлкенсіп, сәлем дәмбетіндері, менің аман-саулығымды білгісі келетіндері бар. Соларға барып сәлем беріп, шүйіркелесіп жатса, жарар еді-ау, дүңкиіп бір шетте үркіп тұрмай»[6,194] - дейді ауылға кеткен келіні туралы. Яғни қазақы ортада жеке адамның әлеуметпен тіл табыса алуы, енесі сыйлаған адамдарды келіні де жатсынбай шүйіркелесіп сіңісіп кетуі құпталып, жазушы индивидтің дәстүр арқылы өзіне дейінгі ортаның құндылықтарына жанасу үдерісін қоштайды. Мұндағы этнопедагогикалық ойлар халық даналығына, («жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас», «көппен көрген ұлы той», «көптен кеткен көмусіз қалар» т.б. осы секілді) өмірлік ұстанымдарға сүйеніп айтылады.

Жалпы, болуы керек дүниелердің де идеалды үлгісі қарт әженің аузымен айтылады. «Үлкен-кішісі шұбап, түгел менің Шынаржанымның алдынан шықты-ау. Шашуды да аямас. Менің Шынарымдай ару келін болып түскен ауыл неменесін аясын. Шашуыңыз әне жаңбырша жауды. Ботамойнақтың жарты байлығы қазір менің Шынаржанымның аяғының астында жатыр.

Шашу дегенде бала-шағаның дүркірей жүгіретін әдеті емес пе? Бірін-бірі қағып, құлап, топырласып жатса, сенің келіншегің үйдегі әдетінше кәшмәрін айтып жүрмесе қайтсін. Оның үстіне жаңа түскен келіннің жеңгесіне жігіт-желеңнің әзіл айтатыны болады. Сондайда ер-тоқымын бауырына алып туламаса дегенім ғой»[6, 199]. «Өзінің кәшмәрін айтып тұрмасын»

деу арқылы қарт әже ескі дәстүрге жастардың бейімделуі керектігін мегзейді. Осылайша, шашудың қоғамдағы құндылықтар жүйесіндегі орны айғақталады. Яғни шашу – бұл жиған-терген байлық осы қуаныштың жолындағы шашылуы керек құрбандық, осы жақсылықтың ұзағынан болуы үшін жасалатын кішігірім садақа деген түсініктен туындаған әу-бастағы мағынасы жарқылап көрінеді. «Ботамойнақтың жарты байлығы қазір менің Шынаржанымның аяғының астында жатыр» деп материалдық байлық мынадай рухани игіліктің алдында түк те емес екенін аңғартады.

Жазушы бала образын сомдау арқылы ананы сыйлаудың үлгісін көрсеткен. Айтатын сөзін көңіліне келіп қалмас үшін тандап сөйлеу, ананың көңілін қалдырмау, артық сөз айтып ренжітіп алмау секілді яғни (чувство такта, чувство меры) қасиеттерді образ бойына нанымды етіп дарытады. Әрине, еш әсірелеусіз, боямасыз, қаһармандық пафоссыз, барлығы шынайы түрде өмір шындығына негізделе отырып, ирониялық модуста беріледі. «Апам да қызық... Осы тұста ғой, мен әңгімеге араласпасам: «Айдаладағы біреу туралы айтып отырғам жоқ қой, айтсам сенің ағаңның тойын, сенің қарындасыңның ұзатылғанын ... Е, сен де жанашырлығыңды білдіріп, бірдеңе десең етті. Жынданған адамша сампылдап жалғыз өзім сөйлеймін де отырамын» деп тиісер еді-ау. Ал әңгімеге араласқандағы тапқан абыройым мынау». Бұл жерде Т.Нұрмағамбетовтың халықтың көркем тәжірибесінен сусындаған юморлық тілін атап өту керек. Бала анаға ашық сын айта алмайды, бірақ әзіл-қалжың түрінде болса да өз ойын жеткізеді.

«Осы күні ауылдың балалары да бейбастақ көрінеді ғой. Күйеудің қалтасын қараймыз деп, кейде күйеудің өз ақшасын, бет орамалын да алып кете беретін көрінеді. Жезде ғып ойнағансып, әлі күнге дейін құлақтан тартатындары бар екен. Бір-екі тартқанға күйеу баламыздың құлағы салбырап иығына түсе қоймас, жұлынып та кетпес. Бірақ салт-дәстүрді де жөнімен жасағандары жөн ғой» [6, 195]. Бұл жерде қоғамдағы салт-дәстүрлердің озығы мен тозығы тартыстың сипатына нанымдылық береді. Яғни ескісінің кетіп, жаңаның жалғасын тауып жатуы бұл әлеумет өміріндегі даму заңдылығы десек, мұндағы жаңа бұл құндылықтар жүйесіндегі екпін түсіріп, нығырлайтын жаңа мағыналарға зер салу деген сөз.

Сыңсу – қыз ұзату салтының ғұрыпы. Сыңсудың астарлы мәнінде баланың ата-анасына, еліне деген махаббатын көрсетуі, оларға алғысын білдіруі жатыр. Бұл ғұрып туралы мәтінде қарт әженің аузымен былай делінген:

«Сыңсып барады күнім. Бұл жалғанда сыңсыған қыз үнінен нәзік дауыс бар ма? Сыңсыған қыз үнінен өткен мұң бар ма? Жол-жөнекей танысып, бір-біріне еріп жүре беретіндер оны қайдан білсін? Сыңсыған қыз үнінің қадірін ұзатылғандар ғана біледі. Солар ғана түсінеді... [6, 197].

Сыңсу – қыздың ата-анасына, ауылына айта алмай кеткен алғысы ғой. Ел-жұртымен қоштасуы, жүрегін сыздатып армансыз төгілген әні ғой [6, 197].

Мәтіндегі «жол-жөнекей танысып, бір-біріне еріп жүре беретіндер оны қайдан білсін?» фрейм түрінде бірілген сөйлемді мегзеп айтып тұрғаны терең. Мұнда ата-ананың үлкендердің ақ батасын алу, елдің құптап, қоштауы ләзім екенін берілген. Ата-анасын шын құрметтейтін, олардың көңіліне қаяу түсірмейін деген бала ата-анасымен ақылдасып шешіп, тек солардың разылығынан кейін, рұқсатын алып қолдан ұзатылып кеткен адам, яғни ата-ананың қадірін білген адам. Барлық мән-жайды түсініп, жөні осы деп саналы түрде әрекеттің дұрысын жасап отырған адам әрине ата-ананың, елінің қадірін түсіне алған адам. Ата-анасының қадірін түсіне алған адам – оларға арнап шын жүректен алғыс та айта алатын адам. Алғыс, қимастықпен қоштасу – бұл сыңсу. Сонда, салт-дәстүр дегеніміз – бұл қоғамдағы адамның ежелден қалыптасқан нормасы ғана емес, ол адам алдындағы кездескен сан тарау жолдың ең сенімді, сан рет тексерілген, ең дұрысы жолы екен. Адам тіпті қалай жүруін білмесе, тек осы салтты, дәстүрді ұстанып жүре берсе қателеспейді, себебі ол жолмен сан-мындаған адам жүріп өтті. Кейінгілер енді оның мәнін түсінбей де бейсаналы түрде орындай беруі де мүмкін. Бірақ бұл бейсаналылық дәстүрдің құндылығы жоғалпайды, керісінше осыдан барып салт-дәстүрдің өзінің құндылыққа айналуын көреміз.

Қаншама заманнан бері жалпы адамзаттың үлкен құндылықтарының бірі – отбасы. Бұл барша халықтарға тән – жалпыадамзаттық құндылық. Дегенмен, әр отбасы өз ұлтының құндылықтарына сай ғасырлар бойы дәріптелген, сақталған дәстүрді жалғастырып, дамытады. Яғни ол әрдайым этномәдени сипат алып отырады деген сөз. Қазақы тәрбие бойынша қыз жат жұрттық. Қыз өз үйінен ұзап кетіп, құтты орнына барғанда табалдырықты оң аяғымен аттауы керек.

« - Ой-ибұ-үй-й – деді апам тағы оқыстан.

1. Апай-ай, осынша не боп қалды?

Әлгі Шынарды айтамын да... Құдай бұйыртқан құтты босағасының табалдырығынан оң аяғымен аттады ма екен? Соны біле ме екен? Табалдырыққа жақындай бергенде, ойында тұр ма екен деп ыршып кеттім ғой. Жазда барғанда, ерсілеу болса да, өзім-ақ айтып кетпеген екем Шынаржанға. Жеңгенің сөзін шеше айтқан, тіпті әжесі айтқан заманды да көрдік-ау... [6, 200].

Қазақы түсінікте табалдырықтың мәні зор. Мифологияда табалдырықтың екі дүниені жалғап тұратын символдық астары бар. «Табалдырықтан асқан тау жоқ», «табалдырықта бақ тұрады» деп айтылатыны сондықтан. Әжесінің шошып кетуінің мәні де осыда.

«Жеңгенің сөзін шеше айтқан, тіпті әжесі айтқан заман» деген дәл берілген анықтама бүгінгі күндегі ең өзекті өзгерісті мәселелерді де қозғайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында бойжеткен мен бозбалаға ата-анасы тіке айтып түсіндіруге ыңғайсызданатын кейбір интимдік мәселелерді де түсіндіру жеңгенің міндетіне енгізетін. Сейдімбек Акселеу, Әбжанов Хангелді, Салғараұлы Қойшығараның «Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» атты зерттеу еңбектерінде: «Халқымызда бала тәрбиесінен ешкім тысқары қалмайды. ...отбасы мектебінің тәрбие беру сатысы – ата тәрбиесі, әже тәрбиесі, әке тәрбиесі, шеше тәрбиесі, аға тәрбиесі, жеңге тәрбиесі болып бөлінеді. ...Балалық шақтан қол үзіп, бой түзей бастаған бозбала мен бойжеткендер үшін ағайын-туыс арасында тетелес өскен аға мен жеңгеден артық ешкім болмайды. Әсіресе қайнысы мен қайынсіңлісіне еркелетіп ат қойып, ең жақын сырласына айналған жеңгенің орны да, жөні де бөлек. Өйткені ұл да, қыз да ешкімге айтпайтын жан құпиясын жеңгесіне ашады. Соған сай жеңгелері де қайнысы мен қайын сіңлісінің жаман атын шығармай, өнегелі азамат атанып, болашақ жарларын дұрыс таңдауына көмектеседі...», - делінген[7, 67]. Яғни бүгінде ата тәрбиесі, әже тәрбиесі, әке тәрбиесі, шеше тәрбиесі, аға тәрбиесі болғанымен, жеңге тәрбиесі өзінің жаппай көрініс табуын тоқтатқан. Сондықтан да ол заман келмесе кетіп бара жатқанын өкінішпен айтылуы жаңаша өмір сүру салтының еніп келе жатқанын аңғартады.

Сонымен, Т.Нұрмағамбетовтың «Қыз ұзатылған түнде» атты әңгімесінде этномәдени құндылықтар сыңсу, шашу секілді аксиологема-сөздер, жеңге сөзі, сәлем беру секілді аксиологема-тіркестер, оң аяқпен аттау деген аксиологема-фрейм түрінде берілгенін көреміз.

Т.Нұрмағамбетовтың «Ата қоныс» әңгімесі рухани құндылықтарды астарлап дәріптейтін әңгіме. Жас әйелін құшақтап, аудан орталығына көшіп кеткен, балалары шетінен директор боп дүркіреп тұрған бас кейіпкер Мұқа қарт бошалап кеткен сиырын іздеп, ата қонысқа жол тартады. Аудандағы тіршіліктің ырду-дырдуымен өмірі өтіп, ата қонысын мүлде естен шығарған екен. «Алдымен қарауытып бау ағаштары мен ескі тамдардың тұлғалары, содан соң ауыл іргесінен бұрандап ағып жататын жіңішке өзен көрінді. ауылдың түстігіндегі жусанды беткей. Осы көріністер шалдың көзіне ыстық ұшырады» [6, 8] - делінген мәтінде. Ата қоныс төсінде қонып жатып Мұқа талай естеліктерімен қауышады. Иесіз мүжіліп қалған тамы мен ошағы, әйелі Дәнекермен өткізген қызықты шақтар, бау-бақшадағы әрбір ағаш, оларды еккен кездегі қызықтары, барлығы көз алдында тірілгендей сезімдерді бастан кешеді. Біраз жерді шарлап бошалаған сиырын бұзауымен тауып, қайтар жолында қаңырап тұрған сүт фермасына бас сұққанда, жападан-жалғыз тұрып жатқан құрдасы, сұрапыл соғыстың қиындықтарын бірге өткерген көршісі, Дәнекердің құрбысы Шынаркүлді кезіктіреді. Көрген жерде көңіл айт демекші Шынаркүлге қайтыс болған

баласына көңіл айтады. Кеш болғандықтан сонда түнейді. Шынаркүл қонағына асын қамдап, төсегін жайлап берген соң, өкпесін айтады.

«Мәшинесінен түсе сап біздің үйге қарай жүргендей болды. Мен асығыс үйге кіріп кеттім. Дәнекер Белжігітін Белжан деуші еді. Белжанды өз үйімнің босағасынан күтейін; тел өсіп еді, тебісіп өсіп еді, омырауына Қайыпбекжанымның иісі сіңді ме екен, иіскейін, кеудеме армансыз басайын дедім. Күттім. Әрі күттім, бері күттім. Жоқ. Келмеген соң, тысқа шықтым. Шықсам, әлгінде топырлап өткендер қайтып барады екен...

...Сөйтсем, ол маған көңіл айтуға емес, ферманы көшіруге, сөйтіп мені жалғыз тастап кетуге келген екен» [6, 24] – деп Белжігіттің ауылға келіп тұрып, қаралы үйге кіріп, көңіл айтуды білмегеніне ренжиді. «Бұл Мұқа неге келмей жатыр деп алаңдаумен болдым. Япырай, есітпеді ме екен ? Неге есітпейді ? Бұл жұрттың бәрі менің жайымды әңгіме етпейтін, көрдік-білдік демейтін қаскөй, қатыгез болып кеткенде де, аңыраған дауысым арылдап соққан желмен ілесіп жетпеді ме?» - деп Мұқаны да сонша күткенде арнайы келмегеніне ренішін жеткізеді. Алайда Шынаркүлдің әңгімесінде кінәлау жоқ, тек өз көңіл-күйін әсерлі етіп жеткізу бар.

Кейіпкер Шынаркүлдің өкпесі орынды. Қазақы салт бойынша адамдар тойға бармай қалса да, қаралы үйге барып көңіл айтуды парыз санаған. Оның үстіне Шынаркүл бөтен адам емес, талай жыл қатар отырған көрші, күйеуі Мұқаның жолдасы, балалары құлын-тайдай тебісіп бірге өскен адамдар еді. Енді осындай адамның жар дегенде жалғыз баласы қайтыс болып, соңында ұрпағы да қалмай состиып, жалғыз қалғанда оның көңілін жұбатып, арнайы барып қайтпаған Мұқа шал да айыпты. «Ағайынның бауырмалдығы бір жақсылықта, бір жамандықта көрінеді» дейтін қазақ жақсылықта жалпаңдап жүгіріп, жамандықта қайғысын көтерісіп, басын сүйеп, қолтығынан демеп жүретін болған. Сондай қызмет жасау Мұқаның да жөні еді. Алайда ол баласына жөн-жосықты айтып үйретуінің орнына, өзі де соны ұмытады.

Дүниеден қайтқан кісінің отбасына көңіл айту – бұл адам қайғысына ортақтасу, қайғырған адамның уайымын бөлісу, аяугершілік таныту. Қазақы қоғамда ол белгілі бір әлеуметтік қызмет атқаратын ғұрып. Ғұрып астарында адамды сүюге бағытталған рухани-адамгершілік құндылық жатыр.

Зерттеуші Н.Смағұлова осы әңгіменің проблематикасы жөнінде былай дейді: «Қаламгер тұтас бір ауыл, бір адамның қайғысын бірге көтеріп, қуанышына ел болып қуанатын, аштық пен тоқтықты, «көппен көрген ұлы той» деп ұғынған қазақ ұлтының өзара бірінен-бірі жатсынып, ерекше қасиеттерін жоғалтып, бұлжымас заңдарын бұзып бара жатқанын көтерген», - дейді [8, 19].

Адам үшін туған-өскен, бақытты сәттерді басынан кешкен, өсіп-өнген топырақ қымбат. Ата-бабаң тұрған қара шаңырақ қымбат. Қызықты да, қайғыны да, жақсылықты да, жамандықты да бірге бөліскен сол туған жерді мекен еткен қарапайым адамдар қымбат екенін Мұқа шал кештеу түсінеді. «Енді ойласа, ескі жұртта есік-терезесі ғана қалмапты. Есік-терезе деген не тәйірі... Қалған дүниеде есеп жоқ екен... Не қалдырғанын өзі де сезбепті. Сезді, бұл шал жоғын іздеп содан бері бұл жаққа мың сан рет соқпас па еді... Мұқа ата қоныста не қалдырғанын кешелі-бүгін ғана білді...» [6, 30].

Жас келіншегімен сырттай ғана ерлі-зайыпты екені, жас әйел бұған тек дүниесі мен балаларының билігі үшін ғана қосылған секілді, олардың арасында рухани байланыс жоқ екендігі әңгіме соңындағы Мұқаның өз ойымен отырған кезінен байқалады.

Әңгіме соңында өмірдің қызылды-жасылды қызығына алданып, дүниеге малданып, жөн-жосықты ұмытқан адамның ішкі тартысы арқылы тәубесіне келуі керемет суреттелген. «Рас, шаң дәмі бар екен, - деп ойлады шал өрікті ұзақ шайнап отырып, - бірақ менің кеудемдегі кірден әлдеқайда таза ғой. Шаң деймін-ау, қайдағы шаң ? Желмен ұшып келіп қонған туған жердің топырағы емес пе ? Ол топырақты ем-дәрідей түйіп әкеп, мына мен күніге бір жалап тұрсам, кім сөкет дер ?» [6, 33], - деп тәубесіне келеді ойлана келіп. «Алда пендешілік-ай. Кінәні өзімнен іздемеппін-ау. Болмаса, мына өріктің дәмі бұрынғыша, бәз-баяғыша ғой.

Кеше су татып тұр деп ойладым-ау... Рас су дәмі де бар. Су татыса ше... Өзіміздің Талтоғанның суының дәмі емес пе? Сол судың бір шәйнегін әкеп, ем-дәрідей етіп, күніне бір ұрттап тұрсам, кім сөкет дер еді?», - дейді толғанып [6, 33].

Әңгімеде айқын көрінетін аксиологемалар – ата қоныс, туған жер, қара шаңырақ. Жасырын тұрған аксиологемалар – адамгершілік, жұбату, қайғыны бөлісу, адамдар арасындағы шынайы рухани байланыс. Ал олардың барлығы көңіл айту ғұрыпынан туындайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Барлық мысалдардан ежелден келе жатқан игі дәстүрлер отбасындағы береке-бірлікті нығайта түсіп, ата-бабаларымыз ойлап тапқан даналық пен ұлағаттың кейінгіге үлгі еткенін көруге болады. Ең алдымен дәстүрдің тәрбиелік мәні ашыла түседі, яғни үлкендердің өмірлік тәжібиресі дәстүр арқылы кейінгіге еш зорлықсыз таңылмай, табиғи түрде беріліп отырады. Ильминскийдің «Бұл халықты оқытып қажеті жоқ, бұл халықтың салт-дәстүрінің өзі тұнып тұрған білім» - деп айтқанына еріксіз қосыласың.

Себебі «...Қазақ хандығын жасақтаушы ақылмандар ғасырлар сынынан өткен тәжірибелерді тұғыр ете отырып, қоғамның саяси-әлеуметтік өмірін жарастыратын және сол арқылы ұлттық-мемлекеттік мүддеге қызмет ететін әдет-ғұрыптарды (заңдарды), салт-дәстүрлерді, жол-жораларды, жөн-жобаларды орнықтыруды қолға алған. Былайша айтқанда, қоғамдық өмірді заңдық мәжбүрлеумен емес, өмір салтқа айналған әдет-ғұрыппен, салт-дәстүрмен, жол-жобамен басқарудың жолдарын қарастырған» [7, 67].

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Думанов Х.М., Першиц А.И. Матриархат: новый взгляд на старую проблему // Вестник Российской академии наук, 2000. Т. 70. № 7. — С. 621–627.
- 2 Ханзада Есенова. Этнокультурные ценности в художественном образовании Казахстана // 2013.
- 3 Тэрнер В. Символ и ритуал / сост. и автор предисл. В. А. Бейлис. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – С.280
- 4 Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. – М.: Прогресс; Культура, 1995. – С.624
- 5Тразанова Н.Ю. Параметризация паремиологии как аксиологического кода лингвокультуры: дисс. ... к. филол. н. – Иркутск: Иркут. гос. лингвист. ун-т, 2012. – С. 256
- 6 Нұрмағамбетов Т. Бөрібайдың тымағын ит алып қашқан қыс. – Алматы: Атамұра, 2006. – 216 б.
- 7 Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. – Астана: Фолиант, 2012. -248 б.

Г.Т.Оспанова

Этнокультурные ценности, отраженные в традициях

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

В статье рассматривается роль традиций в формировании личности как полноправного члена общества, а также анализируются детали, фрагменты, эпизоды, сюжеты и идеи современных рассказов, являющихся источником для индивидуализации личности. Объектом исследования стали произведения, опубликованные после обретения независимости. В статье выделяется сочетание постмодернизма и литературы, которое приводит к жанровой равномерности культуры гармонии и определяет типологическую однородность национально-генетических или заимствованных жанров. Результаты исследования определяют процесс литературного развития и структурной специфики современной казахской литературы. Несмотря на то, что в статье уделяется большое

внимание изучению художественного характера произведения, важно и ценно то, что мировоззрение автора произведения перекликается не только с казахским, но и с общечеловеческим наследием ценностей. Исследование показало, что проза писателей, опирающаяся на прочные реалистические традиции, демонстрирует способность к обновлению. Художественное целое рассказов формируется в процессе сложного взаимодействия разных систем. В статье осмысляются проблемы исторической и художественной прозы, переименовности культурных, фольклорных традиций и литературы.

G.T.Ospanova

Etno cultural values reflected in the tradition

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The article examines the role of tradition in the formation of a person as a full member of society, as well as analyzes the details, fragments, episodes, plots and ideas of modern stories that are a source for individualization of personal. The object of the study were works, published after independence. The article highlights the combination of postmodernism and literature, which leads to the genre uniformity of the culture of harmony and determines the typological homogeneity of national-genetic or adopted genres. The research results determine the process of literary development and the structural specifics of modern Kazakh literature. Despite of the fact that the article pays great attention to the study of the artistic nature of the work and it is important and valuable that the world authors' views are not only echoes in all Kazakhs, but general heritage of human values. The research revealed that the writers' prose based on strong realistic traditions demonstrates renewal capacities. The literary bases of the stories are formed in the process of complex interaction of different systems. The article makes comprehension on the problems of historical and artistic prose, continuity of cultural and folklore traditions and literature.

УДК 894.342

Э.С.Сейсенбиева¹, Қ.Қ.Мәдібаева², Б.Ш.Қожекеева³

¹докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: elka1975@inbox.ru

²ф.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: Kapi-51@mail.ru

³ф.ғ.к., қауымд.профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: Bekzada61.2018@gmail.com

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ДАСТАНЫНДАРДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ

Мақалада араб әдебиетінің XIX ғасырдағы қазақ кітаби ақындар шығармашылығына ықпалы, әсері туралы айтылады. Кітаби ақын деген атауды қазақ ғалымдары олардың не идеялық көзқарастарын, не көркем әдебиеттік бағыт-әдісін аңғартпайды, кәсібін, кітап бастырып шығарумен айналысқанын ғана аңғартады деген болатын. Орталық Азияда өзге халықтармен қатар, қазақ халқы да «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Антараның ерлік істері», «Ләйлі-Мәжнүн» және т.б. араб әдебиетінің шоқтығы биік інжу маржандарымен таныс болып, осы шығармаларға еліктеуден жаңа шығармалар жазған. Кітаби ақындар ақиқатты, хақ дінді өз шығармаларында жырлау арқылы, ислам дінінің қазақ жерінде тарауына зор ықпал етті. Сонымен қатар, мақалада кітаби ақындар шығармаларының негізгі тақырыбы қазақ еліне дінді, имандылықты таныту дей келе, мұның өзі Құран Кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың қасиетті хадистерінің негізінде шыққанын, сондағы діни

уағыздардың мәні бар мәселелерді зерделеп пайымдағанын нақты мысалдар арқылы көрсетеді. Демек, бұл кезеңдегі кітаби ақындардың ақиқат пен шындық жолындағы таным-түсініктерінің негізінде жатқан ортақ тағылымды екі әдебиет арасындағы, яғни араб-қазақ әдебиетінің сабақтастығы, байланысы деп түсінеміз. Кітаби ақындар араб әдеби үлгілерінің желісін пайдаланғанымен, түпнұсқадағы қалтын өңдеп, өзінше жаңа мәнерде, ұлттық дүниетаным мен дәстүрге бейімдеп жазған.

Кілт сөздер: араб әдебиеті, қазақ әдебиеті, ислам діні, хадистер, діни аңыздар, кітаби, шайыр, қисса.

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиетінің тарихында Шығыс әдебиетінің озық үлгілерінен, діни кітаптардан үлгі, нәр алған, онда суреттелген негізгі мәселелерді қазақ тілінде қайта жырлауға тырысқан кітаби ақындар аз болмаған. Атап айтар болсақ, XIX ғасырда ғұмыр кешкен Ақыт Үлімжіұлы, Ғұмар Қарашұлы, Шәді Жәңгірұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Нұржан Наушабаев, Әбубәкір Кердері, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Ораз молла сияқты діни медреселерде білім алып, қасиетті Құранды жетік білген ақындардың ең басты тақырыптары – ислам дінінің адамгершілік, имандылық тұстарын дәріптеу болды. Кітаби ақындар ақиқатты, хақ дінді өз шығармаларында жырлау арқылы, ислам дінінің қазақ жерінде тарауына зор ықпал етті.

Араб әдебиетін байланыстыра жазылған шығармалар, жырлар мен қисса-дастандар әсіресе XIX ғасырдан күні бүгінге дейін жалғасын табуда. Кеңес өкіметіне дейін көптеген діни тақырыптағы, шығыс, араб үлгісіндегі өлеңдер жазылды. Кітаби ақындар шығармаларының негізгі тақырыбы қазақ еліне дінді, имандылықты таныту деп білсек, мұның өзі Құран Кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың қасиетті хадистерінің негізінде шыққанын, сондағы діни уағыздардың мәні бар мәселелерді зерделеп пайымдағанын, қазақ елінің таным-түсінігіне сәйкес келетіндей етіп түсіндіргенін, қазақ ұғымына тән эпикалық сипатқа көшіріп бере алғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Демек, бұл кезеңдегі кітаби ақындардың ақиқат пен шындық жолындағы таным-түсініктерінің негізінде жатқан ортақ тағылымды екі әдебиет арасындағы, яғни араб-қазақ әдебиетінің сабақтастығы, байланысы деп түсінеміз.

«Кітаби ақындар – шығыс әдебиетінің араб, парсы, түркі тілдес халықтарында бар поэзияның озық үлгілерін өзінше жырлап, қазақ арасына таратып, шығыс тілінде шыққан кітаптар сюжетін қайта өңдеп, қисса-дастандар шығарған бір топ ақындар. Шығыс поэзиясының көрнекті ескерткіштерімен түпнұсқада танысты. Олар Шығыс поэзиясының көркемдік құралдарын өз шығармаларында орынды пайдалана білді» [1, 281]

Кітаби ақындар XIX ғасырда өмір сүріп, белгілі бір бағытты нысана етіп, шығыстың әйгілі шығармаларын насихаттаған. Кітаби ақындар романтикалық, батырлық, ғашықтық, діни дастандар мен діни өсиет-нақылдарды дәріптеуші. Арабтың ертегі, аңыз, діни дастандарын қазақ ортасына лайықтап, шығысқа кең тараған «нәзирагөйлік» үлгіні қазақ жерінде дамытты.

XIX ғасырда қазақ әдебиеті орта ғасырда негізі қаланған классикалық араб мұсылман әдебиетімен тығыз байланысты болды. Қазақ әдебиеті тарихына «кітаби ақындар» деген атпен кірген XIX ғасырда қазақ ақындарының үлкен шоғыры болғаны белгілі. «Кітаби» сөзі шартты түрде болса да, термин ретінде қалыптасқанын әдебиетші ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады. Олар Бұхара, Ташкент, Самарқан, Қазан, Уфа сияқты қалалардағы мектептер мен медреселерде білім алып, өз шығармашылықтарында ағартушылық идеяларымен ерекшеленді. Араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгерген кітаби ақындар Шығыс әдебиетінің классикалық үлгілерін қазақ даласында насихаттап, жырлауда айрықша танылады. Б.Кенжебаев кітаби ақындар жайында “Олар екі түрлі мәдениетпен танысып, екі түрлі әдеби дәстүрден нәр алған. Бірі қазақ халқының бұрынғы мәдени байлығы

мен әдеби қазынасы, екіншісі мұсылмандық Шығыстың ертедегі әдебиеті”, – деп тұжырым жасайды [2,11].

Қазақ әдебиетінде шығыстық сюжетке шығарма жазып, шығыс тілдеріндегі яғни, араб, парсы әдебиетінің құнды шығармаларын аударушы, байланыстырушы ақындар, «нәзирагөйлік» тәсілді жетік меңгергін кітаби ақындар болды. Кітаби ақындар діни оқуды жетік меңгерген, шығыстың классикалық әдебиетіне қанық, шығармаларында араб, парсы, түрік сөздерін жиі қолданған.

Академик З. Ахметов қисса, хикаяларды әлеуметтік бағыты, мазмұны, идеялық көркемдік құндылығы жағынан саралап, үш топқа бөлген болатын:

Бірінші негізінен дінді уағыздайтын, исламның қағидаларын, діни ұғым нанымдарды насихаттауға бағытталған: «Сал сал», «Зарқұм», «Сейітбаттал» сияқты шығармалар;

Екінші көршілес елдер мен басқа шығыс халықтарының ежелгі аңыз әңгімелері, халық романдары мен поэмалары және классикалық әдебиет өкілдерінің дастандары: «Шаһмаран», «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт», араб елінің ертегісі «Мың бір түн».

Үшінші шығыс сюжетіне құрылған, бірақ қазақ әдебиетіне сіңісті болып кеткен «Мұңлық Зарлық» сияқты шығармалар [3, 35].

«Кітаби» деген атау ертедегі христиан діндарлары арасында діни кітап – «Инжіл» ережелерін бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің XX ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз. Кітаби ақындарды діншіл, жазған шығармаларының көркемдік жағы әлсіз, сапасыз деген пікір үстем болып, біраз уақыт зерттеу нысанына алынбағаны белгілі. Кеңес заманында ғасыр басындағы ақындарды менсінбеушілік, жете бағаламаушылық болғандығын, тіпті, шын мәнінде әдебиет болған жоқ деген секілді ұшқары пікірлердің өріс алғанын ғалым Б. Кенжебаев орынды атап өтеді [2, 186].

Осы өтпелі кезеңде өмір сүрген қазақ кітаби ақындар араб тілін жетік меңгергендіктен де, араб мұсылман шайырларының еңбектерімен түпнұсқа танысып, онда сомдалған жарқын образдар мен сюжеттерді қазақ тілінде қайта жырлап, әдеби байланыстың өркендеуіне, жандануына өзіндік үлестерін қосты. Осы әдеби байланыс туралы қалам тербеген орыстың белгілі шығыстанушы ғалымы Н.И.Конрад әдеби байланыстың негізгі үш түрін саралап, былай дейді: «Не следует думать, что существуют только две формы проникновения литературы одного народа в литературный мир другого народа – проинивновение в подлиннике и в переводе. История мировых литературных связей свидетельствует о наличии и других форм. Одна их таких форм – воспроизведение в творчестве писателя одного народа содержания и мотивов произведения, созданного писателем другого народа. Эта форма получила особое распространение в литературе народов Средней Азии, Ирана и Передней Азии в средние века» [4, 324-325].

Кітаби ақын-жазушы деген атау біздің ғалымдарымыз бұл топқа жатқызып жүрген ақын-жазушылардың не идеялық көзқарастарын, не көркем әдебиеттік бағыт-әдісін аңғартпайды, кәсібін, кітап бастырып шығарумен айналысқанын ғана аңғартады. Біздің ойымызша, ұлы Абай негізін қалаған жазба әдебиетті дамытушы ақындар: Ақыт Үлімжіұлы, Ғұмар Қараш, Ақмолла Мұхамедияров, Шәңгерей Бөкеев, Жүсіпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабалұлы, Шәді Жәңгіров, Ораз молда, Молда Мұса, Мақыш Қалтаев, Нұржан Наушабаев, Мәделі қожа, Әсет Найманбаев, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары және т.б. қазақ әдебиетін жанрлық, тақырыптық тұрғыдан байыта отырып, адал махаббат пен адамгершілік идеясын уағыздайтын, халықтың мақсаты мен мүддесін көрсететін шығармаларды дүниеге әкелді. Бұл ақындардың шығармашылығын саралай отырып, профессор Ө.Күмісбаев оларды «кітабилық» сатыда қалып қоймай, өзіндік көркемдік ізденістерімен туындыларын жоғары сапаға көтеріле білген және кітаби ақын деген аясы тарлау терминге тықпалауға болар ма екен деп, бұл ақындардың өлеңдері мен көркем дастандарын «кітабилық» деңгейден анағұрлым жоғары екенін айтып өтеді [5, 58].

Кітаби ақындардың арасында Қазақстаннан шет жатса да, осы бағытта қарымды еңбек еткен үлкен шығармашылық тұлғалардың бірі – Ақыт Үлімжіұлы. Ақын Ақыт Үлімжіұлы Қытайдың Алтай аймағының Көктоғай ауданында 1869 жылы дүниеге келген. Ауыл молдасынан сауат ашып, зеректігінің арқасында араб, парсы тілдерін жетік меңгерген. Қазан, Стамбул баспаларынан шығатын әдеби кітаптармен танысып, қазақ әдеби мұраларын зерттеуге, дамытуға күш салады. Ақыт Үлімжіұлы Ислам тарихын, мәдениетін жетік меңгерген ақын. Ақын 1907 жылы Алтай және Жайық төңірегіндегі Қажыларға аудармашы болып, Мекке Мәдинеге қажылыққа барады. Меккеге қажылыққа барған ақын сапарластарынан қалып қойып, Арабия, Түркия елдерін бір жылдай аралап діни білімін жетілдіріп қайтады. Сөйтіп 1908-1910 жылдар аралығында ақын араб елдерінде екі жарым жыл тұрып араб әлемі мәдениеті, әдебиетімен кеңінен танысып өз білімін одан ары жетілдіріп, әлемдегі ең сирек және құнды кітаптарды жинастырып, ғылымға деген қызығушылығы арта түседі. Қытай өкіметі аз ұлттарға қысым көрсетіп, қазақтың бетке ұстар азаматтарын түрмеге қамайды. Сондай ауыр азап пен қысымды Алтай қазақтарының аяулы ақыны, ағартушысы, дін ғұламасы Ақыт қажы да бастан өткереді. Ақыры Ақыт Үлімжіұлы 1940 жылы Шыңжаң билеушісі Шың Шысайдың қатал әмірімен Үрімжі түрмесінде азаптап өлтіріліп, көптеген кітаптары мен қолжазбалары өртелген.

Ғалым Р. Бердібаев: Түркістан, Бұхара, Самарқанд секілді шаһарларда оқып біліп алған, араб, арсы, түркі әдебиеттерінен терең тәлім көрген, өздері күні бүгінге дейін «кітаби ақындар» деп аталып келген сөз зергерлерінің творчествосы – қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен терең тамырлы байланысы барлығын көрсетеді»

Шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі бір буында тағы бір ақынның қайталап, тың дастан туғызатын дәстүрі, бір тақырыпты бірнеше ақын жырлап өзара шабыт санасуы, жырмен жарысуы, яғни назирагөйлік салты ғасырлар бойы өмір сүріп келгенін, ал назирамен жазылған шығармалар аударма да емес, еліктеу де емес, нағыз қолтума, тың туынды екенін Е.Э. Бертельс пен М.О. Әуезов айтқан.

Көркем әдебиеттегі еліктеу құбылысы туралы шығыстанушы ғалым Е.Э.Бертельс мынандай құнды пікір айтқан болатын: «Разбор этой поэмы убедительно показывает, как неправильно называть назира подражением, ибо самая сущность этого явления отнюдь не в подражании, а в том новом, что поэт выносит тему, причем эти изменения приводят сплошь и рядом изменению всей концепции» [6, 115].

Ал, ғалым М. Әуезов: «Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңін алмай және көбінесе алдыңғы айтқан оқиғалары негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығаратыны болады. Бұлайша, бір тақырыптың әр ақында қайталануы ешуақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді.

Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «Назира», «назирагөйлік» – деп атау да берген» – деп назира дәстүрінің шығыс бастау алып, қазақ ақындарының да еліктегенін айта кетеді [7, 150]. Жалпы назирагөйлік дәстүрі бойынша шығарманың жанрлық түрі, мазмұны мен желісін сақтау шарт болмаған.

Шығыс әдебиетінде дәстүрлі тақырыптар бойынша шығарма жазудың өзі екі түрлі жолмен іске асқан:

- а) көркем аударма әдісі;
- ә) назирагөйлік.

Ал, Ақыт шығармашылығының ауқымды саласы –назирагөйлік дәстүр бойынша жазған қисса-дастандары. Ақыт Үлімжіұлы кітаби ақын. Оған дәлел ақынның 1891-1914 жылдар

аралығында Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан жарық көрген діни қиссалары. Ақыт Үлімжіұлы жиырма жасында тұңғыш назиралық «Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы» дастанын одан кейін, «Сейфұл-Мәлік», «Бәдіғұл-Жамал», «Сейітбаттал қазы», «Ахуал қиямет», «Қисами Ғабдүлмүлік» қиса-дастандарымен араб әдебиетін жетік меңгергендігі мен насихаттаушы екендігін де көрсетеді. Ақыт «Қисами жиһаншаһ тамұзшаһұғылы» дастанын арабтың әлемге әйгілі «Мың бір түн» ертегісінің ішіндегі «Жиһаншаның өмірі туралы» ертегінің желісі бойынша жазған.

Ш.Рахметұлының жазуы бойынша Ақыт араб аңыздарының ізімен «Жиһаншаһ» дастанын 18 жасында жазған деседі. Сонда Ақыт қажылыққа бармай тұрып діни сауатының белгілі деңгейге жеткендігін танытып тұр. Ақыт Үлімжіұлы осы сапарында жүріп «Ахиретбаян» («Ахуал-и-қиямет») атты дидактикалық дастанын жазады. Ақынның бұл насихат дастаны Алланың қасиетті кітабы Құран кәріммен, Мұхаммед (с.ғ.с.) хадистерінің желісіне құрылған.

Ақыт қажы Үлімжіұлының «Ахиретбаян» («Ахуал-и-Қиямет») атты дастаны исламдық-ағартушылық шығарма болып табылады. Дастанның нұсқаларын жинақтап, оны жариялаған Кәкей Жанжұңұлы шығарма туралы былай деген: «Ғұлама ақын, дін ғалымы Ақыт қажы Үлімжіұлының халыққа кең таралған насихаттық жырларының бірі – «Ахиретбаян». Жырдың екі дүниелікте танымдық және тәрбиелік ғибраты зор» [12, 31].

«Ахирет – бұл араб сөзі – ахирәт». Қазақша мағынасы – «соңы», «ақыры», «ол дүниелік өмір» дегенді білдіреді. Ақынның дидактикалық, насихаттық толғау-дастанының идеялық-композициялық желісінде бес мәселені қарастырғанын көруге болады. Олар: біріншісі – ақынның жырды әуелі Аллаға сиынып, оқырмандарына арнайы жырлауы; екіншісі – Алла жаратқан Адам Атадан басталған адамзаттың, пайғамбардың жалғасқан тарихи жолы; үшіншісі – он сегіз мың ғаламның ахирет күні кезеңін, о дүниеге барғандардың фәнидегі іс-әрекетіне қарай тозаққа немесе жұмаққа баруын суреттеу; төртіншісі – тозақ пен жұмаққа жеке-жеке сипаттама; бесіншісі – ахиреттің сараптамасына адамдардың дайын болуына арналған ақынның насихаттық өсиет-уағызы. Ақыт ақын дастанын «Бисмиллә» деп бастайды:

«Биссимиллә, ал қолыма тұттым қалам,
Жаратқан Рахым-Мәуләм өзін панам.
...Жол салған әуел баста хазірет Адам.
Құлшылық мирас тастап кетпеді ме?...
...Өтіпті әуел баста Адам ата.
Пәнденің Хақтан өзге бәрі қата.
Айдаған сан түмен мал бай болсаң да,
Бойыңа жапсырасың жалғыз мата.
Қиямет ахуалынан сөз сөйлейін...[15, 507]

- деп дастанды бастаған ақын адамдардың Аллаға құлшылық етуден еш жаңылмауын айтады, себебі фәнидің, яғни бұл өмірдің өткінші екендігін, бақилық, о дүниелік өмірдің ақиқат, шындық екендігін суреттейді.

Махшарда дәптеріңіз солдан келсе,
Қайғының сарғаясың дәмін тата.
Сол күнде, ей, жаранлар, халің нешік,
Ісіңнің қолдан келер атын ата.
Ғылыми «фикһиядан» оқып көрсек,
Сөзінде біз пақырдың болмас қата.
Адамзат жанған отқа өзі түсер,
Күнәға оны біле жүрміз бата.
Пенделік күштілігін мұнан байқа,
Намазға ерінеміз ояу жата [15, 507-508].

Ақын бұл шығармасында адамның бұл жалған дүниеден өткеннен кейінгі, о дүниелік яғни, бақилық өмірге өту кезеңін сөз етеді. Шығармадағы діни сауаттылығын ақын «Фикһия» тұжырымдарынан яғни, мұндағы «фикһ – ғылым мен діни білімдердің негізі жинақталған тұжырымдардан алғанын айтады.

Құрылар сират көпір үш мың жылдық,
Болады жуандыға жалғыз қылдық.
Астында қараңғылық жеті тозақ,
Адамзат ақыл таппай болар мұңлық.
...Өтеді пайғамбарлар атқан оқтай,
Тозақта адам тұрар неге тоқтай.
Сиратты көп адамдар көрген шақта,
Тұрады жүруіне көңілі соқпай [15, 538].

Ақыт ақын дастанда фәниден бақиға барғандардың ахиретте «Тозак» тұңғығының үстіндегі сират (арабша – «жол») көпірінің үстінен өтіп жатқан кезенді Алланың кітабы Құран аяттарына сүйене жырлайды яғни, біз одан ақынның араб тілі мен Құранды жетік білгенін аңғарамыз. Сонымен қатар, сират діни ұғым бойынша күнәлілер мен күнәсіздерді ажырататын қиямет қайымның қыл көпірі. Ақын өмірдің шындығын, ақиқатын ислам уағызымен сабақтастырады. Үш мың жылдық сират көпірінің жуандығы қылдай, төменгі жағы жеті тозақ екендігі, барлық пенделердің сол жерден өтіп жатқандығы айтылады. Адам жанының о дүниедегі жай күйін, қандай күй кешетінін баяндайды. Ақын бұл діни ойларын терең діни білім мен шариғат заңдарына сүйене отырып жазғанын шығармада айтып кетеді. Адамның жасаған күнәлерін бұлыңғыр тұманға, қараңғылыққа теңесе, өмірде жасаған жақсылығы мен сауап істерін жарық күнге теңеп суреттеген. Ақын тозақ пен жұмақты дастанда былай деп жырлайды:

Өтеді кейбір адам аттай шауып,
Кейбірі аяңдайды қылған қауіп.
Күнәсі көп адам мен кәпір – дұшман,
Қисайып тайып кетер аяғы ауып.
Күнә – жүк боп басады қараңғылық,
Өтеді жалғыз қылды қайдан тауып.

Жарық болса көпірді көрер еді,
Төмен түсіп құлайды тозаққа ауып.
Күнә – тұман болады, сауап жарық,
Жарықпенен жол табылар анықталып.
Кейбір адам тізерлеп жығылмасқа,
Еңбектеп жорғалайды жатып алып
Кейбіреу тұяғынан ілінеді,
Аман шықса бір барып тіріледі.
Бұл жалғанда мақтанның бәрі бекер [15, 539].

Сонымен қатар, ақын қисса-дастанында адамдардың осы өмірдегі жасаған сауап істері мен ізгілігі, имандылығы, адамгершілігі үшін сират қыл көпірінің үстінен еш қиналмай өтіп жұмаққа кіргендерін былай бейнеленген:

...Бұл өзі тақауалар құлдық қылған,
Тәуба қып, намаз оқып, ерте тұрған.
Алланың не десе де әмірін тұтып,
Тар жерде Құдай үшін жанын қиған.
Әр түрлі харам істен нәпсі тиған.
Пір тұтап әуел бастан бір Алланы,
Жолдасы бұл пенденің болған иман.
Зәкет, ғұшыр, пітірін тәмам беріп,

Көп малын Құдай үшін қайыр қылған.
Махшарда жақсылықты көреді екен,
Алланың әміріне түзу тұрған.
Жайлары осылардың жұмақ болар,
Хор құшып, пұрақ мініп, көңілі толар,
Құдайым нәсіп қылып иман берсе,
Дәулет құс адамзатқа сонда қонар [15, 524-525].

Ақыт Үлімжіұлы Құранда негізделген жұмақты өмірдегі шындық пен ақиқат суреттерімен байланыстыра суреттейді. «Жаралған дін күткенге сегіз жұмақ» деп, жұмаққа барғандардың хақтың дидарын көретінін, «Түкірігі бір түкірсе бал боп кетер, бетінен бір өкпенің көңілі өлмес» бес жүз хор қыздарын иеленіп, қартаймай, бір сағатта жетпіс түрлі киім киіп, пырақ атқа мініп, қалаған тамағы үнемі даяр және т.б. жырлайды.

...Аят, хадис дәлел көп осыларға,
Айтпақ – парыз, ұғатын есі барға.
Құдай сорлы жаратып, қылса надан,
Айтқанмен осы сөзден шошынар ма?

Жаранлар, жақсылық қыл жаның үшін,
Хажы, зекет парыз-ды малың үшін.
Құлшылықсыз тозақтан құтылмайды.
Бәрін де баян қылдым аның үшін.

Нұр толар төрт тарабың бәрін қоршап,
Арман жоқ ахиретте нұрға толсақ.
Дидар көріп тәж киіп, пырақ мініп,
Адамда не арман бар, сондай болсақ.

Тәмәм жұрт қайран қалар сондай жанға,
«Неткен жақсы жандар!», - деп қалар таңға.
Бұлардың жақсылығын баян қылып,
Періштелер айтады тұрған жанға [15, 523-524].

Дастандағы көркемдік уақыт аясында адамдардың фәнидегі мінез-құлық қасиеттері және соларға о дүниеде берілетін бағалаулар байланыстырылады. Бұндағы көркемдік уақытта адамзатқа тән мәңгілік өмір тұтастығы сипатталады.

Бір Алла әмір қылды «құллық қыл», - деп,
«Ұжмақ десек әміріме түзу жүр», - деп.
Ойланғанға қонады иман нұры,
«Құдай – бір, пайғамбар – хақ, Құран – шын», - деп [15, 524].

Ақыт ақын адамның Аллаға деген шынайы сенімін, діни сананы сауатты қалыптастыруды уағыздайтын бұл еңбегінің адамгершілік, тәрбиелік мәні орасан зор.

Ақын шығармасында діни уағыздарды, Құдай, Жаратқан Ие, Ғалам ғайып, Ғарыш Ағла, ахирет, сират деген көптеген араб сөздерін қосқан. Бұндағы «Ғалам ғайып – бұл араб сөзі қазақша мағынасы – «көзге көрінбейтін», «көз жетпейтін іс» дегенді білдіреді. Жалпы ақынның кез келген шығармасы «биссимиллә» деп басталады.

Бір Құдай қабыл көрді айтқан сөзін,
«Моллаларым, ықтияр берсең өзің.
Иннәәлләәһә ләә иүзийғұ әжрәл мұхсинийн, – деп,
Бар еді Құрандағы жарлық сөзім» [15, 524].

Мұндағы «Иннәәлләәһә ләә иүзийғұ әжрәл мұхсинийн – Аллаһ игілік істеушілердің сауабын зая қылмайды» деген Құранның «Тәубә» сүресінің 120 аятынан алынған. Біз бұдан ақынның дінді жетік меңгергенін және оның халыққа бұрмаламай уағыздағанын көреміз.

Аллаға құлшылық етуге, намазға тұруға ерінбе. Қанша бай болсаңда бақилық болғанда жұмақты сатып ала алмайсың дейді. Ақын оны шығармада былай деп жырлайды:

«Жомартқа жолын берер молла ғарып,
Сондықтан жомарт кірер бұрын барып.
Молланың жақсылығы сонда тиер», –
Деп, – айтқан Хақ, пайғамбар хабар салып.

Күнәға, ей, жаранлар, жүрме батып,
Ерінбе таң намазға ояу жатып.
Аямай малыңыз бен жаныңызды,
Ұжмақты жомарт болсаң алшы сатып [15, 524].

Ақын бұл өмірдің ақиқатын, шындығын діни ұғымдармен уағыздай отырып, өзінің бұл шығармасын жай ғана өлең деп қабылдамай, аят, хадис сөзі деп түсініңдер дейді. Өздеріңе қажетті жағын алып өмірді бос өткізбей пайда іске асырыңдар деп уағыз айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғасырлар қойнауынан бастау алатын рухани құндылықтарымызды саралау арқылы өткен күнге жүгіртіп, бүгінгімізді саралап, болашақты пайымдау бүгінгі егемен елдің басты міндеті болып табылады. Кеңес үкіметі тұсындағы идеологияның салдарынан қазақ кітаби ақындарының еңбектері жоққа шығарылып, діншіл ақындар деп сынға алынды. Өз заманында еңбектері еленбей келген кітаби ақындар шығармашылығын жан-жақты зерделеу арқылы рухани терең мәніне үңілетініміз мәлім.

Шығыс мәдениеті тарихында рухани құралдың незігі – дін болып табылады. Ислам (арабша – «бағыну») – әлемдегі ең ықпалды діндердің бірі.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында өмір сүріп, әдеби ағым болып қалыптасқан кітаби ақындар шығармашылығының негізгі тақырыбы қазақ еліне дінді, имандылықты таныту деп білсек, мұның өзі Құран кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың қасиетті хадистерінің негізінде шыққанын, сондағы діни уағыздардың мәні бар мәселелерді зерделеп пайымдағанын, қазақ елінің таным-түсінігіне сәйкес келетіндей етіп түсіндіргенін, қазақ ұғымына тән эпикалық сипатқа көшіріп бере алғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Демек, кітаби ақындардың ақиқат пен шындық жолындағы таным-түсініктерінің негізінде жатқан ортақ тағылымды екі әдебиет арасындағы, яғни араб-қазақ әдебиетінің сабақтастығы, байланысы деп түсінеміз.

Қазақ кітаби ақындарының араб әдебиетін терең білгені, жақсы меңгергені анық, өйткені сол кезеңдегі саяси-мәдени жағдайларға байланысты кітаби ақын-жазушылардың барлығы негізгі білімді орысша емес, арабша алып, араб мәдениетінің қайнар бұлағынан нәр алған.

Араб және қазақ халқының әдет-ғұрпы мен тұрмыс-тіршілігінің, өмір сүрген ортасының, табиғатының айырмашылығына қарамастан, осы екі елдің қоғамдық даму жағдайында және олардың әдебиеттеріндегі кейіпкерлердің бейнесін суреттеуде ұқсастықтар бар. Кітаби ақындар араб әдеби үлгілерінің желісін пайдаланғанымен, түпнұсқадағы қалпын өңдеп, өзінше жаңа мәнерде, ұлттық дүниетаным мен дәстүрге бейімдеп жазған. Ақыт Үлімжіұлының шығармалары да осы үрдістің бір саласы болған.

Қорыта айтқанда, араб әдебиетінің ықпалынан кітаби ақындар шығармаларындағы діни кисса–дастандар қазақ әдебиетінің ұлттық сипатын танытады. Ал, діни–исламдық шығармалар қазақ әдебиетінің дамуына қазіргі және болашақтағы бағдарына да игі ықпалын тигізе береді. Сонымен қатар, араб әдебиетінің үлгілі дәстүрлерін игерген Ақыт Үлімжіұлы ізгілікті, адамгершілікті жырлаған діни–ағартушы бағыттағы ақын. Ол тек назирашы

дәстүрді дәріптеген кітаби ақын ғана емес, сонымен бірге өз заманының қиын мәселелерін жырлаған, артына көптеген құнды еңбектер қалдырған ақын.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әдебиеттану терминдер сөздігі. (құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – А.: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 2 Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. –А.: ҚМКӘБ, 1958. –308 б.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. 10-том. XIX ғ. екінші жартысы. 5-том. (1850-1900). –А.: 2006. –555б.
- 4 Конрад Н. Запад и Восток. –М.: Наука, 1966. –518с.
- 5 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – А.: Ғылым, 1994. –320 б.
- 6 Бертельс Е.С. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – М.Л. 1948. – 186стр.
- 7 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – А.: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 1959. – 555б.
- 8 Келімбетов Н. Назирашы шайыр. Жұлдыз, 1970. №9, 154-155 бет.
- 9 Келімбетов Н. Шәкәрім және қазақ әдебиетіндегі назира дәстүрі. Абай журналы. 2005. №4 47-51 б.
- 10 Келімбетов Н. Шәді ақын. – А.: Жазушы. 1974. – 92б.
- 11 Бердібаев Р Гүлстанның бұлбұлдары – А.: Жазушы. 1970. – 125-126б.
- 12 Үлімжіұлы Ақыт. Ахиретбаян (Қиямет-ахуал)/ Жинап, толықтырып, баспаға әзірлеген Кәкей Жаңжыңұлы. Өлгий: Баян- Өлгий аймақтық баспа өндірісі. 1993ж., 48 б.
- 13 Ақыт Үлімжіұлы шығармаларының толық жинағы. I-II том. Ғылыми қосымшаларын даярлаған, құрастырушы және жауапты редактор Омарова Г.С. –Кония – 2011.

Э.С.Сейсенбиева¹, Қ.Қ.Мадиебаева², Б.Ш.Кожекеева³

Вопрос религий в эпике XIX века

^{1,2,3} Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

В статье говорится о влиянии арабской литературы на творчество казахских книжных поэтов XIX века. Название «книжный поэт» использовалась казахскими учеными не для описания их идеологических взглядов или литературного стиля, а только для их профессии и книгоиздания. В центральной Азии, наряду с другими народами, казахскими народ также написал «Тысячу и одну ночь», «Калила и Димна», «Героические подвиги Антара», «Лайли-Меджнун» и другие. Он познакомился с жемчужинами арабской литературы и написал новые произведения, имитирующие их. Книжные поэты внесли большой вклад в распространение ислама на казахской земле, воспевая истину в своих произведениях. Кроме того, основной темой произведений книжных поэтов является ознакомление казахского народа с религией и моралью, в основе которого лежит священный хадис Священного Корана и пророка Мухаммеда, а также изучение значения религиозных проповедей. Поэты переработали оригинальную арабскую литературу и написали произведения в новом стиле, отражающем национальное мировоззрение и традиции.

E.S.Seisenbieva¹, K.K.Madibaeva², B.Sh.Kozhekeeva³

The question of the epic of the XIX century

^{1,2,3} Kazakh national women's pedagogical university
Almaty, Kazakhstan

The article describes the influence of Arabic literature on the work of Kazakh book poets of the XIX century. The name "book poet" was used by Kazakh scientists not to describe their ideological views or literary style, but only for their profession and book publishing. In Central

Asia, along with other peoples, the Kazakh people also wrote "one Thousand and one nights", "Kalila and Dimna", "Heroic deeds of Antar", "Laili-Majnun" and others. He became acquainted with the pearls of Arabic literature and wrote new works imitating them. Book poets have made a great contribution to the spread of Islam in the Kazakh land, singing the truth in their works. In addition, the main theme of the works of book poets is to familiarize the Kazakh people with religion and morality, which is based on the Holy hadith of the Holy Koran and the prophet Muhammad, as well as the study of the meaning of religious sermons. Therefore, at this stage, on the way to learn the truth and reality of book poets-cognitive literature based on two General concepts between, that is, the Arab-continuity of Kazakh literature, we understand that the connection. The book was used in the network of Arabic literary images, but in the original processed the form, according to its new meaning, national Outlook and traditions.

УДК 82...А/Я7

Н.А. Сыздыкбаев

кандидат филологических наук, доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г.Алматы, Республика Казахстан, e-mail: siznur@mail.ru

**АРХЕТИП «МИРОВОГО ДРЕВА» В ПРИЗМЕ МИФОПОЭТИКИ
(на материале произведений Л.Толстого, М.Ауэзова, А.Мухтара и Ч.Айтматова)**

В статье рассматривается использование архетипа «мирового древа» в художественном пространстве второй половины XX века на материале русской, узбекской и казахской литератур. Указывается значимость архетипа древа в раскрытии идейно-тематического и композиционного составляющего произведения. Отмечается, что мифосинкретическое художественное сознание непосредственно связано с архетипами, с его эстетическим переосмыслением в показе правды жизни. Использование архетипов в художественном произведении способствует нахождению спектральных параметров, способных переставить привычные акценты в структуре текста, интерпретируя при этом сам текст. Использование писателями архетипа приводит также к расширению смысла, вкладываемого в понятие «древо жизни»: древо познания, древо счастья... Писатели по своему, исходя из своих авторских установок, реализуют различные свойства архетипических структур. Также отмечается, что архетипы, первоначально закрепленные в мифах и через них попадая в культуру, обогащаются различными смыслами, но при этом они могут потерять свое мифологическое начало.

Ключевые слова: взаимодействие, взаимовлияние, межлитературная общность, архетип, древо мировое, мифосемантика, демифологизация, мифосинкретизм.

ВВЕДЕНИЕ

Анализируя процессы взаимодействия и взаимовлияния национальных литератур в едином мировом культурном пространстве, Д.Дюришин вводит понятие «межлитературная общность», подразумевая под этим художественные системы, организованные по принципу отношений, «определяющих переход от отдельной литературы к межлитературности, вызывающих, например, модификацию интеграционной функции между некоторыми компонентами»[1, 9].

В литературе очень часто такую синтезирующе-интеграционную роль в образовании межлитературной общности выполняет мифо-эстетическое сознание, воплощенное в символике художественного образа, чаще всего разворачивающегося в рамках архетипа.

Естественно, что вся эта система преломляется сквозь призму индивидуально-писательского поэтического сознания, в результате чего единый межлитературный архетип каждый раз дополняется и обогащается новым содержанием, поскольку писатель воплощает не только общечеловеческие, но и традиционно-национальные стороны своего мышления.

Еще А.Н.Веселовский отмечал, что межлитературное воздействие на писателей «предполагает в воспринимающем не пустое место, а встречные течения, сходное направление мышления, аналогичные образы фантазии»[2, 115], что во многом сближает непохожие друг на друга литературы и культуры. И.Г.Неупокоева, рассматривая «национальные литературы» и «национальные литературные системы», выделяет их следующие типологические особенности:

- органическая связь национальных литературных систем с историческими судьбами народа;
- незамкнутость национальных литературных систем, реализация связей между ними на всех уровнях литературного процесса;
- наличие в качестве важнейших компонентов национальной литературной системы художественной традиции и фактора, взаимодействия разных видов искусства;
- включение в национальную литературную систему мирового художественного опыта (прошлого и современного) [3, 243-262].

Типологические свойства национальных литературных систем обусловлены «сходным направлением мышления», а это сходство ярко обнаруживается в наличии образов-универсалий и архетипов.

Так, в творчестве таких разнонациональных и разностилевых писателей как Л.Толстой, М.Ауэзов, А.Мухтар, М.Магауин, А.Ким, Н.Отарбаев, Н.Орази других присутствуют образы первоэлементов природы, в том числе – деревья. Этот образ служит средством постановки и решения идейно-эстетических и сюжетно-композиционных проблем, а также способен обретать статус самостоятельного художественного образа.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Дерево (по В.Н.Топорову) представляет собой универсальную проявленность в этом мире глубинной мифологической константы – мирового древа. Древо мировое в мифопоэтических воззрениях символизирует гармонию трех миров – земного, небесного и подземного [4, 398-399]. Древо мировое («космическое» древо) – «характерный для мифопоэтического сознания образ, воплощающий универсальную концепцию мира. Образ мирового древа засвидетельствован практически повсеместно или в чистом виде, или в вариантах (нередко с подчеркиванием той или иной частной функции) – древо жизни, древо плодородия, древо восхождения, небесное древо, мистическое древо, древо познания и т.п.; более редкие варианты: древо смерти, древо зла, древо подземного царства, древо снисхождения. С помощью мирового древа во всем многообразии его культурно-исторических вариантов (включая и такие его трансформации, как ОСЬ мира (axis mundi), мировой столб, мировая гора, мировой человек (первочеловек), храм, триумфальная арка, колонна, обелиск, трон, лестница и т.п.) воедино сводятся общие смысловые противопоставления, служащие для описания основных параметров мира» [4, 398-399].

Рассматривая вопросы, связанные с формированием системы мифологических смыслов, В.А.Марков отмечает, что в первую очередь следует обратить внимание на мотивы, связанные с архетипами мифотворческого мышления. Как наиболее существенные в этом плане он выделяет следующие разновидности: 1) архетипы парадигмальные, т.е. образцы для подражания, программы поведения, с помощью которых человеческое сознание освобождается от «ужаса истории»; 2) юнговские архетипы как структуры коллективного бессознательного, в которых контрастируют основные мыслительные интенции человека... Статус архетипов имеют мифологические персонажи, первобытные «стихии», астральные знаки, геометрические фигуры, образцы поведения, ритуалы и ритмы, архаические сюжеты и

др.; 3) архетипы «физиолистские». Они отражают единство структур космических и ментально-психических, понятийных и художественно-образных» [5, 133]. Для нашего дальнейшего изложения значимыми являются все три разновидности.

«Архетип – это первообраз, но не знак. Он проявляется через имаго (имаго – термин многозначен – образ, вид; переход к чему-либо новому; понятие, используемое для установления отличия объективной реальности того или иного субъекта или предмета от субъективного восприятия его значения; взрослая (дефинитивная) стадия индивидуального развития насекомых и некоторых других членистоногих животных со сложным жизненным циклом) и символы, которые есть архаические (внутренние) образы, независимые от внешнего восприятия... Вместе с историческим развитием первобытные впечатления-переживания переходят в изображения, символы, аллегории, знаки, что отражает закрепление архетипа в культуре, прежде всего в мифе» [6]. Поэтому и мифосинкретическое художественное сознание непосредственно связано с архетипом, с его эстетическим переосмыслением.

Выявление архетипов из ткани художественного произведения способствует нахождению спектральных параметров, которые способны переставить привычные акценты в произведении, интерпретируя при этом сам текст. Архетипическое мышление автора, имея много общего с «подтекстом», содействует объективному толкованию художественного произведения. Использование различными писателями в архитектонике произведений данного мотива приводит к расширению смысла, вкладываемого в понятие «древо жизни», среди которых можно отметить: древо познания, древо счастья и т.д., каждый из которых несет с собой определенный смысл. В этих символах заключена сама идея «смысла жизни»... «Архетипические образы как таковые, принадлежат к важнейшим ценностям человеческой души», ибо «они с незапамятных времен заселяли небеса всех народов» [7, 211]. Независимо от национальной принадлежности многие писатели включали их в свою эстетическую систему.

Однако специфика архетипических структур такова, что, попадая в разные эстетические системы, они реализуют свои разные стороны и свойства. При этом, будучи первоначально закрепленными в мифе и попадая в культуру именно через посредство мифа, они, обогащенные огромным потенциалом аллегорических, знаковых, символических смыслов, мифологическое начало как таковое могут вообще не сохранять. Это прослеживается особенно ярко в произведениях реалистического направления. Мифологический синкретизм обогащает реалистическое письмо мощной экспрессией философствующего сознания, придает тексту силу первичного слова. Однако анализ и изощренный психологизм реалистического произведения собственно синкретизм мифа нейтрализует.

Так, ряд исследователей, стремясь выявить элементы буддийской философии и мифологизм в творчестве Л.Н.Толстого, часто ссылаются на знаменитый фрагмент из «Войны и мира», где речь идет о старом дубе, сначала как бы не принявшем весеннего обновления, символизируемого начинающей зеленеть березовой рощей, но затем, «весь преобразенный, раскинувшись шатром сочной, темной зелени, млел, чуть колыхаясь в лучах вечернего солнца» [8, 105]. Здесь, действительно, при желании можно найти и архетип мирового древа, и противопоставление женского и мужского – янь и инь, и архетип леса. Однако дело даже не в том, что Толстой предельно индивидуально интерпретирует лес, фактически уничтожая мрачное и злое в содержании этого архетипа.

Весь фрагмент толстовского романа наполнен богатейшей пейзажной живописью и пронизан активным психологическим анализом. И первое и второе абсолютно чуждо мифу. Миф не интересуется пейзажем как живописью, для него изображение природы – это изображение ситуаций жизни человека и параллелизм в изображении человека и явлений природы – это тоже способ охарактеризовать общий миропорядок в его конкретном отдельном проявлении, а не способ погружения в глубины человеческой души.

У Толстого же в данном фрагменте – редкое даже для его прозы сочетание цвета, светотени, графика линий и игры цветовых пятен, т.е. пейзаж как вполне самостоятельный эстетический объект. Что же касается размышлений князя Андрея, потрясенного преображением старого дуба – то это один из блистательнейших образцов русской психологической прозы, где писатель, мастерски используя прием психологического анализа, показывает внутренне состояние героя, его переживания, изменения в характере.

Другими словами, данный отрывок из «Войны мира» – яркий образец демифологизации архетипа при условии сохранения многих свойств архетипа, сформировавшихся и сохраняющихся прежде всего в рамках мифа.

Таким образом архетипы, попавшие в художественный текст, могут вносить в него элементы мифосемантики, а могут служить совсем другим целям. Причем и формальные признаки, например, имена архетипов могут совпадать, а функции – принципиально различаться.

В поэтике неомифологизма возможны и еще более сложные ситуации – совпадение способов введения архетипов при различии их текстовых функций. В этом отношении чрезвычайно интересно преломление классических традиций в современной национальной прозе.

М.Ауэзов в романе-эпопее «Путь Абая», следуя психологической традиции Л.Н.Толстого в изображении душевного состояния героя, сравнивает своего главного героя с одиноким деревом – так Абай после потери любимого сына и единомышленников остался в тягостном одиночестве среди голодных, невежественных людей.

Еще Х.Ортега-и-Гассет писал, что «публика разделяется на две части: одна часть, меньшая, состоит из людей, настроенных благосклонно; другая, гораздо большая, бесчисленная, держится враждебно» [9, 231], т.е. люди, окружающие выдающегося человека, в том числе и поэта, делятся на две неравные группы: близких автору, понимающих, помогающих и завидующих, ненавидящих. Толпа, оставшаяся без руководителей-«просвещенцев», оказалась предательски изменчивой, легко провоцируемой, враждебной Абаю. И весь роман об этой разделенности просвещенной, благородной и талантливой личности и левоверной, необразованной и неблагодарной толпы.

Автор выражает состояние Абая в его «песне о себе», воплощенной средствами внутреннего монолога: «В безлюдной и бездорожной степи росло одинокое дерево. Оно жило многие месяцы, долгие годы. С надеждой и радостью раскрывало оно свои листья навстречу каждой весне... Каждый год цвело оно, и цветы опадали, а семена его ветер уносил в широкий мир... Огонь опалил его ветви, уничтожил листья и семена. Поверженное, обугленное, сухое, оно обратилось к высокому синему небу: «Чем виновно и перед кем? Разве я растило и сеяло зло и беду? Вот настала кончина моя, только ты было ее свидетелем, и к тебе мое слово. Ты видело и расцвет мой, и гибель мою. Необъятное, отвечай! Пусть я умру, но останется ли жить потомство мое? Взошла ли юная поросль от семян моих, которые ежегодно уносил ветер? Хоть одно из них прорастет ли на дне оврага, потянется ли к небу молодую своей вершиной и, когда придет срок, отдаст ли земле плоды свои? В каком краю, и в какие времена зашумят листвою сады мои, осеняя цветущие луга? Будет ли петь на ветвях от семени моего рожденных деревьев сладкогласный соловей, воспевая вечное цветение? В тени садов моих созреет ли новая пора счастливой жизни?!»[10, 759]. Уже в этой «песне о себе» возникает архетипический образ одинокого дерева, который реализует основные свойства мифологемы; довольно подробное описание природной реалии, при всей его возвышенности и эпичности, никакой живописностью в плане собственно изобразительном не обладает и обозначает, как это уже отмечалось, опредмеченную ситуацию в жизни человека, а не природный феномен как таковой.

Специфика смыслов, организующих архетипический образ, влияет и на специфику параллели «природная реалия – состояние человека». В целом параллель, конечно, отражает психологическое состояние персонажа, однако это состояние – результат определенного мироустройства. Другими словами, попытка следовать толстовской традиции в

интерпретации архетипического образа дала совершенно иной художественный результат – убедительное воплощение черт неомифологической философии, поэтики и этики.

Ауэзов не просто вводит символический образ дерева, он разворачивает его в притчево-психологическом параллелизме посредством персонификации и наделения его собственной «надвременной» и «надпространственной» историей жизни. Не случайно выбран образ одинокого дерева. Как отмечает О.Е.Раменский, «одиноко стоящее дерево, а также дерево необычное по форме более сходно с первоначальным мифологическим прообразом. Его выделенность, отстраненность от массы себе подобных при сохранении общих с ними черт позволяет превратить его в символ человеческой судьбы» [11, 191].

При этом даже достаточно высокая степень психологизации личностного «я» этого образа создает не столько ощущение исповеди, сколько монологизированного диалога с Бытием мира, т.е. опять-таки обнаруживает мифологическую природу текста.

Мировое дерево и как самостоятельный образ, и как параллель и символ человеческой судьбы в различных культурах получает разные обозначения. Это может быть и самое обобщенное имя – «дерево», как в «песне о себе» Абая, но чаще – это имена деревьев, особо почитаемых тем или иным этносом или даже группой этносов.

На Востоке и прежде всего в Центральной Азии таким деревом является чинара, уже с древнейших времен почитаемая как символ стойкости и долголетия.

Имя этого дерева дает название роману А.Мухтара – и становится носителем целой системы ключевых смыслов в этом произведении. Философски описывая жизнь, А.Мухтар связывает притчу о чинаре с реальной действительностью. Образ чинары в романе высвечивает не только суть рассказанной притчи, но и основную идею романа [12].

Философско-аллегорический характер изображения событийности сближает этот роман с произведениями Ч.Айтматова. В узбекской литературе эта традиция продолжена такими писателями, как У.Хашимов, Ш.Холмирзаев, М.Мухаммад Дуст и мн.др. В романе же А.Мухтара притча, связанная с Чинарой, дается прямо в самом начале и определяет развитие всех событий, составляющих философско-художественное своеобразие произведения.

Многие авторы, обращающиеся к поэтике неомифа, носителем родовой Памяти, способным внимать ее древним архетипическим смыслам и понимать их, делают человека старшего, иногда среднего возраста, обладающего большим жизненным опытом, наделенного мудростью и глубоким чувством ответственности.

В романе «Чинара» таков образ старика Ачила-бувы, соотнесенный с образом многолетней Чинары. А.Мухтар интерпретирует по-своему связь древа и старика. Параллелизм мифологических воплощений мирового древа («древо жизни», «древо познания») и свойств Ачила-бувы – мудрость, глубокое знание жизни, достойно прожитая большая и трудная жизнь – позволяет писателю выстраивать образ Ачила-бувы как архетип мудрого старика. «Лишь избранные мифологические герои, выполняющие функцию посредничества между мирами, способны подниматься с земли на небо по дереву, по столбу или забираясь на высокую гору...» [13, 215]. К этому ряду «избранных» героев можно отнести и Ачила-буву.

Романтическое восприятие действительности, ее поэтизация находят отражение в творчестве А.Мухтара и после создания романа «Чинара». Сочетание поэтико-эпического начала с реальностью, широкие масштабы ее охвата, стремление не замыкаться в кругу узкобытовых тем, а поднимать общечеловеческие, философские проблемы, затрагивающие самые основы бытия, сближают творчество А.Мухтара и Ч.Айтматова.

Ачил-бува воплощает в себе вековую мудрость своего народа; Едигей, Толганай являются носителями высших духовных ценностей, накопленных в человеческой культуре. Образы всех этих персонажей выступают как важнейшие точки отсчета в оценке событий, характеров, человеческих отношений.

Устанавливая сходство «Белого парохода» и «Чинары», А.Акматалиев приходит к выводу, что в обоих произведениях образы, присущие фольклору, «служат для глубокого раскрытия философского содержания» [14, 23].

Как и в романе «И дольше века длится день» Ч.Айтматова, в романе А.Мухтара в единый узел завязываются прошлое и будущее. Причем события прошлого интересуют автора не просто как исторические факты, а с точки зрения их связи с проблемами современности, их роли в разностороннем и глубоком понимании духовно-нравственной атмосферы, в которой живут современники и закладываются основы будущего.

Многомерность содержательной структуры текста обуславливает и сложность его композиции: роман включает в себя, помимо истории Ачила-бувы и Азимджана, 5 повестей, 5 рассказов и 5 легенд («гранул» по А.Бочарову), которые могут выступать как самостоятельные произведения. В каждом из них – свои герои, со своими характерами и судьбами. Сюжетное единство роману придает тема путешествия дедушки и внука.

В первой легенде находит отражение извечная мечта народа о мирной жизни и благоденствии. Легенда тесно связана с главной идеей романа, позволяет более четко выразить ее. Ключевой мыслью второй легенды (о Фараби) является мысль о том, что, если человеку дано чувство прекрасного – это величайшее счастье. Другая, не менее важная мысль, – о неодолимой власти чувства родины над душой человека. На примере Фараби автор описывает трагедию жизни человека вне Родины, пробуждая в людях любовь к родной земле. Третья легенда логически связана со второй, т.к. в ней идет речь о защите родной страны. Все легенды объединены вокруг сюжета четвертой повести.

В литературе второй половины прошлого столетия достаточно широко представлены образы метафоро-аллегорического характера. Так и в устной, и в письменной литературной традиции Востока существует ряд легенд о черепахе. В романе «Чинара» А.Мухтар придает образу черепахи новый смысл: Черепаха – аллегорическое обозначение людей, не разделяющих тревог и чаяний своего народа, безразличных к судьбе Родины. В «Чинаре» отражены судьба и душевные переживания людей-черепах, трусливо бежавших с поля битвы под натиском врага. Черепахоподобные люди встречаются и в реальной истории, и сама жизнь всегда наказывает их. Покинув свой народ, они не способны по-настоящему ощутить красоту жизни, а за свое предательство расплачиваются одиночеством, влача жалкое существование черепахи, ползающей по земле. Судьба черепахи становится центром легенды. Раскрытие характера реализуется средствами аллегорической условности.

Подобный прием характерен и для прозы Ч.Айтматова. В повести «Материнское поле» – это образы матери Земли и Неба, в «Пеге псе...» – лодки. Используя прием «танасуха» (термин А.Бочарова), писатель наделяет аллегорические фигуры способностью говорить, беседовать с героями произведения. Очень часто посредством символических и аллегорических образов воплощаются любовные переживания в легендах и притчах, воссозданных в узбекской прозе.

Герою «Чинары» Ачилу-буве исполнилось девяносто четыре года, но выглядит он могучим и нестареющим. Он полон сил и энергии: чинара как бы поделилась с ним своей жизнестойкостью и долголетием. Черная свои силы в доброте и справедливости, герой романа противостоит всему, что олицетворяет зло, ханжество и алчное стремление к накопительству. Эти негативные черты сконцентрированы в характере Базаркула, посвятившего всю свою жизнь лишь одному – стремлению разбогатеть, стать баем.

Он напоминает Базарбая из романа Ч.Айтматова «Плаха». Здесь сходство характеров, подчеркиваемое сходством имен. В эти имена включены такие смыслы как «базар», «раб», «богач». Стремление во что бы то ни стало разбогатеть для этих персонажей – самоцель. Из-за нее они упустили очень многое из того, что дарит человеку жизнь. Истинно мудрое отношение человека к бытию воплощено в позиции Ачила-бувы: «Мне кажется, что, если бы я был писателем, я бы всю жизнь писал одну книгу. Это была бы книга преданий. Я бы прощался в ней с детством, с юностью, с жаворонками, со звездами, со степями...» [12, 9]. А.Мухтар вкладывает в слова героя свое отношение к жизни, к ее неповторимым красотам и

неисчерпаемому богатству, подчеркивая этим непреходящую ценность даров самой жизни по сравнению с фальшивыми идеалами, которыми живет Базаркул в «Чинаре» и Орозкул «Белом пароходе».

Таким образом, можно сказать, что позиции Ч.Айтматова и А.Мухтара сближают их этическое исследование законов Жизни.

ВЫВОДЫ

Одна из особенностей поэтики фольклора, казахской и узбекской классической литератур состоит в том, что позиция повествователя находит свое выражение в различного рода назиданиях, дидактических наставлениях, замечаниях, и комментариях, вплоть до прямого вмешательства автора в ход событий.

Так, когда Ачил-бува с Азимджаном собираются в дорогу, автор пишет: «Ведь и нам нужно идти, раз мы повели свой рассказ об Ачил-буве. И нам нужно двинуться в путь» (12, 11-12). Характерные для сказок, легенд обращения «дорогие мои», «друзья мои», «родные мои» придают роману фольклорно-повествовательную интонацию.

Одна из особенностей современной прозы заключается в обращении к сказу, прежде всего для того, чтобы более объемно и выпукло передать неоднозначность и многомерность социальной и нравственной психологии персонажей. Стилизация такого устного повествования требует от писателя единства речевой тональности, мастерства во владении лексиконом и мелодикой речи, которая воссоздается.

Образы дерева в творчестве исследуемых авторов восходят к синкретическому архетипу мирового древа, древа жизни, древа познания. Это не заимствование образов, а та межлитературная общность, которая предоставляет художнику слова возможность использовать образные и сюжетно-композиционные универсалии как строительный материал неповторимо-индивидуального творчества. И талант писателей, разных по своему мироощущению и культурной традиции, проявляется в том, что каждый из них смог в пространстве своей национальной литературы, использовав единый архетип мирового древа, отразить и общечеловеческое видение мира и человека, и свое, неповторимо личностное.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Дюришин Д. От единичной литературы – к межлитературности // Особые межлитературные общности – 5. – Ташкент: Фан, 1993. – 156 с.
- 2 Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. Вып. 5. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1889. – 228 с.
- 3 Неупокоева И.Г. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. – М.: Наука, 1976. – 359 с.
- 4 Топоров В.Н. Древо мировое // Мифы народов мира. В 2-х т. – М.: Сов. Энциклопедия, 1991. Т.1. – С. 398-406.
- 5 Марков В.А. Литература и миф: проблема архетипов / Тыняновский сб. – Рига, 1990. – С. 133-145.
- 6 Квакин А.В. Архетип и ментальность в контексте истории // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-180134.html?page=2>
- 7 Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. – М. – К.: ЗАО «Совершенство» – «Port-Royal», 1997. – 384 с.
- 8 Толстой Л.Н. Собр.соч. в восьми томах. Т.2. – М.: Лексика, 1996. – 361 с.
- 9 Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства // Самосознание западно-европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – 366.
- 10 Ауэзов А. Путь Абая. Роман-эпопея в 2-х томах. (Перевод С.Соболева) – М.: Правда, 1987. Т.2. – 768 с.

11 Раменский О.Е. Архетип древа в русском литературно-художественном сознании XIX-XX веков // Resphilologica. – Архангельск, 2000. – С.189-192.

12 Мухтар А. Чинара. – Т.: Изд-во им. Гафура Гуляма, 1983. (Перевод Б.Балтера) – 300 с.

13 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – 407 с.

14 Акматалиев А. Ч. Айтматов и взаимосвязи литератур. – Бишкек: Адабият, 1991. – 184 с.

Н.А.Сыздықбаев

Мифопоэтика призмасындағы әлемдік ағаштың архетипі (М.Әуезовтың «Абай жолы» және А. Мұхтардың «Чинара» романдарының мысалында)

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті,
Алматы қ, Қазақстан

Мақалада XX ғасырдың екінші жартысы көркемдік кеңістігінде орыс, өзбек және қазақ әдебиеті материалдарындағы әлемдік ағаш архетиптің қоланылуы қарастырылады. Ағаш архетиптің туындылардың идеялық-тақырыптық және композициялық құрылымын ашудағы маңызы айқындалады. Мифосинкретикалық көркем сананың архетиптермен, оның өмір шындығын көрсетудегі эстетикалық қайта байымдаумен тікелей байланысы көрсетіледі. Көркем шығармада архетиптерді қолдану мәтіннің өзін де интерпретациялай отырып, мәтін құрылымындағы әдеттегі акценттерді көшіре алатын спектральды параметрлерін табуға ықпал етеді. Сонымен бірге жазушылар тарапынан архетиптерді қолдану «өмір ағашы» ұғымының «таным ағашы», «бақыт ағашы»... сияқты мағынасының кеңеюіне алып келеді. Жазушылар өздерінің авторлық нұсқауларына сүйене отырып, өздерінше архетиптік құрылымдардың әр түрлі қасиеттерін жүзеге асырады. Сондай-ақ, бастапқыда мифтерге бекітілген және олар арқылы мәдениетке сіңген архетиптер әр түрлі ұғымдармен байытылады, бірақ сонымен қатар олар өзінің мифологиялық бастауын жоғалтуы да мүмкін.

N.A.Syzdykbayev

The archetype of the world tree in the prism of mythopoetics (based on the novels by M.Auezov «The Way of Abai» and A.Mukhtar «Chinara»)

Kazakh Ablai Khan university of international relations
and world languages, Almaty, Kazakhstan

The article considers the use of the archetype of the world tree in the artistic space of the second half of the twentieth century on the material of Russian, Uzbek and Kazakh literature. The significance of the archetype of the tree in the disclosure of the ideological, thematic and compositional component of the work is indicated. It is noted that mythosyncretic artistic consciousness is directly connected with archetypes, with its aesthetic reinterpretation in showing the truth of life. The use of archetypes in a work of art helps to find spectral parameters that can rearrange the usual accents in the structure of the text, while interpreting the text itself. The use of the archetype by writers also leads to an expansion of the meaning attached to the concept of the "tree of life": the tree of knowledge, the tree of happiness... Writers in their own way, based on their author's installations, implement various properties of archetypal structures. It is also noted that archetypes, originally fixed in myths and through them getting into the culture, are enriched with various meanings, but they can lose their mythological origin.

МРНТИ 17.07.31

К.Б. Уразаева¹, Г.Д. Рысмаганбетова²

¹д.ф.н., доцент, филологический факультет, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_uraz@mail.ru

²к.ф.н., доцент, филологический факультет, Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: gulnara_rsmg@mail.ru

СУФИЗМ ШАКАРИМА. АВТОРСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ И АМПЛИФИКАЦИЯ

Статья посвящена толкованию концептов суфизма Шакаримом в стихотворении «Арақ, мастық, жар, жан, шатақ, иманның шешуі». Концепты хакикат / Истина, Возлюбленная, нафс, вино, категория ум/интеллект анализируются как объекты авторской рефлексии казахского поэта и метод самопознания. Представлен обзор философско-эстетической сущности и поэтологической функции данных понятий. Влияние суфизма на Шакарима выявляет источники философско-просветительской и дидактической лирики. Установлена связь между способами толкования суфизма поэтом и его адресатом. Исследуется двойной план рецептивного восприятия суфизма лирическим героем и служителями культа на основе образа «чистого разума» («таза ақыл»). Авторефлексия сопровождается амплификацией, разъяснением вреда из-за искажения основ ислама. Охарактеризованы жанровые признаки поздней поэзии Шакарима – дидактическая, просветительская, этиологическая черты и автобиографизм.

Ключевые слова: Шакарим, суфизм, хакикат / Истина, Возлюбленная, нафс, вино, авторская рефлексия, амплификация, познание

ВВЕДЕНИЕ

Суфизм Шакарима – направление, требующее учета научных результатов российских востоковедов, таких как Е.Э. Бертельс, И.С. Брагинский, В.И. Брагинский, Н.И. Пригарина, М.Т. Степанянц, А.А. Суворова, И.М. Фильштинский, М.Л. Рейснер, Н.Ю. Чалисова, зарубежных – Р. Никольсона, Л. Корбена, Л. Массиньона, Х. Риттера, Дж.С. Тримингэма, У. Читтика, А. Шиммель, С.Х. Насра и др. Следует отметить отечественных исследователей: М. Мырзахметулы, Г. Есима, А. Жаксылыкова, А. Алимова, Шахмардена и других, заложивших истоки изучения в области суфизма и влияния ислама, Корана на казахский фольклор и литературу. Обобщение сводного изучения наследия казахского мыслителя и поэта осуществлено в энциклопедии «Шәкәрім» [1]. Анализ мотивов, символики и образов суфизма в творчестве казахского поэта позволяет убедиться в специфике толкования им восточного учения. Исследованию этого вопроса, в аспекте влияния суфизма на казахскую литературу XIX–XX вв. посвящена диссертация одного из авторов настоящей статьи [2].

Российская научная традиция привлечена в настоящей работе итогами изучения концептов суфизма – *хакикат / Истина, Возлюбленная, нафс, вино*. Постижение Истины, сакрального характера божественного знания / откровения и приближения к божественной сущности обусловили роль философско-эстетической категории *ум*.

Центральное понятие суфизма – хакикат. У Шиммель в предметном указателе его значение объясняется как «истина, реальность»; третья и последняя ступень Пути [3, 398]. Толкование суфиями понятия «хакикат» как третьей основы познания привело к определениям: это «высшая степень веры, чистосердечие (ихсан)», «внутренняя сторона религии, которая заключается в том, чтобы поклоняться Аллаху так, как будто ты видишь Его. Если ты и не видишь Его, то Он видит тебя несомненно» [4]. Ихсан включает в себя плоды поклонения – ощущения, ступени познания, т.е. всего, что в исламской терминологии ученые называют постижением Божественной Истины (хакикатом). Как отмечает Дж.С.

Тримингэм, в суфизме понятие ал-Хакк означает «Истинный», это суфийское наименование Бога, одно из его имен; хакика – Истина, истинная Реальность, состояние истинности; а само слово хакикат означает «последний этап мистического Пути (тарик)» [5, 443]. Толкование истины в суфизме связано с пониманием суфийского учения (ат-тасаввуф) о мистическом Пути. В основе такого представления лежит концепция трехчастного пути к Богу. О трех значениях *тасаввуф*: в контексте мусульманского закона *шариата*, мистического пути *тарики* и Истины *хакика*, которым соответствует очищение на разных уровнях: очищение души от низменных качеств и всяческих пороков, очищение от бремени человеческих свойств вообще и, наконец, очищение и избрание на уровне атрибутов – неотъемлемых свойств» – пишет А. Шimmel [3, 21].

На связь *вина* и мистического опьянения с учением об этапах постижения Истины указала известный российский иранист Н. Пригарина: питье вина символизирует начало пути – тарикат [7, 111]. Виночерпий в поэтологии суфизма означает Всевышнего, того, кто наделяет путника вином истины. К цели суфийского Пути мистики относили соединение с Богом. Называя великого персидского суфия Ал-Бистами (804-874) «опьяненным», средневековые мыслители имели в виду «экстатическое исступление, выражающееся в пламенной любви к Богу» [7, 511]. Описания суфием переживаний с позиций оппозиции «фана – бака», по мнению Торчинского, воспроизводят своеобразный обмен между Богом и человеком, когда «личность человека уничтожается в Боге, а Бог как бы являет себя в личности (личность становится Богом, а Бог – личностью)». Основанием для такой интерпретации является признание Ал-Бистами: «Я есть Ты, и Ты есть я». Известно, что понятия «фана – бака» существовали до Ал-Бистами. *Фана* – это уничтожение личности в Боге, ее полное растворение в Абсолюте; *бака* – положительный аспект этого состояния: пребывание в созерцании Бога, приобретение божественных качеств. О связи вина с познанием, когда аллегорическое представление о постижении Истины передается через мотив опьянения, о философско-мифологической природе аллегорий «Возлюбленная», под которой подразумевается Бог, писал И.М. Фильштинский [8, 235].

Часто встречается в мистической поэзии суфизма образ – *Возлюбленная / Возлюбленный*. К этому образу устремлена душа влюбленного. В суфийском понимании *Возлюбленная / Возлюбленный* – это Единое Божество, Абсолют, слияния с которым жаждет суфий. У.Читтик, переводчик и комментатор поэзии Руми, так объясняет этот суфийский термин: «Бог – единственно достойный любви объект, ибо Он есть Истинно Возлюбленный; любой иной объект любви закрывает Его Лик» [9, 316, 318]. Интерпретация суфиями Бога как *Возлюбленной / Возлюбленного* связана с постижением высшей силы сердцем. Аллегорический образ созерцания сердцем объясняет применение словаря обращения влюбленного мужчины к женщине. Символика обращения и образов в эстетике суфизма, в том числе в газели, любовной поэме придает восхвалению возлюбленных особый смысл. Читтик замечает, что вдохновение красотой женщины становилось источником концепции Божественной Красоты. Постигание Истины включает в себя покаяние, отречение и преодоление душой низшего «я», низменных инстинктов. Как отмечает А. Шimmel: «*Нафс* – причина постыдных поступков, грехов и низменных качеств, и борьбу с ней суфии называли “величайшей священной войной”, ибо, как сказано в хадисе, “твой злейший враг” – [*нафс*] меж твоих ребер» [3, 94]. Аппелляция к суре 12 Корана, аяту 53: «Я не оправдываю свою душу, – ведь душа побуждает ко злу, если только не помилует Господь мой. Поистине, Господь мой прощающ, милосерд!» [10, 201] – позволяет пролить свет на отправной пункт суфийского пути к очищению. Другой ученый определяет *нафс* как «низменное «Я», инстинктивно-животную душу и «телесное дыхание» [5, 436].

В философии суфизма особое место занимает категория *ум / интеллект*, трактовка которой обладает сложной природой. Исследователь обращает внимание на то, что суфии различали рассудочность и высшие формы интеллекта: «Когда в суфизме противопоставляют разум и любовь, то имеется в виду рассудок (*акл-и истидлал*), или частный интеллект (*акл-и джозви*), более примитивная часть разума, связанная с *нафсом*.

<...> С точки зрения Руми, только с помощью “глаза ('айн) разума”, разбуженного посредством духовного очищения, человек становится просветленным и способным к божественному видению мироздания. Только просветленным оком разума можно узреть Божественное Единство, скрытое за завесой постоянного взаимодействия между Милостью и Гневом, Красотой и Величием» [10]. Дефинирование познания и любви, определило объяснение гностицизма и гностика ('ариф), который превыше влюбленного в Бога. Превосходство познания над любовью объясняет, почему «Бог приказал Пророку искать увеличения знания. Оно идентично божественной дружбе, когда Бог берет под контроль своих слуг и облагораживает их. Посредством знания они узнают, что Его невозможно познать. Но если влюбленный не является гностиком, он создает в себе форму, которая вводит его в экстатическое состояние и в которую он влюбляется. Поэтому он только поклоняется и томится по тому, что им самим контролируется [under his own sway]. Ничто не может переместить его с этой стоянки, кроме знания» (Ибн 'Араби) [11].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Методами, способствующими изучению суфизма в поэзии Шакарима, в настоящей работе определены авторская рефлексия и амплификация. Применение метода авторской рефлексии позволяет различить объект изучения, учитывающий синтез точки зрения Шакарима и мнения авторов статьи, и метод самопознания, позволяющий обобщить и дополнить современные итоги науки в рассматриваемой области. Амплификация обращена к толкованию Шакаримом суфизма как объекту изучения. В качестве метода амплификация представляет анализ связи между толкованием суфизма поэтом и структурой жанра его стихотворения «Арак, мастык, жар, жан, шатак, иманның шешуі» (Вино, опьянение, возлюбленная, душа, заблуждение – толкование веры) (время создания неизвестно) [12, 262-263]. Название произведения не только содержит религиозно-философские концепты суфизма, но и воплощает просветительский подход к ним, предполагая толкование как отражение авторской рефлексии. Данное произведение представляет популяризацию базовых концептов суфизма. Авторская рефлексия Шакарима формируется адресатом (реципиентом), для которого предпринят лирический опыт разъяснения вынесенных в заголовок понятий, а также проявляются поводы, вызвавшие к жизни лирико-философский и дидактический опыт поэта. Вопрос, к которому сведено произведение, и обоснована таким образом его значимость: «Кто виноват в искажении религии?». Ответ на вопрос принимает оригинальный характер толкования аллегорических образов суфизма. Ответ можно сформулировать в виде ответа на вопрос: «Что делать?»

Авторская рефлексия Шакарима опирается на систему понятий суфизма. «Арак – акыл, мастык – ой, жар – хақиқат» (Вино – разум, опьянение – мысли, Возлюбленная – Истина). В стихотворении интересен двойной план рецептивного восприятия, характеризующий авторскую рефлексия Шакарима и способы искажения религии муллами. Так, обвинение лирического героя в пьянстве (*маскүнем*) вызывает оппозицию бытового понимания пьянства и суфийской трактовки опьянения как сущности постижения божественного откровения. На уровне обыденного сознания *маскүнем* коррелирует с коранической трактовкой опьянения и его стадий, которые могут объяснять бытующие обвинения в грехе пьянства. Так, в книге аль-Дамири «Жизнь животных» отмечаются четыре степени опьянения, уподобленные состояниям, напоминающим поведение животных в ковчеге Ноя (Нуха). Так, вначале человек хорохорится и заносится, подобно павлину, потом паясничает и кривляется, как обезьяна, потом ожесточается, как лев, а затем тупеет, сваливается где попало и, засыпая, храпит, как свинья [13, 341].

В поэтике Шакарима концепты суфизма сформировали устойчивую образную систему, которая является плодом авторской рефлексии и толкования (амплификации). Так, в стихотворении «Шын асықтың әрбірі» (Все истинно влюбленные) (время написания

неизвестно) [12, 238] автор дает толкование концепта «Возлюбленная»: *Менің жарым қыз емес / Хақиқаттың шын нұры. // Оны сезер сіз емес, // Көзге таса бұл сыры* (Моя возлюбленная – это не девушка, // Она – чистый свет Истины. // Вам не дано этого ощутить, // Это тайна, скрытая от глаз). Анализу мотивов, образов и символики трех стихотворений Шакарима: «Жарымды жаным сүйді, Сүйе алмай тәнім күйді» (Возлюбленную душа (моя) полюбила, Не сумевшая поцеловать, сгорела плоть) (1924) [12, 212], «Шам жардан жарықпын деп күнәлі боп...» (Свеча виновата в том, что считала себя ярче) (1928) [12, 260], «Шын асықтың әрбірі» (Все истинно влюбленные) – посвящена статья авторов, представленная в другой научный журнал.

Жан – нәпсі, шатақ – иман, дін – қиянат (Душа – нафс, заблуждение – вера, религия – злодеянье). Перечень заблуждений невеж, влекомых низшим / низменным «Я» – лицемерием и ханжеством – объясняет духовное одиночество лирического героя и причину переживаемых им гонений. Обвинение ханжами лирического героя в грехах: *Маскүнем, әйел сүйгіш, дінсіз* (пьяница, развратный, безбожник) – становится аллегорией разоблачения хулителей, искажающих подлинную веру и отвращающих желающих прикоснуться к ней.

Сырын білмей сыртымнан қылма гайбат / Хақиқаттан басқаға бас ұрмаймын, // Дәлелсізге нанам деп болмаймын мат (За глаза не клеветею на меня, не зная тайны. // Кроме истины одной, я никому не поклоняюсь. // Не признаю правоту ничью без доказательств). Здесь важно различие узкого и широкого значений понятия «хакикат». В казахском языке зафиксированы значения слова «хақ» – «правда, истина» [14, 470], «ақиқат» – «истина, правда, реальность, ясность» [14, 36].

Бастағы көз, құлаққа сенімім жоқ, // Терең ой мен ақылға айтамын дат. // Пайғамбар, әулие айтты десе-дағы, // Ақыл қабыл алмаса, ол маған жат (Ни зрению, ни слуху не поверю, // На помощь призову я мысль глубокую и разум. // Даже то, что сказано пророком или святым, // Будет чуждо мне, если не примет разум). Зрение и слух как источники знания мира, с их обманчивостью, которым противопоставлена категория разума – одного из основных в концептосфере суфизма – привели в рассматриваемом стихотворении к образу «чистого разума» – «таза ақыл». Триада: духовное царство, духовное сердце и чистый разум – основана на понятии «фана» (“самоуничтожение в Боге”). Персонификация Бога, Абсолюта в образе «Возлюбленной» приводит к аллегории, смысл которой: Истина (чистый свет) недоступна для обычного человеческого зрения. Чтобы увидеть Ее, нужно «открыть глаза (своего) сердца», обрести его в своей душе. Отсюда утверждение: *«Ақылға билетпеген пенде айуан»* (В ком разум не владыка, тот животное).

Искажение Корана связано с непониманием и невежеством служителей культа. Вот как пишет поэт: *Құран сырын ұға алмай бұзса-дағы. // Жасырылмай жарқырап тұр кәрәмат* (Так и Корана тайный смысл не понимая, искажают, // Но только светит, не скрываясь, благодать его) [12, 263]. Последствия искажения религии объясняют, что от нее отворачиваются умные люди: *Жаман тәпсір жайылып жер жүзіне / Дін десе тұра қашты есті азамат* (Так много скверных толкований стало на земле, / Что умный человек прочь от религии бежит) [12, 263].

Авторerefлексия героя заключена не только в обосновании несправедливости обвинений его в безбожии: *Құранның шын мағынасын шатақ ұғып, // Молдалар маған қоймақ кәпір деп ат* (Корана истинную суть неверно понимая, // Безбожным меня муллы называют), но и объяснении вреда, который наносят невежественные муллы и служители культа: *Бар обалы олардың тәпсіршіде, // Адасып нұрлы аятқа жағыпты тат* (Во всем виновен толкователь, сбившийся с пути, // Слова аята лучезарного испачкавший в грязь).

Ставшие каноническими названия Корана на арабском языке отражают суть и назначение Священной книги мусульман. Самое распространенное – Китаб (Писание), встречается в сочетании с такими названиями, как Зикр (Напоминание); Фуркан (Различение), Танзил (Ниспослание), Бурхан (Доказательство), Хакк (Истина), Нур (Свет) и другие. Анализ содержания представленного в работе стихотворения, структура концептосферы и способы толкования позволяют судить о прямой параллели стихотворения

Шакарима с этимологией приведенных названий Корана. Предпринятая Шакаримом художественно-философская стратегия, представляющая толкование суфизма и причины плачевного положения религии из-за невежества служителей стали факторами развития в его поздней поэзии дидактически-просветительской, этиологической лирики с выраженным автобиографическим подтекстом.

ВЫВОДЫ

Итак, авторефлексия и амплификация помогают понять не только специфику толкования Шакаримом суфизма, но и значение идеалов просветительства для казахской философии, сознания современников. Анализ толкования и лирической интерпретации концептов суфизма показал источники философско-просветительской и дидактической лирики Шакарима, ориентацию поэта на адресата – неопита, человека, желающего постигнуть сокровенное знание. Оппозиция восприятия ислама и суфизма лирическим героем и служителями религии вводят в поэзию Шакарима автобиографические элементы и тему духовного одиночества лирического героя. Образ «чистого разума» («таза акыл») проводит линию противостояния тех, кто исказит ислам, и тех, кто бежит от его извращения. Синтез авторефлексии и амплификации как лирической стратегии и метода познания позволил объяснить жанровую специфику поздней поэзии Шакарима – дидактической, просветительской, этиологической, отражающей личный опыт постижения Истины поэтом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Шәкәрім. Энциклопедия. / Бас редакторы Е.Б. Сыдықов. – Семей: «Тенгри» баспасы, –2008. – 864 с.
2. Рысмаганбетова Г.Д. Отражение суфийских идей в казахской литературе второй половины XIX – начала XX вв. Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. – М.: Институт востоковедения РАН, 2001. – 147 с.
3. Шиммель А. Мир исламского мистицизма. – М.: Алетея, Энигма, 1999. – 416 с.
4. Хакикат // [Электронный ресурс]: [<http://www.sufizm.ru/tariq/hakikat/>]: (дата обращения: 01.05. 2019)
5. Тримингэм Дж.С. Глоссарий к книге: Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе/ Пер.с англ. А.А. Ставиской, под ред. и с предисл. О.Ф. Акимовской. – М.: «София», ИД «Гелиос», 2002. – 480 с.
6. Пригарина Н.И. Хафиз и влияние суфизма на формирование языка персидской поэзии // Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 95-120.
7. Торчинов Е.А. Путь запредельного. Религии мира. Психотехника и трансперсональные состояния. – СПб: ООО «Издательство «Пальмира», 2017. – 540 с.
8. Фильштинский И.М. Концепция единства религиозного опыта у арабских суфиев // Суфизм в контексте мусульманской культуры. Изд. 2-е, стер. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 222-238.
9. Читтик У. В поисках скрытого смысла. Суфийский путь любви. Духовное учение Руми: Пер. с англ., арабск. / Сост., предисл. М. Степанянц. – М.: Ладомир, 1995 – 543 с.
10. Крачковский И.Ю. Перевод Корана с расположением сур в порядке их ниспослания Свыше // И.Ю. Крачковский. – М.: СП ИКПА, 1990. – 512 с.
11. Тираспольский Л. Знание, интеллект и мудрость в суфизме. // [Электронный ресурс]: [<https://syg.ma/@leonid-tiraspolsky/znaniie-intielliekt-i-mudrost-v-sufizmie>] (дата обращения: 01.05. 2019)

12. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
13. Мусульманская священная история от Адама до Иисуса. Рассказы Корана о посланниках божиих. – М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1996. – 392 с.
14. Бектаев Қ. Сөздік. Үлкен қазақша-орысша орысша-қазақша сөздік. – Алматы: Алтын Қазына, 2001. – 704 б.

К.Б. Уразаева¹, Г.Д. Рысмаганбетова²

Шәкәрім сопылығы. Авторлық рефлексия және амплификация

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Бұл мақала Шәкәрімнің «Арақ, мастық, жар, жан, шатақ, иманның шешуі» өлеңіндегі сопылық концептілерді түсіндіруге арналған. Хақиқат/Ақиқат, Жар, нәпсі, арақ, ақыл санаты/ парасат концептілері ақынға тән авторлық рефлексия объектісі және өзін-өзі тану әдісі ретінде талданылған. Аталмыш ұғымдардың философиялық-эстетикалық болмысы мен поэтологиялық атқарымына шолу ұсынылған. Шәкәрім шығармашылығындағы сопылық ықпалды зерделеу арқылы (оның поэзиясындағы) философиялық-ағартушылық және дидактикалық лириканың қайнар көзі айқындалған. Сопылықты түсіндіріп һәм түсіндіру тәсілдерінің – ақын және оқырман танымдарының арасындағы байланыс анықталған. Өлеңдегі «Таза ақыл» бейнесінің негізінде лирикалық кейіпкер мен дін басыларының сопылықты түсіну рецепциялары екі тұрғыдан зерттелген. Авторефлексия мен амплификация қоса жүзеге асырылып, ислам негіздерін бұрмалаудың зардаптары түсіндіріледі. Шәкәрімнің соңғы жылдары жазған шығармаларының дидактикалық, ағартушылық, этиологиялық қырлары мен автобиографиязм сияқты жанрлық нышандары сипатталған.

K.B. Urazayeva¹, G.D. Rysmagambetova²

Shakarim's sufism. Author's reflection and amplification

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Kazakhstan, Aktobe

The article is devoted to the interpretation of Sufism concepts by Shakarim in the poem «Arak, mastyk, zhar, zhan, shatak, imannyn sheshui» («Wine, intoxication, beloved, soul, delusion – interpretation of faith»). The concepts of khakikat / Truth, Beloved, nafs, wine, the mind / intellect category are analyzed as an object of the author's reflection of the Kazakh poet and a method of self-knowledge. An overview of the philosophical and aesthetic essence and poetological function of these concepts is presented. The influence of Sufism on Shakarim reveals the sources of philosophical, educational and didactic lyrics. The connection between the ways of interpretation of Sufism by the poet and his addressee is established. The double plan of receptive perception of Sufism by the lyrical hero and the worshipers based on the image of «pure reason» («taza akyl») is investigated. Self-reflection is accompanied by amplification, explaining the harm due to the distortion of the foundations of Islam. The genre features of Shakarim's late poetry – didactic, educational, etiological features and autobiography – are characterized.

УДК 8.82

О.С. Чонгидис

магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, Республика Казахстан, e-mail: alison_via@mail.ru

СПЕЦИФИКА НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ М.АУЭЗОВА «ПУТЬ АБАЯ»

Первая казахская эпопея «Путь Абая» – серия всемирно известных исторических романов Мухтара Ауэзова. Исторические романы выступают неоценимым источником сведений не только об особенностях исторического развития того или иного периода, но и о национальном характере личности. Роман эпопея М. Ауэзова «Путь Абая» – это произведение национального характера, которое хорошо иллюстрирует жизнь, традиции и обычаи казахского народа. Автор также передал идею моральной целостности казахского национального характера, воплощенную в образе – персонаже великого Абая. Роман отражает самые различные стороны жизни Казахстана, что позволяет охарактеризовать произведение как энциклопедию дореволюционной казахской жизни, еще больше расширяет и укрепляет славу неизвестного раньше народа. В центре внимания повествования – реальная историческая личность выдающегося казахского поэта Абая Кунанбаева, основоположника казахской письменной литературы, просветителя. Таким образом, в данной статье рассматривается специфика национального характера в историческом романе Мухтара Ауэзова «Путь Абая».

Ключевые слова: «Путь Абая», Мухтар Ауэзов, национальный характер, казахский народ, исторический роман.

ВВЕДЕНИЕ

Определение оригинальных способов, с помощью которых писатели должны были художественно решить довольно специфическую эстетическую проблему создания типа национального характера в неразрывной связи с этнокультурным самоопределением казахов и соответствующими историческими требованиями, несомненно, представляет познавательный интерес. По этой же причине, очень важно показать, как образовательная цель писателя – максимизировать сегмент читателя – повлияла на формы повествования, посредством которых последний признает общество, к которому он принадлежит, но которое также принадлежит ему. Отказ изобразить эгоцентрического персонажа или хотя бы провести черту между автором и персонажем в первых экспериментах казахской прозы трансформировался в более сильный субъективизм в последующих романах и рассказах, написанных на казахском языке, что привело к появлению неотразимых персонажей художественной литературы [1, 36].

Методология настоящего исследования определена совокупностью общих (описание, контент-анализ, сравнительный и системный анализ, обобщение) и специальных (исторический, лингво-культурологический, литературоведческий) методов. Комплекс данных методов в рамках междисциплинарного подхода к изучению проблемы позволил максимально полно раскрыть специфику национального характера в историческом романе М.Ауэзова «Путь Абая» и проанализировать особенности его развития в исторической ретроспективе посредством литературного творчества.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В начале двадцатого века казахское общество оказалось в уникальной социально-исторической ситуации, которая породила спрос на художественную литературу, способную реалистично и всесторонне выразить специфику национального характера. Таким образом на свет появляется первая казахская эпопея «Путь Абая» – серия всемирно известных исторических романов Мухтара Ауэзова. Роман эпопея М. Ауэзова «Путь Абая» – это произведение национального характера, которое хорошо иллюстрирует жизнь, традиции и обычаи казахского народа. В романе-эпопее М.Ауэзова «Путь Абая» автор также передал

идею моральной целостности казахского национального характера, воплощенную в образе - персонаже великого Абая. Кроме того, в своем романе Мухтар Ауэзов раскрыл и показал важный период в истории казахского народа, создал справедливый и жизненный образ казахского национального поэта, просветителя, композитора и мыслителя Абая Кунанбаева [2, 45]. Уже с первых страниц автор показывает Абая уверенным, находчивым и любознательным подростком, тем самым делая акцент на национальную специфику казахского народа. Абай спешит в родную деревню из городского медресе, где его с нетерпением ждут и встречают любящие и дорогие люди: бабушка Зере и мама Ульжан, что еще раз показывает привязанность казахов к родным и близким людям. Абай также сталкивается с жестоким событием – казнью народного героя Кодара и Камки, людей, беззащитных и униженных его отцом Кунанбаем ради захвата земли, пастбищ, которые по праву не принадлежат ему.

Затем мы идем по пути изучения и формирования личности Абая, когда он наблюдает за несправедливыми действиями отца Кунанбая против бедных и пытается противостоять ему и помогать бедным людям справляться с джутом. Формирование личности Абая, когда он получает национальное признание и уважение как поэт-борец за справедливость, как показывает автор, происходит в трудное и противоречивое время развала патриархальных устоев в казахской степи, проникновение прогрессивных идей, способствующих развитию национального общественного сознания. Таким образом, данное историческое произведение отлично передал всю специфику и особенности национального характера казахского народа того времени.

Необходимо заметить, что многие страницы романа посвящены творчеству и первой любви Абая, чувствам, которые наполнили его душу, возникшим как ответ на происходящее. Здесь он берет домбру, поет песню, в которой пытается передать все чувства, которые наполняют его душу. Молодой Абай *«все больше верил домбре свои мысли, переживания и играл мелодичный куи и пел трогательные песни»*. В романе есть отрывок, где Абай и Тогжан качаются на качелях в окружении молодежи. Стоит отметить, что если на качелях сидит девушка и джигит, по обычаю, последний должен что-то петь. Абай начал петь. Перед ним была возлюбленная, лицо которой освещалось лунным светом: *«Песня соединяла их сильнее и ближе к сильнейшим объятиям. Это была поющая радость – радость двух сердец, несущихся друг с другом и торжествующая в их победоносном слиянии»*.

Перед читателями эпопеи также находится целая галерея казахских женских образов, изуродованных человеческими судьбами, принесенными в жертву патриархально-феодальному семейному обычному праву. В казахстанском праве предусмотрены очень строгие меры наказания за похищение женщины. *«Похищение без согласия или согласия женщины, но против воли ее родителей, мужа или опекуна, считалось одним из самых серьезных преступлений в области семейных и брачных отношений»* [3, 72]. Похищение женщины так или иначе приравнивается к похищению части имущества человека, а в более широком смысле – его рода. Поэтому каждый случай похищения женщины, как это можно увидеть во многих примерах романа, сопровождался ответной баримтой, грабежом целых деревень, тяжелыми травмами, даже убийствами. Это трагедия молодого Абая и Тогжан, Корымбалы и Оралбая, Умитей и Амира и т. д.

Таким образом, относительно семейного права М.О. Ауэзов поднимает тему борьбы за равенство женщин. Он определяет эту тему как одну из сквозных тем в романе, тем самым определяя взаимосвязь равенства женщин с национальной чертой народа. В рассказах об эпической судьбе влюбленных, смело пытающихся нарушить брачное законодательство шарията, выделяются на ярких страницах истории похищения девочки Коримбалы, дочери Бая Сугира, бедным жигитом Оралбаем рода джигитен. В основе событий, связанных с протестно-любящим и горьким поражением, лежит также подлинный факт от автора эпопеи из разных источников обзора происхождения: от Алимбета, Катпы Курамжа-нова, Ермусы, сохранивших в своей памяти многие из подробности крупной вражды джигиток и бокенши, вызванной похищением невесты жигитом из рода джигиток. Во время судебного

разбирательства из-за Оралбая забрали жену Шалгынбая. Бобек связал мать Ахана, жену Абди. Во время столкновения Сугир, убив Мерее пикой, пикой отдает Бейсембаю. Это позже превратилось в поговорку: *«Как Сугир вонзил свою пикой в Мерее и отдал ее в руки Бейсембаю»* [4, 61].

Эти краткие сведения М.О. Ауэзова, сумевшего глубоко проникнуть в описываемую им эпоху, раскрыли трагедию степной жизни, жестокую феодальную мораль, которая особенно тяжело воздействует на маргинальное положение казахских женщин, подавили стремления молодых людей к свободному решению своей личной судьбы. Эти данные позволили нам получить представление о сложности между родами, о национальном характере людей того времени, о политических расчетах отдельных племенных посредников в этой борьбе. Однако наряду с этим в романе, как пережитке патриархальных традиций предков, отразилось и глубоко почтительное отношение к казахской женщине, если она была самой старшей в феодальной верхушке семьи. Таким всеобщим уважением в племени Тобыкты пользовалась мать Кунанбая Зере. Основываясь на наблюдениях за жизнью, автор также создает образы женщин из правящего класса, которым несмотря на их молодость, благодаря сильному, независимому характеру, иногда удавалось занимать видное место в семье.

Казахский народ представлен в романе во всей его полноте и оригинальности. Их внутренний мир и внешний вид хорошо видны, их образы становятся более убедительными и живыми благодаря повседневным деталям. Этнографическая достоверность, подлинность жизни, созданной в романе, является одним из важных условий реалистического изображения персонажей и эпохи, их соответствия исторической правде. Глубокий взгляд на жизнь казахского села дал М.Ауэзову возможность отразить народные обычаи и характерные черты казахского народа. Из них особенно красочно воссозданы свадебные церемонии, народные гуляния, связанные с рождением ребенка, поэтические картины молодых людей в лунные ночи с песнями на качелях, в которых так отчетливо проявились музыкальность народа, любовь к поэзии, его духовность к внутреннему миру. Эпопея также прекрасно сумела передать представления о погребальном ритуале, верованиях казахов и т.д.

Метафоры и сравнения часто повторяются и группируются в романе в роли деталей, необходимых для раскрытия персонажей, их действий и поступков. *«Кунанбай сидел в тишине, хлопнул бровью по бровям. Услышав свое имя, он угрюмо опустил голову. Песня девочек ударила его, как пощечина»*. Кроме того, необходимо отметить, что речь каждого из персонажей романа в конечном итоге раскрывает их национальные черты личности. Например, Кунанбай использует метафоры и сравнения в своих рассуждениях со своим сыном: *«Вы безрассудно тратите свои сокровища. Вы слишком доступны и просты, как озеро с пологими берегами. И эта вода и собаки пьют, а ноги скота мешают»* [5, 113]. С одной стороны, нетрудно заметить, что роман М. Ауэзова затрагивает самую глубокую часть человека, отношения между людьми, образ жизни, когда богатые люди были в руках власти и силы, чтобы управлять слабыми и беззащитными людьми, заступиться за них никто не мог. Только сильная воля Абая, жесткий характер, смелые идеи и смелые поступки помогли ему встать на защиту беспомощных людей и дать им надежду на будущее.

Важно отметить, что роман «Путь Абая» содержит богатый материал для изучения этнографии казахов второй половины XIX века. Из романа следует, что вся жизнь казахского дореволюционного села была полностью подчинена пастбищному и кочевому скотоводству, как доминирующей отрасли управления. Поэтому все особенности дома с его внутренней отделкой, оригинальностью одежды, предметов домашнего обихода, еды, обязаны своим происхождением условиям кочевого скотоводства. Кроме того, сегодня большой интерес у этнографов представляют описания зимних и дачных домов, их устройства, назначение отдельных предметов, их изготовление, особенности жизни казахов разных классов. Очень важен и тот факт, что материальная культура казахов показана в романе в разработке, отражающем изменения в повседневной жизни, произошедшие после присоединения

Казахстана к СССР. В данном художественном повествовании органично вплетены данные о прикладном искусстве, связанные с развитием отечественных ремесел и художественных промыслов в Казахстане во второй половине XIX века: ювелирные изделия, кузнец, плотник, кожа, портные, шорное дело и так далее [6, 153].

Перечисленные выше различные аспекты казахской народной жизни убеждают, что богатейший материал эпоса об этнографии казахов XIX века не может содержаться в объеме данной работы. Это может быть предметом самостоятельного изучения этнографов. В то же время следует отметить, что в дополнение к своей познавательной ценности все эти детали казахской жизни, то есть вся материальная культура и национальные обычаи, сами по себе играют важную роль в создании уникальных атрибутов эпохи, помогая визуально воспроизводить колоритные черты казахской обстановки, дух того времени. С одной стороны, описание подробностей жизни в эпосе «Путь Абай» является не только средством воссоздания исторической экзотики, они также важны для автора для изображения характерных картин казахского общества, типичной среды, в которой разворачивается действие романа.

Эпопея Мухтара Ауэзова «Путь Абая» – произведение большого масштаба, в котором личная жизнь одного героя связана со всей историей казахского народа. В романе словареалии отражают специфику национального образа жизни, уникальный образ жизни казахского народа, особенности национальной психологии и речи, присущие только миру казахского народа. Кроме того, неразвитость навыков восприятия сложных форм повествования, а также объективная необходимость ускорения образовательной деятельности, ориентированной на национально-освободительную борьбу, заставили казахстанского писателя «выправлять» процессы духовно-нравственного развития своего героя. Потому что казахский читатель должен знать себя в своих произведениях, прежде чем он начнет верить во все изменения, происходящие в душе персонажа. Традиции дидактики, заложенные в поэзии, к которой привык кочевник и которая больше фокусируется на описании действий и внешнем выражении человеческих чувств и мыслей, должны использоваться для установления новых идей и представлений об отношении людей к окружающему миру [7, 190].

Картина социальной дифференциации казахского общества, показывающая все черты национального характера и особенно обострившаяся в последней четверти XIX века, проходит через весь роман. Углубление имущественного неравенства привело к резкому разделению представителей рода на богатых и бедных. Писатель рядом с изображением хозяйств феодальной знати показывает фермы бедняков, которые владели ничтожным количеством скота, в лучшем случае достаточного лишь для прожиточного минимума, но часто не отвечающим и ему. Например, во время затянувшейся снежной бури, когда бедные не имели доступа к удобным, богатым кормам пастбищам, скот погибал от голода. Бедственное положение простых членов сообщества, которые пытаются поддерживать независимую экономику, отражено в горьких мыслях Абая: *«В конце концов, большинство ферм имеют только две или три дюжины овец и три, многие четыре головы крупного рогатого скота. И скот должен пронизывать своих владельцев круглый год: он используется как тяговая сила, бьет его в горшок, продает на нужды хозяйства, он дает одежду и покрывает все расходы дома. Даже когда скот и не терпит урона - какие беды и нищета!»*.

Среди множества описаний национальных контрастов в эпосе также выделяется картина раскинувшегося на жайляу аула Кунанбая: *«Белые просторные юрты большого аула занимают весь правый край широкого луга, вдали от овечьей загонки с запахи и шум. Слева, возле загонки, расстелены серые юрты, ветхие, порванные палатки, темные копченые палатки и маленькие хижинки. Здесь живут соседи – бедные, обслуживающие огромную семью Кунанбая, старики, чабаны, мальчишки-пастухи, доярки, скотоводы, пастухи»*. Таким образом, с первых страниц романа перед читателем представлены национальные

черты всех социальных слоев казахского общества, что позволяет воспроизвести исторический характер и облик народа в целом.

Легенды и сказки, народные верования, песни, обильно заложенные в сюжет романа, погружают читателя в яркий и красочный мир жизни, обычаев, психологического образа казахов, создают уникальный и неповторимый мир, который присущ Казахскому народу.

ВЫВОДЫ

Исторический роман М. Ауэзова «Путь Абая» – это всемирно известное произведение, раскрывающее особенности национального характера казахов. Оно отличается высоким уровнем художественности и эстетическим вкусом, во многом способствуя сохранению и развитию казахской культуры. В своем романе-эпопее М.Ауэзов умело и разносторонне показал культурологические особенности казахского народа, его национальных традиций и ценностей. В данном великом произведении нашли свое отражение проблемы формирования личности и уникального образа жизни, семейные ценности, исторические аспекты жизнедеятельности казахов, женские образы и идеалы, закономерности социальной дифференциации общества и многие иные специфические черты казахского народа. Все это позволяет обеспечивать преемственность поколений, сохранять и преумножать богатое национальное культурное наследие и знакомить с ним другие народы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Национальная специфика языковой картины мира // Актуальные проблемы современного языкознания и литературоведения. Материалы 4-й межвузовской конференции молодых ученых. Краснодар, 2015. – 45с.
- 2 Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. Абай. – Алматы: Жеті жарғы, 1977. – 146 с.
- 3 Ауэзов М. Путь Абая. Перевод под ред. А. Никольской, Т. Нуртазина, Л. Соболева. Книга первая. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 128 с.
- 4 Muchtar Auesow, Hilde Angarowa, - Abai, Москва, 1953. – 31 с.
- 5 Чичерин А. В., Возникновение романа – эпопеи. Москва, 1958. – 230 с.
- 6 Ахманов О. С. Словарь лингвистических терминов. Издание 4-е, стереотипное – М.: КомКнига, 2007. – 101 с.
- 7 Болатова Г. Ж., Воссоздание национального своеобразия романа-эпопеи М.О.Ауэзова «Путь Абая» в переводах на русский язык. - Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 87 с.

О.С. Чонгидис

М.Әуезовтің «Абай жолы» тарихи романындағы ұлттық сипаттың ерекшелігі

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Тұңғыш қазақ «Абай жолы» эпопеясы - әлемге әйгілі тарихи романдар Мұхтар Әуезов. Тарихи романдар белгілі бір кезеңнің тарихи даму ерекшеліктері туралы ғана емес, сонымен бірге адамның ұлттық сипаты туралы да баға жетпес ақпарат көзі болып табылады. М.Әуезовтің «Абай жолы» романы - қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін жақсы суреттейтін ұлттық сипаттағы туынды. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпикалық романында автор қазақтың ұлттық болмысының адамгершілік тұтастығы, ұлы Абайдың образы арқылы бейнеленген. Роман Қазақстан өмірінің революциялық кезеңге дейінгі энциклопедиясы ретінде сипаттауға, бұрын белгісіз адамдардың даңқын одан әрі кеңейтуге және нығайтуға мүмкіндік беретін Қазақстан өмірінің алуан түрлі аспектілерін бейнелейді. Әңгіменің негізгі бағыты - қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, ағартушы, көрнекті қазақ ақыны Абай Құнанбаевтың тарихи тұлғасы. Сонымен, бұл мақалада Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» тарихи романындағы ұлттық сипат ерекшеліктері қарастырылады.

O.S. Chongidis

Specificity of national character in the historical novel by M. Auezov "The Abay Way"

Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,

The first Kazakh epic "The Way of Abay" is a series of world-famous historical novels by Mukhtar Auezov. Historical novels are an invaluable source of information not only about the features of the historical development of a particular period, but also about the national character of a person. The novel of M. Auezov's epic "The Way of Abay" is a work of national character that well illustrates the life, traditions and customs of the Kazakh people. In M. Auezov's epic novel "The Way of Abai", the author also conveyed the idea of the moral integrity of the Kazakh national character, embodied in the image - the character of the great Abay.. The novel reflects the most diverse aspects of the life of Kazakhstan, which allows us to characterize the work as an encyclopedia of pre-revolutionary Kazakh life, further expanding and strengthening the glory of the people unknown before. The focus of the story is the real historical personality of the outstanding Kazakh poet Abay Kunanbaev, the founder of Kazakh written literature, an educator. Thus, this article discusses the specifics of a national character in the historical novel by Mukhtar Auezov, "The Way of Abay."

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 371.32

А.Р.Бейсембаев¹, Г.А.Сулейменова²

¹д.ф.н., профессор, Инновационный Евразийский Университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: aman2908@mail.ru

²к.п.н., старший преподаватель, Инновационный Евразийский Университет, г.Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: gulmira_sga73@mail.ru

ИНТЕГРИРОВАННЫЙ УРОК РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с преподаванием русского языка и литературного чтения в рамках обновления содержания образования в Республике Казахстан.

Новые требования к преподаванию школьного курса русского языка и чтения во многом обусловили введение в процесс обучения школьников инновационных педагогических технологий, поиск новых форм обучения учащихся.

В статье рассматривается проблема интеграции в обучении. Вопрос о том, каким должен быть современный урок русского языка. Предложены новые подходы, новые требования к методике преподавания школьного курса русского языка и чтения. Одним из новшеств является идея интеграции в обучении. Рассмотрена возможность применения технологии деятельностного обучения.

Ключевые слова: современный урок русского языка, литературное чтение, обновленное содержание образования, интеграция, интегрированный урок.

ВВЕДЕНИЕ

Глобальные вызовы предопределили реформы в системе казахстанского образования, направленные на повышение общего уровня образованности выпускников школ, формирование навыков необходимых для реализации инноваций и лидерства, развитие национальной идентичности сквозь призму содержания школьного образования с учётом международного опыта. Реализация обновленной образовательной программы и системы критериального оценивания является одним из основных направлений по достижению поставленных целей. Так, особенностью обновленной учебной программы начальных классов является введение интегрированного предмета «Русский язык», включающего «Литературное чтение».

Новые требования к преподаванию школьного курса русского языка и чтения во многом обусловили введение в процесс обучения школьников инновационных педагогических технологий, а опыт многолетней работы убеждает, что наибольшей эффективность в обучении можно достигнуть, сочетая и интегрируя их. Подобный подход к обучению становится возможным в рамках применения технологии деятельностного обучения, посредством которого формируются как предметные, так и надпредметные компетенции.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Методике интеграции уроков русского языка и чтения посвящен ряд исследований (см.: работы О.В. Яблоновской (2003), Т.А. Каясовой (2007), Е.Е. Никитиной (2007), Н.А. Беловой (2008), М.М. Товбаевой (2010), О. Куртевой (2012), С.Р. Валиджановой (2016) и других), однако до сих пор она остается не решенной. Одна из причин этого – рассмотрение современного урока как вариативной, постоянно изменяющейся формы организации учебной деятельности школьников, отражающей ведущие тенденции и изменения, которые произошли в обществе и в системе школьного образования.

Для того чтобы урок стал результатом творчества учителя, необходима его серьезная психолого-педагогическая и методическая подготовка, предполагающая владение инновационными технологиями построения урока, одной из которых является интегрированная, предполагающая интеграцию изучаемых предметов, ориентацию на обучение применению знаний в решении проблем. В рамках такого урока учитель продумывает организацию учебной деятельности школьников, сосредоточивает внимание на главных идеях, преподносит материал в занимательной, интересной форме, организует их творческий поиск познавательной деятельности, учитывая особенности младших школьников [1, 26].

Одна из главных проблем при построении интегрированного урока – это понимание учителем и учёт им особенностей каждого конкретного ребёнка [2, 13]. В интегрированных уроках надо соединить отдельные элементы в единое целое, чтобы каждому ребёнку стала понятна суть обучения. На таких уроках осуществляется развитие связной речи детей, обогащение, активизация словарного запаса.

Интегрированные уроки помогают в ознакомлении школьников с окружающим миром. Качество знаний зависит и от особенностей познавательной деятельности, в которую оно включено, и от широты включения этих знаний в различные виды деятельности [3, 49].

От учителя зависит уровень *грамотности* младших школьников: насколько дети регулярно читают и грамотно пишут. Решению данной задачи помогают *интегрированные уроки чтения и русского языка*, внеклассного чтения и музыки. Много дают такие уроки и для совершенствования выразительного чтения [3, 56].

Интеграционные связи между предметами – это процесс сближения и связи наук [4, 21]. В практике начального обучения надо использовать, развивать и внедрять внутри – и межпредметные связи как зону ближайшего развития для дальнейшего постепенного и осторожного использования интеграции учебных предметов.

Интегрированные уроки должны отвечать следующим требованиям:

1. во-первых, урок должен дать ребёнку самые различные знания;
2. во-вторых, учитель должен повысить познавательный интерес школьников;
3. в-третьих, урок должен активизировать мыслительную деятельность учащихся, и, наконец, дети должны проявлять творческие способности, ум [5, 86].

Интегрированные уроки способствуют:

1. преподнести учебный материал глубже, показывая его с различных сторон;
2. способствуют прочному овладению знаний, повышению интеллекта детей;
3. дают возможность более эффективно провести закрепление, обобщение знаний;
4. широко решают воспитательные задачи учебно-воспитательного процесса.

Русский язык как предмет школьного образования – явление многоаспектное, и контакты его с другими предметами обнаруживаются не только в содержании. Связь между предметами, как отмечают учёные, выражается также и в том, «что один предмет служит как бы инструментом при решении вопросов и задач в другом предмете. Так, современный интегрированный урок по русскому языку и чтению в рамках обновленного содержания образования строится по модели критического мышления: **вызов – осмысление – рефлексия**. Для того чтобы мотивировать ученика

на постижение определенных знаний, выработку навыков необходимо создать эмоциональный настрой. Одним из эффективных способов является выразительное чтение стихотворения самим учителем. Например,

Колокольчик наш звенит

И урок начать велит.

Слышишь звонкий голосок?

Нам пора начать урок.

Пора за дело браться,

Придётся постараться.

Чтобы грамотными стать,

Надо правил много знать.

Далее учитель задает вопросы на понимание прослушанного стихотворного текста:

О чем сигнализирует школьный звонок? Зачем нужно браться за дело? Какая польза оттого, что человек научиться работать?

Небольшая дискуссия на заданные вопросы будет способствовать активизации внимания школьников, создаст у них неподдельный интерес к изучаемой теме, свяжет теоретический материал с практикой.

Сложным этапом современного урока является этап **осмысления**, в рамках которого ученики должны не только усвоить новый материал, но и применить полученные знания в нестандартной ситуации. Так, на уроке по теме: «Весна» ученики должны обобщить знания по разделу и научиться писать слова с безударными гласными, подбирать проверочные слова.

Осуществлению поставленной цели будет способствовать продуманная, эмоционально-выразительная речь учителя: *«Весна – прекрасное время года, когда вся природа оживает после зимнего сна. Недаром поэты её называют «утром года».*

Далее учитель выразительно читает стихотворные строки:

Полюбуйся: весна наступает.

Журавли караваном летят.

В ярком золоте день утопает

И ручьи по оврагам шумят.

Просит нарисовать словесно картину приближающейся весны ученикам.

Такие интегрированные уроки русского языка и чтения эффективно формируют языковую, лингвистическую и коммуникативную компетенции у учащихся, вооружая их основами знаний о языке (его устройстве и функционировании), способствуют развитию у детей четырех видов речевой деятельности: слушание, говорение, чтение, письмо. формируют языковой и эстетический идеал.

Эта новая коммуникативная методика заменяет действующий грамматико-переводной подход обучения. Если раньше оценивались знание и понимание материала, но не придавали значения умению применять полученные знания на практике, то теперь для учителя важно умение детей анализировать, синтезировать учебную информацию, умение оценивать любую ситуацию, следовательно, новая критериальная система позволяет учителю оказывать педагогическую помощь ученику - лучше понимать свои успехи. Тем самым, обеспечивается прочная взаимосвязь между содержанием, обучением и оцениванием.

ВЫВОДЫ

Таким образом, интегрированные уроки русского языка и литературного чтения способствуют глубокому проникновению учащихся в слово, в мир красок и звуков, помогают формированию грамотной устной и письменной речи учащихся, её развитию и обогащению, развивают эстетический вкус, умение понимать и ценить произведения искусства, красоту и богатство родной природы. Они нацелены на активизацию

познавательной деятельности учащихся, на развитие самостоятельности их мышления и развитие читательских интересов и навыков.

Интегрированные уроки дают ученику достаточно широкое и яркое представление о мире, в котором он живет.

Основной акцент в интегрированном уроке приходится не столько на усвоение знаний о взаимосвязи явлений и предметов, сколько на развитие **образного мышления**, развитие творческой активности учащихся [6, 21]. На таких уроках учитель может использовать сведения из различных областей науки, культуры, искусства, обращаясь к явлениям и событиям окружающей жизни. Так, на примере урока «Красота спасет мир», где ученики повторяют «имя прилагательное», развивают образное мышление и формируют умения видеть красоту окружающего мира.

Таким образом, современная казахстанская система образования направлена на формирование высокообразованной, интеллектуально развитой личности с целостным представлением картины мира, с пониманием глубины связей явлений и процессов, представляющих данную картину. Применение интегрированной технологии в процессе обучения позволит преодолеть предметную разобщённость, потому что все учебные предметы функционируют как автономные образовательные системы и не в достаточной степени удовлетворяют требованиям времени, введение интеграции предметов в систему образования позволит решить задачи, поставленные в настоящее время перед школой и обществом в целом. Интегрированные уроки будут способствовать формированию целостной картины мира у детей, пониманию связей между явлениями в природе, обществе и мире в целом.

Интеграция в обучении дает возможность развития метапредметных компетенций учащихся, предполагает прежде всего существенное развитие и углубление межпредметных связей, которые являются аналогом связей межнаучных, переход от согласования преподавания разных предметов к глубокому их взаимодействию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Данилюк А.Я. Учебный предмет как интегрированная система // Педагогика. – 1997. – №4. – С. 24-28.
- 2 Сухаревская Е.Ю. Интегрированное обучение в начальной школе: Ростов на /Дону: Феникс, 2003. – 149с.
- 3 Монахова Г.А. Образование как рабочее поле интеграции // Педагогика. – 1997. – №5. – С. 52-55.
- 4 Суравегина И.Т. Интеграция разных областей знания как проблема общего среднего экологического образования // Проблемы интеграции в естественно научном образовании. Ч.1. – СПб., 1994. – С. 44-46.
- 5 Федорец Г.Ф. Проблема интеграции в теории и практике обучения. Л.: РГПУ, 1989. – 94 с.
- 6 Лялина В.Н. Интегрированные уроки – одно из средств развития интереса к учебным предметам. // Начальная школа. – 1995. – №11. – С. 21-25.ф

А.Р. Бейсембаев¹, Г.А. Сулейменова²

Жаңартылған білім беру мазмұны аясында бастауыш сыныптағы интеграциялық орыс тілі сабағы

^{1,2} Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
Мақалада Қазақстан Республикасында білім беру мазмұнын жаңарту аясында орыс тілі мен әдеби оқуды оқытуға байланысты мәселелер қарастырылады.

Орыс тілі мен оқудың мектеп курсын оқытуға қойылатын жаңа талаптар көп жағдайда оқушыларды оқыту үдерісіне инновациялық педагогикалық технологияларды енгізуге, оқушыларды оқытудың жаңа түрлерін іздеуге негізделген.

Бұл мақалада орыс тілінің заманауи сабағы қандай болу керек деген мәселе

қарастырылған. Оқытудағы интеграциялау идеясы болып табылатын орыс тілі мен оқуды мектеп курсы бойынша оқыту әдістемесіне қойылатын жаңа тәсілдер, жаңа талаптар ұсынылды.

A. Beisembayev¹, G. Suleimenova²

Integrated lesson of the russian language in elementary school in the framework of updated education content

^{1,2} Innovative University of Eurasia, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article discusses issues related to the teaching of the Russian language and literature reading in the framework of updating the content of education in the Republic of Kazakhstan.

New requirements for teaching the Russian language school course and reading largely determined the introduction of innovative pedagogical technologies into the process of teaching students, the search for new forms of student learning.

The article discusses the problem of integration in teaching the question about the form of the Russian language modern lesson. New approaches, new requirements for the methodology of teaching the school course of the Russian language and reading, one of which is the idea of integration in teaching are proposed.

УДК 37.06

N.S. Zhumagulova¹, L.A. Akhriyeva², E.V. Zhumagulova³

¹candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, AbayMyrzakhmetovKokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: n_schum@inbox.ru

²master, ShokanUalikhanovKokshetauState University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: Do221@mail.ru

³master, ShokanUalikhanovKokshetauStateUniversity, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: rinju@rambler.ru

NEW CONTENT OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN QAZAQSTAN

The article discusses the main changes in the concept of the content of foreign language education in Kazakhstan in recent decades. Globalization and integration have given way to new technologies and techniques that meet the social requirements in teaching a foreign language as an act of intercultural communication. As a result new state standards, school books and technologies are being developed. The educational process focuses on intercultural communication not only as the ultimate goal of learning, but also on the process of teaching foreign languages. Teaching three multi-system languages also leaves a certain imprint on the content of education and learning outcomes.

Key words: new content, foreign language education, intercultural communication, modern approach to foreign language education, multilingualism, information and communication technologies.

INTRODUCTION

The theory and practice of modern foreign language education in Kazakhstan has now undergone significant changes. The end of the twentieth and the beginning of the XXI century marked a new stage in the development of methods of teaching foreign languages in the post-Soviet space. Democratic processes in the USSR proclaimed by M.S. Gorbachev, then the collapse of the Soviet Union, political changes on the European continent changed the social order of society for

teaching foreign languages. A foreign language suddenly turned into a means of communication, moreover, a means of survival. As it turned out, not only Foreign Secretary, but also ordinary people needed to know a foreign language. The social significance of a foreign language and foreign language education has changed.

Firstly, the goal of learning a foreign language has radically changed - it was not reading and translating a text based on the studied grammar and vocabulary, but lively, real communication. In a Soviet school and university foreign language skills were taught like skills "with a dictionary." Students could not translate texts and speak fluently. They had to turn to the dictionary. The methodology was dominated by the classical method - teaching a foreign language was reduced to a thorough study of grammar rules and exceptions to the rules, reading, translation and retelling of the text, answers to previously asked questions. This approach was dictated by the socio-political realities of Soviet society. Today we live in a different society, where globalization and international integration dictate their own rules of life and learning, including a foreign language. Foreign languages are today priority in the education system and professional activities of people. The emphasis in determining the purpose of training has shifted to communication in oral and written form. There is no need to achieve years of purity of pronunciation and grammatical correctness even in the context of university language education, since it has come to understand that accent, grammatical and stylistic errors are inevitable for students of a foreign language.

Secondly, today, not only graduates of linguistic specialties, but also graduates of non-linguistic specialties of universities, and, moreover, graduates of schools, should be able to speak a foreign language. This task is realized in Kazakhstan to a greater extent in Nazarbayev schools, Nazarbayev University, in the language specialties of universities. In non-linguistic specialties of universities under the multilingualism program in Kazakhstan, a number of disciplines are taught in English along with teaching English for 2-3 semesters, depending on the specialty. In non-linguistic specialties of universities under the multilingualism program in Kazakhstan, a number of disciplines are taught in English along with teaching English for 2-3 semesters, depending on the specialty. However, with poor school preparation, achieving an optimal level of understanding of theoretical material in the specialty in English is achieved only by a small percentage of students. It should also be noted that teaching a foreign language to students of non-linguistic specialties is carried out according to textbooks that do not have a communicative orientation.

Thirdly, the emphasis in learning has shifted from language to speech, and this circumstance has radically changed the content of teaching foreign languages in Kazakhstan. The Concept for the Development of Foreign Language Education, adopted on the basis of the Common European Framework of Reference for Foreign Languages, adopted in 2006, played an important role in transforming the process of teaching foreign languages at school and university, as Kazakhstan began to switch to level teaching of foreign languages according to the European model, changes followed in state programs and standards of foreign language education.

Fourth, the signing by the Kazakhstan of the Bologna Declaration (2010) and European language competencies had a significant impact on changing methods and approaches to teaching foreign languages, in particular, the introduction of new technological areas into the educational process began; updating the content of teaching foreign languages; received theoretical justification for new methods of teaching foreign languages; new forms of monitoring learning outcomes, etc., have been developed and are being introduced. Famous Kazakhstani scientist S.S. Kunanbayeva developed the conceptual foundations of cognitive linguistics in the formation of a multilingual personality [1], disclosed the features of the methodology and theory of modern foreign language education [2]. The purpose of foreign language education is defined by it as "the formation of intercultural and communicative competence of students of language specialties in the process of foreign language education at the levels of basic sufficiency, basic standard, super-basic standard"[3].

Fifth, a distinctive feature of the modern approach to foreign language education is the emphasis on intercultural communication, not only as the ultimate goal of learning, but also on the process of teaching foreign languages. In Germany, G. Neuner and G. Gunfeld were among the first

to develop this approach. In the Soviet-Russian methodology, priority in the development of this problem belongs to S.G. Ter-Minasova.

Intercultural education is carried out primarily through the texts of another culture, the language of which we are studying. This is the process of learning an unfamiliar language in the light of people who speak that language, their historical and cultural experience. In this process, the rapprochement of two cultures occurs - native and foreign, since learning a foreign language involves not only working with unfamiliar words and structures, but also the assimilation of a different mentality, other cultural concepts and moral values. S.G. Ter-Minasova emphasizes that in the process of teaching a foreign language it is necessary to take into account two national principles of teaching foreign languages: national priorities and identifies, which are also acceptable for Kazakhstan:

1. The study of a foreign language should be combined with the study of the native language and native culture, because our graduates will be interested in international communication partners not with knowledge of the foreign world ... but with their native world, that is world of Russia.

2. This is a co-study of language and culture. Without background knowledge of the world of the language being studied, one cannot actively use a foreign language [4]. Texts and exercises in foreign language textbooks are updated taking into account these trends and are being tested. Sixthly, today not only oral but also written communication in a foreign language is relevant, primarily academic and business writing.

MAIN PART

Consider the concept of "content of foreign language education." The generally accepted definition of the content of education is the system of knowledge and skills formed in an educational institution, the general development and social experience accumulated by mankind. Some methodologists understand by the content of training that educational material that is selected in a certain way, methodically organized and designed for assimilation in the learning process. [6, 150] Others include language, speech, speech activity and culture [5, 124]; the third distinguish linguistic, psychological and methodological components in the content of teaching a foreign language [7, 16]. N.D. Galskova identifies five components of the content of teaching a foreign language—this is linguistic material, speech skills, knowledge of the national cultural characteristics and realities of the country of the language being studied [8, 82-83], and S.G. Ter-Minasova adds knowledge of native language and native culture to the content of foreign language education [4].

Currently, in foreign language education in the Republic of Kazakhstan, the study of foreign languages is recognized as socially significant; a foreign language is defined as the language of international communication along with the state (Kazakh) language and Russian as the language of international communication; recognized the need for early learning of a foreign language; conceptually meaningful concepts are clarified and terminologically clarified: "foreign language education" with a projection on intercultural communication; defined "level of training" (a finite set of communicative and speech skills of owning foreign language as a result of the interaction of teaching and learning activities); defined "level of training" (a finite set of communicative and speech skills of owning foreign language as a result of the interaction of teaching and learning activities); describes the "language for special purposes" (LSP) as an object of teaching professionally oriented communication and "language for academic purposes" (LAP) along with the "language of everyday communication"; a conceptual basis for the implementation of internationally standard levels of training in LSP in republican schools of an international type and a language university was developed and experimentally confirmed; a purposeful implementation of the latest pedagogical and information technologies (including distance learning) was carried out; sample standard programs for the practical course of a foreign language and English for special purposes for linguistic and non-linguistic universities have been compiled; educational-methodical complexes for three European languages (English, French, German) for the primary, secondary

specialized schools and the second year of a language university have been created; differentiated-specialized training of foreign-language teaching staff for schools with in-depth study of foreign language, a secondary specialized school with an economic, engineering-technical, natural-scientific and humanitarian bias and rural low-grade schools has begun [3].

One of the main problems today is the training of specialists of technical and natural sciences who speak English. This is one of the first problems that should be addressed immediately. For this, it is necessary to change the content of foreign language education and the teaching methods of this contingent of students. The company needs specialists in technical specialties who speak a foreign language at the level of professional and academic communication. We need domestic English textbooks with updated content of grammatical and lexical material, which emphasize speech exercises, with professionally oriented texts that motivate teachers. Today, the main textbooks for non-linguistic specialties have been published in Russia, respectively, the Russian cultural component. Such textbooks should be created in Kazakhstan at a faster pace and in accordance with a social request. It is necessary to revise the lexical and thematic content of textbooks, to make them modern. So, E.V. Gunnemarck believes that 800-1000 correctly selected high-frequency words can cover about 95% of what you need to say or hear in the most common situation [10, 49]; at each level of mastery of the language, it is necessary to master exactly such a volume of grammatical information as is necessary for minimal written or oral communication [9, 106-107].

A significant event for the Kazakhstani foreign language education was the process of adaptation to the national education of the Pan-European Foreign Language Competencies, developed on the initiative of the Council of Europe in 2001. This document defines the six-level content of teaching a foreign language and the learning outcomes for each level. The development of this document contributed to the consolidation of European states in all areas of activity, including in the field of both secondary and higher professional education. Kunanbayeva S.S. identified on the basis of pan-European competencies in foreign language proficiency (A1, A2, B1, B2, C1, C2) 4 levels of the adapted national level system (NS) of teaching the trinity languages:

- I – NS as minimally sufficient (A1, A2);
- II – NS as the level of basic sufficiency (B1);
- III – NS as the level of basic standardization (B2);
- IV – as the level of super-basic standardization (C1, C2) [4, 313].

For non-linguistic universities - level B2 and the full course LSP (professional program); for specialized classes of 12-year-olds (11-12 grades) – level B1 and profile-oriented training programs; [3].

S.S. Kunanbayeva in the Concept for the Development of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan determines the levels A1 and A2 (survival and prethreshold level) for the main stage of grades 5-10; for specialized classes of 12-year-olds (grades 11-12), level B1 and profile-oriented training programs; for specialized schools, level B2; for language universities - level B2, C1, C2; for non-linguistic ones – B2, [2, 255-256]. Later S.S. Kunanbayeva identified level C3.

Now there is a process of correction of the content of textbooks of English and other foreign languages. This applies to the subject of the textbook, and the ratio of language and speech exercises, the structure of the topic, this is the place of grammar in the process of teaching intercultural communication, the ratio of authentic and educational information in each topic, etc.

One of the main characteristics of the content of modern foreign language education in Kazakhstan is information and communication technology. New technological capabilities of foreign language education became possible thanks to the digital revolution, which began in the 50s of the twentieth century with the transition from analog to digital method of processing, storage and transmission of information. Even then, digital television, photo, video and audio equipment appeared in Europe and America, which contributed to the technological re-equipment of the entire education system. Today, the scientific and technological revolution has come to secondary and higher education in Kazakhstan.

Information and communication technologies make it possible to radically update the content of the educational process in a foreign language, to make it more effective, interesting, individualized and productive. They represent, in essence, the new content of instruction: electronic textbooks, electronic dictionaries, instructional websites containing phonetic, lexical, grammatical, textual content in various forms available for students of any level of training. Thanks to them, students have access to classroom texts, chat rooms, video and audio communication, online learning, which helps to improve their speech skills and abilities, removes psychological barriers, increases self-esteem, promotes self-organization and self-development. In our opinion, innovations should be considered in the professional community of teachers and answer the question - what competencies and skills a modern foreign language teacher should possess. The source of ideas for developing innovative approaches is a teacher. Textbooks and teaching materials play an important role in motivating students. The technological progress of the 21st century has significantly changed the content of modern education, teaching aids, technologies and teaching methods. Currently, almost all training materials are available in digital format on a global network, but the traditional textbook remains one of the main sources of basic information for students.

German scientists V. Steinike, H.-V. Huneke, F. Haß believe that innovation should be sought in teacher activity. A foreign language teacher must be proficient in teaching; it organizes the communication of students, motivates them with interesting linguistic and regional information relevant to their age, interests, setting real communicative goals for students and achieving them. All of the above events in the scientific and methodological sphere have had a significant impact on the change in the content of teaching a foreign language in Kazakhstan over the past two decades.

Graduates in chemistry, biology, physics and computer science barely possess reading skills in English, so it's incorrect to talk about "improving" professional language competence. Subject teachers need level B2 for high-quality teaching of their subject in English, in addition, knowledge of the methodology of teaching the discipline in English is required. There are currently no such textbooks. Today we should speak not about teaching these subjects in English, but about the centralized development of terminological module dictionaries for these disciplines, the publication of these dictionaries in the required quantity, and providing each student and teacher subject with such a dictionary. Only schools - gymnasiums with in-depth study of the English language and Intellectual schools can provide a full-fledged study of disciplines in English. An analysis of publications on the implementation of the multilingualism program in Kazakhstan's schools gives reason to believe that the bulk of schools in rural areas and small towns are not able to provide teaching and instruction in these subjects in English [3; 4; 5].

CONCLUSIONS

In the conditions of the information and technological revolution in school and university in foreign language education, it is necessary to take a responsible approach to changing the content of education in general and foreign language in particular, creating new textbooks and teaching materials that reflect current trends in the development of teaching foreign languages, taking into account international best practices and national priorities. At the same time, it is necessary to revise the relationship between teacher and student in the school's educational discourse. It should not be forgotten that the target setting "to teach communication in a foreign language" should find its embodiment in the effective organization of the educational process and the interaction of students primarily with each other, and then with the teacher. Teachers of a foreign language should get away from an authoritarian, leadership in the lesson position, although for many it is difficult. Students should be given the opportunity to communicate in the language they are learning in the class. The density of communication in a foreign language should be maximum. The realities of the new time set the task of practical mastery of the language as a means of intercultural communication. Students should be given the opportunity to communicate in the language they are learning in the lesson

The level of foreign language literacy is an indicator of the civilization of modern society and the individual. A high level of foreign language literacy leads to an increase in the intellectual and moral potential of society, as it opens up access to universal human values of world culture. Each person who speaks a foreign language, to some extent increases the cultural potential of the country. The experience of European foreign language education indicates that the emphasis in the study of a foreign language should be placed on the school, and not on the university. The main goal of the Kazakh school should be to prepare for the society of young people who can communicate in English. Attention should be paid to the quality of teaching and textbooks in English and other foreign languages, to the training of teachers of foreign languages who are fluent in modern technologies and teaching methods for intercultural communication.

REFERENCES

- 1 Kunanbayeva, S.S. Conceptual foundations of cognitive linguistics in the formation of a multilingual personality. – Tutorial. – Almaty, 2017. – 264 p.
- 2 Kunanbaeva, S.S. Theory and practice of modern foreign language education. – Almaty, 2010. – 344 p.
- 3 The concept of development of foreign language education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 2006/[Electronic resource] – Access mode: <https://gigabaza.ru/doc/62326.html>
- 4 Ter-Minasova, S.G. Teaching foreign languages in modern Russia. Whatisahead? // [Electronicresource] –Accessmode:<http://psihdocs.ru/s-g-ter-minasova-1-prepodavanie-inostrannih-yazykov-v-sovremen.html>
- 5 Schukin, A.N. Teaching foreign languages: Theory and practice: A manual for teachers and students. 3rd ed. – M.: Filomatis, 2007. – 480 p.
- 6 Methods of teaching foreign languages in primary and basic comprehensive school: a textbook for students of teacher training colleges (Edited by V. M. Filatov). – Rostov on/D: “Phoenix”, 2004. – 416 p.
- 7 Solovova, E.N. Methods of teaching foreign languages: a basic course of lectures: a manual for students of pedagogical universities and teachers. - 4th ed. - M.: Education, 2006. –239 p.
- 8 Galskova, N.D. Modern methods of teaching foreign languages. The manual for the teacher. - 3-ed., revised. and add. – M.: Arkti, 2004. –192 p.
- 9 Gunnemark, E. The art of learning languagesю–M.:Eksmo, 2007. – 288 p.
- 10Steinig, W., Huneke,H.-W. Language Didactics German. – Neuburg Donau: Erich Schmidt Verlag, 2004. – 272 p.
11. German Didactics. Tradition.Innovation.Practice.Editor F. Haß, 2016. – 335 p.

Н.С. Жумагулова¹, Л.А. Ахриева², Е.В. Жумагулова³

Шет тілді білім беру мазмұнының тұжырымдамасы

¹А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті,

Көкшетау, Қазақстан Республикасы

III.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,

Көкшетау, Қазақстан Республикасы

Мақалада соңғы онжылдықта Қазақстандағы шет тілді білім беру мазмұнының тұжырымдамасындағы негізгі өзгерістер қарастырылады. Жаһандану мен интеграция мәдениетаралық коммуникация актісі ретінде шет тілін оқытуда әлеуметтік талаптарға жауап беретін жаңа технологиялар мен әдістемелерді қолдануға мүмкіндік берді. Жаңа мемлекеттік стандарттар, мектеп оқулықтары мен технологиялары әзірленуде. Оқу үрдісінде мәдениетаралық коммуникация тек оқытудың түпкі мақсаты ғана емес, сонымен қатар шет тілдерін оқыту процесінде назарда ұстайды. Үш түрлі жүйелі тілді оқыту білім беру мазмұны мен оқыту нәтижелеріне ықпал етеді.

Н.С. Жумагулова¹, Л.А. Ахриева², Е.В. Жумагулова³

Концепция содержания иноязычного образования

Кокшетауский университет им. А.Мырзахметова,
г.Кокшетау, Республика Казахстан
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан

В статье рассматриваются основные изменения в концепции содержания иноязычного образования в Казахстане в последние десятилетия. Глобализация и интеграция дали дорогу новым технологиям и методикам, которые отвечают социальным требованиям в обучении иностранному языку как акту межкультурной коммуникации. Разрабатываются новые государственные стандарты, школьные учебники и технологии. В учебном процессе делается акцент на межкультурную коммуникацию не только как конечную цель обучения, но и на сам процесс обучения иностранным языкам. Обучение трем разносистемным языкам также накладывает определенный отпечаток на содержание образования и результаты обучения.

УДК 81:372.881

З.А.Заурбекова

аға оқытушы, М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: z.zinfira_76@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытудың негізгі мақсаты – болашақ мамандардың кәсіби қызметінде және олардың кәсіби қарым-қатынасында мемлекеттік тілді қолдану мүмкіндігі ретінде түсінілетін коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру.

Қазіргі құзыреттілікке негізделген тәсіл жеке адамның және қоғамның мүдделерін үйлестіретін маманның моделін жасауға және еңбек нарығы мен әлеуметтік сұранысты білім кеңістігіне ілгерілету жүйесін құруға мүмкіндік береді. Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктері барлық пәндерді оқыту процесінде қалыптасып, білім берудің барлық деңгейлерінен өтіп, әрқайсысы бойынша жетілдірілуі керек. Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда қазақ тілін кәсіби бағытта оқытудың мазмұнын таңдау және оқытудың жаңа технологияларын қолдану маңызды. Жоғары оқу орындары студенттерінің коммуникативті құзыреттілігін барынша ұтымды қалыптастыруға мүмкіндік беретін жағдайларды дұрыс таңдау сабақтың тиімділігін арттырады. Дайындықтың әр кезеңі жалпы және кәсіби құзыреттіліктермен сипатталады.

Мақалада университет студенттерінің тілдік құзыреттілігін дамыту, жоғары оқу орындарында қазақ тілі сабағы мен сабақтан тыс жұмыстарды үйлестіру арқылы студенттердің танымдық және сөйлеу белсенділігін арттыру жолдары талданған. Сондай-ақ студенттердің қазақ тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыру, қазақ тілінде сөйлеу әрекетін дамыту және жетілдіру жолдарын қарастырады.

Тірек сөздер: мемлекеттік тіл, құзыреттілік, кәсіби және тілдік құзіреттілік, коммуникативтік дағды, білім мазмұны, онлайн-технологиялар.

КІРІСПЕ

Қай заманда да оқу-білім адам баласы үшін ең қажетті де қымбат байлық саналған. Алыс тарихты қозғамай-ақ, сонау Түркілік дәуірімізді еске алсақ, бабаларымыз білімді,

оқымыстының ақылын тыңдау, басшылыққа алу арқылы жақсы өмір сүрудің жолдарын қарастырғандығын байқаймыз. Күллі әлемнің ойшылдары өмірдің сәні мен мәні білімде деген тоқтамға келген. «Білім – адам баласының ортақ қазынасы» – дейді Жүсіп Баласағұн. «Білімдінің қолында алтын шырақ» дейді халық даналығы. «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы», «Ұстазды сыйлағаның – ұлтты сыйлағаның» деген өсиет сөздер бала жүрегіне жол тапқандарға берілген зор баға.

Білімге деген сұраныс пен талап – бүгін де ең өзекті мәселелердің бірі екені анық. Технологиялық революцияның беталысы, экономиканың кәсіптік сипатының жедел өзгеруі, ең алдымен, жалпы білім беру сапасын үнемі арттыруды талап етеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді», – деп атап көрсеткен болатын [1].

Қоғамдық-саяси, заманауи жағдайлардың дамуы, экономикалық өзгерістер мен қоғам дамуының жаңа шарттары жалпы және жоғары білім беру жүйесіндегі білім жүйесін сапалы жаңарту қажеттілігін анықтайды. Болашақ маманның кәсіби дайындығын оңтайландыру, кәсіби даярлау және қайта даярлау, мамандардың біліктілігін арттыру жұмыстарын жүргізу алға қойылып отыр. Қазіргі кездегі жоғары білім міндеттерінің бірі бәсекеге қабілетті, өз бетінше, сауатты, жоғары кәсіби деңгейде динамикалық шешімдер қабылдай алатын, көп мәдениетті кеңістіктегі кәсіби қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларына тез бейімделетін маман дайындау болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі құзыреттілікке негізделген тәсіл жеке адамның және қоғамның мүдделерін үйлестіретін маманның модельін жасауға және еңбек нарығы мен әлеуметтік сұранысты білім кеңістігіне ілгерілету жүйесін құруға мүмкіндік береді. Дайындықтың әр кезеңі жалпы және кәсіби құзыреттіліктермен сипатталады. Стандарттар құрылымында оқу нәтижелері ретінде құзыреттіліктерді қалыптастыру керек пәндік бағыттар (модульдер) ұсынылған. Сондықтан болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктері барлық пәндерді оқыту процесінде қалыптасып, білім берудің барлық деңгейлерінен өтіп, әрқайсысы бойынша жетілдірілуі керек.

Маманның кәсіптік құзыреттілігінің ажырамыс бір бөлігі – тілдік құзыреттілігі. Соның ішінде, мемлекеттік тілді, әсіресе, өз мамандығына қатысты кәсіптік лексиканы меңгеруі бүгінгі заманның басты талабына айналып отыр. Білім беру жүйесі көп тілді кеңістікте жұмыс істеуге дайын болатын болашақ мамандарды оқыту мен тәрбиелеудің жаңа тәсілдерін талап етеді. Н.Назарбаев жоғарыда аталған мақаласында: «Біз тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша студенттерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасауға тиіспіз. Гуманитарлық зиялы қауым өкілдері еліміздің жоғары оқу орындарындағы гуманитарлық кафедраларды қайта қалпына келтіру арқылы мемлекеттің қолдауына ие болады. Бізге инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар да ауадай қажет», – екенін баса айтқан [1].

Қазіргі жағдайда маман қалыптасқан кәсіби және коммуникативтік құзыреттіліксіз толық жұмыс істей алмайды. Мемлекеттік тілді жақсы білу университет түлектеріне үлкен кәсіби сұранысты қамтамасыз етеді, жұмыс іздеуді жеңілдетеді және олардың әрі қарай кәсіби өсуіне ықпал етеді. Қазақ тілі пәні ұлттық салт-дәстүрімізді, тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетіміз бен тарихымызды, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымызды меңгеруге мүмкіндік береді. Жоғары оқу орнында оқу барысында студент болашақтағы кәсіби қызмет үшін жеткілікті ғылыми лексиканы, зерттеу дағдыларын және қазақ тілінің ресурстары мен

нормаларын меңгеруі керек. Бұл әсіресе қазіргі рухани жаңғырып, саналы ұрпақ қалыптастыру барысында ерекше мәнге ие болмақ.

Осыған байланысты мемлекеттік тілінің мәртебесі артып келеді. Оның маңыздылығы әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени прогрестің тиімді факторы, Қазақстан халқы өкілдері арасындағы ауызша және жазбаша байланыс құралы ретінде және студенттердің зияткерлік қабілеттері мен кәсіби әлеуеттерін дамытудың маңызды құралы ретінде өсті.

Тіл маманының кәсіби білімі мен дағдысы – болашақ мамандардың лингвистикалық құзыреттілігінің жоғары деңгейін қамтамасыз етудің негізгі факторы.

Техникалық жоғары оқу орындары студенттерінің қазақ тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру процесі белгілі бір педагогикалық шарттардың орындалуын қарастырады. Соның бірі – қазақ тілін кәсіби бағытта оқытудың мазмұнын таңдау және құрылымдау. Қазақ тілін оқытудың мазмұны келесі компоненттерді қамтуы керек: нақты бағыттар, қарым-қатынас жағдайлары мен тақырыптары, мәтіндер, лингвистикалық және аймақтық географиялық білім, қарым-қатынас дағдылары, коммуникативтік және зияткерлік қабілеттер.

Білім алушылардың қарым-қатынастың кәсіби, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени бағыттарында тілдік құзыреттілігін қалыптастыру үшін түрлі коммуникациялық ситуациялар қолданылады. Мұнда келіссөздер, презентациялар, бизнес-конференциялар, әріптестермен күнделікті қарым-қатынас, техникалық және іскерлік құжаттаманы рәсімдеу кезінде туындаған жағдайларды шешу туралы айтуға болады. Қазақ тіліндегі ауызша және жазбаша кәсіби қарым-қатынастың типтік жағдайларын сабақ барысында жиі қолдану сабақтың тиімділігі мен нәтижелілігін арттыра түседі. Осының негізінде қазақ тілінде кәсіби сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың тиімді технологияларын жасауға болады.

Сонымен қатар, кәсіби қарым-қатынас жасау үшін коммуникацияның тиімді нәтижесін қамтамасыз ететін белгілі бір коммуникативті және интеллектуалдық дағдылар қажет. Оқу мазмұнының аталған компоненттерінің әрқайсысы қазақ тіліндегі қарым-қатынастың тиімді білімін анықтайды және олардың үйлесімділігі әріптестермен тең диалогқа түсе алатын жоғары деңгейлі тілдік тұлғаны қалыптастыруға негіз болады.

Н.В. Клименконың маманның тілдік құзыреттілігі таңдалған тақырыптар мен қарым-қатынас салаларына (оның ішінде бейіндік-бағдарланған), пайдалану дағдыларына сәйкес лингвистикалық бірліктерді игеруіне байланысты қалыптасатынын көрсетеді. Автор тілдік құзыреттілік адамға табиғи тіл арқылы берілген ақпаратты қамтитын хабарламаларды (мәтіндерді) қабылдау, түсіну және қалыптастыру, осындай ақпаратты оны сақтау үшін беретін, білім, қабілеттер мен дағдылардың жиынтығымен сипатталатындығын дәлелдейді [2, 7]. Ғалымдардың пікірлерін жүйелей келгенде, лингвистикалық құзыреттілік туралы анықтама лингвистикалық ғылымдардағы «тілді білу» ұғымына жақын: тілдік құзыреттілік – бұл қызметтің барлық түрлерінде (сөйлеу, сөйлеуді түсіну, оқу және жазу) тәжірибеде лингвистикалық бірліктерді игеру мен қолдану нәтижелерінің жиынтығының интегралды сипаты. Коммуникативті қазақ тілінің құзыреттілігі – бұл тұлғаны бағдарлы оқыту процесінде қалыптасқан, қазақ тілін білудің белгілі бір деңгейі, оның негізгі мақсаты жеке және кәсіби қарым-қатынас саласында мемлекеттік тілде сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін жүзеге асыру болып табылады.

Университеттегі лексикалық және грамматикалық материалдарды игеру болашақ маманға кәсіби қарым-қатынастың нақты жағдайларында қазақ тілін өз бетінше толық қолдануға үйрете алмайды. Білім алушылардың шығармашылық ойлауын, олардың танымдық белсенділігін, оқытуды практикалық тұрғыдан қолдана білу сабақтарда кәсіби қарым-қатынастың нақты жағдайларына мүмкіндігінше жақын, болашақ мамандардың кәсіби қажеттіліктерін ескере отырып дамыту формалары мен әдістерін жетілдіру мәселесі қазіргі уақытта өте өзекті болып табылады.

Қазақ тіліндегі сабақтың дәстүрлі емес формалары оқушылардың танымдық белсенділігінің дамуына, олардың кейіннен нақты кәсіби қызметке бейімделуіне ықпал етеді. Тілдік қарым-қатынас рөлдік ойындар, жарыстар, байқаулар, пікірталастар сияқты жағдаяттарда айқан көрінеді, сондықтан соңғы уақытта семинарлар, викториналар, КТК, баспасөз конференциялары, пікірсайыс және т.б. сияқты сабақтардың түрлері кең тарала бастады. Бұл аталған жұмыс түрлері білім, білік дағдыларын кеңейту мен тереңдетуге, кәсіптік және коммуникативтік қызметті игеруге көмектеседі, студенттердің пәнді оқуға деген қызығушылығын оятады және тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Тілдікқұзыреттілікті қалыптастырудың ұстанымдары коммуникативті серіктестік пен оқу тобындағы ынтымақтастық, университет студенттерінің тілдік мәдениеті мен толеранттылыққа бағытталған. Оқу үдерісіндегі оқыту мен тәрбиенің бірлігі қағидаты бірлескен топтық қызметті ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады, оның мақсаты білім беру процесінің барлық қатысушылары біртұтас ұйым ретінде танылады, бұл бүкіл топтың күш-жігерін біріктіруді талап етеді және ынтымақтастық негізінде жұмыс процесінде жұмыс күшінің белгілі бір бөлінуін ескереді. Осының нәтижесінде студенттер арасында жауапты ынтымақтастық қарым-қатынасы қалыптасады, ал мұғалімнің тарапынан бақылау мен түзету студенттердің өздері арасында өзара бақылау мен түзетумен біріктіріледі. Қазіргі заманғы қарым-қатынастың негізгі қағидасы, бастапқыда қарым-қатынас оның әлеуметтік жағдайы мен коммуникативті рөліне қарамастан сұхбаттасушының серіктес, диалогқа тең құқылы қатысушы ретінде анықталуы негізінде құрылады.

Қазақ тілі сабақтарында интеграцияланған жұмыс түрлерін жүйелі қолдану білім алушыларға:

- танымдық белсенділігін қалыптастыруға;
- студенттердің дербестігіне;
- шығармашылық ойлауды дамытуына;
- білімді кеңейту мен тереңдетуіне;
- мемлекеттік тілдегі коммуникативтік қызметті игеру қабілеттері мен дағдыларын дамытуға;
- мемлекеттік тілді үйренуге деген қызығушылығын оятуға;
- мемлекеттік тілде кәсіби қарым-қатынас дағдыларын дамытуға – ықпал етеді.

Басқаша айтқанда, ойын арқылы модельдендірілген кәсіби іс-әрекет білім алушылардың тілдік білімдерін жинақтап, шоғырландыратын ішкі ұйымдастырушы өзекке айналады. Бұл – орын алатын ақпараттың механикалық жинақталуы емес, мамандардың болашақ кәсіби іс-әрекетінің объективті және әлеуметтік мазмұнын белгілейтін, ойынның іс-әрекетке негізделген сипатын алдын-ала анықтайтын адам болмысының белгілі бір саласын белгілеу қызметі [3, 356].

Маманның қазақ тіліндегі коммуникативтікқұзыреттілігі сабақ барысында кәсіптік шеберлік байқаулары, практикалық конференциялар, пікірсайыс турнирлері және т.б. сияқты жұмыстың осындай формаларын қолдануға негізделген студенттердің сыныптағы және сыныптан тыс жұмыстарында біршама тиімді қалыптасады. Сабақтан тыс жұмыстардың интеграциясы білім алушылардың қарым-қатынас құралы ретінде қазақ тілінің функцияларын кеңейту, тілдік дағдыларын жүйелеу, қабылдау қабілетін кеңейту, сөздік (соның ішінде бейіндік-кәсіптік лексикасын) қорын байыту, логикалық ойлау жүйесін дамыту, жазу сауаттылығын арттыру сияқты әрекеттерін қалыптастырады.

Білім алушының жеке болмысы оқушының барлық қасиеттерін (қызығушылықтары, қабілеттері, сөйлеу және оқу әрекеттерін орындау қабілеті, жеке ерекшеліктері) ескеруге және сөйлеу мен танымдық міндеттерді өздігінен басқаруға үйрету кезінде көмектеседі. Белсенді жан-жақты дамыған жеке тұлғаны тәрбиелеу, тілдік құзыреттілігін қалыптастыру міндетті түрде білім алушының жеке ерекшеліктерін ескеруді қажет етеді: оның табиғи деректері, қабілеті, мінезі қандай және нені біледі, ерекше қызығушылығы. Студенттердің өзін-өзі бағалауының жоғары деңгейі, өз кезегінде, оларға университеттегі оқу процесінде

кездесетін қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді, жалпы білім беру мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді. Жоғары оқу орны студенттерінің субъективтілігі кең мағынада адамның субъективтік қасиеттерін кәсіби маңызды жеке қасиеттерге айналдыру ретінде анықталады. Субъективтілік – бұл таңдау жасау үшін және жасаған таңдау үшін жауапкершілікке ие болуға, жеке басының дербестігі мен тәуелсіздігін көрсетуге, өз іс-әрекетін өздігінен ұйымдастырып, реттеуге қажетті негізгі жеке қасиет. Бұл бастапқы нақты іс-әрекеттерді, қарым-қатынасты, адамгершілік мінез-құлықты, танымдық және қызметтің басқа түрлерін бастауды, іске асыру мен дамытуды және қажетті нәтижелерге қол жеткізуді білдіреді [4, 14].

О.Ю.Афанасьева білім алушының субъективтілігін неғұрлым тиімді дамытатын ең қолайлы факторларды көрсетеді: а) коммуникативті білім мазмұнының білім алушылардың жеке өмірлік проблемаларына қатысты мысалдармен толықтырылуы; б) оқытушының студентті сол болмысында қабылдауы; в) білім мен ақпарат көздерін таңдау еркіндігі; г) студенттің оқытушымен тең негізде құрылған еркін қарым-қатынасы; д) білім алушылардың дербестігін арттыру; е) болашақ мамандарға олардың өмірлік-шығармашылық қабілеттері мен креативтілігін анықтауда көмек көрсету және т.б. [4, 15].

Білім алушылардың ойлау түрін ескере отырып, тілдік құзыреттілікті немесе олардың элементтерін дамытудың педагогикалық технологияларын біріктіру принципін қолдану студенттердің тілдік құзыреттілігін қалыптастыруға ерекше жағдай туғызады. Педагогикалық технологиялардың немесе олардың элементтерінің өзара байланысты әдістерінің бірі – педагогикалық технологиялардың идеяларын бұзбай, барлық студенттерге тиімді болатын оқу процесін жобалауға көмектесетін педагогикалық технологиялардың немесе олардың элементтерінің оңтайлы үйлесімдерін іздеу.

Қазіргі білім беру процесінің ерекшелігі – білім беру ортасының ақпараттық толықтығы мен ондағы жаңа білім беру субъектісінің болуы. Бұл интернет-ресурстар мен интернет-технологиялар әлеуетін белсенді пайдалану, сабақтың интерактивті формаларын қолдану қажеттілігін туғызады.

Бұл тұрғыда университеттің электронды ақпараттық білім беру қорында қазақ тілін үйрену кезінде тілдік емес бағыттағы студенттердің кәсіби тілдік коммуникативті құзыреттілігін дамытудың тиімді әдістерінің бірі – бұл білім беру мен білім беру процесінің жаңа субъектісіне сәйкес келетін жаңа білім беру технологияларын қалыптастыру.

Осы мақсатта электронды ақпараттық білім беру қорындағы қазақ тіліндегі білім мазмұнын кәсіби мазмұнмен байыту, студенттерді қазақ тіліндегі жобалау жұмыстарына тарту, электрондық ақпараттық білім беру құралдарын әдістемелік қамтамасыз ету арқылы ақпараттық интернет-ресурстар мен интернет-технологиялар әлеуетін қолданудың тиімділігін арттыруға болады. Сонымен қатар заманауи интернет-ресурстар мен интернет-технологияларды қазақ тілін үйрету кезінде қолдану білім алушының кәсіби тілдік коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мен жетілдіру мүмкіндіктерін кеңейтеді және бұл болашақ маманның еңбек нарығындағы бәсекелестік артықшылығын қалыптастырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғары оқу орындарында қазақ тілі сабағы мен сабақтан тыс жұмыстарды үйлестіру арқылы студенттердің танымдық және сөйлеу белсенділігін, қазақ тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыруға, студенттердің қазақ тілінде сөйлеу әрекетін дамыту және жетілдіруге болады. Сабақта әртүрлі жұмыс түрлерін ұйымдастырған кезде оқытушы қазақ тілінде жұмыс істеудің төмендегі принциптерін ескеруі тиіс: өмірмен байланыстыру принципі, коммуникативті іс-әрекет принципі, оқытуды дараландыру принципі, ситуация принципі, жаңашылдық принципі, пәнаралық байланыс принципі. Жоғарыда аталған қағидаларды сақтау студенттердің сыртқы коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру процесінде нәтижелілік пен тиімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. 12.04.2017 ж.
- 2 Клименко Н.В. Социально-культурное формирование личности студентов в процессе языкового образования [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 2007. – 20 с.
- 3 Озерская С.Н. Роль деловой игры в процессе подготовки студентов неязыковых факультетов к межкультурной коммуникации в будущей профессиональной деятельности // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2012. № 12 (47). С.356-358.
- 4 Афанасьева О.Ю. Общепедагогические принципы управления коммуникативным образованием студентов вузов // Вестник Челябинского государственного педагогического университета: Научный журнал. – 2006. – № 6. Ч. 3. – С. 12-23.

З.А.Завбекова

Методические основы развития языковой компетентности студентов

Таразский государственный университет имени М.Х.Дулати,
г. Тараз, Республика Казахстан

Основная цель обучения казахскому языку в высших учебных заведениях – формирование коммуникативных компетенций, понимаемых как возможность использования государственного языка в профессиональной деятельности будущих специалистов и профессиональных взаимоотношениях.

Средство, основанное на современных компетенциях, дает возможность для создания модели специалиста, координирующего интересы индивида и общества, а также системы продвижения рынка труда и социальной востребованности в образовательном пространстве. Профессиональные компетенции будущего специалиста должны формироваться в процессе обучения всех дисциплин, проходить через все этапы образования и совершенствоваться по каждой из дисциплин. При развитии коммуникативных компетенций обучающихся очень важным является выбор содержания профессионально ориентированного обучения казахскому языку и применение новых технологий обучения. Правильный выбор ситуаций, создающих возможности для максимально эффективного формирования коммуникативной компетентности студентов высших учебных заведений, повышает эффективность занятий. Каждый этап подготовки характеризуется общими и профессиональными компетенциями.

В статье проанализированы пути повышения познавательной и речевой активности студентов посредством координации занятий по казахскому языку и внеучебной работы, развития речевых компетенций студентов высших учебных заведений. В работе также рассмотрены пути повышения интереса к изучению казахского языка, развития и совершенствования речевых умений по казахскому языку.

Z.A. Zaurbekova

Methodological bases of development of language skills of students

Taraz State University named after M.Kh.Dulati, Taraz city, Republic of Kazakhstan

The main goal of teaching the Kazakh language in higher educational institutions is to form communicative competencies, which are understood as the possibility of using the state language in the professional activities of future specialists and professional relationships.

The tool based on modern competencies makes it possible to create a specialist model that coordinates the interests of the individual and society, as well as a system for promoting the labor market and social demand in the educational space. Professional competence of the future specialist should be formed in the course of training in all disciplines, go through all stages of education and improve in each of the disciplines. When developing students' communicative competence, it is very important to choose the content of professionally oriented Kazakh language training and use of new learning technologies. The correct choice of situations that create

opportunities for the most effective formation of communicative competence of students of higher educational institutions increases the effectiveness of classes. Each stage of training is characterized by General and professional competencies.

The article analyzes ways to increase the cognitive and speech activity of students through the coordination of classes in the Kazakh language and extracurricular work, the development of speech competence of students of higher educational institutions. The paper also considers ways to increase interest in the study of the Kazakh language, development and improvement of speech skills in the Kazakh language.

УДК 811

Г.С. Казиева

докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: kazyeva_gs@enu.kz

ЯЗЫКОВАЯ ГЛОБАЛИЗАЦИЯ: АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ РОССИИ И КАЗАХСТАНА

В статье рассматриваются процессы распространения английского языка и формирования англоязычной среды на примере включения дисциплин иностранных языков в систему образования России и Казахстана. Показаны подходы к преподаванию иностранных языков и выбору языка в условиях дореволюционной России, в период Советского Союза и постсоветский период. Представлены концепции введения английского языка в систему образования Республики Казахстан в рамках реализации программы трехязычия. Новые технологии и СМИ затрагивают сферу образования, причем потенциал новых технологий таков, что они могут радикально изменить практику обучения иностранным языкам. Именно глобализация сохраняет значительное влияние на изучение иностранных языков.

Ключевые слова: английский язык, система образования, выбор языка, программа трехязычия, иноязычное образование.

ВВЕДЕНИЕ

Термин «глобализация» впервые стал использоваться в 1985 году, определение термину в своих работах дал американский социолог Роланд Робертсон. По мнению ученого, «глобализация – это процесс всевозрастающего воздействия различных факторов международного значения (например, тесных экономических и политических связей, культурного и информационного обмена) на социальную действительность в отдельных странах» [1, 10]. Данный термин может относиться и к процессам, связанным с функционированием языков.

Языковая глобализация находит свое выражение, прежде всего, в широком распространении мировых языков, которые находятся в постоянной конкуренции друг с другом на международной арене. Глобализация влияет на условия, в которых происходит изучение языков. В современном мире на выбор языка часто влияет экономическая составляющая, то есть люди начинают изучать тот или иной иностранный язык по приоритету страны, по экономическим причинам. Более того, глобализация вызывает изменения политических условий, в которых и происходит обучение иностранным языкам, к примеру, английскому языку. Согласно Д. Кристаллу, «естественное условие изменяющегося состояния языков приводит нас к сознанию ситуации, при которой «никто не обладает

монополией на английский язык» ...» [2, 6]. Вопросы языкового империализма стали исследоваться в 90-х годах XX века, что связано, прежде всего, с глобальным распространением английского языка во всех странах мира. Термин «языковой империализм» вошел в научный обиход после публикации в 1992 г. книги Р.Филипсона «Языковой империализм» [3], ученый понимал под ним распространение английского языка как второго. Согласно Филипсону, английский язык должен сохранить свое доминирование в развивающихся государствах.

Английский язык занимает важное место в коммуникативном пространстве в государствах, где он имеет определенный статус, закрепленный в законодательных документах. Например, английский является официальным (государственным) языком в Великобритании (территория исконного распространения этноса), США, Канаде, Австралии и Новой Зеландии, в которых он является средством общения во всех функциональных сферах. В таких странах, как Индия, ЮАР, Пакистан, Малайзия, Филиппины, Нигерия, Гана, Бангладеш, Сингапур, Германия, Швейцария, Китай, Австрия и некоторых других, английский язык имеет статус официального или второго государственного языка, наряду с исконным национальным языком. В странах постсоветского пространства английский язык имеет статус вспомогательного средства общения, принятого относительно недавно и выполняющего ограниченный набор коммуникативных функций. Совершенно справедливо указывает Д. Кристалл на особенность английского языка «оказываться в нужное время в нужном месте» [2, 145], что способствует его становлению как «мирового лидера и закреплению позиций в сферах межнациональной коммуникации» [2, 147].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Глобализации английского языка способствовало нескольких факторов. Во-первых, это распад колониальной системы в конце 60-х прошлого века, когда английский стал официальным или полуофициальным языком многих освободившихся стран. Во-вторых, национальные экономики стали более интегрированными в глобальную экономику. В-третьих, экономические изменения тесно связаны с технологическими инновациями, поскольку операции на глобальных рынках зависят от скорости информационных потоков, обеспечивающихся применением новых коммуникативных технологий. Новые информационные и медийные технологии все шире вторгаются в сферу образования, особенно в преподавание иностранных языков, радикальным образом меняя практику изучения языков.

Большое влияние на масштабность распространения английского языка имеет процесс постепенного и целенаправленного внедрения его в сферу образования практически всех стран мира. Рассмотрим процесс распространения английского языка в образовательных учреждениях Российской Федерации и Республики Казахстан.

В России до революции иностранные языки изучались только дворянами и представителями разночинной интеллигенции, то есть элитой русского общества. Основными иностранными языками в учебных заведениях были греческий язык и латынь, считавшимися классическими и обязательными к изучению, поскольку подавляющее большинство классических научных трудов того времени все еще писалось и издавалось на этих языках [4].

Главной целью обучения иностранным языкам в Российской империи было научить учащегося не навыкам свободной речи, а литературному переводу. В XVIII-XIX веках в обеспеченных дворянских семьях было принято повседневное общение на иностранных языках, первым из которых был французский. Этот культурно-образовательный феномен ярче всего представлен в романе Льва Николаевича Толстого «Война и мир», определенная часть романа была написана писателем в виде писем на французском языке.

В Советском Союзе, начиная с 1920-х годов, меняются подходы и формы образования, цели обучения языкам, в том числе и иностранным языкам. Главная цель, которую ставят в

этот период перед учителями, – это научить читать, понимать письменные и устную тексты. Актуальность приобретают современные западноевропейские языки: английский, немецкий, французский. Изучение их связано с актуальной для того времени задачей: «в относительно минимальный исторический срок нагнать, а затем и превзойти уровень индустриального развития передовых стран» [4]. С 1928 года иностранные языки входят в обязательный компонент программ вузов, чтобы «сделать для студентов обязательным знание, по крайней мере, одного иностранного языка» [4]. Это способствовало постепенному и качественному преподаванию иностранных языков в вузах России и помогло повысить роль этой дисциплины.

Как указывает А.А. Миролубов, «начался огромный по масштабу», рассчитанный на всю большую страну, эксперимент по обучению иностранным языкам людей разного возраста и уровня общеобразовательной подготовке, следовательно, и цели изучения также были различными. Данный процесс предопределил начало поиска новых методик преподавания, однако на тот период эта работа проводилась недостаточно квалифицированными преподавателями и не была достаточно успешной [4].

Борьба с фашизмом в 40-е годы «стимулировала» изучение немецкого языка. Знание немецкого языка в годы Великой Отечественной Войны было востребованным, в связи с подготовкой опытных разведчиков в рядах советской армии. В Казахской ССР в военный период иностранный язык изучался только в некоторых школах, в связи с этим была серьезная проблема набора обучающихся на факультеты иностранных языков [5]. Основной причиной была как нехватка студентов, так и преподавателей, к тому времени большинство учителей призывного возраста были отправлены на фронт. После разгрома Советским Союзом Третьего Рейха, немецкий язык во всем мире уступает свою роль мировому английскому языку. В самом СССР тоже всё больше делается акцент на изучение английского, а не немецкого языка. Французский язык был востребован еще менее. Так, в 1963 году предполагалось, что английским языком должны быть охвачены 50% наиболее успевающих учащихся средней школы. По 20% учащихся должны были изучать немецкий и французский языки, 10% предполагалось привлечь к изучению испанского и других языков [6]. Большое внимание к изучению английского языка во второй половины XX века объяснялась экономическим и политическим лидерством США и Великобритании в мире после Второй мировой войны.

После распада СССР в Российской Федерации стратегия изучения иностранных языков изменилась. К примеру, в 2015-2016 учебном году изучение второго иностранного языка в организациях образования России стало обязательным. Через несколько лет, в 2019 году, выступая в Общественной палате РФ, заместитель Министра просвещения Павел Зенькович ознакомил присутствующих с тем, что «в новых федеральных государственных стандартах (ФГОС) второй иностранный язык перестанет быть обязательным для изучения», будет «рекомендованным» [7]. Это означало, что образовательные организации могут самостоятельно решать, вводить ли изучение второго иностранного языка, ориентироваться они должны, прежде всего, на свои возможности (материальная база, преподавательский состав, положительное решение родителей), чтобы обучение не превращалось в профанацию, и не было повышенной нагрузки на детей. Таким образом, с 2019 года в Российской Федерации согласно ФГОС второй иностранный язык получает статус «рекомендованного». Следует отметить, что отмена обязательного изучения второго иностранного языка имеет как свои плюсы, так и минусы.

В современном мире отношение к английскому языку как к товару влияет на выбор этого языка учебными заведениями, а также и на выделение ресурсов для его изучения. Сфера образования становится все больше зависимой от информационных технологий, которые затрагивают все ее уровни, а также собственно преподавание языков, в частности, иностранных языков, кардинально меняя практику их изучения.

Рассмотрим ситуацию с изучением иностранных языков в Казахстане. Языковая политика в суверенном Казахстане прописана в ряде законов, прежде всего, в законе «О языках в Республике Казахстан» (от 11.07.1997 г.), который утверждает казахский язык государственным языком, русский – официальным языком, а языки народов Казахстана национальным достоянием, историко-культурным наследием страны. Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в ежегодных посланиях народу Казахстана неоднократно обращал внимание на вопрос языков. Изменение политических условий Казахстана ставит новые проблемы перед преподавателями казахстанских школ, что касается не только обучению английскому языку, а также и точных наук на английском языке.

В последние годы в государстве осуществляется реализация программы трехязычия, направленной на освоение гражданами страны казахского, русского и английского языков. Английский язык важен для успешной интеграции государства в глобальную экономику. Содержание образовательного процесса в условиях трехязычия регламентируют нормативные документы: ГОСО и ТУП. Важно отметить, что казахский, русский и английский языки входят в состав ООД, потому они строго следуют Типовой программе, утвержденной МОН РК. В программе описываются компетенции, которыми необходимо овладеть обучающемуся, а также конкретный языковой материал, подлежащий усвоению в определенные сроки. Этому процессу способствуют документы: государственный образовательный стандарт, учебный план, типовая учебная программа, учебно-методический комплекс и учебная рабочая программа дисциплины.

Очевидно, что реализация программы «Трёхязычие» требует огромных усилий, длительного времени и колоссальных финансовых затрат для Казахстана. В короткие сроки «подготовленные на языковых курсах» учителя-предметники средних школ не смогли бы свободно преподавать свои дисциплины на английском языке, на таком же уровне, как это делают учителя Назарбаев интеллектуальных школ, а также учителя частных школ с международной системой обучения и международной аккредитацией в Казахстане, в которых обучение проводится на английском языке: Almaty International School (американская программа с английским языком обучения); Haileybury (английская программа, все преподаватели – носителями английского языка); Kazakhstan International School (KIS); школа «Мирас» и Международная школа Алматы (МША).

В Казахстане была разработана Концепция развития иноязычного образования, которая «с позиций нового методологического подхода определяет цели и содержание иноязычного образования в соответствии с международными стандартами – общеевропейскими компетенциями владения иностранным языком, представляющими собой систему уровней владения языком и систему описания этих уровней с использованием единой системы понятий, которая может быть использована для описания любой системы сертификации, а, следовательно, и любой программы обучения, начиная с постановки задач – целей обучения и заканчивая достигаемыми в результате обучения компетенциями» [8].

Кроме того, при обучении английскому языку государством оказывается учебно-методическая помощь, а также привлекаются опытные педагоги-носители языка, используется международный опыт и современные технологии. Ведь уровень образования – отправная точка экономического и научно-технического прогресса, залог успешного развития Казахстана. Отставание же в области образования прямо сказывается на конкурентоспособности страны, на национальных перспективах и государственной безопасности.

Согласно программе «Трёхязычие», в Казахстане постепенно внедряется изучение предметов математического цикла и естествознания (химия, физика, биология) на английском языке, однако, несмотря на огромные усилия и финансовые вложения в переподготовку кадров для преподавания спецдисциплин на английском языке, на сегодняшний день многие учителя казахстанских школ пока не владеют необходимым уровнем знания английского языка, достаточных для преподавания неязыковых дисциплин. Этот процесс должен происходить добровольно, постепенно.

На первой встрече Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева с руководителями всех областей и городов республиканского значения в Акорде 27.03.2019 года был намечен курс работы на предстоящий период в сфере образования. Касым-Жомарт Токаев подчеркнул, что довольно сложным, но очень важным является вопрос реализации программы трехязычия в сфере среднего образования. Приведем некоторые цитаты, прозвучавшие в рамках работы данного совещания. Касым-Жомарт Токаев, Президент Республики Казахстан: *«У меня есть один вопрос министру образования. Как вы относитесь к программе трехязычия? Ведь это очень важный вопрос»*. Куляш Шамшидинова, министр образования и науки РК: *«Изначально планировалось, что ученики должны изучать все предметы на всех трех языках, как на казахском, так и на английском и русском. Министерство образования РК выделило деньги на обучение 11 тысяч преподавателей химии, биологии, физики и информатики. Но со следующего года мы планируем прекратить финансирование этой программы. Теперь переход на трехязычие будет зависеть от готовности образовательного учреждения и от самих учителей. На сегодняшний день четыре предмета преподаются на трех языках в 153 школах»*. Касым-Жомарт Токаев, Президент Республики Казахстан: *«Хорошо. На самом деле это очень сложный вопрос. Но в первую очередь ученики должны изучать казахский язык, затем русский и только потом английский»* [9].

Как видно из приведенного интервью, президент акцентирует внимание на главном критерии обучения – качестве. Качество может дать только планомерная подготовка учителей. В 2019 году в Казахстане снижены требования относительно знания немецкого и французского языков, но возросли в отношении английского языка. Большую помощь в языковой подготовке казахстанских студентов, изучающих английский язык, а также повышение квалификации казахстанских преподавателей английского языка оказывают посольства США и Великобритании в Казахстане. Патронирование казахстанских школ с углубленным изучением английского языка (поставка и закупки учебно-методических материалов и литературы, школьного оборудования, командировки для учителей английского языка и т.д.) осуществляют так же посольства Соединенных Штатов Америки и Великобритании в Казахстане.

ВЫВОДЫ

Задача овладения английским языком поставлена и в принятой в 2019 году новой Государственной программе по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы (утверждена постановлением Правительства РК от 31 декабря 2019 года № 1045). Мы совершенно солидарны с лингвистом Д. Кристаллом в том, что нейтральное распространение языка среди его носителей как иностранного языка признает за собой право осуществлять функции посредника [2]. Во многих странах английский язык занимает очень важное место как язык дипломатии, торговли и бизнеса. Процесс всемирной глобализации затрагивает многие сферы человеческой деятельности, в том числе и язык как основной инструмент коммуникации.

Любые изменения, которые происходят в образовательной системе Казахстана – объективная необходимость, вызванная динамикой развития науки, экономики и технологий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Робертсон Р. Глобализация как социальная теория мировой культуры. – Лондон, 1992. – 338 с.
- 2 Кристалл Д. Английский язык как глобальный / Пер.с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2001. – 240 с.
- 3 Philipson R. Linguistic Imperialism. Oxford: Oxford University press. 1992.p.15.

4 Райнер Ф.Л. Иностранные языки в дореволюционной высшей школе. – Казань, 1983. – 329 с.

5 Постановление Совнаркома СССР от 16 сентября 1940 года о преподавании немецкого, английского и французского языков.

6 Постановление Совета Министров СССР от 27 мая 1961 г. № 468 об улучшении изучения иностранных языков.

7 Изучение иностранных языков в современной России // Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://sn.ria.ru/20190424/1552996656.htm> (дата обращения 7.04.2019).

8 Концепция иноязычного образования // Электронный ресурс [Режим доступа]: www.kz/rus/bm/gosudarstvennii_yazik/programma_ru (дата обращения 03.04.2019).

9 Токаев высказался о программе трехязычия в Казахстане // Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://24.kz/ru/news/top-news/item/305066-tokaev-vyskazalsya-o-programme-trekh-yazychiya-v-kazakhstane> (дата обращения 18.06.2019).

Г.С. Казиева

Тілдік жаһандану: Ресей мен Қазақстанның білім беру жүйесіндегі ағылшын тілі

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақалада Ресей мен Қазақстанның білім беру жүйесіне шет тілі пәндерін енгізу мысалында ағылшын тілінің таралуы және ағылшын тілді ортаны қалыптастыру процестері қарастырылады. Шет тілдерін оқыту және революцияға дейінгі Ресей жағдайында, Кеңес Одағы кезеңінде және посткеңестік кезеңде тілді таңдау тәсілдері көрсетілген. Үш тілділік бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесіне ағылшын тілін енгізу тұжырымдамалары ұсынылған. Жаңа технологиялар мен БАҚ білім беру саласын қозғайды, бұл ретте жаңа технологиялардың әлеуеті шет тілдерін оқыту практикасын түбегейлі өзгерте алады. Жаһандану шетел тілдерін оқытуға айтарлықтай әсер етеді

Г.С. Казиева

Language Globalization: English Language in the Education System of Russia and Kazakhstan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The article discusses the processes of the spread of the English language and the formation of the English-speaking environment on the example of the inclusion of foreign languages in the education system of Russia and Kazakhstan. Shown are approaches to teaching foreign languages and choosing a language in pre-revolutionary Russia, during the Soviet Union and the post-Soviet period. There are presented the concepts of introducing English into the education system of the Republic of Kazakhstan as part of the implementation of the trilingualism program. New technologies and mass media touch education system, what is more, these technologies can radically change a practice of foreign languages teaching. Globalization keeps an important influence upon foreign languages studies.

ОӘК81.378 (574)

Л.М. Оразғалиева¹, Г.К.Камиева²

¹ф.ғ.к., доцент, Қазақ технология және бизнес университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: LauraOrazgalyeva@mail.ru

²п.ғ.к., доцент, Қазақ технология және бизнес университеті, Нұр-Сұлтанқаласы, Қазақстан, e-mail: gulmir_kk@mail.ru

ОРЫСТОБЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРГЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада орыс топ студенттеріне қазақ тілін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану арқылы тілдік дағдыларды қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Тіл үйретуді құндылық бағдарлы оқыту мақсатында оқытудың тиімділігі көрсетілген. Студенттердің академиялық тілін қалыптастырудағы тілдік дағдыларыдың маңызы анықталған. Сабақты конструктивті оқыту теориясына сәйкес ұйымдастырудың ерекшеліктері сөз болады. Тыңдалым, оқылым, айтылым және жазылым дағдыларын қалыптастыруда қолданылатын интербелсенді тапсырмалар көрініс тапқан. Соның ішінде құрылымдалған айтылым мен тыңдалымды ұйымдастыру, жазылымдағы «төрт сөйлем» тәсілі мысалға қарастырылады. Студенттің тілдік дағдыларын дамыту оқудың интербелсенді тәсілдерін жүйелі түрде қолдану арқылы жүзеге асырылғанда нәтижелі болатындығы тұжырымдалған.

Кілт сөздер: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдік дағдылар, құндылықтар, құндылық бағдарлы оқу, интербелсенді тәсілдер

КІРІСПЕ

Әлемдік білім беру жүйесінде 21 ғасыр дағдылары мәселесі қарастырылып жатыр. 21 ғасыр дағдылары мен құзыреттіліктерін бағалау және оқыту бойынша ірі халықаралық ғылыми жобаның жетекшісі, Мельбурн университетінің профессоры Патрик Гриффин 21 ғасырда сын тұрғысынан ойлау, өзара әрекеттесу мен коммуникацияға, іске шығармашылықпен келу дағдыларына басымдық беріліп отырғанын айтады [1]. Әлемдік қоғамдастықтың мүшесі ретінде Қазақстан Республикасында да жас ұрпақтың бойына бұл дағдыларды қалыптастыруға басымдық беріледі. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қолданыс аясын кеңейту және өмірдің барлық саласында жастар қазақ тілін тұтына алу үшін коммуникативтік дағдыларды дамыту оқытуда ерекше орын алады. Тіл мәселесін руханияттан бөліп қарауға келмейді. Сондықтан мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқытқанда жалпыадамзаттық, ұлттық құндылықтарды жас ұрпақтың бойына сіңіруді есте ұстау керек. Бұл қазақ тілін оқытуда құндылық бағдарлы оқытуды негізге алғанда мүмкін болады. «Құндылық бағдарлы оқытуда білім берудің жүйелеуші мәнге ие болып, аксиологиялық компонент орталық ретінде шоғырландырып, жалпы адамзаттық құндылықтар негізгі орын алады» [2, 93]. Қазіргі білім беруде оқу мақсаттарын белгілеу негізі ретінде бағдарлы дамытатын құндылықтар жүйесін анықтап алу керек болады. Өйткені құндылықтар жүйесі тұлғаның дүниетанымының құрамдас бөлігі ретінде қоғамда өз орнын табуына көмектеседі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстан Республикасының «Мәңгілік Ел жалпыұлттық идеясында» белгіленген құндылықтарды жас ұрпақ бойында қалыптастыру жалпы білім беретін мектептерден бастап, жоғары оқу орындарында да жүзеге асырылады. Мысалы, университет миссиясында: «Ұлттық патриотизм идеясына берілген және құқықтың, экономика мен ғылымның маңызды бағыттарының дамушы мәселелерін шешуге бағдарланған, таңдау мүмкіндігіне ие, елдің бәсекеге қабілетті гуманитарлық-құқықтық элитасын қалыптастыру» – деп көрсетіген. Яғни оқу орындары білім берумен бірге тұлға қалыптастыруды өздерінің басты миссиясы деп біледі. Осындай құндылықтардың қатарында толеранттылық та бар. Құндылық бағдарлы оқу қағидаларына сәйкес қазақ тілі сабағын ұйымдастыру кезінде тілдік дағдыны қалыптастыру үшін пайдаланылатын мазмұндық компонент ретінде толеранттылық құндылығын алуға

болады. Бұл құндылық көпұлтты Қазақстан үшін аса маңызды екені белгілі. Әрі толеранттылық ұғымы қазақ халқының дүниетанымында ерекше орын алады. Дәлірек айтқанда, қазақ халқы тек толерантты емес, бауырмал халық деп айта аламыз. Ұлы Абай бұл ұғымды «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» тұжырымдама деңгейіне көтерген. Қазақ халқының өмірі бұл тұжырымдаманың іс жүзінде жүзеге асқанын көрсетеді.

Қазақ тілін оқытудағы тілдік мақсат студенттердің коммуникативтік, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдыларын дамыта отырып, академиялық тілді қалыптастыру болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін оқытудың интербелсенді әдістері қолданылады. Студенттер ересек адамдар болғандықтан, дайын жауапты бергеннен гөрі, өздеріне ізденуге мүмкіндік бергенде оқуға зейін қояды. Сонымен бірге бұл мен үшін қажет деп танығанда білімге ұмтылып, мәселенің мәнін түсінетін болады. Яғни студенттерді оқыту кезінде андрагогиканың қағидаттарын басшылыққа алу керек. Соның ішінде:

1. Білуге қажеттілік. Ересектер бір нәрсені оқып үйрену үшін алдымен бұл не үшін қажет екенін түсіну керек.

2. Тәжірибенің маңызы. Білім алу қызметіне ересектер белгілі бір тәжірибесі бар болып келеді.

3. Оқуға дайындық. Ересектер өздері білу керек нәрсені оқиды [3]. Студенттерге ересек адам ретінде қарап, берілетін білімнің қажеттілігіне, өмірлік маңызы барына көздерін жеткізу керек.

Осы мақсатта тақырыпқа кіріспе тапсырмаларды мұқият қарастырып, таңдаудың маңызы ерекше. Тапсырма жаңа тақырыпқа деген студенттерге берілетін білімнің қажеттілігіне көздерін жеткізіп, оқуға дайындайтындай болу керек. Ол үшін студенттердің жинақталған біліміне жүгінуге болады. Студенттердің қызығушылығын, уәжін арттыру, ой қозғау үшін «Еркін хат» тәсілін пайдалана аламыз. Ол үшін студенттерге толеранттылық туралы не білетіндерін еркін түрде 3 минутта кідіріссіз жазу тапсырылады. Студенттердің жауаптарында «Толеранттылық – басқа ұлтты сыйлау», «Толеранттылық – өз ара келісімге келле алу», «Толеранттылық туралы Елбасы сөзінен естіген едім» сияқты т.б. болуы мүмкін. Ең бастысы ересек адам ретінде студенттерде толеранттылық туралы өз түсініктерін тереңдетуге деген қызығушылық туындайды, яғни студент өз ойын жүйелеп, жеткізу үшін білімнің маңызды екенін түсінеді. Еркін хат жазу арқылы студент өзінің жазылым дағдыларын да дамыту қажеттігін сезінеді. Зерттеуші А.В.Богачева: «Пәннің мақсаты – шешен тәрбиелеу емес, сұхбаттасушысын тыңдап, түсіне алатын, диалог барысын белсенді бағыттап алатын, сонымен бірге қажеттілік туындаса, сұхбаттасушыға қателігін көрсете алатын коммуникант дайындау болып табылады. Тыңдалым материалының көрнекі құралы ретінде радио және телеэфирлерді пайдалану – осы мақсатқа жетудің бір тәсілі» [4, 199]. Қазіргі кезде тыңдалым дағдыларын жетілдіру үшін ғаламтордағы бейнеқорларды тиімді қолдануға да болады. Соның ішінде қазақ тіліндегі бейне-аудиоқорлар да жеткілікті деңгейде бар. Студенттерге дайын білім берілмей, өздері ой қорыту үшін «Бір ел - бір халық – бір тағдыр» фильмінің бір сериясы көрсетіледі. Бұл фильм 3-5 минут уақытты қамтиды, белгілі бір сюжетке құрылған. Мазмұны өте терең және сапалы түсірілген. Сондықтан тіл үйрену, құндылық бағдарлы тәрбие беру үшін де кеңінен қолдануға болады. Көріп болғаннан кейін студенттер жұпта талқылай отырып, фильм туралы ой бөліседі. Нәтижесінде өз ойларын қорытындылап, қысқаша ойтүйін жазады. Ойтүйінді жұптың бірлесіп жазуы маңызды болып табылады. Бұл тапсырманы орындау барысында студенттердің өздерінің тыңдалым, айтылым, жазылым дағдыларын дамытады деп көзделеді. Ойтүйінді жеке және еркін түрде орындаған жағдайда, бұл дағдылардың бәрі бірдей қамтылмай қалуы мүмкін. Сондықтан тапсырманы орындау критерийлері, талаптары барынша анық болу керек. Бұл үшін белгілі бір құрылым ұсынуға немесе ойтүйіннің сөз саны, сұрақтары нақты болғаны дұрыс. Айталық, фильм көрсетілімінен бұрын ойтүйін жазу үшін мына үлгідегі нұсқама беріп қоюға болады: 1. Фильм үзіндісін көргенде толеранттылық ұғымын ойда ұстау; 2. Толеранттылық ұғымын дәйектейтін деректерді іздеу; 3. Ойтүйін жазғанда толеранттылық туралы тұжырым жасау; 4. Қазақ халқының толеранттылығын деректерді келтіре отырып

дәйектеу т.б. Нақты берілген нұсқаманың өзі фильмді жай тамашаламай, студенттерді мақсатты әрі белсенді тыңдалымды жүзеге асыруларына итермелейді. Мақсатты тыңдалымда студент зейінін шоғырландырып, толғана отырып түйсінетін болады. Бұл тапсырманы орындау барысында тыңдалымға басымдық беріледі. Ойтүйін жазу үдерісінде өз ойларын дәйектеуді (аргументация) пайдалана отырып жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын да жетілдіретін болады. Тыңдалымнан кейінгі жазылым студенттерге өз ойларын жинақтап, қорытуға мүмкіндік береді. Сол арқылы келесі қадамды жасауға дайын тұрады.

Айтылым дағдыларын жетілдіру мақсатында жұптар үш рет ауысып, бір-біріне фильм туралы айтып береді. Әр айтқан сайын студенттің өзіне деген сенімділігі артып, айтылым дағдысы жетіле түседі. Айтушы мен тыңдаушы болуына қарамастан, тапсырмада, бірінші кезекте, монологтік айтылым орын алады. Өйткені екінші тарапта рефлексиялық емес тыңдалым жүзеге асады. Мұндай тыңдалымда тыңдаушы сөзге араласпайды, бірақ түсіну ниетінде зейін қоя тыңдайды. Бірінші айтылым кезінде бейнежазбаның мазмұны айтылатын болады. Айтушы бейнежазбаның сюжеттік желісін сақтай отырып, әңгімелеп беретін болады. Бұл жерде айтушы студенттің лексикалық қорына, сөздерді дұрыс қолданып, сөйлем құрауына көңіл бөлінеді. Тыңдалым үдерісінде тыңдаушы сөйлеушінің айтқандарын мұқият тыңдап, өзі көрген сюжеттің қалай сақталғанын, қандай сөздер қоланылғанын және айтушының баяндауы қаншалықты қызықты болғанына назар аударады. Айтылым мен тыңдалымның сапалы болуы үшін өзара бағалау пайдаланылады. Ол үшін әр айтылым кезеңі үшін бағалау критерийлері ұсынылады және топпен алдын ала талқыланатын болады. Бірінші айтылым үдерісінде тыңдалымды жүзеге асырушы бағалау үшін мына бағалау критерийлері ұсынылады.

Бағалау критерийлері

	<i>Критерийлер</i>	<i>иә</i>	<i>ішінара</i>	<i>жоқ</i>
	Бейнежазба сюжетін сақтап баяндады			
	Сөздерді мағынасына сәйкес орынды қолданды			
	Экспрессивті, бейнелі сөздерді, сөз тіркестерін қолданып қызықты баяндады			
	Бейвербалды тәсілдерді тиімді пайдаланды			

Шәкілдердегі «иә», «ішінара», «жоқ» сөздеріне белгі соғып отыратын болады. Екінші айтылым үдерісі «Бейнежазба туралы пікір» деп аталады. Бұл айтылымда бейнежазбаның сюжеті баяндалмайды. Айтушы бейнежазбаның басты идеясы, оған өзінің көзқарасын айтатын болады. Ол үшін де арнайы бағалау критерийлері жасалады. Бұл критерийлер айтылымды жүйелеуге және тыңдаушы тарапынан бағалауға пайдаланылатын болады.

Бағалау критерийлері

	<i>Критерийлер</i>	<i>иә</i>	<i>ішінара</i>	<i>жоқ</i>
	Бейнежазбаның түйінді идеясын анықтайды			
	Фильм жөнінде өз көзқарасын білдіреді			
	Өз пікірін мысалдар келтіре отырып дәйектейді			

Айтылымды жүзеге асырушы студент үшін бұл критерийлер нұсқама орынында болады. Ал тыңдалымды жүзеге асырушы студент айтушыны осы критерийлер бойынша бағалап отыратын болады. Әр тыңдалым соңында студенттен өз бағасын дәйектеу сұралатын болады. Осылайша тұрақты бағалап отыру айтушы студентті де, тыңдаушы студентті де мақсатқа бағыттап, терең тыңдалымның орын алуына және айтылымның жүйелі болуына жетелейді. Осы үдерісте студент өз ойында қалуы да мүмкін. Сонымен бірге құрбысының айтқандары бойынша өз түсінігін тереңдететін болады. Өзі де айтылымды жүзеге асыратын болғандықтан, студент үшін сұхбатасушының айтылым дағдылары аса маңызды. Ол тыңдалым үдерісінде өзіне қажетті айтылым дағдысын үйреніп алуға тырысатын болады. Айтылым мен тыңдалымның үшінші кезеңінде жұптағы студенттер бейнежазбаға және одан кейін болған айтылымға қатысты бір-біріне сұрақ қойып, жауап беретін болады. Бұл үдерісте

де жұптағы студенттер бір-бірін бағалайтын болады. Ол үшін оларға мынадай бағалау критерийлері ұсынылады:

Бағалау критерийлері

	<i>Критерийлер</i>	<i>иә</i>	<i>ішінара</i>	<i>жоқ</i>
	Сұрақ түсінікті қойылды			
	Жауап сұраққа сәйкес және жан-жақты дәйектелді			
	Бейнежазба идеясына сәйкес өмірден дәлел келтірді			

Бұл кезеңде жұптағы студенттер бір-біріне екі сұрақтан қойып, жауап береді. Бірінші сұрақ бейнежазба бойынша сұқбаттасының айтқан ойын нақтылау мақсатында қойылады. Екінші сұрақ бейнежазбадағы белгілі бір идея, ойды өмірдегі өз тәжірибесімен байланыстыруға қатысты болады. Айтылым және тыңдалым үдерісінің осылайша құрылымдалып берілуі «қарапайымнан күрделіге» қағидасына негізделеді. Жұптағы студенттер арасында өзара оқыту және өзара бағалау үдерісінің қатар жүруі оқу тиімділігін арттыратын болады. Бұл үдерістің жүзеге асуы барысында оқытушы топтардың, студенттердің әрекетін мұқият бақылайды. Өйткені студенттерде тілдік дағдылардың қалай қалыптасып жатқанын білу қажет. Сол арқылы тілдік дағдыларды оқытуда не мәселелерге көңіл аудару керек екенін түсінуге болады. Сонымен бірге студенттердің оқуы тек берілген тапсырманың нәтижесімен ғана бағаланбайды. Әр студент тапсырманы орындауға қалай келді, топтық жұмысқа қандай үлес қосты, тілдік дағдыларын қалай пайдалана алды деген сұрақтарға жауап ала отырып, олардың өзара бағалау нәтижелерін назарға ала отырып бағаланатын болады.

Осыдан кейін студенттің жазылым және дәйектеу дағдысын ұштай түсу мақсатында белгілі бір жазылым стратегиясын қолдануға болады. Мысалы, қысқа да нұсқа, дәйекті ой қорытуы үшін «Төрт сөйлем» тәсілін ұсына аламыз.

1. Пікір - 1 сөйлем (Фильм бойынша туындаған өзіндік пікір);
2. Дәлелмен дәйектеу - 1 сөйлем (Келтірілген өзіндік пікірді 1 сөйлеммен дәлелдеп шығу);
3. Мысал - 1 сөйлем (Мысал фильмнен алынады);
4. Қорытынды (Тағы бір рет пысықтап, қорытынды шешімді бір сөйлеммен келтіру керек).

Студенттер нақты құрылым болғандықтан, жазылым үдерісі жүйелі жүзеге асырады. Студенттер сабақ барысында алған білімдерін қорытып, ең маңызды деген мәселелерге көңіл аударады. Көрген фильмді және оған байланысты өткен талқылауларды есіне түсіріп саралайтын болады. Өз әрекетін және құрбыларының әрекетін талдай келе, қорытынды ой түйеді. Сабақ барысындағы тәсілдерде белгілі бір дағдыларды дамытуға басымдық берілгенмен де, кешенді мақсаттарды көздейді. Оның құрамында білімдік, тәрбиелік мақсаттар өзара сабақтасып жатады.

Жоғары мектеп болған соң да, студенттердің академиялық тілді білуіне және академиялық стильді меңгеруіне басымдық берілетін болады. Академиялық стильді қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі эссе екені дау туғызбайды. ХХІ ғасырда орта мектепте де, жоғары мектепте де эссе жанрын оқу үдерісінде белсенді пайдалану үрдісін байқаймыз. Сонымен бірге философтар, жазушылар, журналистер де бұл жанрға көбірек көңіл бөле бастады. Жоғары мектепте академиялық эссе пәнді меңгерудің тиімді тәсілдерінің бірі ретінде қолданыла бастады. Тек тілдік пәндер емес, тарих, философия, әлеуметтану, журналистика сияқты қоғамдық пәндерінде белсенді қолданылса, математика, физика, химия сияқты дәл ғылымдармен байланысты пәндерде де эссе аралық не қорытынды бақылау алу кездерінде орын алады. Кейінгі кезде эссенің кең таралуына оның жанрлық алуан-түрлілігі мен жазушыға еркіндік беруі себеп болды дей аламыз. Өйткені бір қарағанда эссенің жанрлық сипаты мен композициялық құрылымына қатаң талап қойылмайды. Сонымен бірге эссенің өзіне ғана тән әдіс-тәсілдері мен ішкі желісі бар. Сол арқылы студент

белгілі бір ғылым саласы немесе туындаған мәселе бойынша зерттеушілік ізденіс жүргізіп, ой өрбітіп, өз пікірін ұсына алады. Қазіргі таңда эссе жанрының әр алуан түрде көрініс тапқан композициялық типтері мен үлгілері бар. Қазақ тілін үйрету үдерісінде эссенің әр түрлі композициялық типтері кеңнен пайдаланылады. Соның ішінде академиялық эссе курстық, дипломдық жұмыстар, ғылыми жобалар, мақалалар сияқты ғылыми жанрлардың бірі болып табылады. Академиялық эссе жанрын пайдалану оқу үдерісінің сапасын арттырады, студент өз пікірін білдіруге және дәлелдеуге кең мүмкіндік алып, қызығушылығы арта түседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, студенттің тілдік дағдыларын дамыту оқудың интербелсенді тәсілдерін жүйелі түрде қолдану арқылы жүзеге асырылғанда нәтижелі болады. Тілдік дағдыларды мақсатты түрде дамыту үдерісінде студенттердің болашақ кәсіби қызметі үшін және тұлғалық дамуы үшін қажетті басқа да дағдылары қоса дамып отырады. Мысалы, студенттің дәйектеу, сыни ойлау және шығармашылық дағдылары туралы айта аламыз. Тілдік дағдыларды дамытуда оқу үдемелігі қағидаларын ескеру нәтижелілікті арттырады. Ал құндылық бағдарлы оқу қағидалары тілдік дағдыларды меңгерту үдерісіне кедергі келтірмей, керісінше мәнін арттырып, тұлғаның дамуын жан-жақты қолдауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 «Навыки XXI века»: новая реальность в образовании// <http://www.hr-portal.ru/article/navyki-xxi-veka-novaya-realnost-v-obrazovanii>

2 Калинин А.В. Ценностно-ориентированное развитие студентов в процессе профессионально-педагогической подготовки. Диссертация на соискания кандидата педагогических наук. Воронеж, – 2001

3 Кукуев А.И. Андрагогика М. Ноулза: содержательная и процессуальная модели. // Вопросы международного сотрудничества в образовании Южного региона. № 3-4: научный журнал. – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2008. – С.29-34.

4 Богачева А. В. Развитие языковых навыков учащихся посредством аудиометода :На базе отрицательного речевого материала из радио- и телеэфира//дисс.канд.пед.наук. Нижний Новгород, – 2005г.

Л.М. Оразгалиева¹, Г.К.Камиева²

Формирование языковых навыков с помощью интерактивных методов при обучении казахскому языку студентов с русским языком обучения

^{1,2}Казахский университет технологии и бизнеса, Нур-Султан, Казахстан

В статье рассматривается проблема формирования языковых навыков с использованием интерактивных методов обучения казахскому языку для студентов русской группы. В целях ценностно-ориентированного обучения языку показана эффективность обучения. Определены значения языковых навыков в формировании академического языка студентов. В соответствии с теорией конструктивного обучения речь идет об особенностях организации урока в соответствии с требованиями теории конструктивного обучения, отражены интерактивные задания, используемые в формировании навыков аудирования, чтения, произношения и письма. В частности, будет рассмотрен метод организации структурированного произношения и прослушивания, метод «четырёх предложений» в письме. Сформулировано, что развитие языковых навыков студента может быть результативным при систематическом применении интерактивных методов обучения.

L.Orazgalyeva¹, G.Kamiyeva²

The formation of language skills using iterative methods in teaching Kazakh to students with Russian as the language of instruction

Kazakh University of Technology and Business, Nur-Sultan, Kazakhstan

The article deals with the problem of language skills formation using interactive methods of teaching Kazakh to students of the Russian group. For the purpose of value-oriented language teaching, the effectiveness of teaching is shown. The values of language skills in the formation of students' academic language are determined. In accordance with the theory of constructive learning, we are talking about the features of the lesson organization in accordance with the requirements of the theory of constructive learning, interactive tasks used in the formation of listening, reading, pronunciation and writing skills are reflected. In particular, we will consider the method of organizing structured pronunciation and listening, "four sentences" in writing. It is formulated that the development of a student's language skills can be effective with the systematic use of interactive teaching methods.

УДК 377.44.5

С.С. Смагулова¹, Ш.А. Утебаева²

¹старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, Казахстан, e-mail: smagulova_saule_1954@mail.ru

²учитель английского языка, школа-лицей №53, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: u_sholpan@mail.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ УРОВЕНЬ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

В этой статье дано описание обучения профессионально-ориентированному иностранному языку. Подчеркивается, что он является основным компонентом профессиональной подготовки студентов, неотъемлемой составляющей в процессе обучения студентов в вузе. Рассматриваются основные составляющие мотивации студентов. Предлагается примерное содержание учебного процесса. На основе опыта преподавателей приводятся примеры. Указаны пути формирования у студентов коммуникативных компетенций по использованию полученных знаний применительно к своей профессии. В статье представлена системная методика для развития этого вида учебной деятельности.

Ключевые слова: специализация, компетенция, ситуации, формы работы, активность, деятельность, самостоятельность, умения, подготовка, знания, решение задач проблемы преподавания и.т.д.

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы возросли требования к профессиональной подготовке выпускников. В этой связи, принцип профессиональной направленности приобретает особую значимость и приоритетность. Надо добиваться определённого уровня формирования умений профессиональной речи, достаточного и необходимого для успешного осуществления профессиональной деятельности. Умения профессиональной речи будут служить базой для дальнейшего самообразования и самосовершенствования в избранной студентами профессии.

Владение иностранным языком на уровне, достаточном для профессионального общения в профессиональной сфере, является одним из требований современного общества к молодым специалистам и выступает обязательным компонентом их профессиональной

подготовки. Поэтому целью обучения профессионально-ориентированному английскому языку является формирование у студентов коммуникативных компетенций по использованию полученных знаний применительно к своей профессии.

Проведённые исследования педагогической работы показывают, что обучение английскому языку сегодня невозможно без инновационной составляющей. Традиционное обучение профессионально-ориентированному английскому языку ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, включая изучение грамматических особенностей научного стиля. В настоящее время акцент переместился на развитие навыков и умений устной коммуникации. Устная речь включает в себя слушание и чтение, понимание и репродуктивное воспроизведение прослушанного или прочитанного как в устной (диалогической или монологической), так и в письменной форме.

В качестве основной задачи современного этапа преподавания профессионально-ориентированного английского языка является создание методик, интегрирующих интерактивные подходы к обучению и их преимущества для решения основной проблемы преподавания профессионально-ориентированного английского языка – иноязычному общению в профессиональных ситуациях [1, 76].

Профессионально-ориентированное обучение английскому языку зародилось как научное направление в 1960-х годах за рубежом. В настоящее время, профессионально-ориентированное обучение английскому языку стало типом образовательной услуги, без которой обучение студентов не представляется возможным. Под профессионально-ориентированным обучением понимается такое обучение, которое основано на учёте потребностей будущих выпускников в изучении иностранного языка, диктуемых особенностями будущей профессии или учебной специальности, которые в свою очередь, требуют его изучения. В этом его отличие от обучения языку для общеобразовательных целей. Анализируя понятие цели профессионально-ориентированного обучения иностранному языку, следует отметить многокомпонентность и неоднозначность данного понятия. Выделяют следующие компоненты цели: образовательный, воспитательный, развивающий и практический. Для реализации образовательных целей предполагается приобретение студентами определённого объёма лингвистических знаний, связанных с избранной сферой будущей профессиональной деятельности, а также страноведческой информации.

В плане достижения воспитательных целей процесс овладения иностранным языком и владения им является действенным фактором социально-экономического, научно-технического и общекультурного прогресса общества. Такой процесс предполагает воспитание гражданственности, уважения к другим народам и культурам, общей культуры межличностного общения, познавательной активности, стремления к самообразованию, мотивации. Студенты должны осознанно овладеть иностранным языком как средством общения. Они должны познавать и самосовершенствоваться, а также получить эстетичное восприятие и художественный вкус [1, 98].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Достижение развивающих целей, отвечающее современным требованиям, означает гармоничное психическое развитие личности студента в целом, что предполагает развитие мышления, психических функций, речевых коммуникативных способностей, интеллектуальной активности, языковых, познавательных и творческих способностей студента.

Наиболее важным компонентом категории цели является практический подход. Специфика подготовки студентов заключается в достижении такого уровня общения на иностранном языке, который позволит использовать его не только в профессиональной деятельности, но и для удовлетворения познавательных интересов и дальнейшего

самообразования. Согласно требованиям программы, выпускники должны обладать коммуникативной компетенцией и её составляющими, необходимыми для квалифицированной информационной и творческой деятельности в различных сферах и ситуациях делового партнёрства. Практической целью обучения иностранному языку является «приобретение студентами коммуникативной компетенции, уровень которой позволяет использовать иностранный язык практически, как в профессиональной деятельности, та и для целей самообразования» [2,97].

Ключевым методом в обучении профессионально-ориентированному английскому языку является коммуникативный метод, в основе которого лежит представление о том, что язык служит для общения, следовательно, целью обучения иностранному языку является коммуникативная компетенция

Профессиональная направленность обучения иностранному языку даёт будущему специалисту возможность применения иностранного языка не только как средства получения информации, но и как средства общения. Таким образом, процесс обучения иностранному языку должен быть профессионально-ориентированным, так как цель такого обучения – формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетентности.

В коммуникативном обучении ситуации используются на всех стадиях освоения материала. На занятиях учебно-речевые ситуации призваны выполнять две основные функции: стимулирующую и обучающую. Очень важно обеспечить содержательность высказываний на изучаемом языке, исключить высказывания, не имеющие связи с действительностью, не соответствующие ей. Речевые ситуации способствуют также закреплению лексических единиц и грамматических структур.

Переход на новые стандарты образования и недостаточное количество учебных часов, отводимых на иностранный язык, требуют особого внимания к организации самостоятельной работы при обучении иностранному языку. Самостоятельная работа студентов по иностранному языку – это вид учебной деятельности, при которой студенты с определённой долей самостоятельности, а при необходимости, при частичном руководстве преподавателя выполняют различного рода задания, прилагая необходимые для этого умственные усилия и проявляя навыки самоконтроля. В программе по обучению иностранному языку определена цель: подвести студентов к самостоятельному чтению оригинальных текстов по специальности. Читая и просматривая тексты, задавая вопросы и отвечая на них, делая различные виды упражнений, студенты учатся извлекать необходимую информацию. Каждый текст включает также серию упражнений, направленных на развитие навыков реферирования и аннотирования текста.

Роль преподавателя в организации самостоятельной работы определяется конкретными задачами, решаемыми студентами в зависимости от этапа обучения, уровня самостоятельной работы и индивидуальных особенностей обучаемых. На начальном этапе преподаватель выступает источником информации. В дальнейшем это чаще всего организатор студентов, который осуществляет контроль качества выполнения учебных заданий, анализирует итоги групповой и индивидуальной работы. Познавательная деятельность студентов в процессе выполнения самостоятельной работы требует от них активности и является одной из составляющих приобщения студентов к творческой деятельности.

В современных условиях быстрого развития науки, стремительного обновления информации невозможно научить человека на всю жизнь; важно заложить в нём основы языковых знаний, развить интерес к их накоплению и к непрерывному самообразованию. Одна из целей, которую ставит перед собой преподаватель – сформировать личность учащегося, будущего специалиста, способного к саморегуляции в сфере непрерывного образования, а, следовательно, возникает вопрос о качестве профессиональной подготовки студентов. В реальной профессиональной деятельности специалист постоянно сталкивается с различными проблемами, его задача – непосредственно реагировать на них и самостоятельно их решать. Именно этому и нужно научить учащегося за время учёбы, сделав упор на

перенос акцента с обучающей деятельности преподавателя на познавательную деятельность учащегося [3,127].

Таким образом, основная идея подобного подхода к обучению иностранному языку заключается в том, чтобы перенести акцент со всякого рода упражнений на активную мыслительную деятельность учащихся, где роль преподавателя – это роль помощника, способного подобрать методы и технологии обучения, способствующие личностному и профессиональному росту

Основными методическими принципами организации процесса обучения профессионально-ориентированному английскому языку являются следующие интегративные принципы: принцип практико-ориентированного контекстного обучения, личностно-ориентированной направленности обучения, активности учения, проблемности, коммуникативно-ситуативного обучения, интерактивной направленности обучения, баланса осознанного и неосознанного в обучении, комплексности подхода, принцип коллективного взаимодействия, рефлексии в обучении.

Это предполагает использование в процессе обучения таких стратегий, которые будут стимулировать познавательную и коммуникативную деятельность студентов, применяя разнообразные коммуникативные технологии обучения английскому языку: технологию коммуникативного обучения, информационно-коммуникационную технологию, технологию обучения в сотрудничестве, проектную технологию, игровую технологию.

Одним из методов, который предоставляет учащимся возможность самостоятельно приобретать знания в процессе решения практических задач или проблем, для чего нужны не только знания по иностранному языку, но и интеграция знаний из различных предметных областей, является метод проектов.

Немецкие методисты выделяют следующие признаки, характеризующие проектную работу при обучении иностранному языку:

- проектная работа, имеющая практическую, профессиональную ориентацию. Должна отвечать интересам учащихся. Должна быть видна связь теории и практики. При определении темы студенты ориентируются на свои собственные интересы;

- проектная работа, имеющая конкретную цель. На занятии иностранным языком цель должна быть поставлена так, чтобы иностранный язык мог быть использован в коммуникативной форме, устной или письменной;

- работа над проектом, способствующая самостоятельной деятельности учащихся;

- ориентация на результат, продукт деятельности. Для достижения поставленной цели студенты должны работать совместно, что предполагает развитие таких социально важных качеств, как взаимоуважение, тактичность, умение высказывать и принимать критику, необходимо уметь устанавливать и придерживаться определённых правил поведения, разрешать конфликтные ситуации;

- проектная работа, способствующая реализации межпредметных связей в процессе обучения.

Проектное обучение обладает большим образовательным потенциалом, так как мотивирует учащихся в получении дополнительных знаний, способствует развитию социальных и деловых компетенций (планирование, поиск информации, принятие решений, систематизация, общение в группе, дискуссии, сотрудничество, презентация результатов, оценка и т.д.). Метод проектов удовлетворяет потребность в активном, самостоятельном, практически ориентированном обучении и даёт возможность проявить себя и достичь успеха и более слабым учащимся. Так как, иностранный язык используется в максимально приближенных к реальности ситуациях, в том числе, профессионально ориентированных, студенты на практике видят целесообразность применения иностранного языка. Используя аутентичные источники из интернета, они получают информацию об аспектах, связанных с будущей профессиональной деятельностью, не только в рамках собственной культуры, но и культуры страны изучаемого языка.

Немаловажная роль также отводится кейс-методике, поскольку её использование приводит к развитию, обновлению, повышению интенсивности и многообразию коммуникаций между субъектами учебного процесса, так как её характеристикой является ориентация на межличностное взаимодействие, воздействие на психическую и социальную структуру личности.

Существуют различные формы деятельности, это веб-сайт, презентация, записанный телефонный разговор, выставка, экскурсия, праздник, дискуссия, плакат, викторина, коллаж, брошюра и т.д.

Таким образом, использование предлагаемых методов обучения, основанных на коммуникативной модели языка, а также разработка целостной системы обучения речевому общению на профессиональные темы способствуют формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций.

В процессе обучения профессионально-ориентированному английскому языку возникает вопрос «Чему учить в первую очередь: профессиональной лексике, грамматике или развивать умения монологической и диалогической речи?». Знание специальных терминов и основ грамматики не даёт свободы устно-речевого общения студентам, такая возможность появляется только в случае формирования иноязычной коммуникативной компетенции. Наиболее приемлемой классификацией занятий по иностранному языку является классификация, с точки зрения структуры урока, где заложены элементы процесса обучения. Структурное построение занятия зависит от конкретных учебных задач, характера планируемой на занятии деятельности и взаимодействия преподавателя и студентов.

Основными элементами занятия являются:

1. Организация и содержательная установка.
2. Проверка глубины и прочности знаний.
3. Взаимодействие преподавателя и студентов на основе сообщения – усвоения новых знаний, навыков и умений.
4. Закрепление изученного материала и упражнения.
5. Диагностика прочности усвоения знаний, формирование навыков и умений
6. Инструктаж по выполнению домашней или самостоятельной работы.

На основе изложенного выделяют наиболее актуальные типы уроков:

1. Занятие изучения нового материала (лекция, теоретическое исследование, кино-урок).
2. Занятие применения и совершенствования знаний (практические задания, сочинения, выполнение упражнений, деловая игра).
3. Занятие обобщения и систематизации знаний (дискуссия, конференция, семинар, деловая игра).
4. Комбинированное занятие (сочетание различных видов занятий широким спектром заданий).
5. Контрольное занятие (тест, устный опрос, письменная работа, зачёт, викторин) [4,23].

По мнению Н.Д. Гальсковой [5,74], в содержание обучения иностранному языку необходимо включать: сферы коммуникативной деятельности, темы и ситуации, речевые действия и речевой материал, учитывающие профессиональную направленность студентов; языковой материал (фонетический, лексический, грамматический, орфографический), правила его оформления и навыки оперирования им; комплекс специальных (речевых) умений, характеризующих уровень практического овладения иностранным языком как средством общения, в том числе в ситуациях профессионального и делового общения, совместной производственной и научной работы; систему знаний национально-культурных особенностей и реалий страны изучаемого языка.

Рощина отмечает, что при изучении профессионально-ориентированного языкового материала устанавливается двусторонняя связь между стремлением студента приобрести специальные знания и успешностью овладения языком. Она считала иностранный язык

эффективным средством профессиональной и социальной ориентации в неязыковом вузе, которое располагает большим потенциалом формирующих воздействий [6,54].

По мнению автора, для реализации этого потенциала необходимо соблюдение следующих условий: четкая формулировка целей иноязычной речевой деятельности; социальная и профессиональная направленность этой деятельности; удовлетворенность обучаемых при решении частных задач; формирование у обучаемых умения творчески подходить к решению частных задач; благоприятный психологический климат в учебном коллективе.

Принимая во внимание вышеизложенное, возможно выделить следующие структурные элементы содержательного компонента модели профессионально-ориентированного обучения иностранному языку: коммуникативные умения по всем видам речевой деятельности (говорения, аудирования, чтения, письма) на основе общей и профессиональной лексики.

Конечной целью профессионально-ориентированного обучения диалогической речи является развитие умения вести беседу, целенаправленно обмениваться информацией профессионального характера по определенной теме. Обучение монологической речи заключается в формировании умений создавать различные жанры монологических текстов: сообщение информации профессионального характера, выступление с докладом, расширенные высказывания в ходе дискуссии, обсуждения, как с предварительной подготовкой, так и без нее.

Обучение аудированию заключается в формировании умений восприятия и понимания высказывания собеседника на иностранном языке, порождаемого в монологической форме или в процессе диалога в соответствии с определенной реальной профессиональной сферой, ситуацией.

Обучение чтению заключается в формировании умений владения всеми видами чтения публикаций разных функциональных стилей и жанров, в том числе специальной литературы.

Обучение письму заключается в развитии коммуникативной компетенции, необходимой для профессионального письменного общения, проявляющейся в умениях реферативного изложения, аннотирования, а также перевода профессионально значимого текста с иностранного языка на русский и с русского на иностранный.

Наиболее оптимальным является комбинированное занятие, являющееся самым распространённым типом, включающее все основные элементы, позволяющее за ограниченный временной отрезок совершить полноценный цикл ознакомления, переработки и закрепления учебного материала, что помогает в реализации интегрированного междисциплинарного подхода в обучении иностранному языку. На примере специальности “Accountancy” мы расскажем, как проводили подобные занятия. Составили план занятия, которое включало все основные моменты, необходимые для отражения полного цикла изученного материала. Это был завершающий урок. Мы провели открытое занятие. Все студенты данной специальности принимали активное участие.

Plan of the lesson

Org. moment. Video.

What makes a good accountant? Discussion. Speak about qualities of an accountant.

Activity 1. Text.

Activity 2. Dialogue.

Activity 3. Role play.

Activity 4. Speaking. Topic «My future specialty»

Activity 5. Report. ” What is accountancy?”

Activity 6. Make up short dialogues using given words and expressions.

Activity 7. Write a business letter to your colleagues.

ВЫВОДЫ

Все выше перечисленные виды деятельности были выполнены на занятии. На таком занятии мы наблюдали широкий спектр заданий для выполнения. Нами было разработана целостная система обучения речевому общению на профессиональные темы, что способствовало формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций [7,80].

Мы считаем что, использование новых методов обучения, основанных на коммуникативной модели языка, а также разработка целостной системы обучения речевому общению на профессиональные темы способствуют формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций. Таким образом, профессионально-ориентированное обучение иностранному языку признаётся в настоящее время приоритетным направлением в обновлении образования. Под профессионально-ориентированным понимают обучение, основанное на учёте потребностей студентов в изучении ИЯ, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности которые требуют его изучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 <http://ped-kopilka.ru/blogs/irina-aleksandrovna-aleksandrova/pedagogicheskaja-statja-profesionalno-orientirovanoe-obuchenie-angliiskomu-jazyku.html>.
- 2 Белогрудова В.П. Об исследовательской деятельности учащихся в условиях проектного метода // Иностранные языки в школе. – 2005. – № 8.
- 3 Богданчик Л.В. Инновационные методы обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Современные тенденции в обучении иностранным языкам и межкультурной коммуникации. Материалы Международной заочной научно-практической конференции, 24 марта 2011 г. Электросталь: Новый гуманитарный институт, 2011.
- 4 Виленский М.Я., Образцов П.И., Уман А.И. Технология профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. – Орёл: ОГУ, 2010.
- 5 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку: пособие для учителя. М: АРКТИ Глосса, 2000. – 165 с.
- 6 Рощина Е.В. Функции иностранного языка как учебного предмета в системе обучения в университете /Е. В. Рощина //Иностранные языки на неспециальных факультетах: межвуз. сб. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 39 с.
- 7 Покушалова Л. В., Серебрякова Л. Т. Обучение профессионально ориентированному языку в техническом вузе // Молодой ученый. – 2012. – №5. – С. 305-307.

С.С. Смагулова¹, Ш.А. Утебаева²

Тілдік емес ЖОО шетел тілін оқытудың кәсіби-бағдарланған деңгейі

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан,

²№ 53 мектеп-лицей, ағылшын тілі мұғалімі, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.

Осынау мақалада шетел тілін оқытудың кәсіби бағдарлаған сипаттамасы берілгенін білдіреді. Студенттерді оқыту процесінде студенттердің ЖОО-да кәсіптік даярлығы негізгі ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатындығы атап көрсетілген. Студенттердің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі ынталандыру қарастырылады. Оқу процесін үлгілі етіп ұстау ұсынылады. Оқытушылардың тәжірибесі негізінде келтірілген мысалдар бар. Алған білімді пайдалану жөніндегі өз мамандығының студенттеріне қатысты өзара қатынас құзыреттерін қалыптасу жолдары көрсетілген. Мақалада оқытудың осы түрін дамытуға оқу қызметінің жүйелік әдістемесі ұсынылды.

S. Smagulova¹, Sh. Utebayeva²

Vocational-oriented level of foreign language education in a non-linguistic university

¹KSU named after Sh.Ualihanov, Kokshetau, Kazakhstan

²School lyceum No. 53, Nursultan, Kazakhstan.

This article describes the teaching of a vocational foreign language. It is stressed that it is the main component of vocational training of students, an integral component in the process of students "education at the university". The main components of motivation of students are considered. An exemplary content of the educational process is offered. Based on the experience of teachers, examples are provided. The ways of forming communication competences for students to use the acquired knowledge in relation to their profession are specified. The article presents a system methodology for the development of this type of educational activity.

УДК 811.111:37.012

Ya. Franyuk¹, Ye. Kandalina²

¹master's degree student, A.Baitursynov Kostanay State University, Kostanay, the Republic of Kazakhstan, e-mail: montana-kst@mail.ru

²candidate of pedagogical sciences, associate professor, A. Baitursynov Kostanay State University, Kostanay, the Republic of Kazakhstan, e-mail: yelenakandalina@yahoo.com

EFL TEXTBOOKS AS MEANS OF ENHANCING LEARNERS' ICC

The textbook is a key component in most language programs. It may even constitute the main and perhaps only source of language input that learners receive and the basis for language practice that occurs both inside and outside the classroom. The present research is an attempt to define the top English textbooks and topics according to the survey conducted among private tutors teaching the English language courses in Kostanay, as well as provide recommendations to ICC teaching activities. Furthermore, obtained results are used to identify the cultural issues the textbooks focused on. Consequently, possible ways are suggested to address the cultural issues that might help learners build more substantive intercultural communicative competence (ICC) in the language classroom.

Key words: textbooks, culture, ICC, English tutors, English language courses

INTRODUCTION

English tutors teaching the language at private training courses, unlike teachers working at public educational institutions, have the opportunity to choose the course program and the tasks themselves, on the basis of the learners' needs. A good English textbook is the best adviser and friend to someone who teaches the language of international communication. The choice of particular educational material is fundamental and is carried out depending on the age, level and personal preferences of students. Today we have a lot of English textbooks on offer but not all of them are as effective and useful as they are considered to be.

Foreign language textbooks serve as a guide for language teachers. It is of vital importance that textbooks provide a systematic and comprehensive cultural perspective for both teachers and learners. Before 1950, textbooks were designed to serve linguistic purposes, containing grammatical rules, isolated sentences, etc. However, from 1950 the social context, everyday life, and the nature environment of the target culture have been gradually introduced. This means that cultural aspects in foreign language textbooks are getting more important in the language teaching. And the development of learners' intercultural communicative competence (ICC) in the acquisition of a foreign language has become an integral part of teaching/learning process. Byram considers ICC as quite a complex concept defined as the learner's ability to ensure a shared understanding by people of different social identities, and their ability to interact with people as complex human beings with

multiple identities and their own individuality [1]. In other words, intercultural competence is about understanding and interacting with people belonging to different cultures.

Scholars have emphasized the importance of curriculum and materials in enhancing students' ICC (Nault, 2006; McKay, 2002, Alptekin, 2002; Xiong & Qian, 2012) [2], [3], [4], [5]. According to these scholars, teaching materials that depict different cultures around the world are necessary for students to gain ICC. Moreover, Nault emphasizes the importance of textbooks and other instructional materials and activities such as movies and role plays in promoting cross-cultural communication [2]. Nault argues that English educators "should integrate world cultures into their materials and lessons to promote true linguistic/cultural awareness and international understanding among themselves and their students" [2,325]. His emphasis on global cultures is shared by others; McKay, for example, stresses that materials should be used in such a way that students are encouraged to reflect on their own culture in relation to others, thus helping establish a sphere of interculturality [3]. Similarly, Alptekin suggests that textbooks should emphasize the diversity of cultures; for example, materials should depict how people of different cultures greet one another in relation to age and gender, and what kinds of food they eat in the different seasons of the year. The use of such materials would assist students to reflect on, compare, and contrast their own languages and cultures in relation to other people's languages and cultures in order to become successful intercultural communicators [4].

The explanations above have focused on the importance of teaching materials that depict divergent cultures around the world in order to allow students to critically analyze the similarities and differences between cultures. In that way, students will be encouraged to explore their own cultural beliefs, values and practices in relation to others', which in turn, will enable them to develop ICC. This supports the argument that cultural self-awareness is vital in understanding other people's cultures [6], [7].

However, according to investigations of Shin, Eslami, and Chen, it was revealed that cultures of the Inner Circle Countries (i.e., the US, the UK) dominate in most English textbooks. They found that cultural content presented was mainly factual cultural information, particularly tourism and surface-level culture. In this way, learners' opportunities to critically explore and discuss deep-level culture (such as beliefs and values) and to reflect on their own cultures were neglected [8].

In our research we would like to find out the preferences of the EL tutors concerning textbooks that enable to develop learners' ICC at the English language courses in Kostanay. The purpose of this study is to establish the top-3 textbooks frequently chosen by private English tutors, the top-10 topics that prevail in most English textbooks and the presence or absence of cultural component in the selected textbooks and in teaching process. Subsequently, we would like to analyze the level of culture presented in these textbooks and provide some recommendations to teachers concerning the learners' ICC development.

MAIN PART

This study can be considered significant in different ways. Firstly, it may offer a list of comprehensible textbooks that can be applied in the ELT classrooms. Secondly, the findings of this study may increase the intercultural awareness among the ELT learners and tutors. Thirdly, it may give an idea to the tutors how to improve their teaching in a way to promote ICC.

The methodology of the research included the following stages: the study of the theoretical issues and the best practices in developing and choosing ELT resources; developing and conducting the survey to demonstrate the current situation; analysis of the survey results and providing recommendations on ICC development textbooks and activities.

The survey, as a written questionnaire, was chosen since it is the most efficient instrument to gather more information in a short period of time. It was fielded among English tutors in October in 2019. 50 participants were involved in questionnaire. All of them were either self-employed or worked for language centers in Kostanay. They were given an application form containing 5 questions (see below). Two out of five questions were open-ended, one question required choosing

from 23 given categories, the rest two questions were yes/no questions and there was an opportunity to give comments to the answer. These questions were made to define 1) top-3 textbooks 2) top-10 topics 3) presence or absence of cultural component in English tutors' classrooms.

Questions

1) What literature do you use as a main textbook at the English courses you teach?

2) What literature do you use as supplementary material applied to the main program?

3) Circle or underline the topics that, in your opinion, are more often found in the textbooks you use. Suggest your options for themes (if any)

Sports, Travel, Free time, Music, Festivals, Environment, Work, Education, Food, Culture, Law, Money, Transport, Health, Experience, Lifestyle, Shopping, Ambitions, Friendship, Mass media, Clothes, Family, Hobby

4) Do you think it is necessary to focus students' attention on the culture of their target language country? Why?

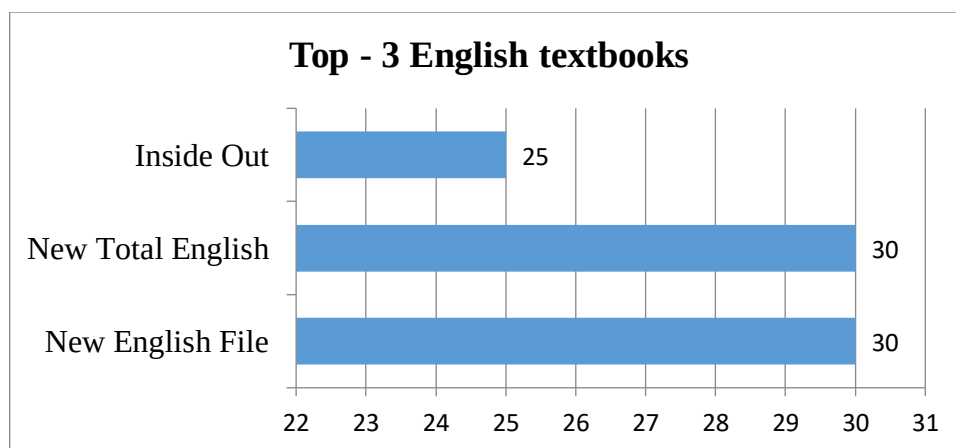
YES/NO

5) Do you compare the culture of the target language and the culture of the student's country at your English classes? If so, how?

YES/NO

The data received from 50 survey forms are presented below. First, we analyzed the answers to the first question. Some of the English tutors provided more than one option. In result, 22 different textbooks were mentioned by the English tutors and then calculated. According to the results, three textbooks are considered to be the most frequently used- New Total English, New English File and Inside Out.

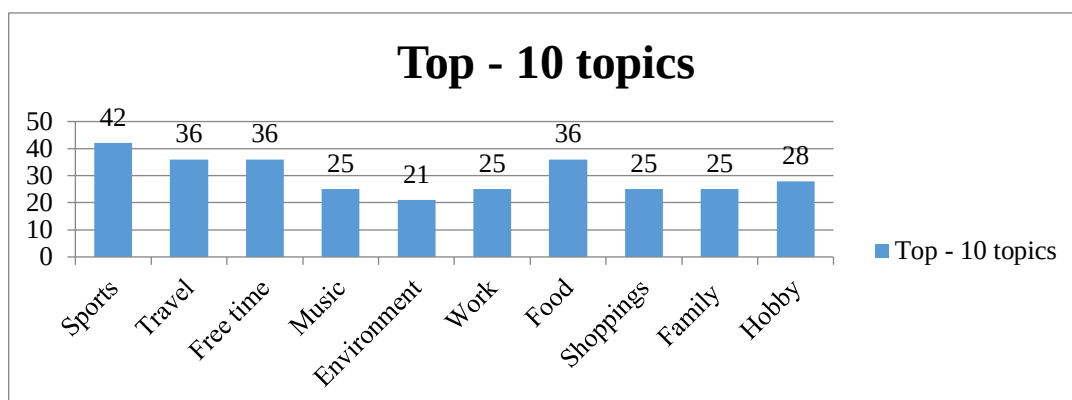
Oxford Phonics – 4, Incredible English – 4, Reach Out - 4, New English File – 30, Excel – 10, Inside Out – 25, New Headway - 23, New Total English - 30, Solutions - 5, IELTS practice tests - 1, Oxford word Skills 1, Golitsynskiy - 10, Cutting Edge - 1, New opportunities - 1, National Geographic for life - 1, Fly High - 3, Family and Friends - 1, Cambridge vocabulary in use - 10, Grammar in use by Murphy - 10, Eyes Open - 1, Straightforward - 5, Speak Out - 12.

As for the second question, the vast majority of the respondents take additional information from the internet resources, and only small minority uses other textbooks in addition to the main course book. Two of the teachers did not write anything under the second question. Here are the data from the questionnaire: *Grammar Spectrum, Survival English, English for Life Speaking, 240 English topics, videos and audio from the internet (you-tube particularly), Face to face, Teaching Game puzzles, Total English, games-applications from Google play, books for extensive reading, cartoons, Everyday living words, songs, films, worksheets from esl-lab.com, en.collective.com, www.britishcouncil.com, Solutions, Activate your English.*

Third question allowed selecting 10 topics that are the most common according to the 50 interviewed respondents. None of them proposed their own topic that might not be amongst the written variants.

Sports - 42, Travel - 36, Free time - 36, Music - 25, Festivals - 14, Environment - 21, Work - 25, Education - 18, Food - 36, Culture - 18, Law - 10, Money - 10, Transport - 20, Health - 18, Experience - 10, Lifestyle - 18, Shopping - 25, Ambitions - 7, Friendship - 7, Mass media - 18, Clothes - 18, Family- 25, Hobby – 28.

Everybody circled the answer “YES” in question 4. Most of them left comments which can be introduced as follows:

- 1) To develop respect and appreciation of the target language;
- 2) To keep learners interested and motivate them to study this language;
- 3) To broaden learners’ horizon and develop tolerant attitudes;
- 4) To develop ICC;
- 5) To develop secondary linguistic identity.

100% of answer “YES” was also given to question 5. Some English tutors described different types of work they do in the classroom to compare the target language culture with learners’ culture of origin. For instance, 1) Discussion of peculiarities, similarities and differences between the cultures; 2) comparison of traditions, customs, national holidays, national food, etc; 3) speculation about untranslatable phrases; 4) making up schemes and Euler’s circles.

As it can be observed from the results, the most common English textbooks, that are preferable among the private tutors teaching at the English language courses in Kostanay, are New English File (NEF), New Total English (NTE) and Inside Out (IO). All of these textbooks are from the English UK publishers. The textbooks suppose the use of communicative approach in teaching, aiming at developing the student’s spoken language skills.

Each of the textbooks may represent a comprehensive training course. The full set includes the course (student’s) textbook, workbook, CDs with audio and video recordings, and the teacher’s book. Thus, this training course allows students to improve all their skills: they will learn to speak, read, write in English and will understand foreign speech by ear. Any of the presented textbooks is divided into unit lessons, each of which contains the following sections:

- 1) Speaking - questions for discussion, exercises for the development of oral speech.
- 2) Listening perception of speech - audio recordings and assignments to them.
- 3) Reading - several texts that are taken as the basis for the development of speaking and learning new words.
- 4) Writing - tasks for training written language.
- 5) Grammar - a block explaining any aspect of grammar in a clear language, as well as exercises to practice the theory.
- 6) Vocabulary - a selection of new words and phrases, as well as exercises to train their use.
- 7) Pronunciation - exercises with audio recordings to train the correct pronunciation of the sounds of the English language [9], [10], [11].

The presentation of the material in these manuals is the same: a textbook outlining the material from simple to complex. The training courses presented are suitable for teens and adults.

They use only modern topics relevant to real life, words and phrases which are the most frequently used by native speakers, interesting texts and dialogs, effective exercises for the development of oral speech. Grammar is explained briefly and simply, sentence structures are used by native speakers in everyday communication.

All three textbooks contain the most popular topics which were revealed due to the present survey (Sports, Travel, Free time, Music, Environment, Work, Food, Shopping, Family, and Hobby). Their titles may vary from book to book and from level to level but the main idea of the themes remains the same. The prevalence of these topics indicates their relevance in the framework of communication. Each unit includes either communication situation or functional language to encourage students to speak English and, as a result, develop communicative competence.

Moreover, almost all these units involve the information about other cultures such as British, American, Australian, Italian, Spanish, Japanese, and Chinese and so on. Through these topics learners increase their erudition about these countries, their people, the people's traditions and countries' history. They get used to people's accents while listening to them, observe their behavior in definite situations and highlight some peculiarities belonging to their culture. There are also tasks which enable learners to speculate about their own culture and find out similarities and differences with the cultures presented in the unit under discussion.

To develop learners' ICC so that they will be able to introduce their own culture requires providing learners with additional teacher's help. Mentioned above textbooks and topics do not have any information about our country and our people. Therefore, on the one hand, it contributes to understand other cultures better and communicate with their people easier, but, on the other hand, makes it hard and sometimes impossible to equally represent students' own culture.

Though the survey revealed the most frequently employed textbooks, it also shows that all the private English tutors interviewed within present research use additional resources to fill those gaps that the textbooks may have. They include special tasks which focus learners' attention on our culture and create imaginary situations where the information about foreign culture and native culture can be mutually used and practiced by their students.

CONCLUSION

From all has been said it follows that language and culture are closely associated and interrelated. Hence, the teaching of culture in foreign language classrooms should always be present. Only if culture is integrated in language teaching, the whole teaching process will be complete. Therefore, it is necessary to introduce culture-related issues in foreign language textbooks because they serve as basic sources of knowledge. The study disclosed the three textbooks to be the most frequently used - New Total English, New English File and Inside Out. However, an English textbook cannot be the only one source in teaching/learning process. Besides, modern English textbooks contain prevailing information only about English speaking countries and little information about other countries. It is impossible for textbook writers to cover all the topics and include all the cultures in their books. That is why it is crucial for teachers to implement other material and other activities that can facilitate the students' intercultural communicative competence (ICC). The 100% affirmative replies to the question on necessity to focus students' attention on the culture of their target language country and comparison of the target culture and the culture of the students' country at the English classes emphasize the need for recommendations on ICC development activities given below.

Thus, we can conclude that the suitable way to teach English and develop students' ICC is through the combination of English textbooks and teachers' own manual. Private English teachers at English language courses in Kostanay show their awareness of the necessity to apply cultural component in their classroom.

Some recommendations can be suggested to English teachers concerning the learners' ICC development:

1. Comparison method (concentrates on discussing the differences between the native and target cultures) [12];
2. Cultural assimilation (learners are presented with a critical incident, which would probably be misunderstood. Learners are given several possibilities, from which they choose the one which they think is correct);
3. Cultural capsule (demonstrates, for example one custom, which is different in two cultures. It can be accompanied by visual aids to show differences and a set of questions for class discussion.) [12];
4. Cultural island (contemporary posters and pictures of actors, singers, famous places should be put on the walls in the classrooms instead of grammar charts, vocabulary posters which are not really attractive to learners) [12];
5. Reformulation (retelling a story to a partner in his/her own words paying attention to specific features connected to the topic) [13];
6. Prediction (engages students actively by finishing a half told story, guessing the contents of an article or a book based on the headlines, predicting the contents of a topic based on a few pieces of information)[13];
7. Role play (learners can practice situations in a restaurant, shop, bus station, etc);
8. Treasure hunt (involves searching for certain items set, for example people, dates, events in a news or magazine article. Drama is a technique where learners act out short scenes of misinterpretation and also clarification of something that happens between two cultures, which is caused by misunderstanding the target culture).

REFERENCES

- 1 Byram M., Gribkova B., Starkey H. Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching. A Practical Introduction for Teachers. [Online]. 2005. Available: <http://lrc.cornell.edu/director/intercultural.pdf>
- 2 Nault D. Going global: Rethinking culture teaching in ELT contexts. *Language, Culture and Curriculum*, 2006, 19(3), 314e328.
- 3 McKay S. L. Teaching English as an international language: Rethinking goals and approaches. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- 4 Alptekin C. Towards intercultural communicative competence in ELT. *ELT journal*, 56(1), 2002. pp. 57-64.
- 5 Xiong T., Qian Y. Ideologies of English in a Chinese high school EFL textbook: A critical discourse analysis. *Asia Pacific Journal of Education*, 2012, 32(1), 75e92
- 6 Byram M., Gribkova B., Starkey H. *Developing the intercultural dimension in language teaching*. Strasbourg: Council of Europe, 2002.
- 7 Newton J., Yates E., Shearn S., Nowitzki W. Intercultural Communicative Language Teaching: Implications for Effective Teaching and Learning. In Report to the Ministry of Education Ministry of Education, New Zealand, 2010. Retrieved from <http://www.educationcounts.govt.nz/publications/curriculum/76637/introduction>
- 8 Shin J., Eslami Z. R., Chen W. Presentation of local and international culture in current international English-language teaching textbooks. *Language, Culture and Curriculum*, 2011, 24(3), 253e268.
- 9 www.pearson.com
- 10 www.newenglishfile.ru
- 11 www.insideout.net
- 12 Hughes G. An argument for cultural analysis in the second language classroom. In: Valdes, M. (ed.) *Cultural bound*. Cambridge University Press, 1986.
- 13 Cullen B. Practical Techniques for Teaching Culture in the EFL Classroom. In: *The Internet TESL Journal*. Vol. 6, No. 12. (2000). [online]. [cit.20.8.2018]. Available on the internet: <http://iteslj.org/Techniques/Cullen-Culture.html>.

Я.С. Франюк¹, Е.М. Кандалина²

Ағылшын тілі оқулықтары оқушылардың мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілігін дамыту тәсілі ретінде

^{1,2}А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

Оқулық көптеген тілдік бағдарламалардың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Ол оқушылар алатын тілдік материалдың негізгі және жалғыз көзі, сонымен қатар сынып ішінде және одан тыс орын алатын тілдік практиканың негізі болып табылуы мүмкін. Осы зерттеу Қостанайда ағылшын тілі курстарын оқытатын жеке репетиторлар арасында жүргізілген сауалнамаға сәйкес ағылшын тілі бойынша ең көп таралған оқулықтар мен тақырыптарды анықтау әрекеті болып табылады. Сонымен қатар, алынған нәтижелер оқулықтарда бағытталған мәдени мәселелерді анықтау үшін пайдаланылады. Демек, оқушыларға тілдік аудиторияда мәдениетаралық мазмұнды коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға көмектесетін мәдени сипаттағы мәселелерді шешудің ықтимал тәсілдері ұсынылады.

Я.С. Франюк¹, Е.М. Кандалина²

Учебники английского языка как способ развития межкультурной коммуникативной компетенции учащихся

^{1, 2}Қостанайский государственный университет им. А. Байтұрсынова,
г. Қостанай, Казахстан

Учебник является ключевым компонентом большинства языковых программ. Он может даже представлять собой основной и, возможно, единственный источник входного языкового материала, который получают учащиеся, и основу языковой практики, которая происходит как внутри, так и за пределами класса. Настоящее исследование является попыткой определить самые распространенные учебники и темы по английскому языку в соответствии с опросом, проведенным среди частных репетиторов, преподающих курсы английского языка в Костанайе. Кроме того, полученные результаты используются для выявления культурных вопросов, на которые ориентированы учебники. Следовательно, предлагаются возможные способы решения вопросов культурологического характера, которые могли бы помочь учащимся выстроить более содержательную межкультурную коммуникативную компетенцию в языковой аудитории.

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

УДК 81-13

К.М. Абишева¹, Р.А. Айкенова², Ж.М. Искакова³¹д.ф.н., профессор, TAU University, г. Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан, e-mail: abishevakm@mail.ru²д.ф.н. профессор, TAU University, г. Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан, e-mail: ryskeldy.aykenova@mail.ru³к.ф.н. доцент, TAU University, г. Нұр-сұлтан, Республика Казахстан, e-mail: oasis-jas@mail.ru

КУЛЬТУРНО-КОГНИТИВНЫЙ СПОСОБ ИЗВЛЕЧЕНИЯ ЛИЧНОСТЬЮ ПРАВСТВЕННЫХ ЗНАНИЙ ИЗ СЛОВА «ИМАН»

В статье дается описание культурно-когнитивного метода, применяющегося в процессе воспитания молодежи. Этот метод характеризуется как культурно-когнитивный, поскольку выступает как комплексный метод, включающий в себя культурно-когнитивные приемы. Цель статьи: обратить внимание на значение слова «иман», анализируемого при помощи комплексного метода, включающего в себя различные методы (инференция, личностный конструкт, категоризация, ценностные пропозиции), используемые для извлечения нравственных знаний с целью привития индивиду позитивных свойств. В работе получены определённые результаты, выявлены новые значения слова «иман» (описан комплексный метод), изучены возможности использования его в процессе обучения и воспитания.

Ключевые слова: личностная компетенция, культурно-когнитивный способ, личностные конструкты, категоризация, категории, культурологический подход, знания, моральные принципы.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время несмотря на значительные сдвиги в системе образования: переход на европейскую систему образования, участие в Болонском процессе, переход на гуманитаризацию образовательной среды в сфере образования все еще имеются значительные трудности, связанные с недостаточно интенсивной организацией образовательно-культурной среды, способствующей как активной реализации принципа обучения и воспитания, так и характеризующейся созданием педагогических условий для внедрения в учебный процесс культурологического подхода. Суть такого подхода заключается, по словам Ю. В. Сенько и М. Н. Фроловской, в создании целостной культурно-образовательной среды, где происходят культурные события, превалируют культурные образцы жизни, культурные ценности [1].

Роль культурологического подхода в деле обучения и воспитания личности значительна, ибо обучаемые, с одной стороны, усваивают духовные ценности, с другой – совершенствуют знания о значимости их, знакомятся со значениями слов, объективирующих культурно-ментальные представления о ценности. В основе культурологического подхода лежат культурные представления о ценностях культуры. По мысли А. Кроебера и К. Клакхона, А. П. Садохина, «культура – это совокупность ценностей, к которым относятся как выдающиеся произведения интеллектуального, художественного и религиозного творчества,

так и принципы совместного существования людей: нравы, обычаи, стереотипы поведения и сознания, оценки, мнения, интерпретации» [2, 44].

Произведения писателей, поэтов, как результаты интеллектуального творчества, способны оказать позитивное эмоциональное воздействие на читателя. Вместе с тем они содержат ценностные идеи, оказывающие влияние на выработку мировоззрения обучаемых как системы взглядов человека на объективный мир и свое место в нем. Основная функция мировоззрения состоит в том, что «на основе взглядов человека, формируются убеждения людей, их ценностные ориентации, идеалы» [3]. Свое мировоззрение, ценностные установки личность может выработать в ходе развития личностных способностей. Именно понятия о личностных способностях индивида и составляет одну из основных составляющих ключевых компетенций. Х. Шэпер к ним относит: 1) профессиональную компетенцию; 2) личностную компетенцию [4]. Личностные компетенции, в свою очередь, имеют следующие компоненты: 1) знания о ценностях, их типах, идеях; 2) навыки и умения вырабатывания личностных ценностей и убеждений.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Для формирования личностных ценностей индивид использует разные виды культурного знания, способствующего не только усвоению предметных знаний о ценностях, но и применению их в ходе нравственной деятельности. Г. Hofstede считает, что культурные знания могут быть пропозициональными и процедурными. Первая разновидность относится к знанию пропозиций: принципов, убеждений, постулатов, по которым живет общество. Вторая к знанию того, как их применять, т. е. как нужно вести себя, чтобы следовать им [5].

К таким пропозициональным культурным знаниям относятся Высшие ценности (моральные принципы и нормы). Личность усваивает их в ходе превращения их в свои личностные ценности. Для выработки таких ценностей индивид использует прием интериоризации, т.е. переводит Высшие ценности общества во внутренний план и осознает их в ходе внутренней познавательной деятельности, сочетающейся с эмоциональной деятельностью и переживаниями. В ходе такой деятельности личность совершает и такой качественно новый процесс, как «переживание своих переживаний» [6].

Для формирования личностных культурных компетенций личности можно использовать и лингвокультурно-когнитивный метод осознания личностью ценностных идей. Лингвокультурным в данном методе является слово, воплощающее личностный опыт индивида или социальный опыт народа (пословицы, фразеологизмы), когнитивным представляется использование когнитивных операций моделирования, категоризации и инференции. Так, гуманистическая идея Абая о сострадательности, милосердии, чистоте намерений, высказанная им в ходе интеллектуального творчества, в ходе рассуждений о слове «иман» представляет собой пропозициональное знание – гуманистический принцип «иманды адам».

Слово «иман» обычно понималось как религиозное понятие. Словосочетание «иманды болсын» используют при выражении сочувствия, соболезнования, ср. словосочетания с этим словом: *иман айтты* (читать проповедь), *иманның аяты* (одно из положений проповеди), *иманмен қаптаған* (безгрешный человек), *иманды құлга жолықсын* (пусть встретится с безгрешным человеком – пожелание).

Гуманистическое значение слова было впервые сформировано в произведениях Абая. В «Слове двенадцатом» оно впервые употребляется не только в религиозном значении «вера», как синоним слова *гибадат* (проповедь), но и в смысле «сострадательность». Сведения о таком значении мы получаем в ходе совершения когнитивной операции «инференции», используемой для получения выводного знания в процессе обработки информации. М. В. Никитин утверждает, что инференция – это когнитивная операция, которая позволяет человеку выходить за пределы буквального значения единиц и видеть в анализируемой

форме большее содержание, чем зафиксировано ее отдельными частями [6, 87]. По мысли Е.С. Кубряковой, операция инференции (семантического вывода) заключается в том, чтобы, используя наличествующие в дискурсе или тексте реальные языковые формы, выйти в их «прочтении» за их пределы, т. е. определить, что из них следует или же вытекает [8]. Такая когнитивная операция требует, чтобы интерпретатор владел определенными знаниями (о языке, о мире, о контексте). Выявление новых значений слова «иман» осуществляется в ходе следующей когнитивной операции: 1) выявления исходного значения (религиозное значение «вера»); 2) операция наследования и нетипичного употребления слова (т. е. процесс наследования информации об исходном значении; 3) возникновение на его основе в результате отклонения (нетипичного употребления) нового значения. В результате выполнения такой операции возникает значение «сострадательный». Семантический вывод: появление нового значения в результате учета контекста и высказываний автора, ср.: *Уа – ләкин, кімде -кім иманның неше нәрсе бірлән кәмәлет табатұғынын білмей, қаниа жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып, жыртысын салғанға ұқсайды. Кузетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды ықыласыменен өзін өзі аңдып шын діни шынышылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды* [9, 110-111]. В последнем контексте замечается переход к формированию нового значения, ср. в переводе: *кто небрежен, не соблюдает себя в строгости, не умеет сострадать, того нельзя считать верующим – без бережливости и внимания не удержат в душе иман – веру* [9, 291 – 292].

Поэт, рассуждая в «Слове тринадцатом» об имане, говорит о двух типах веры: *якини иман* (истинная вера), *таклиди иман* (требует особой приверженности к предмету своей веры). В «Слове тридцать шестом» Абай тонко подмечает изменения, появившиеся в значении слова *иман* в результате многократных его употреблений. Такое значение встречается в народной пословице *У кого есть стыд, у того есть иман*. Абай делает семантический вывод на основе учета контекста слова «стыд»: *становится очевидным: стыд – неотъемлемая часть имана* [9, 342]. Абай Кунанбаев в «Тридцать восьмом слове» также отмечает многозначность слова «иман», ибо оно обозначает не только веру и поклонение (инанмақтық), а «убеждение», «твердость духа», «истинную веру»: *Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен Алла тағаланың бірлігіне, уә Құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мустафа, салаллаһу галайһи уәссәлем, оның тарапынан елші екендігіне инандық*.<...>. *Оның үшін сен өзін инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десек, пайда береді, кәміл иман болады* [9, 168].

Понятие «иман» в процессе многократных употреблений в речи носителей языка получает новые значения. В.И. Заботкина считает, что средством развития нового значения выступает прагматическая инференция, так как именно в процессе речевой деятельности говорящий выражает свое субъективное отношение к предмету мысли, дает ему свою оценку. И это способствует появлению семантического сдвига в структуре слова. По мысли В.И. Заботкиной, между «исходным» и новым значением существует этап отклонения в употреблении и превращения прагматических инференций в регулярное, общепринятое новое употребление слова, которое со временем переходит в узально закрепленное новое значение слова [10, 365].

Употребление слова в нетипичном для него контексте также может привести к формированию у него нового значения. Перенос слова из религиозной сферы в иную, вовлечение его в новые словосочетания приводит к появлению у него нового, гуманистического значения. Б.Ж. Махамедова говорит, что в современном языке слово «иман» обозначает не только побуждение к высшей духовной деятельности, но и понятия, обозначающие моральные свойства человека: понятие «иман» вначале проникло в сознание людей как понятие религиозного характера, позднее оно подверглось переосмыслению, в результате чего было перенесено из сферы религиозной лексики и получило нравственное значение «милосердный», «сострадательный», «сочувствующий», «гуманный», присвоив себе позитивные человеческие качества [11, 36-37].

В «Казахско-русском словаре» зафиксированы следующие значения слова «иман», ср.: *иманды* (честный, порядочный, совестливый); *иманы жоқ* (бессовестный, наглый); *ұят кімде болса, сонда иман бар*, *иманы берік* (он верен своему убеждению); *иман жүзді* (добрый, приветливый, сердечный); *иманы күйсін* (пусть будет проклят); *иманы қалмады* (сильно испугался); *иманы қапты* (очень сильно испугался); *иманын сатты* (изменить, предать); *иманын таразыға салды* (оценить, взвесить); *иманы таразы қалыпқа келді* (успокоиться, прийти в обычное свое состояние); *иманы тас төбесіне шықты* (очень сильно испугаться); *иман тіледі* (ждать лучшего, ждать милостей от бога, судьбы); *иман тіле* (ждать лучшего) [11, 347].

Привить обучаемому нравственные качества можно также путем использования личностных конструктов Дж. Келли. Личностные конструкты можно определить как идею или мысль, которую человек использует, чтобы осознать или интерпретировать, объяснить или предсказать свой опыт. Он представляет собой устойчивый способ, благодаря которому человек осмысляет какие-то аспекты действительности в терминах схожести и контраста. Примерами личностных конструктов могут быть «взволнованный-спокойный», «умный-глупый», «мужской-женский», «религиозный-нерелигиозный», «хороший-плохой», «дружеский-враждебный» [13, 438].

Идея «имандылық» также может быть усвоена на основе модели личностных конструктов. В этом случае личность формирует для себя конструкт «иманды – имансыз». Это бинарная модель мира, построенная на контрасте. Именно противопоставление понятий способствует активизации мыслительной деятельности личности, так как лингвокреативное сознание языка, балансируя на шкале между полюсами «сходство» и «различие», ненадолго останавливается на сходстве. Сходство – сбалансированный в сознании и означенный словом фон, на котором внимание тяготеет к различиям, поскольку именно в последних заключается новизна познавательных объектов [14].

Личностный конструкт «иманды адам – имансыз адам» привлекает внимание индивида как новизной, так и контрастностью понятий. И именно это поможет индивиду обратить внимание на столбики, контрастно расположенных друг против друга, словосочетаний ср.:

иманды адам (совестливый)	имансыз адам (бессовестный)
<i>иманды</i> (честный, порядочный) <i>ұят кімде болса, сонда иман бар</i> (кто совестлив, тот человек) <i>иман жүзді</i> (добрый, приветливый) <i>иманы бетінде үзіліп тұр</i> (добрый) <i>иманын берсін</i> (пусть бог окажет милость) <i>иман тіледі</i> (ждать лучшего) <i>иманы таразы қалыпқа келді</i> (успокоенный) <i>иманы кәміл</i> (твердый духом, бесстрашный) <i>иман сырым осы!</i> (честно, искренне все высказать)	<i>иманы жоқ</i> (бессовестный) <i>бетінде иманның ізі де жоқ</i> (наглый, злой) <i>иманы күйсін</i> (пусть будет проклят) <i>иманын сату</i> (предать, поступать непорядочно) <i>иманынан аттады</i> (переступить через свои убеждения) <i>иманы қалмады</i> (не осталось ни крупинки стыда, бессовестный) <i>иманы қапты</i> (непорядочный) <i>иманы тас төбесіне шықты</i> (сильно испугаться чего-либо)

Приемом, способствующим усвоению знаний о честном, добром и злом, бессовестном человеке может быть и оценочная категоризация, когда сведения об объекте познания по его качествам, характеру оценки группируются в отдельные категории. Селективная деятельность индивида по отбору категорий на основе оценочных предикатов «хорошо»-«плохо» осуществляется в процессе процедуры когнитивного оценивания. А. Н. Баранов указывает, что в структуру этой процедуры включаются следующие компоненты: 1) выбор

объекта; 2) выбор признака (основания оценки); 3) сопоставление предмета оценки с оценочным признаком; 4) выбор значения признака оценки; 5) приписывание значения признака оцениваемому объекту.

ВЫВОДЫ

Когнитивная процедура оценивания понятий «иманды адам», «иманы жок» реализуется в таком порядке: 1) объекты понятия *иманды адам* – *имансыз адам*; 2) выявление признака: *порядочный-непорядочный; совестливый-бессовестный*; 3) отбор оценочного предиката: «хорошо», «плохо»; 4) мысленное сопоставление признака оценки, «оценочных предикатов» с объектом; 5) формирование категорий, ср.: *иманды адам* (прототип). Вокруг него группируются члены категории: *иман жүзді; иманы бетінде үзіліп тұр; ұят кімде болса, сонда иман бар; иманы берік, иманы бар, иманын таразыға салды; иманы таразы қалыпқа келді, иман тіледі*. Вторая категория формируется на основе прототипа *имансыз адам*. Члены категории следующие: *иманы жоқ, иманын сатты, иманы күйін, иманы қалмады, иманы қашты, иманы тас төбесіне шықты*.

Таким образом, анализ развития личностных компетенций личности при помощи культурно-когнитивного способа приобщения личности к нравственным ценностям показывает, что предложенный комплексный лингвокогнитивный метод формирования личностных компетенций отличается эффективностью, позволяет выявить не только новые значения слова «иман», но и способствует активизации познавательной мыслительной деятельности индивида по усвоению нравственных знаний.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Сенько Ю. В., Фроловская М. Н. Педагогика понимания: учебное пособие. М.: Дрофа, 2007. – 189 с.
- 2 Садохин А. П. Теория и практика межкультурной коммуникации. М.: ЮНИТИ, 2004.
- 3 Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждения личности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 144 с.
- 4 Шэпер Х. Компетенции выпускников вузов, профессиональные требования для реформы высшей школы // Болонский процесс: результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение). Под науч. ред. д. пед. наук В. И. Байденко. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. Userfiles, 20100311083502.paf.
- 5 Hofstede G. Cultures and organizations: software of the mind. L., MC Graw – Hill, 1991.
- 6 Божович Л. И. Проблемы формирования личности. – М.: Институт практической психологии, 1995.
- 7 Никитин М. В. Основания когнитивной семантики. – М., 2003.
- 8 Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М., 2004.
- 9 Заботкина В. И. Роль прагматической инференции в процессе развития нового значения слова // Язык и действительность. Сб. науч. трудов памяти В. Г. Гака. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – С. 363-366.
- 10 Махамедова Б. Ж. Имандылық негізінде қалыптастыру-бүгінгі күннің басты талабы // Ұлт тағылымы. – 2002. – №4.
- 11 Қазақша-орысша сөздік. Казахско-русский словарь. – Алматы: ДАЙК-ПРЕСС, 2001.
- 12 Келли Дж. Когнитивная теория личности // Теория личности. СПб.: Питер, 2007. – С. 373-410.
- 13 Конюшкевич М. И. Медиалингвистика как самостоятельная дисциплина. – Гродно: ГРДУ, 2001.
- 14 Баранов А. Н. Аксиологические стратегии в структуре языка (паремиология и лексика) // Вопросы языкознания, 1989. - №3. – С. 74-90.

К. М. Абишева¹, Р. А. Айкенова², Ж. М. Исакова³

Культурно-когнитивный способ извлечения личностью нравственных знаний из слова «иман»

^{1,2,3}TAU University, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақалада жастарды тәрбиелеуде қолданылатын мәдени-когнитивтік тәсілге сипаттама беріледі, сол арқылы иман сөзінің мағыналары анықталады. Мақаланың мақсаты: мәдени-когнитивтік тәсілге назар аударып, оның кешенді тәсіл екенін көрсету, себебі ол мәдени құндылықтармен қатар когнитивтік (инференция, категоризация, тұлағалық конструктілер) әдістерін кірістіреді. Мақалада белгілі нәтижелер берілген: «иман» сөзінің жаңа мағыналары көрсетілген, күрделі, кешенді тәсіл сипатталған, оны тұлғаның білімін арттыру барысында қолданудың тиімділігі көрсетілген.

K. Abisheva¹, R. Aikenova², Zh. Iskakova³

Cultural-cognitive method of extracting moral knowledge from the word "Iman" by a person»

^{1,2,3}TAU University Nur-Sultan K., Kazakhstan

The article describes the cultural and cognitive method used in the education of young people. This method is characterized as cultural-cognitive, since it acts as a complex method that includes cultural-cognitive techniques. The purpose of the article: to draw attention to the meaning of the word "Iman", analyzed using a comprehensive method that includes various methods (inference, personal construct, categorization, value propositions) used to extract moral knowledge in order to inculcate positive properties to an individual. In this work, certain results are obtained, new meanings of the word "Iman" are revealed (a complex method is described), and the possibilities of using it in the process of education and upbringing are studied.

УДК 37.1174.378

Л.С. Джуманова¹, С.М.Турбаева²

¹старший преподаватель, Карагандинский государственный университет им.Е.А.Букетова г.Караганда, Республика Казахстан, e-mail: mega.dzhumanova@mail.ru

²преподаватель, Карагандинский государственный университет им.Е.А.Букетова г.Караганда, Республика Казахстан, e-mail: c_aja@mail.ru

ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ И СОВРЕМЕННЫЙ МИР

В данной статье авторы обращают особое внимание на реалии сегодняшнего дня, требующего от нас умения ориентироваться не только в условиях настоящего времени, но и уметь предугадывать вызовы будущего. Для эффективного изучения языка нужно решить первоочередные проблемы, от которых зависит будущее государства. Любая сфера деятельности испытывает сейчас острую потребность в умении свободно общаться на иностранных языках. Знание иностранного языка, в большинстве случаев английского, на которое приходится наибольшее количество онлайн-коммуникации, требует постоянного вмешательства в каждый случай или ситуацию в трудовой деятельности. Знание иностранных языков необходимо не только для эффективного обучения, последующей работы, но и для улучшения качества нашей жизни. Эта причина должна стать мощной мотивацией и преимуществом для изучения языков теми, кто хочет произвести незабываемое впечатление на работодателей, показывая свои личностные преимущества и

профессиональную подготовку. Такой специалист готов в своей трудовой деятельности к межкультурной, межкультурной коммуникации и межличностным общением.

Ключевые слова: конкурентноспособность, востребованность, государственная языковая политика, экономическое развитие, толерантность.

ВВЕДЕНИЕ

Каждый человек уникален по своему происхождению. То, что одному дано по природе, другой приобретает прилагая немалые усилия. В человеке заложены такие ценные качества, как самопознание, целеустремленность, работоспособность... Этот список можно продолжать бесконечно. И миссия преподавателя заключается именно в открытии и развитии этих качеств обучающегося. Человечество раньше изучало разные языки много столетий. Это действие продолжается сейчас и будет происходить в будущем. Каждая эпоха диктует свои требования. Было время, когда каждый уважающий себя человек «голубых кровей» и аристократического происхождения должен был владеть французским языком. Так как того требовало время. Владеющий иностранным языком человек добивался высокого положения в обществе и считался «своим» среди иностранных послов и чужеземцев. По истечении нескольких столетий «мода» на владение иностранными языками не только «прошла», наоборот, с каждым годом спрос на специалистов со знанием иностранного языка возрастал.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В современном мире владение иностранными языками имеет большое значение. Целью овладения иностранными языками является подготовка молодого поколения к общению на иностранном языке, к жизни и карьерному росту. Совершенствуется язык обучением межкультурной коммуникации. В данной статье мы пытаемся описать не только важность изучения иностранных языков, но и подчеркнуть значение полученных знаний. Конкретно поставленная цель легко направляет преподавателя и обучающегося к ее достижению, указывая не только средства обучения, но и актуальные методы преподавания.

Чтобы обучающийся сам стремился к получению знаний, нужно его мотивировать. Мотивацией может служить услышанная обучающимся хорошо произносимая иноязычная речь, интересные рассказы о традициях и культуре других стран, а самое главное – нужно уметь разбудить их интерес к познанию языка. Работа по направлению и достижению целей может быть эффективной, если обе стороны принимают на себя обязанности и вместе идут к намеченной цели, проходя все тяготы учения. К примеру, не каждый человек становится полиглотом с рождения. Этому он учится всю свою жизнь. Но как быть человеку, кто осознал всю необходимость и важность изучения иностранных языков в современном мире?

В наше динамичное время, когда мир быстро меняется и преобразуется, иностранными языками стараются овладеть все, кому не безразлично будущее и положение в обществе. Исходя из этого в Казахстане обучением иностранных языков охвачены все средние, средние специальные, высшие учебные заведения, не считая учебных и образовательных центров, целью которых является языковая подготовка обучающихся разных возрастов. Даже в детских садах, начиная с трехлетнего возраста, родители отводят своих детей в группы по изучению иностранных языков. «Послание Президента страны народу предусматривает воспитание человека нового формата с новой культурой и миссией, владеющего тремя языками (государственным, русским, как языком межнационального согласия и общения, иностранным языком», – говорится в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг. [1, 12]. Предпочтение отдается английскому языку, так как весь мир «говорит» на этом языке. Организуются целые мероприятия на английском языке, в виде отчета о проделанной работе и показа умения и навыков обучающихся. О глобальных изменениях в экономике и мире узнаем сначала на английском

языке, затем только на других языках. Нужную информацию легче найти в интернете на английском языке, чем на других.

Выбор правильной методики и методов преподавания играют большую роль в обучении иностранным языкам. Методы должны быть выбраны таким образом, чтобы обучающиеся сами стремились усовершенствовать свой язык, саморазвиваясь и дополняя образование доступными техническими средствами и учебными материалами.

Коммуникативная методика является активным методом обучения иностранных языков. Здесь затрагиваются все речевые аспекты коммуникации, т.е. формируются и развиваются язык, речь, социокультурные компетенции, которые определяют уровень подготовки к общению на иностранном языке. Обучающиеся также познают интересные факты из жизни иностранных сверстников, открывая для себя новое.

Современные инновационные и коммуникативные средства помогают в осуществлении межкультурного общения. Решая проблемы и обдумывая ситуации, обучающиеся получают возможность мыслить также, как иностранный собеседник, находя нужные выражения и высказывания.

Учитывая всю важность овладения иностранными языками, в частности английским, английские слова легко вошли в быт, потому что телевидение и радио целыми сутками крутят рекламы, знакомя с теми или иными товарами, где нет-нет да прозвучат слова иностранного происхождения. Слушая и видя рекламные ролики с аналогичными описаниями и представлениями, каждый человек в следующий раз воспринимает эти слова как «родные» и начинает употреблять иностранные слова в своем лексиконе. Это, скорее всего, плюс чем минус. Слух и зрение человека привыкают к иноязычному высказыванию. Еще пример: покупая какой-нибудь импортный товар, мы сталкиваемся с инструкцией по использованию на языке производителя. Если учесть, что вся мировая экономика развивается и изъясняется на английском языке, понять и ориентироваться в эксплуатации товаров не составляет труда. Многие используют английские слова в прямом общении и без перевода. Напр.: сюрприз (surprise), прайст-лист (price list). Это веяние времени. Но мы не можем все силы бросить на эффективное изучение и правильное преподавание иностранных языков.

Все уважающие себя и чтящие свои традиции народы и этносы сначала решают проблему с родным языком, так как невладеющий своим родным языком человек не способен овладеть другими языками. Исчезает тот язык и культура, на котором никто не говорит и не читает. В связи с таким положением дел в Казахстане было подписано ряд Постановлений республиканского значения. Одним из них является Постановление Правительства Республики Казахстан от 2 июля 2018 года № 401 «О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2019 годы». Сей документ направлен на решение проблемы государственного языка.

Казахский язык не может существовать отдельно от других языков. Поэтому мы должны обучать и преподавать государственный и русский языки в тесном переплетении, сохраняя их этническое происхождение.

Наш Первый Президент Н.А. Назарбаев на XIII сессии Ассамблеи народов Казахстана сказал: «Мы должны приложить все усилия для дальнейшего развития казахского языка, который является главным фактором объединения всех казахстанцев. В то же время необходимо создать благоприятные условия, чтобы представители всех проживающих в стране народностей могли свободно говорить, обучаться на родном языке, развивать его» [2]. Наряду с качественным образованием важно дать хорошее воспитание нашему подрастающему поколению, привить у них любовь к родной земле, родному языку, достижению которого были отданы много сил и усилий, ценить и уважать то, что имеем. Кроме этого, время быстротечно и нужно уметь делать все в свое время и реагировать быстро, опережая и действуя заранее. Этому мы должны учить своих подопечных и готовить

их к будущим крутым изменениям, переменам. Сами же обучающиеся должны понимать и осознавать востребованность языка на мировом рынке.

Для этого Казахстан должен быть признан в мире как развитое и экономически выгодное государство для сотрудничества. Сотрудничать с государством, рабочая сила которого является обученной и с высоким уровнем грамотности всегда ценилась в мире.

Решая свои внутренние и внешние потребности Казахстан развивает трехязычную модель образования, делая упор на изучение английского и других иностранных языков, сохраняя при этом языки народностей, живущих в многонациональном Казахстане. Как мы сказали выше, английский язык является языком международного общения, языком мира и дружбы. Казахстан испокон веков славится своим дружелюбием, своим презрением к межнациональной розни и межэтническим войнам.

Наша молодая столица Нур-Султан стала местом, где подписываются мирные соглашения и проходят дружеские встречи, форумы, конгрессы. «Язык – лучший посредник для установления дружбы и согласия», – говорил Эразм Роттердамский, крупнейший учёный Северного Возрождения, прозванный «князем гуманистов». Для этой цели в 2006 году в столице был построен Дворец Мира и Согласия. Это здание – единственное в республике, которое построено в форме пирамиды и расположено рядом с главной мечетью столицы «Хазретсултан». Расположение рядом этих зданий означает стремление народов Казахстана жить в дружбе, согласии, солидарности, уважении к другим религиям и вероисповеданиям, где главным приоритетом была и остается межэтническая и межрелигиозная толерантность. Без межнациональных взаимосвязей и контактов государство не решит свои религиозные, языковые, экономические проблемы. Помимо экономических контактов, это и взаимообогащение культур и сотрудничество. Шелковый путь был серьезнейшим проектом для своего времени. Наша ментальность сформировалась во многом благодаря тому, что Казахстан стоял на стыке Европы и Азии. И сейчас не остыл интерес многих государств к сотрудничеству с Казахстаном.

Подписываемые и внедряемые в жизнь проекты в республике – показатель стремления Казахстана быть в одном ряду с развивающимися странами. Реформы в сфере образования в показывают крутые изменения и перемены в этой отрасли. Так как наша общая цель – достижение высокого положения среди 30-ти экономически развитых и конкурентоспособных стран. Только государство с образованным населением с ясной целью может достичь таких высот. «Развитие образования должно стать платформой, на которую будет опираться будущее экономическое, политическое и социально-культурное процветание страны», – говорится в программе [3].

Казахстан в современном мире станет сильным государством с конкурентоспособными и высококвалифицированными специалистами, которые готовы доказать свое превосходство над другими. Человеческий капитал был и сейчас является самым ценным объектом в стране. Для того чтобы человек развивался, рос и достигал своей цели нужно развить в нем скрытые возможности и навыки, обеспечивая его качественным знанием. Только специалист, выдерживающий конкурентоспособность и высокие требования, может занять место под солнцем, где бы он не был. «Нам нужно без промедления реагировать на структурные изменения на рынке труда, внедряя обучение в течение всей жизни. Для адаптации высшего образования к потребностям наукоемкой экономики нам предстоит обеспечить интеграцию университетов, науки и бизнеса. Задача состоит в том, чтобы каждый уровень образования давал знания и навыки, востребованные как в экономике, так и в жизни», – сказал Первый Президент Казахстана Н.А.Назарбаев в своем выступлении на Евразийском форуме [4]. Для каждого государства устойчивый рост экономики и повышение жизненного уровня населения играют главную роль. Но для этого нужны «работающие» программы, где будут уделены особые внимания отраслям, нуждающимся в корректировке и дополнении. Для повышения конкурентоспособности образования была подписана «Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы». Данная программа нацелена в первую очередь на увеличение

доли высококвалифицированных педагогических работников путем их обучения и стажировки. «Поэтому предлагается новое национальное видение: к 2020 году Казахстан – образованная страна, умная экономика и высококвалифицированная рабочая сила. Развитие образования должно стать платформой, на которую будет опираться будущее экономическое, политическое и социально-культурное процветание страны», – говорится в программе [5]. Поэтому только опытный и разносторонне развитый педагог может дать обучающимся достойное знание и оказать квалифицированную помощь. От педагога зависит многое. По подсчету, к 2020 году доля педагогических работников, повысивших свою квалификацию, составит 54% от общего числа педагогов.

Учитывая связь языков и необходимость признания Казахстана во всем мире высокоразвитым государством Первый Президент Казахстана Н.А.Назарбаев подал идею обучения трех языков еще в 2006 году. Тогда он, как дальновидный и шагающий в ногу со временем человек, понял, что только знание языков даст государству процветание и рост экономики. Уже с того года в Казахстане начал свою реализацию проект «Триединство языков». Триединство языков – это программа, нацеленная решать настоящее и будущее суверенного Казахстана. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику», – подчеркнул автор идеи Н.А.Назарбаев [6].

Ежегодно тысячи наших сограждан отправляются получать образование в престижные иностранные вузы, учатся по государственной программе «Болашак» в магистратуре и докторантуре, проходят стажировки в зарубежных вузах и предприятиях. В 1993 году Президент подписал программу по направлению молодых казахстанцев для обучения в лучших университетах мира несмотря на сложное положение того времени и финансовую нестабильность. Н.А.Назарбаев верил в молодежь, в их ум, стремление, достижение цели. Каждый год перед отъездом в обучение за границу сам Президент встречался с ними в Акорде и долго беседовал о политике, об экономике, о будущем Казахстана. Давал дельные советы, настраивая молодежь идти вперед и верить в свое светлое будущее. С того периода более 13 тысяч казахстанцев обучились в лучших вузах мира. Сегодня мы видим, что болашаковцы занимают важнейшие позиции в системе государственного управления. Это и есть тот актив, который двигает нашу страну вперед. И эта программа – тоже результат нашей независимости. Мы сами начали определять свои приоритеты, куда направлять средства, какие проекты поддерживать. Люди заинтересованы в получении образования и опыта в работе зарубежом. Это гарантия будущего карьерного роста и высокой зарплаты. Почти каждый пятый выпускник становится студентом иностранного вуза. С каждым годом желающих учиться по государственным программам растет, растет и число грантов по которым Казахстан предоставляет место бесплатного получения знания. Число выделяемых грантов для обучения за границей с каждым годом увеличивается. Вместе с этим растет и спрос на изучение иностранных языков в нашей стране. Это мощная мотивация и жизненный пример того, что владея иностранным языком человек добьется всего, чего хочет.

Еще одна грандиозная программа назревает в Казахстане. Начиная с 2025 года в Казахстане вся документация будет вестись на латинице. Инициатором данной идеи был наш Елбасы, Первый Президент РК Н.А.Назарбаев, согласно указу которого правительство Казахстана расписало и утвердило план мероприятий по изменению казахского алфавита с кириллицы на латинскую графику. «Переход на латиницу имеет свою глубокую историческую логику. Это и особенности современной технологической среды, и особенности коммуникаций в современном мире, и особенности научно-образовательного процесса в XXI веке», – приводит такие доводы Елбасы [7].

Данное мероприятие будет реализовываться поэтапно, и к 2025 году все вывески государственных и местных исполнительных органов уже будут переведены на латиницу.

Также в 2018-2020 годах удостоверение личности, паспорта и другие документы граждан Казахстана будут выдаваться на новом алфавите. Сейчас идет подготовка к нему, усовершенствование и систематизация лексического фонда казахского языка. Проводится грандиозная работа по переводу алфавита казахского языка на латинскую графику, его применению во всех сферах жизни, совершенствование языковой культуры. Многие вывески, объявления, плакаты, билборды уже написаны на латинице и вывешаны на видных местах. Никакой трудности и сложности предъявления информации другим шрифтом, в частности, латиницей нет, так как все изучают английский язык. По этой причине переход Казахстана на латиницу проходит безболезненно и без всяких осложнений для населения. Народ Казахстана понимает всю важность происходящего и необходимость изменения алфавита. И готовы к таким историческим переменам ради светлого будущего своих детей.

Вышеописанные изменения в образовательной сфере Казахстана делаются во благо будущего поколения, развития страны и роста экономики Казахстана. Многие люди проводили политику, основывающуюся на национальных интересах, ставили амбициозные задачи развитых стран мира, чтобы мы, как государство, развивали свой язык, свою культуру, поддерживали свою идентичность. Они сделали очень многое для формирования основ нашей независимости. Закладывали фундамент. Казахстан достиг наилучших успехов в развитии базы трудовых ресурсов. У нас одна из самых передовых систем образования в мире. Ни в каком другом государстве не тратятся такие большие средства на образование своих граждан за рубежом.

Выпускники средних школ при поступлении в вузы не видят разницы в обучении, потому что занятия в университетах ведутся с максимальным использованием инновационных технологий. Наряду с общепринятыми учебниками в бумажном носителе широко используются и применяются электронные варианты учебников. Это удобно и комфортно. В университеты Казахстана приглашаются на работу зарубежные ученые, которые обучают языку не только профессорско-преподавательский состав университетов, но они работают и со студентами, предоставляя им возможность вживую общаться с носителями языка. Такой подход дает стране дополнительную возможность повышения престижа образования и статуса языка в целом.

ВЫВОДЫ

Теперь нам предстоит кропотливо трудиться и неустанно идти вперед, неся и передавая весь опыт будущему поколению. Имеются надежды, чтобы новое поколение приняло этот вызов с энтузиазмом и уверенностью в успехе, трудилось во благо государства, передавая все накопленные знания и опыт следующему поколению.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 гг. (утв. указом Президента РК от 07.12.2010 г. № 1118) [Электронный ресурс]. – Режимдоступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118> дата обращения: 01.01.2011г).

2 Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020 гг. (утв. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 02.07.2018 г. № 401) (с изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>. Дата обращения: 02.07.2018г).

3 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия Казахстан – 2050: новый политический курс состоявшегося государства» от 14.12.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режимдоступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (дата обращения: 14.12.2012г).

4 Вхождение Казахстана в 30-ку наиболее развитых государств мира (утв. указом Президента РК от 17.01.2014 г. № 732)) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000732/history> (дата обращения: 17.01.2014г).

5 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг. (утв. указом Президента Республики Казахстан от 07.12. 2010 г. № 1118. Утратил силу указом президента РК от 01.03.2016г. №205) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118> (дата обращения: 19.03.2010г).

6 Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012. – № 218-219. – 10 июля.

7 О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику (утв. указом Президента Республики Казахстан от 26.10.2017г. №569 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33613600 (дата обращения: 26.10.2017 г).

Л.С.Джуманова¹, С.М.Турбаева²

Шетел тілдері және қазіргі әлем

^{1,2}Е.А.Букетов ат. Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан

Бұл мақалада авторлар бізден тек осы уақыт жағдайында ғана емес, сонымен қатар болашақтың сын-қатерлерін болжай білуді талап ететін бүгінгі күннің шындығына ерекше назар аударады. Тілді тиімді оқыту үшін мемлекеттің болашағы тәуелді болатын бірінші кезектегі мәселелерді шешу қажет. Кез келген қызмет саласы қазір шет тілінде еркін қарым-қатынас жасай білу қажеттілігін талап етеді. Шет тілін білу, ең көп онлайн коммуникация жағдайларында, туындаған әр түрлі жағдайлар немесе еңбек қызметіне үнемі араласуды талап етеді. Шет тілдерін білу тек тиімді оқыту, кейінгі жұмыс үшін ғана емес, сонымен қатар біздің өміріміздің сапасын жақсарту үшін де қажет. Бұл себеп жұмыс берушілерге өзінің жеке артықшылықтары мен кәсіби дайындығын көрсете отырып, ұмытылмас әсер қалдырғысы келетіндерге тілдерді үйрену үшін қуатты мотивация мен артықшылыққа айналуы тиіс. Мұндай маман өзінің еңбек қызметінде тіларалық, мәдениетаралық коммуникацияға және тұлғааралық қарым-қатынасқа дайын.

L. S.Dzhumanova¹, S. M.Turbayeva²

Foreign languages and the modern world

^{1,2}Karaganda state University named after E. A. Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

In this article, the authors pay special attention to the realities of today that require us to be able to navigate not only in the conditions of the present time, but also to be able to anticipate the challenges of the future. For effective language learning, it is necessary to solve the priority problems on which the future of the state depends. Any field of activity now requires an urgent need to be able to communicate fluently in foreign languages. Knowledge of a foreign language, in most cases English, which accounts for the largest amount of online communication, requires constant intervention in every case or situation in the workplace. Knowledge of foreign languages is necessary not only for effective training and subsequent work, but also for improving the quality of our lives. This reason should be a powerful motivation and advantage for learning languages for those who want to make an unforgettable impression on employers by showing their personal advantages and professional training. Such a specialist is ready in his work for inter-language, intercultural communication and interpersonal communication.

FTAMP 19.01.11

Ұ.М.Есенбекова¹, Ж.Ж.Алдабергенова², А.Ә.Маманкүл³

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: ultmudde@mail.ru

²Журналистика және саясаттану факультетінің докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

³Журналистика және саясаттану факультетінің докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

МЕДИАНЫҢ ЖАҢА ДӘУІРДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛИСТИКАҒА ЫҚПАЛЫ

Ғылыми медиа ресурстар ғалымдар мен көпшілік арасындағы байланыстырушы ғана емес, ғылыми-танымдық процестердің күн тәртібінің авторлары да болып танылып келеді. Ғылым, медиа және қоғам үштігінің арасындағы коммуникацияның төбесінде ғылыми қауымдастық емес медиа орналасқан. Көпшілік аудитория – олардың ұсынған өнімдерін тұтынушы актор рөлін қанағат етуде.

Мақалада медиа салаға енген edutainment жаңа медиалар үшін ғылым мен технологиялық инновацияларды көрсетудегі тың форма болып қалыптасуы зерттелген. Edutainment қазіргі аудитория ғылыми-көпшілік ақпаратты ескірген форматта қабылдамайды деген қағиданы ұстанады. Бұл тұжырым бойынша ғылыми журналист тарататын жеңіл ғылыми материалдар бүгінгі талғампаз аудиторияға қызық емес.

Автордың болжамы бойынша edutainment аудиторияның рөлін уақыт талабына сай басқаша қарайды. Ғылымды насихаттау жүйесінің ақпараттық шыңына ғалымды емес жаңа медианың өкілін көтереді. Медиа қызметкер ғылыми ақпаратты тартымды форматқа салып аудиторияға ұсынады. Аудитория болса ғылыми ақпаратпен белсенді қатынас жасайтын, пікір айтатын ақпараттық процестің мүшесіне айналады.

Түйін сөздер: ғылыми медиа ресурстар, edutainment, релеванттық, интерактивті, ағартушылық функция, инфотейнмент, құзыреттілік, эпистемикалық мәдениет.

КІРІСПЕ

Ғылыми журналистердің кәсіби рөлінің трансформациясы медиа салаға тікелей әсер ететін кең ауқымды коммуникациялық технологиялардағы өзгерістердің нәтижесінде көрініс табуда. Алдымен телевизияның, одан кейін Интернеттің пайда болуы әртүрлі типтегі ақпаратты таратудың формасы мен мазмұнын түбегейлі өзгеріске ұшыратты. Бейнеклиптер, ақпарат тұтынушыны қызықтыратын уақыттың тарлығы, инновациялық Интернет-сервисермен бірге енген интерактивтілік – осының бәрі де ғылымды қарқынды насихаттау форматтарына жол ашты. Бірақ, саясатпен басталып спорт, туризм, криминалдық жаңалықтармен айшықталған ақпараттық саладағы бәсекелестік те күшейген ортада ғылыми жаңалықтар үшін ізденістер қажет болды.

Ғылымның өзі әлеуметтік мазмұны бойынша мемлекет, бизнес пен қоғам мүдделерінің ортасында тұрған сала. Медиа осы мүдделерден тысқары қала алмайды. Сондықтан да, ғылыми журналистика – бұл тек «ашылған жаңалықтар, табылған құнды заттар, жетістіктер» туралы жазылған мақалалар жиынтығы емес.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғылыми медиа ресурстар видео мен инфографика ұсынатын кең мүмкіндіктерді пайдаланады, ғалымдарды мен сарапшылар қауымдастығына сүйеніп қызмет етеді. Бұл

медиаалардағы редакторлар ғалымдар мен көпшілік арасындағы байланыстырушы ғана емес, ғылыми-танымдық процестердің күн тәртібінің авторлары да болып танылып келеді. Ғылым, медиа және қоғам үштігінің арасындағы коммуникацияның төбесінде ғылыми қауымдастық емес медиа орналасқан. Көпшілік аудитория – олардың ұсынған өнімдерін тұтынушы актор рөлін қанағат етуде.

Инфотейнментпен қатар медиа салаға енген «edutainment» (ғылым мен ойын-сауық деген ағылшын сөздерінен құралған неологизм) жаңа медиаалар үшін ғылым мен технологиялық инновацияларды көрсетудегі тың форма болып қалыптасты. Edutainment қазіргі аудитория ғылыми-көпшілік ақпаратты ескірген форматта қабылдамайды деген қағиданы ұстанады. Бұл тұжырым бойынша ғалым мен ғылыми журналист тарататын жайдақ, жеңіл ғылыми білім нұсқасы бүгінгі талғампаз аудиторияға қызық емес. Edutainment тұжырымы аудиторияның рөлін уақыт талабына сай басқаша қарап, ғылымды насихаттау жүйесінің иерархиясында бірінші орынға ғалымды емес жаңа медианың өкілін көтереді [1].

Медиа қызметкер ендігі жерді ғылыми ақпаратты өз қалауынша тартымды форматқа салып аудиторияға ұсынады. Аудитория болса ғылымға назар салып құрметтейтін бақылаушы ғана емес, сонымен бірге ғылыми ақпаратпен, біліммен белсенді қатынас жасайтын, зерттеп пікір айтатын ақпараттық процестің мүшесіне айналды.

Әлемнің алдыңғы қатарлы мұражайлары сияқты Астанадағы Ұлттық мұражайдан бастап көптеген мәдени орындарда интерактивті технологиялық қызметтердің ұсынылуы соның көрінісі. Мұражайға келуші қойылған экспонаттарды ғана көруге келген пассивті, бейтарап адам емес, ол енді ғылыми қызығушылық туғызатын процеске белсенді қатысушы: ол телескопқа қарайды, физика мен химиядан тәжірибе жасай алады, ұшақ, ғарыш кемесінде виртуалды саяхат жасайды.

Экспозициялардың медиалық мазмұны тереңдеп, мұражай қонағы интерактивті мониторлар арқылы өзін қызықтыратын ақпаратты тауып көре алады. Осындай тенденциялар жаңа медиааларда да көрініс тапқан. Көпшілікке арналған дәрістер мен зертханаларға экскурсияларда Интернет пен ақпараттық коммуникациялық технологиялар қолданылады. Edutainment ғылыми материалдардың ішкі мазмұнын да өзгертіп отыр. Youtube сияқты платформаларда тұтынушы бір мезгілде бірнеше бейне жазбаларды қатар көруге ынталы болғандықтан оның назарын ұзақ метражды ғылыми фильмдерді көруге аудару қиын мәселе. Сондықтан, ғылыми фильмдер мен бейне дәрістердің медиалық әлеуеті, тартымдылығы күрт төмендейді. Осыны ескерген ғалымдар мен ғылыми контент жасаушылар тақырыпты 5-10 минуттың ішіне қызықты формада сыйдыруға тырысады [2].

Жаңа медиа форматтардың үлгісі деп TED (Technology Entertainment Design) деп аталатын жаһандық конференциялар желісін айтуға болады. Бұл платформада іскер адамдар, ғалымдар мен өнертапқыштар өздерінің ашқан ғылыми жаңалықтары мен жетістіктерімен бөліседі. Жаңа медиаалардың көмегімен осы видео конференциялардан жасалған роликтер Интернет желісінде ең көп көретін үздіктер болып танылған. TED-конференцияға қатысушы 15 минуттан артық сөйлемеуге тырысады, оған қатысушыларды спикерлер жарқыраған метафоралармен қызықтырып, күлдіріп отырады. Осылайша жаңа медиа кеңістікте ғылыми журналистика өзінің орнын белгілеп, аудитория ауқымын кеңейтуге коммуникациялық технологиялардың бар мүмкіндіктерін еркін пайдаланып отыр [3].

Әлемдік ғылыми журналистикада 2 эпистемиологиялық (немесе эпистемикалық) мәдениеттің қосарланып өмір сүруін айтуға болады. Біріншісі, «классикалық» модельде ғылыми-танымдық бұқаралық құралдар ғылым мен техникалық прогрестің жетістіктерін көпшілікке насихаттауға көңіл бөлінеді. Ғалымдар өздері ашқан жаңалықтарды қоғамға жеткізу үшін ақпарат көздеріне жүгінеді, ғылыми басылымдар оларға жағдай туғызады. Бұл модельде ғылыми журналистер ғылым мен технологияның жетістіктерін семантикасын сақтай отырып, көпшілікке түсіндіруші міндетін орындайды. Таза классикалық үлгі әлемдік танымал ғылыми журналдардан көрініс тауып келеді. Осы моделдің эволюциясын соңғы 20 жылда байқауға болады. аудиторияға қызықты болуы үшін ғылыми материалдар мен

мақалалар «жанды» формада, жаңаша тілдік стильде, графикалық түрлену үлгісінде оқырмандарын еселеп көбейтіп келеді [4].

Екінші эпистемикалық мәдениеттің үлгісі 2000-жылдарда коммуникациялық технологиялар мен Интернеттің дамуымен медиаланған түрде пайда болды. Бұл мәдениеттің басты сипаты – инфотейнмент қағидасына негізделіп, ғылыми білімді түсінікті етіп таратудың жаңа форматы. Инфотейнмент жаңалықтар мен бейресми түрдегі, жеңіл формадағы жаңалықтарды сеткаға қатар қою әдісі. Өзіне қосымша аудитория тарту үшін, рейтингі жоғары хабарларды төмен рейтингті хабарлармен қатар қойып, көрерменді телеарнада ұстау әдістерінің бірі. Осы үлгіде ойын-сауық пен көпшілікке насихаттау функцияларының тығыз бірігуіне басымдық беріледі.

Эпистемикалық мәдениет моделінде ғылыми журналистиканың ағартушылық миссиясынан гөрі жаңа заманның білімді жастарына арналған ғылыми-көпшілік ақпаратты таратуға көп көңіл бөлінеді. Өз кезегінде бұның себебі – ғылыми журналдар мен телеарналардағы гаджеттер мен жаңа тұрмыстық техниканың жарнамасының көптігімен, коммерциялану мен монетизация үрдістерімен байланысты [5].

Ғылыми журналистиканың картографиясы ғылыми тақырыптармен айналысатын журналистің ағартушылық немесе медиаланған рөлге икемділігін көрсететін 2 эпистемикалық мәдениетпен шектелмесі анық. Ғылыммен айналысқан журналистиканы жарияланған материалдарының саяси дәрежесі бойынша да бағалап жіктеуге (квалификация) болады:

1. ғылыми журналистика ғылымдағы ашылған жаңалықтар туралы ақпаратты таратушы, ғылыми білімді насихаттаушы миссиясын атқарады. Ғалымдардың өздері де саяси және әлеуметтік аспектілермен жұмыс істемейтін насихатшы-журналист функциясын атқарып жатады;

2. ғылыми жаңалықтар журналистикасы аудиторияны ғылымда болып жатқан процестерді тартымды етіп жедел жеткізуге бағытталады. Бұл жерде насихат пен ағартушылық миссиясы қызықты ақпаратты таратушы функциясымен алмасады. Жаңалық таратушы ғылыми журналистиканың арқасында ғылыми тақырыптар ақпараттық агенттіктердің лентасына шығады;

3. техножурналистика болса жаңа электрониканы, тұрмыстық техникаларды жарнамалайтын ғылыми және коммерциялық журналистика мен ғылыми жаңалықтар журналистикасының түйіскен жерінде орналасқан. Әлемдегі беделді саналатын журналдарда ғылымның озық жаңалықтары мен ғылыми-технологиялық өнімдер (жаңа автомобильден бастап ғарыштық технологиялар) жарнамаланады;

4. азаматтық және саяси ғылыми журналистика ғылымды билік пен табиғи, интеллектуалдық ресурстар үшін күресетін экономикалық, идеологиялық, саяси топтардың мүдделері қақтығысқан сала ретінде қарайды [6].

Медиаланған мәдениеттің журналистері жаратылыстану ғалымдарының қатарынан ғана жасақталмайды, олар гуманитарлық немесе журналистік білімдері бар адамдарды да өздеріне қосып алады. Жоғарыда аталған мәдениеттердің арасында аудитория үшін біршама бәсекелестік бар болғанымен айтарлықтай қайшылықты байқау қиын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғылым мен жоғары білім жүйесін реформалау осы салаларды мемлекеттік саясаттың объектісі және күрделі экономикалық жүйелер түрінде қарайтын журналистердің мамандануына ықпал етті. Осы тұрғыда ғылым елдің саяси өмірінің құрамдас бөлігіне айналады.

Ғылыми бағытты ұстанған саяси журналистиканың басты тақырыптары плагиат мәселелері, білім мен ғылым саласын реформалаудағы сәтті, сәтсіз құбылыстар, ғылымға бөлінген бюджет қаржысының тиімділігі. Саясиланған ғылыми журналистика

академиялық ғылым саласын үздіксіз жүретін саяси күрестің алаңы деп қарастырады, саяси пікірталастарға ғалымдар тартылады.

Осылайша, ғылыми журналистиканың кәсібилігінің де-факто танылуы іске асырылып келеді.

Ғылыми журналистиканың эволюциялық түрленуі оның дәстүрлері мен жұмыс қағидаларымен үндесіп жүргізілуде. Ғылымды насихаттау технологияларын жаңаша түсіну арқылы әлемде болып жатқан медиа революциялардан келетін қауіптің алдын алып, жас ұрпақтың тәрбиесін прогрессивті жолға салу проблемасын шешуге де болатыны анық.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.: Экономика, 2003. – 411 с.
- 2 Капица С.П., Васнецова М.А., «Стремиться к занимательности надо с большой осторожностью» // Независимая газета. – 2010. – 16.IV. – с.19.
- 3 Шомилина Т.В. Журналистика и устойчивое развитие. – М.: Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2010. – 154 с.
- 4 Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 224 с.
- 5 Christensen Lars Lindberg, The Hands-On Guide for Science Communicators: A Step-by-Step Approach to Public Outreach, Springer Science+Business Media, 2007.
- 6 Землянова Л.М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества. Толковый словарь терминов и концепций. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 301 с.

Ұ.М.Есенбекова¹, Ж.Ж.Алдабергенова², А.А.Маманкул³

Влияние трансформационных медиа процессов на научную журналистику

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

Научные медиаресурсы являются не только связующим звеном между учеными и общественностью, но и выступают авторами повестки дня научно-познавательных процессов. В структуре взаимодействия науки, медиа и общества важным составляющим признается не научное сообщество, а средства массовой информации. Массовой аудитории отводится роль потребителя актора предлагаемых медиaproдуктов.

В статье рассмотрен феномен edutainment как новая форма в медиаиндустрии, демонстрирующая научные и технологические инновации на современных платформах медиа. Edutainment придерживается принципа невосприятия нынешней аудиторией устаревших форматов подачи научной информации. Согласно этой концепции, простые научные материалы, распространяемые научными изданиями, не представляют интереса для современной высокообразованной аудитории.

Автор предполагает, что edutainment рассматривает роль аудитории в зависимости от требований современных реалий. В системе пропаганды науки edutainment выдвигает на первый план представителя новых медиа. Научные медиа предлагают аудитории информацию с удобным и понятным содержанием и форматом. Таким образом, она становится полноценным участником информационного процесса, выражающим свое мнение и активно взаимодействующим с научной информацией.

U. Yessenbekova¹, Zh.Aldabergenova², A.Mamankul³

The Impact of Transformational Media Processes on Scientific Journalism

^{1,2,3} L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Scientific media resources are not only a link between scientists and the public, but also act as the authors of the agenda of scientific and educational processes. In the structure of interaction of science, media and society, the important component is recognized not by the scientific

community, but by the mass media. The mass audience plays the role of the consumer of the actor of the proposed media products.

The article considers the edutainment phenomenon as a new form in the media industry, demonstrating scientific and technological innovations on modern media platforms. Edutainment adheres to the principle that the current audience does not accept outdated formats for submitting scientific information. According to this concept, simple scientific materials distributed by scientific publications are not of interest to the modern highly educated audience.

The author assumes that edutainment considers the role of the audience depending on the requirements of contemporary realities. In the system of propaganda of science, edutainment highlights the representative of new media. Scientific media offer audiences information with convenient and understandable content and format. Thus, it becomes a full-fledged participant in the information process, expressing its opinion and actively interacting with scientific information.

УДК 82.035: 820

М.Н. Койшибаев

к.ф.н., Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

К ВОПРОСУ О ПЯТИ АСПЕКТАХ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Поликультурное образование выступает как интегрирующая идея. Вокруг неё возможно выстроить стратегию образования. В этой связи, поликультурное содержание образования выдвигает требования к перестройке национальных систем на основе новых интеграционных схем. Однако вопросы поликультурного образования не получили еще достаточного изучения. Не воплотились в учебную практику образовательных учреждений нашей страны. Чтобы внести свой вклад в линию исследований, изучающих развитие поликультурного образования в условиях обновленного содержания обучения, автор в настоящей работе на основе анализа структуры и содержания понятия «поликультурное образование» обобщил теоретические положения о пяти аспектах поликультурного образования исследователей дальнего и ближнего зарубежья. На основе анализа психолого-педагогической литературы обоснован диалог культур как научный подход к обеспечению поликультурного образовательного пространства.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема поликультурного образования на мировом, региональном уровнях не только является актуальной, но и отражает реальную действительность, обладает тенденцией к развитию. Поликультурное образование выходит за рамки автономии, обучая студентов, как знаниям, так и навыкам, необходимым для совместного взаимодействия с людьми из других культур, этнических групп, рас и религий в XXI веке.

В условиях интенсификации межкультурного взаимодействия на первый план стали выходить проблемы образования, способствующие усвоению знаний о различных культурах, выяснению соотношения общего и особенного в традициях, в образе жизни, то есть менталитете народов, и обращающие внимание на важность воспитания у подрастающего поколения толерантности, эмпатии по отношению к носителям инокультурных ценностей. В связи с этим возникла необходимость в создании концепции образования, которая смогла бы совместить в себе две противоположные тенденции. С одной стороны, сохранить своеобразие этнокультур, с другой – взаимоувязать их с процессами глобализации, интеграции, интернационализации [1].

В качестве такого концептуального подхода в настоящее время может выступить концепция глобального образования, которую можно определить как одно из направлений развития современной педагогической теории и практики, основывающееся на необходимости подготовки человека к жизни в условиях быстро меняющегося, все более взаимосвязанного мира, нарастающих глобальных проблем и кризисов [2, 104].

Одной из основных составляющих частей, элементов глобального образования является концепция поликультурного образования.

Цель поликультурного образования состоит в формировании человека, способного к активной жизнедеятельности в поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других, умениями жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас, верований [3].

В этой связи, содержание поликультурного образования выдвигает новые требования к перестройке национальных систем на основе интеграционных схем, повышает интерес к этнокультурологической проблематике, что является следствием трех взаимопроникающих причинных связей: это смена ведущих концепций, когда вырабатываются разнообразные подходы, как в педагогике, так и в функционировании других образовательных систем, что совершается на основе переосмысления накопленного культурного опыта и создает почву для развития и укоренения многообразия, вариативности и качественного своеобразия всех элементов культуры. Во-вторых, смена социально-экономических ориентаций заставляет обращаться к базовым ценностям культуры для того, чтобы корректировать традиционные и ставить инновационные культурные цели и задачи образования в условиях быстро меняющегося общества, а также с помощью культурологии находить адекватные средства для реформ. В-третьих, субъекты образовательных систем (учащиеся, педагоги, родители, работники управления и т.д.) как потребители результатов педагогической деятельности начинают понимать необходимость более активного насыщения учебно-воспитательного процесса культурными компонентами, поскольку именно они создают условия для духовного становления личности, а общечеловеческие ценности культуры обеспечивают новые социокультурные потребности [4].

Это вызывает к актуальности исследования понятия «мультикультурализм», понимаемого в широком смысле - как проявление мультикультурных связей и отношений, мультикультурных практик, отражающихся в различных видах и формах функционирования феномена.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В современном мире миграционный поток рождает усиление мультикультурных процессов, если понятия поликультурность и многокультурность уже существовали и обозначали в целом одно значение, так поли- и много- несли в своем содержании одинаковое, по сути синонимичное понятие, означающее разнообразие или многообразие культурных норм, ценностей, образцов и моделей поведения представителей различных этнических сообществ, проживающих на одной территории и постепенно вырабатывающих новые характеристики проявления этнического поведения, культурного образования в соответствии с влиянием базовой культуры основного населения – этноса данной территории. Понятие «мультикультурность» или «мультикультурализм» в отличие от понятий «поликультурность» и «многокультурность» обрело новое отличное содержание, демонстрирующее позитивный характер восприятия других этнических культур, когда «непохожесть» и «отличительность» перестают рассматривать как «чуждое», становясь другим [5].

Понятие феномена «мультикультурализм», начатое в 60-х гг. XX ст. Г. Тернборном, в XXI веке обретает новое методологическое измерение. Как известно, понятие «мультикультурализм» Г.Тернборн рассматривается в трех контекстах: 1) политическом; 2)

эмпирическом, дескриптивном или аналитическом и 3) правовом, поскольку речь идет о «моделях» мультикультурализма в формате «политуправления» и «политкорректности», разрабатываемых мультикультурным Западом для «внутреннего потребления». Показательно, что, как и у самого Тернборна, так и у его ближайших последователей нет и намек на «идеологический» аспект мультикультурализма, хотя уже с конца 80-х гг. XX ст. мультикультурализм из «социологической» проблемы все явственнее трансформируется в проект, нацеленный на «децентрацию» Старой Европы, а с конца 90-х – в инструмент тотальной дестабилизации не-западного мира как «мировой периферии» [6].

Из анализа научных источников можно выделить, по крайней мере, три категории исследований, описывающие эффективность мультикультурного образования: (1) исследование эффективности мультикультурных учебных программ, таких как обзор исследований Banks за 2001 год; (2) исследование эффектов кооперативного обучения и межрасовых контактов, таких как обзор исследований Роберта Славина 2001 года; и (3) исследование того, как учитывающее культурные особенности преподавание влияет на учебу студентов, например исследование Кэрл Ли 1993 года и работа Глории Ладсон-Биллингс 2001 года. Расширенное обсуждение исследований в первом жанре представлено в этой записи. Обзоры исследований двух других жанров можно найти в *Справочнике исследований по мультикультурному образованию*.

Исследовательский обзор Славина (2001 г.) и Коэна и Лотана (1995 г.) по кооперативному обучению и межрасовым контактными действиям показывают, что эти вмешательства, при условии соответствия теории межгрупповых контактов Олпорта, оказывают помощь студентам в развитии более позитивных расовых отношений, межрасовых дружеских отношений, и положительно влияют на успеваемость латиноамериканских и афро-американских студентов. Исследования Ли, проведенные в 1993 году в области преподавания, учитывающего культурные особенности, показывают, что когда педагоги используют культурные особенности учащихся в процессе преподавания, академические достижения учащихся из разных групп улучшаются.

Исследование учебных материалов и вмешательств показывают, что использование мультикультурных учебников, различных учебных материалов, телевидения и симуляций обеспечивают учащимся из разных расовых и этнических групп возможность развития более демократического расового отношения и восприятия других этнических групп.

Начиная с 1940-х годов был проведен ряд учебных мероприятий, направленных на определение воздействия учебных единиц и уроков, многокультурных учебников и материалов, ролевых игр и симуляции на расовые установки и восприятие учащихся. Эти исследования обеспечивают руководящие принципы, которые могут помочь учителям улучшить межгрупповые отношения в своих классах. Одно из самых ранних исследований учебной программы было проведено Хелен Трейджер и Мэрион Ярроу (1952), которыми было выявлено, что демократическая, многокультурная учебная программа положительно влияет на расовые установки учителей и учащихся первого и второго классов. Джон Литчер и Дэвид Джонсон (1969) обнаружили, что у «белых детей второго сорта» были более позитивные расовые установки после использования многонациональных читателей. Джерри Богац и Сэмюэл Болл (1971) обнаружили, что *Улица Сезам*, Мультикультурная телевизионная программа PBS оказали положительное влияние на расовые установки детей, которые смотрели ее продолжительное время. В исследованиях, проведенных Майклом Вейнером и Фрэнсис Райт (1973), отмечается, что дети, которые сами испытали дискриминацию в симуляции, развили в себе менее предвзятые убеждения и отношение к другим. Материалы по социологическим исследованиям, относящимся к различным культурам, и связанный с ними опыт оказали положительное влияние на расовые установки афро-американских четырехлетних детей в исследовании, проведенном Томасом Яки и Жаклин Блэквелл (1974 год).

Такие учебные программы, как игры, народные танцы, музыка, ролевые игры и различного рода симуляции, могут оказывать положительное влияние на расовые установки

студентов. Вмешательство в учебную программу, которое состояло из народных танцев, музыки, ремесел и ролевых игр, положительно повлияло на расовые установки учащихся начальной школы в пилотном проекте, проведенным М. Ахмедом Иджазом и И. Хелен Ияц (1981). Четыре пьесы об афроамериканцах, китайцах, евреях и пуэрториканцах повысили расовое признание и культурные знания среди учащихся четвертого, пятого и шестого классов в исследовании, проведенном Беверли Гиммestad и Эдит Де Кьяра (1982).

Jossette McGregor (1993) использовал метаанализ, чтобы объединить результаты и изучить влияние ролевой игры и антирасистского обучения на снижение предрассудков у студентов. Двадцать шесть исследований были найдены и исследованы. МакГрегор пришел к выводу, о том, что ролевые игры и антирасистское обучение «значительно уменьшают расовые предрассудки и не отличаются друг от друга по своей эффективности» (стр. 215).

Одной из важных составляющих исследования метакультурности этнических групп является изучение демографических тенденций развития и проблемы восприятия и расовых представлений.

Этническое, культурное и языковое разнообразие в Соединенных Штатах и их школах увеличивается. Бюро переписи населения США прогнозирует, что к 2050 году 47 процентов населения США будут состоять из цветных этнических групп. В период с 1991 по 1998 год в США въехали 7,6 миллиона иммигрантов, в основном из стран Азии и Латинской Америки. По оценкам переписи США, более одного миллиона иммигрантов будут въезжать в Соединенные Штаты каждый год в обозримом будущем. Тридцать пять процентов учащихся, обучавшихся в школах США в 1995 году, были цветными. Если нынешние демографические тенденции сохранятся, то в 2020 году цветные студенты будут составлять примерно 46 процентов от общего числа учащихся. Растущее этническое и культурное разнообразие студенческого населения США резко контрастирует с численностью преподавателей, которые были белыми на 90,7 процента, средний класс и три четверти женщин в 1996 году. Многие учащиеся, поступающие в американские школы, говорят на другом языке, отличном от английского. Перепись 1990 года показала, что 14 процентов молодежи школьного возраста проживали в домах, где основным языком не был английский.

Помимо растущего этнического, языкового и культурного разнообразия, значительный и растущий процент детей в Соединенных Штатах, особенно цветных детей, растут в нищете. Число детей, живущих в нищете, возросло с 16,2 процента в 1979 году до 18,7 процента в 1998 году. Согласно данным Бюро переписей США, из 12,7 процента населения Соединенных Штатов, живущего в нищете в 1997 году, 8,6 процента составляли неиспаноязычные белые, 26,0 процентов афроамериканцев и 27,1 процента латиноамериканцев.

Теоретики мультикультурного образования считают, что национальные школы должны реагировать на растущее расовое, этническое и языковое разнообразие. Однако у них разные взгляды на то, как определить границы поля и какие социальные группы должны быть включены в его состав. Некоторые теоретики обеспокоены тем, что по мере расширения сферы охвата все большего числа культурных групп, его первоначальное внимание к институционализированному расизму и достижению цветных студентов может уменьшиться. Дискуссии и дебаты в сфере мультикультурного образования отражают жизнеспособность и рост новой дисциплины.

Все большее число учащихся с низким уровнем дохода и лингвистическим и культурным разнообразием требует трансформации глубокой структуры школьного образования, чтобы обеспечить равенство в образовании и расширение культурных прав в школах страны. Мультикультурное образование – это процесс всесторонней школьной реформы, которая бросает вызов расизму и предрассудкам путем изменения учебного плана и практики преподавания в школах, а также путем изменения отношений между учителями, учащимися и родителями.

Основная цель мультикультурного образования – помочь студентам из разных культур научиться преодолевать культурные границы и участвовать в диалоге и гражданских действиях в разнообразном, демократическом обществе. Мультикультурное образование пытается актуализировать культурную демократию и включать мечты, надежды и опыт различных групп в школьные знания и в реконструированную и инклюзивную национальную идентичность. Будущее демократии в Соединенных Штатах зависит от желания и способности граждан функционировать внутри и между культурами. Школы могут сыграть важную роль в оказании помощи учащимся в развитии знаний и навыков, необходимых для пересечения культурных границ и сохранения демократического и справедливого общества.

Типологизация мультикультурализма как социально обусловленного феномена и философской категории предполагается основанной на следующих компонентах:

- вопросы стабильности и интеграции в мультикультурном обществе: структура власти, приемлемый набор конституционных прав, беспристрастное государство, мультикультурно конституированная общая культура и мультикультурное образование, а также плюралистическое и включающее в себя все группы понимание национальной идентичности;
- ценности в мультикультурном обществе. Равенство и справедливость. Проблема межкультурной оценки. Равенство полов (положение женщины, вопросы образования женщин);
- политика, религия, вопросы свободы совести и свободы слова;
- политическая делиберация в мультикультурном обществе [7].

Опираясь на эти исходные положения, можно выделить следующие виды и разновидности мультикультурализма (таблица 1).

Таблица 1 – Виды и разновидности мультикультурализма

Античный мультикультурализм	слияние представителей всевозможных культур в рамках одного громадного государства. Продвижение основной культуры и подавление всех остальных, что не исключает момента проникновения традиций завоеванных народов в очаги главной культуры.
Ренессансный мультикультурализм	разнообразие, вызванное развитием национальных языков, культур, представлений, расширением культурного пространства, инициированное переходом от традиционной культуры, с мифологическим типом сознания, к персоналистскому, личностно-креативному типу инновационной культуры
Мультикультурализм Нового времени	сформированная к XVIII в. европейская концепция свободы совести, основанная на понимании необходимости толерантности к представителям иной веры, культуры, расы. Возросшее понимание ценности естественных прав и свобод индивида.
Мультикультурализм модерна	межкультурные взаимодействия на фоне распространения демократизации, развития основополагающих ценностей культуры модерна: индивидуальной свободы, рационального сознания и прав человека. Основание этнических и религиозных сообществ не только в постколониальных странах с незавершенной национальной консолидацией общества, но и в давно сложившихся государствах-нациях Европы и в США.

Мультикультурализм постмодерна	понимание иной культурной позиции как «чужой правды» и восприятие своей правды как «незавершенной». Наличие в границах одного политического образования дифференцированных общностей, которые сохраняют свою идентичность и границы: - мультикультурализм в странах, созданных на иммигрантской основе (США, Канада, Австралия) - это привнесенное этническое и культурное разнообразие, которое не только не противоречит основной культуре, но, вписываясь в ее контекст, питает ее систему ценностей. Ассимиляционные механизмы в виде массовой культуры, языка, политической системы и системы. Тенденция приобщения иммигрантов к ценностям государства и общества; - мультикультурализм в Западной Европе - это балансирование между полюсами «исключения» и «включения» иммигрантов в культурный контекст. Сохранение культуры национального большинства и принятие новых групп меньшинств, выступающих в рамках общей гражданской идентичности, что препятствует ментальному размыванию границ национальной культуры; - мультикультурализм в России - это идеология и политика, надстраиваемая над этническими ценностями общенациональные; феномен этнокультурной фрагментации социума, который синонимичен «многокультурности» и выступает против культуры как общенационального движения. Признание расхождения между «мультикультурализмом как идеологией, политикой и мультикультурализмом как культурной многосоставностью общества, мультикультурализмом как жизненной реальностью» - мультикультурализм в Казахстане - государственная этнополитика как стратегия по интеграции этносов в единую гражданскую полиэтническую нацию, учитывает базовые принципы мультикультурализма, объединяет лучшие стороны культурно-антропологического и мультикультурного подходов, способствует «взаимопроникновению ценностей и традиций» и интеграции
--------------------------------	--

«Измерения поликультурного образования» Banks J.A. широко используются исследователями для концептуализации и разработки курсов, программ и проектов в области поликультурного образования. Banks J.A. выделяет пять измерений: (1) интеграция контента; (2) процесс построения знаний; (3) снижение предрассудков; (4) справедливая педагогика; и (5) расширение возможностей школьной культуры и социальной структуры [8]. Хотя каждое измерение концептуально отличается, на практике они перекрываются и взаимосвязаны (рисунок 1.)

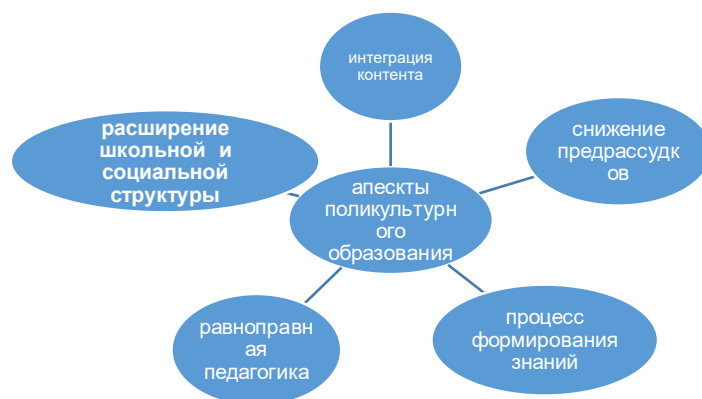

Рисунок 1 – Измерения поликультурного образования

Хотя пять аспектов поликультурного образования тесно взаимосвязаны, каждое из них требует осознанного внимания и целенаправленности.

Интеграция контента. Интеграция контента касается степени, в которой педагоги используют примеры и контент из различных культур и групп, чтобы проиллюстрировать ключевые концепции, принципы, обобщения и теории в своей предметной области или дисциплине. Вливание этнического и культурного контента в предметную область логично и не надумано, если это измерение реализовано должным образом.

Существует больше возможностей для интеграции этнического и культурного контента в одних предметных областях, чем в других. У преподавателей широкие возможности использовать этнический и культурный контент для иллюстрации концепций, тем и принципов в общественных науках, языковых искусствах и музыке. Существуют также возможности для интеграции поликультурного контента в математику и естественные науки. Тем не менее, они менее обширны, чем в общественных и гуманитарных науках. Школьные практики часто ошибочно воспринимают интеграцию контента как составляющую всего поликультурного образования, и поэтому считают, что она не имеет отношения к преподаванию в таких дисциплинах, как математика и естествознание.

Процесс формирования знаний. Процесс конструирования знаний описывает преподавательскую деятельность, которая помогает студентам понять, исследовать и определить, как неявные культурные предположения, системы отсчета, перспективы и предубеждения исследователей и авторов учебников влияют на способы построения знаний.

Поликультурное обучение включает в себя не только включение этнического содержания в образовательную программу, но и изменение структуры и организации школьных знаний. Это также включает изменение способов, с помощью которых преподаватели и студенты видят знания и взаимодействуют с ними, помогая им стать производителями знаний, а не просто потребителями знаний, произведенных другими.

Процесс конструирования знаний помогает преподавателям и студентам понять, почему культурная самобытность и социальные позиции исследователей должны приниматься во внимание при оценке обоснованности утверждений о знаниях. Поликультурные теории утверждают, что ценности, личные истории, взгляды и убеждения исследователей не могут быть отделены от знаний, которые они создают. Следовательно, они отвергают позитивистские заявления о бескорыстном и дистанционном производстве знаний. Они также отвергают возможность создания знаний, на которые не влияют культурные предположения и социальное положение производителя знаний.

Поликультурная педагогика стремится переосмыслить и расширить западный канон, сделать его более репрезентативным, и учитывающим разнообразие нации, а также изменить рамки, точки зрения и концепции, составляющие школьные знания.

Снижение предрассудков. Измерение поликультурного образования, направленное на снижение предубеждений, направлено на то, чтобы помочь студентам развить позитивные и демократические расовые установки. Это также помогает студентам понять, как на этническую идентичность влияет контекст обучения, а также отношение и убеждения доминирующих социальных групп. Теория, разработанная Гордоном Оллпортом (1954), оказала значительное влияние на исследования и теорию межгрупповых отношений. Исследователь предположил, что предрассудки могут быть уменьшены межрасовым контактом, если контактные ситуации имеют следующие характеристики: (1) они скорее кооперативные, чем конкурентные; (2) люди имеют равный статус; и (3) контакт санкционируется властями, такими как родители, директора школ и учителя.

Равноправная педагогика. Равноправная педагогика существует, когда педагоги изменяют свое обучение таким образом, чтобы способствовать успеваемости студентов из различных расовых, культурных, социально-экономических и языковых групп. Это включает в себя использование различных стилей преподавания и подходов, которые соответствуют диапазону стилей обучения в различных культурных и этнических группах, таких как требовательность, но высокая индивидуальность при работе со студентами-иностранцами и

коренными жителями. Это также включает в себя использование методов совместного обучения в математике и естествознании для повышения успеваемости иностранных учащихся.

Равноправная педагогика отвергает парадигму культурной депривации, которая была разработана в начале 1960-х годов. Эта парадигма утверждала, что опыт социализации в семье и сообществе студентов с низкими доходами не позволил им приобрести знания, навыки и подходы, необходимые для успеха в учебе. Поскольку культурные практики учащихся с низкими доходами рассматривались как неадекватные и неполноценные, теории культурной депривации сосредоточились на изменении поведения учащихся, с тем, чтобы оно более тесно соответствовало основной школьной культуре. Равноправная педагогика предполагает, что студенты из разных культур и групп приходят в школу со многими сильными сторонами.

Педагоги практикуют культурно-адаптивное обучение, когда применяется справедливая педагогика. Они используют учебные материалы и практики, которые включают важные аспекты семейной и общественной культуры своих студентов. Педагоги, учитывающие культурные особенности, также используют «культурные знания, предыдущий опыт, систему взглядов и стили успеваемости этнически разнообразных учащихся, чтобы сделать учебные встречи более значимыми и эффективными для них» [8, 29].

Расширение возможностей школьной культуры. Это измерение включает в себя перестройку культуры и организации образовательного учреждения, чтобы ученики из разных расовых, этнических, социально-экономических и языковых групп имели равные права. Сотрудники образовательного учреждения изучают и изменяют культуру и социальную структуру школы.

Расширение возможностей школьной структуры требует создания качественно различных отношений между различными группами в школах. Отношения основаны на взаимном уважении культурных различий, которые отражены в школьных целях, нормах и культурных практиках. Расширение возможностей школьной структуры облегчает практику поликультурного образования, предоставляя учителям возможности для коллективного планирования и обучения и создавая демократические структуры, которые дают учителям, родителям и школьному персоналу совместную ответственность за управление школой.

ВЫВОДЫ

Таким образом, поликультурное образование – это идея, подход к образовательной реформе и движение за равенство, социальную справедливость и демократию. Исследователи в области поликультурного образования подчеркивают различные компоненты и культурные группы [6, 249]. Однако в этой области существует значительная степень консенсуса относительно ее основных принципов, концепций и целей. Основная цель поликультурного образования – реструктурировать образовательные учреждения, чтобы все учащиеся приобрели знания, отношения и навыки, необходимые для функционирования в этнически и расово разнообразной нации и мире. Поликультурное образование направлено на то, чтобы обеспечить справедливость в образовании для представителей различных расовых, этнических, культурных и социально-экономических групп, а также содействовать их участию в качестве критически настроенных граждан в общедоступной национальной гражданской культуре.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: [Сборник]: Пер. с англ. и фр. / Составители Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева; Ввод. ст. Ю. А. Шрейдера. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.

2 Наушабаева С.У. Проблема поликультурного образования в американской педагогике (анализ концепции Д. Бэнкса) // Педагогика. – 1993. – №1. – С.104-109.

3 Ленский И.Л. Проблемы формирования культуры межнациональных отношений в педагогической публицистике 1991-1997 гг.: Дис. . канд. пед. наук. – М., 1998.

4 Гаджиев Г. М., Шайхов М. А. Мультикультурное образовательное пространство школы // Известия ДГПУ. Психолого-педагогические науки. 2011 (№ 1) URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/multikulturnoe> (дата обращения: 18.11.2018).

5 Зиновьева Т.В. Основные социологические термины: учеб.пособие. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2006

6 Антонова Е. Л., Таранова А.Е. «Модели» мультикультурализма и методологические возможности их приложения к условиям современной многонациональной России (опыт концептуальной реконструкции) // Манускрипт. 2016. №8 (70). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-multikulturalizma> (дата обращения: 17.12.2018).

7 Ананьева Е. П. Виды и формы функционирования мультикультурализма // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». – 2016. – №4.

8 Banks J.A. Multicultural Education, Transformative Knowledge, and Action: Historical and Contemporary Perspectives. New York: Teachers College Press. – 1996.

9 Gay, Geneva. Culturally Responsive Teaching: Theory, Research and Practice. New York: Teachers College Press. – 2000.

М.Н. Койшибаев

Көпмәдениетті білім беру бес аспект мәселелері

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда қ, Қазақстан

Көпмәдениетті білім беру интеграциялаушы идея ретінде әрекет етеді, оның айналасында білім беру стратегиясын құруға болады. Осыған байланысты, білім берудің көпмәдениетті мазмұны жаңа интеграциялық схемалар негізінде ұлттық жүйелерді қайта құруға талаптар қояды. Алайда, көпмәдениетті білім беру мәселелері әлі де жеткілікті зерделенбеген және біздің еліміздің білім беру мекемелерінің оқу практикасына іске асыруы мүмкін емес. Оқытудың жаңартылған мазмұны жағдайында полимәдени білім беруді дамытуды зерттейтін зерттеулер желісіне өз үлесін қосу үшін осы жұмыста автор "полимәдени білім" ұғымының құрылымы мен мазмұнын талдау негізінде алыс және жақын шетел зерттеушілерінің полимәдениеттік білім берудің бес аспектісі туралы теориялық ережелерді құрастырды. Психологиялық-педагогикалық әдебиетті талдау негізінде мәдени диалог полимәдениеттік білім беру кеңістігін қамтамасыз етудің ғылыми тәсілі ретінде негізделген.

M. N. Koishibaev

To the issue of five aspects of multicultural education

Korkyt Ata State University, Kyzylorda, Kazakhstan

Multicultural education acts as an integrating idea around which it is possible to build an education strategy. In this regard, the multicultural content of education makes demands for the restructuring of national systems based on new integration schemes. However, the issues of multicultural education have not yet received sufficient study and implementation of educational institutions of our country into educational practice. In order to contribute to a line of studies studying the development of multicultural education in the context of updated teaching content, the author in this paper, based on an analysis of the structure and content of the concept of multicultural education, summarized the theoretical provisions on five aspects of multicultural education of researchers from near and far abroad. Based on the analysis of psychological and pedagogical literature, the dialogue of cultures as a scientific approach to ensuring a multicultural educational space is substantiated. Multicultural education acts as an integrating idea around which it is possible to build an education strategy. In this regard, the multicultural content of

education makes demands for the restructuring of national systems based on new integration schemes. However, the issues of multicultural education have not yet received sufficient study and implementation of educational institutions of our country into educational practice. In order to contribute to a line of studies studying the development of multicultural education in the context of updated teaching content, the author in this paper, based on an analysis of the structure and content of the concept of multicultural education, summarized the theoretical provisions on five aspects of multicultural education of researchers from near and far abroad. Based on the analysis of psychological and pedagogical literature, the dialogue of cultures as a scientific approach to ensuring a multicultural educational space is substantiated.

ӘОЖ 81'1

К.К. Толыбаева¹, К.К. Дуйсекова²

¹докторант, г.ғ.м., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, e-mail: tolybaeva-karima@mail.ru

²профессор, ф.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuliash@yahoo.fr

ЖАНАМА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Мақалада қазіргі тіл білімінің жай-күйі мен ондағы жанама қарым-қатынас мәселерінің орны туралы қысқаша шолу жасалынды, аталмыш проблема бойынша соңғы кезде жүргізіліп жатқан зерттеулердің негізгі бағыттары, жанама байланыстың түрлері мен аспектілері қарастырылады.

Мақалада алғаш рет жанама байланыстың ұлттық шарттылығы және оны зерттеу перспективалары қарастырылады.

Біз жанама қарым-қатынастың лингвокультурологиялық аспектісінің маңыздылығын есте тұта отырып, әртүрлі мәдениеттерде жанама қарым-қатынастың әртүрлі формаларын қолдану, әртүрлі құндылықтарға, әртүрлі принциптерге негізделетінін байқадық. Мысалы, бір мәдениетте тікелей білдіруге болмайды деп есептелетін мағыналар, басқа тілде тікелей қолдануы әбден мүмкін. Ал керісінше бір мәдениеттің шеңберіндегі қалыпты қарым-қатынас үшін сөйлеу барысында міндетті түрде көрсетілуі керек басқаларында жанама түрде көрсетілуі мүмкін.

Сондай-ақ, жанама қарым-қатынастың жоғары контекстуалдылық теориясына сай қазақ мәдениетінде де қолданылатынын байқауға болады. Жанама коммуникация процесінде келіп түскен мәліметті дұрыс түсіну, интерпретациялау көптеген факторлерге, соның ішінде, реципиенттің жеке-дара психологиялық ерекшеліктеріне, әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік барьерлерге байланысты екенін қарастырамыз.

Түйінді сөздер: коммуникация, жанама қарым-қатынас, антропоцентристік бағыт, қарым-қатынас стилі, жоғары контекстуалдылық, төмен контекстуалдылық.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасы тәуелсіз ел болып, халықаралық деңгейге шығып, шетелдермен төрт бұрышы теңесіп, жан-жақты қарым-қатынас жасап тұрған шақта, халықаралық қатынасты заман талабына бейімдеу үшін де қазақ тілін басқа тілдермен салғастыра зерттеудің қажеттілігі туындады. Бұлардың қатарына қазақ тілін ағылшын тілімен салғастыра қарау да жатады.

Жалпы алғанда салыстырмалы-салғастырмалы ізденістердің ауқымы өте кең. Егер бүгінгі күнге дейін тілдерді фонетикалық, грамматикалық, лексикалық тұрғыдан да салыстыра зерттеуге басым көңіл аударылып келсе, соңғы жылдарда туыстығы алыс тілдердің құрамын, тілдік құбылыстарын коммуникативтік, прагматикалық және когнитивтік тұрғыдан, яғни адаммен, оның ойлауымен, ұлттық дүниетанымымен, өмірлік тәжірибесімен, мәдениетімен ұштастыра зерттеу кеңінен орын алуда. Бүгінгі таңда адамның өзін қоршаған ортаны танып-білуі, ой-санасы мен білімінің қалыптасуы, мәдени және идеологиялық қасиеттерінің оның тілінде көрініс алатыны еш күмән келтірмейді.

Коммуникациялық қарым-қатынас – бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтарды қамтып, оның өміріндегі ең жоғары қажеттіліктердің бірі болып табылады. Дегенмен, бір қарағанда қарым-қатынас ұғымы баршаға танымал және қандай да мағыналы қиындықтармен байланыссыз болып көрінсе де, оның әлі ашылмаған тұстары көп. «Коммуникативтік қарым-қатынас» сөзі аясында біз кәсіби, жеке, шығармашылық және тағы басқа жалпы қызығушылықтардың төңірегінде пайда болған қарапайым түсініктерді, яғни адамдардың бір-бірімен байланысын және қатынастарын, таныс немесе бейтаныс адамдармен кездесулерін, жеке қатынастарын түсінеміз. Грек философы – Стоик Эпиктет еңбектерінің бірінде адам туралы былай тұжырымдаған: «Адамды оқиғалар емес, оларды қалай қабылдайтыны мазалайды» [1, 356].

XX ғасырдың лингвистикасындағы антропоцентрлік парадигмасы өзара байланысты төрт бағытқа бөлінді. Бірінші бағыт тілді адамның «айнасы» ретінде зерттейді. Оның негізі әлемнің лингвистикалық бейнесі туралы түсінік болып табылады, ал басты міндеті – адамның өзін тіл арқылы қалай бейнелейтінін зерттеу болады. Екінші бағыт – коммуникативті лингвистика, ол адамның қызығушылығын қарым-қатынас процесіне қатысты сипаттайды. Үшінші бағыт басқа ғылымдардың мәліметтеріне сүйене отырып, адамның танымдық процестері мен когнитивті ұйымдастырушылық рөлін зерттейді. Антропоцентрлік лингвистиканың төртінші бағыты, тілдің адам өмірінде қандай орын алатынын анықтауға бағытталған. С.Г. Васильева тіл білімінің бұл бөлімін ішкі субъективті лингвистика немесе ана тілінің теориясы деп атауды ұсынады [2]. Оның негізін қалаушы - И. А. Бодуэн де Куртенэ, ол «тіл тек жеке мида, тек жан дүниесінде, белгілі бір лингвистикалық қоғамды құрайтын жеке адамдардың психикасында болады» деп сенген.

Осы тұжырымға сәйкес, қарым-қатынас көбінесе адамдардың дүниені қалай қабылдайтынына және дүние туралы не ойлайтындарына байланысты. Бұл ойды өз еңбектерінде Платон, философ-идеалистер М. Кант пен Г.В. Гегель және З. Фрейд, американ және ағылшын позитивистері мен прагматиктері В. Джемс, Б. Рассел және т.б. растаған.

Біздің елімізде қарым-қатынасқа байланысты мәселелерді 1991 жылғы демократиялық өзгерістерден кейін, адресаттың ерік-жігерін орындаушыдан байланысқа толыққанды қатысушыға айналған кезде ғана жаңарған зерттеу объектісіне айналғаны таңқаларлық емес.

Коммуникациялық қарым-қатынас адам қоғамда, өзін қоршаған адамдардың дәрежесіне, беделіне, қоғамда алар орнына және де оның мінез-құлқына қарай өзін-өзі ұстауын міндеттейді. Біздің әрқайсысымыз қалай да болса айналамыздағы адамдармен күнделікті қатынасқа түсуіміз сөзсіз. Ал тиімді қарым-қатынасты орнату үшін ең алдымен мәдениетті игеру керек.

Дегенмен коммуникациялық қарым-қатынас жан-жақты зерттелген сала болса да, жанама қарым-қатынас енді-енді ғылыми зерттеудің объектісіне айналды. Бұл ғылыми мақалада жанама қарым-қатынастың қолдануы мен оның проблемалық тұстарын қарастырамыз. Ал қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі жанама қарым-қатынасты салыстыра-салғастыра зерттеу ғалымдар назарынан тыс қалуда.

Жанама қарым-қатынасты алғаш рет прагмалингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік тілтаным, психоллингвистика, лингвомәдениеттаным, герменевтика және т.с.с. теориялық бағыттарда Л. В. Балашова, И. Н. Борисова, Малгожата Кита, А. Вежбицкая, И. Т. Вепрева, В.В. Дементьев, В. И. Жельвис, А. А. Залевская, В. И. Карасик, А. В. Кравченко, В.

П. Москвина, Б.Ю. Норман, А. В. Олянич, Н. В. Орлова, А. Г. Поспелова, И. И. Прибыток, К. Ф. Седов, И. А. Стернин, Сабине Дённингхаус, Т.В. Федорова, М.М. Филиппова ғалымдар белсенді зерттеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл мен ойдың біртұтас екендігін ғылым әлдеқашан дәлелдеп қойған. Адам баласының нені қалай ойлатыны, қандай дәрежеде пайымдайтыны оның әрбір сөзі арқылы айқындалмақ. Сондықтан да, адам баласының кімді болса да бірауыз сөзінен танып-білуінің өзінде терең мән бар.

Қарым-қатынас адам өмірінің маңызды бір бөлігін қамтынғандықтан, оның орындалуы да келесі түрлер арқылы жүзеге асырылады: маскілі қарым-қатынастар, формалды рөлдік қарым-қатынас, іскерлік қарым-қатынас, достардың рухани және тұлғалық қарым-қатынасы, манипулятивтік қарым-қатынас, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас, тікелей және жанама қарым-қатынас.

В.В. Дементьевтің жанама қарым-қатынасқа (жанама коммуникация) берген анықтамасына қосыла отырып, біз жанама қарым-қатынасты адресаттың қосымша түсіндірмелік күш-жігерін қажет ететін, мағынасы күрделі коммуникация деп түсінеміз [3, 5].

Атақты лингвист Дебора Таннен «*indirectness is a fundamental element in human communication*» [4, 79]. *We all use indirect communication strategies at times and in certain circumstances – we mean more than we say, and we gather meaning from others beyond the words they use* [4, 89]. *Indirectness is «...one of the elements that varies the most from one culture to another, and one that can cause confusion and misunderstanding...»*. («жанамалық - адам қарым-қатынасының негізгі элементі» дейді. Шынымен көптеген ситуацияларда және белгілі бір жағдайларда біз жанама байланыс стратегияларын қолдануға мәжбүрміз. Себебі айтылған сөзден гөрі, көбінесе қолданылған сөздердің басқа мағынада қабылданатынын түсінеміз. Таннен жанама деп «... бір мәдениеттен өзге мәдениет арасында өзгере отыратын элементтердің бірі, кейде абдырау мен түсініспеушілік тудыруы мүмкін элементтер» ... дейді. Әлемнің көптеген елдерінде жанама байланыс норма болып табылады, дегенмен жанамалылық дәрежесі мен түрі этномәдениеттер мен тілдік аймақтарға байланысты өзгешеленеді. Тікелей және жанама қарым-қатынастың айырмашылықтарын Құрама Штаттар мысалында зерттей отырып Таннен американдықтар үшін де маңызды екенін атап өтеді. Көптеген жағдайды американдықтарды табиғи тікелей сөйлейтін деп санайды, бірақ аймақтық, мәдени және отбасылық шығу тегіне байланысты стильдерде айтарлықтай айырмашылықтар бар екен. Мысалы, стереотиптік тұрғыдан шығыс пен батыс тұрғындары тікелей, ал Орта батыс пен Оңтүстіктің тұрғындары көбінесе жанама байланысты қолданады.

Әр адамның өзіндік қарым-қатынас стилі бар, ол кез-келген жағдайда, қарым-қатынас барысында толығымен өзіндік стиліне тән із қалдырады. Дегенмен әр адам қарым қатынас төңірегінде айналасындағы адамдардың мәдениеті мен дәрежесіне қарап белгілі қарым-қатынас шеңберінде коммуникацияға түседі. Қарым-қатынас стилі адамның басқа адамдармен өзара әрекеттесуге деген жалпы сипаттамаларын көрсетеді. Ғалымдардың пікірінше, қарым-қатынас стилі адамның жеке ерекшеліктері мен жеке қасиеттеріне (темперамент, сенімділік, жақындық және т.б. байланысты) және өмір сүру тарихына, адамдарға деген қарым-қатынасына, белгілі бір мәдени қарым-қатынас нормаларна сәйкес жүзеге асырылады. Қарым-қатынас стилінің маңыздылығы және оның көмегімен әр түрлі жағдайларды түсіну, қарым-қатынас серіктестеріне деген көзқарасы қалыптасады және проблемаларды шешудің жолдары қарастырылады.

Осы стильдердің арқасында қарым-қатынас процесінде адамның ішкі мотивтері мен ниеттерін білдіретін дәрежесі, яғни адамның ашықтығын білдіреді. Тікелей стиль адамның шынайы ниетін ашық білдірумен байланысты, ал жанама стиль қарым-қатынастағы адамның

айтар ойы мен мақсаттарын жанама, астарлап жеткізуге мүмкіндік береді. Қарым-қатынас стилін таңдау, әрине, әртүрлі мәдениеттердегі қарым-қатынастың контекстуалдылығымен байланысты. Ал жоғары, төмен контекстуалдылық теориясын енгізген американдық антрополог және мәдени өзара қарым-қатынасты зерттеуші Эдвард Твитчелл Холл антропология мен мәдениетаралық байланыстың дамуына үлкен үлес қосты. Оның ойынша жағары контекстуалды мәдениеттің негізгі сипаттамалары:

1. *біріншіден, жанама сөйлеу стилі.*
2. *екіншіден, жоғары контекстуалды мәдениеттердің өкілдері үшін не айтылғаны емес, қалай айтылғандығы маңызды.*
3. *үшіншіден, осы мәдениеттердің өкілдері коммуникациялық қарым-қатынас барысында жиі белгілі бір мағынаға ие паузаны қолданады.*

Төмен контекстуалды мәдениеттердің де өзіндік ерекшеліктері бар:

1. *біріншіден, ақпарат әрдайым нақты тікелей беріледі.*
2. *екіншіден, осы мәдениет өкілдері коммуникациялық қарым-қатынаста әрқашан мәнерлі сөйлейді [5, 125].*

Осылайша, тікелей, қатаң қарым-қатынас стилі, зерттеушілердің пікірінше, төмен контекстуалды американдық мәдениетке тән. Алайда бұл жағдай жанама қарым-қатынасты мүлдем қолданбайды деген емес. Америкалықтар сұхбаттасушыны тікелей және ашық сөйлесуге шақыруға тырысады, ол келесі сөздермен сипатталады: «*Нені айтқаныңыз келді*», «*нақтылай айтсаңыз*» және т.б. Бұл стильде сөйлеушінің өз стилін сақтауға, әңгіме тақырыбындағы позициясын нақты негіздеуге көп көңіл бөлінеді. Көбінесе мұндай стиль индивидуалистік мәдениеттерге тән.

Белгілі бір мәдениетке, әлеуметтік топқа немесе жақын серіктес қарым-қатынас тәсіліне дағдыланбаған адам үшін жанама байланыстың мағынасын ашу қиынға соғады.

Мысалы, егер Тина мен Карлос қызметтес болса, Тина Карлостың жұмыс үстелінде тамақтану әдетін құптамайды, бірақ оны оған қалай тікелей жеткізуге болатынын білмей, ол Карлосқа ауыр күрсініп, қиыс қарауы – жанама байланыс мысалдары болып келеді. Карлос оның күрсінуін естіп және Тинаның наразылығын көреді, бірақ ол мұны түсінбеуі мүмкін, Ол жай ғана ешқандай себепсіз Тина оны ұнатпайды деп қабылдауы мүмкін.

Жанама байланыстың жиі кездесетін тағы бір кең таралған әдісі - бұл «*Isn't it true that. . .?*» (... *рас емес пе?*) не «*Wouldn't you rather. . .?*» (*Сіз мұны қалайсыз ба?*) деген сөздермен басталатын бірлескен сұрақтарды қолдану. Тина мен Карлос жағдайына келетін болсақ, мүмкін, Тина жанама түрде Карлостың басқа жерде тамақтанғанын қалайтынын білдіргісі келетінін айтып: «*Wouldn't you rather sit in the break room and eat that?*» (*Демалыс бөлмеде отырып жегенді қалайсыз ба?*) немесе «*Isn't it true that most people eat their lunches in the kitchen?*» (*Көптеген адамдар мүскі асты ас үйде жейтіні рас емес пе?*) Бұл хабарды Карлосқа осылай жеткізу мүмкін болар, бірақ бұл екі әріптестің арасындағы сенімділік пен келісімді арттырмайды. Тыңдаушы немесе хабарламаны алушы қосымша күш жұмсауды талап етуімен қатар, жанама байланыста шешілмеуі ұзақ уақытқа созылатын мәселелерді тудыруы мүмкін [6, 2].

Әрине, жанама қарым-қатынас қолдану барысында астарлап сөйлегендіктен, бұл әрдайым реципиент пен адресат арасында проблеманы тудыруы әбден мүмкін.

Жоғары контекстті мәдениеттер үшін байланыстың жетекші стилі - жанама стиль. Мұндай мәдениеттерде басқа адамды құрметтеу маңыздылығымен туындаған жанама қарым-қатынас, түсініксіз не екі мәнді қарым-қатынасқа әкелуі әбден мүмкін. Көбінесе бұл ұжымдық мәдениеттерге тән. Соның бірі – қазақ мәдениеті. Қазақ тілі шығыс мәдениетінің жарқын көрінісі.

Қарым-қатынас әр түрлі жолдармен жүзеге асады. Адам көбінесе ауызша және визуалды қарым-қатынасқа жүгінеді. Тұспалдап сөйлеуге, меңзеуге, символдауға, басқаша айта отырып, нені нысаналап отырғанын жасыра жеткізуге, жұмбақтап айтуға, яғни терең зейінділік пен ойлылыққа төселтетін тіл.

Астарлап сөйлеу қазақ халқының сөйлеу мәнері екендігін, бұл тек олардың сөйлеу шеберлігін ғана емес, сөйлеу мәдениетін де танытатын, ойлау қабілетінің тереңдігін аңғартатын құбылыс.

Адамдар өз араларындағы жасырын әрекеттерін, құпия хабарларын ым, ишара, емеурін арқылы жеткізу жиі кездесіп отырады. Осындай, ым-ишараның тоғысып келіп, кейіпкерлердің бейнесін ашуда үлкен рөл атқаратынын байқататын төмендегі әңгіме желісіне көңіл аударсақ:

Ерте заманда үш ағайынды жігіт ұзақ жолдан келе жатып, таң алдында көшіп кеткен үйдің жұртына келіп тоқтайды. Осы кезде үйге қыз кіріп келіп, үш жолаушының ортасына бір үлкен кесені төңкеріп шығып кетеді.

Қыз кеткен соң үшеуі: осы кесенің астында қандай зат бар? — деп таласады. Біреуі тұрып мұның астында қызыл зат дейді. Алғашқы білгір жігіт олай болса қызыл анар болды ғой деп, кесені төңкеріп көрсе, шынында да бұзылмаған анар екен. Қонақтарға шай жасауға келген қыз кесе мен анарды алып кетеді де, қайтып келіп, дастархан жайып, шай құйып беріп отырады.

Қызға қарама-қарсы бөстек үстінде отырған алғашқы жігіт қызға қарап, сақалын сипап тарамдай береді.

Мұны байқап отырған бойжеткен жігітке қарап, шашын сипайды. Жолаушы жігіт енді өзі отырған астындағы бөстектің жүнін сыпыра сипайды. Осы кезде қыз жігітке қарап, көзін жұмып тілінің ұшын жылт еткізеді. Ұйқыға кеткен жолаушылар мен үй иелері таңертең төсектен тұрса, сақалды жігіт пен қыздың қол ұстасып бірге кеткенін біледі [7, 4].

Шаш, сақал, бөстекті сипап, көзін жұмып, тілін көрсету — мәтіндегі пікір алысу, тілдесу қызметінде жұмсалған бейвербалды амалдар. Бұларды қолдануда бірде-бір дыбыстық тіл қатыспаған, бірақ екеуінің арасындағы қатынас үшінші жақтағыларға мәлімделмей толық жүзеге асқан. Осындағы жігіттің қызға қарап сақалын сипағаны — «Әкеңе сақалының түгіндей көп мал берсем бере ме екен?» дегені, қыздың шашын сипағаны — «Шашындай мал берсең, береді» дегені. Бөстектің жүнін сыпыра сипағаны — «Сен үшін малды мына бөстектің жүніндей беремін» деген ой жеткізсе, қыздың көзін жұмып, тілін шығарғаны — «Ел ұйықтаған соң тілдес» дегені.

Бұл әңгімеден ымның тамаша құпия тілдесу амалы екенін айқын аңғаруға болады. Жалпы халықтық түсіністе ер адамдардың сақалын сипауы — бір нәрсе жайлы қатты ойға берілген қалпын белгілейді. Ал, бұл тұста жалпы халықтық түсіністен ауытқып, екі адамның өзара жасырын хабар алысу қызметін атқарып тұр. Дегенмен, күнделікті тұрмыста айтатынымызды сөзбен жеткізу мүмкін бола бермейтін жағдайлар кездеседі. Сондайда тілдегі бейвербалды амалдарды қолдану тиімді.

Қорыта келе, қаншалықты мәдениеттер бір-бірінен алшақ болса да адамның санасының, ойының, әлемді қабылдау механизмдерінің көбінесе ортақ болып келуі жанама коммуникация барысында да ерекшеліктер мен ұқсастықтарға ие екені байқалады. Егер тікелей байланысты зерттеушілер жан-жақты зерттесе, жанама қарым-қатынас шешілмеген мәселелердің тізбегі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, жанама қарым-қатынас барысында көптеген адамдар ыңғайсыз жағдайға, не мәселеге тап болуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін коммуникацияға түсушілердің икемділігі мен өзара құрметі қарым-қатынас стиліндегі айырмашылықтарды шешудің кілті болып табылатындығын атап өткіміз келеді.

Коммуникация процесінде тек мәлімет алмасу ғана емес, оны коммуниканттардың айтар ойын тура түсіне білу қажет. Яғни жанама коммуникация процесінде келіп түскен мәліметті дұрыс түсіну, интерпретациялау қажет. Біріншіден, мәліметтің формасы мен

мазмұны коммуникатордың жеке даралық ерекшелігі, реципиент туралы көзқарасы, ол туралы өзінің пікірі және қарым-қатынас процесіндегі жағдайларға байланысты. Екіншіден, оның жіберген мәліметі реципиенттің жеке-дара психологиялық ерекшеліктеріне, көзқарасы, пікірлеріне, жағдайға байланысты өзгеріске түседі. Мәліметті әр түрлі қабылдау бірнеше себептерге байланысты. Солардың ішінде маңыздысы – коммуникативтік барьердің болуы (түсініспеушілікке әкелетін тосқауыл), ол – коммуникативтік процестің екінші ерекшелігі. Түсініспеушілік барьері, әлеуметтік-мәдени барьер, қарым-қатынас барьерлері болуы мүмкін. Әрине бұл мәселе ары қарай қосымша зерттеуді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Душенко К.В. Мысли и изречения древних с указанием источника Древние греки. Древние римляне. Библия. Учителя Церкви. Мудрецы Талмуда, с. 676 Издательство: Эксмо, 2008 г.

2 Васильева С.Г. И.А. Бодуэн де Куртенэ и антропоцентрическая парадигма лингвистики XX в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/participants/psearch.php?pid=94128>.

3 Дементьев В.В. Непрямая коммуникация и ее жанры. с. Саратов, 2000.

4 Tannen, Deborah. Talking from 9 to 5. New York: William Morrow and Company, Inc., 1994.

5 Edward T. Hall, Mildred Reed Hall. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans. 224p. First Edition Edition 2000.

6 Cynthia Joyce, The University of Iowa Published in the November, 2012, edition of the Independent Voice, the newsletter of the International Ombudsman Association.

7 Момынова Б., Бейсенбаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі 136б. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2003.

К.К. Толыбаева¹, К.К. Дуйсекова²

Дискуссионные моменты непрямой коммуникации

Евразийский национальный университет им. Л.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

В статье дается краткий обзор состояния современной лингвистики и места в ней проблематики непрямой коммуникации. Представляются основные направления новейших исследований по данной проблеме, а также те типы и аспекты непрямой коммуникации, которые впервые становятся объектом внимания исследователей.

Также обсуждаются проблема национальной обусловленности непрямой коммуникации и перспективы ее исследования.

Мы исходим из важности лингвокультурологического аспекта непрямой коммуникации. За использованием тех или иных форм в разных культурах могут стоять разные принципы общения и ценности, например, те мысли, которые недопустимо выражать прямо в одной культуре, вполне допустимо выразить в другой, и, наоборот, те мысли, которые обязательно должны быть выражены в речи для нормального протекания коммуникации в рамках одной культуры, могут быть несущественными в другой.

Следовательно, согласно теории высоко контекстуальных культур, непрямая коммуникация используется в казахской культуре. Неверное истолкование и интерпретация информации, полученной в процессе непрямой коммуникации, зависит от многих факторов, в том числе психологических особенностей реципиента, социально-культурных и коммуникативных барьеров.

К.К. Tolybayeva¹, К.К. Duyseкова²

Debatable moments of indirect communication

^{1,2}L.Gumilev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article gives a brief overview of the state of modern linguistics and the place of indirect communication problems in it. It presents the main directions of the latest research on this problem, as well as the types and aspects of indirect communication that are becoming the focus of attention of scientists for the first time.

Also the problem of the national conditionality of indirect communication and the prospects for its research are discussed separately.

We proceed from the importance of the linguoculturological aspect of indirect communication, the use of various forms in different cultures may be based on different principles of communication and values. For example, those meanings that are considered unacceptable to express directly in one culture, it is perfectly acceptable to express in another, and, conversely, those the meanings that must necessarily be expressed in speech for the normal course of communication within the framework of one culture may not be significant in another.

Therefore, indirect communication is used in Kazakh culture, according to the theory of highly contextual cultures. The misinterpretation of information obtained through indirect communication depends on many factors, including the psychological characteristics of the recipient, socio-cultural and communicative barriers.